

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 72 | 2018 | št. 3-4 (158) | str. 279-557

Lucija Zala Bezlaj, *Ali lahko govorimo o rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu?* • Matjaž Bizjak, *Marginalije h genealogiji svobodnih gospodov Žovneških* • Klemen Škrjanec, *Razvoj kranjskega mestnega grba* • Gabriele Haug-Moritz, *Luther in nemška nacija: revizija velike pripovedi* • Vijoleta Herman Kaurić, *How to Feed a City during the First World War – The Case of Zagreb* • Marta Rendla, *Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja* • Danijel Vojak, *Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991.*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 72 | 2018 | št. 3-4 (158) | str. 279–557

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. oktobra 2018.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina), Filip Draženović (nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2018: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2018

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 20, 2018.

Translated by: Saša Mlacović (English), Filip Draženović (German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2018): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2018

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

Lucija Zala Bezlaj , Ali lahko govorimo o rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu?	286–325
Can We Speak about Racism in the Early Roman Empire?	
Matjaž Bizjak , Marginalije h genealogiji svobodnih gospodov Žovneških	326–340
Marginalia on the Genealogy of the Free Lords of Žovnek	
Klemen Škrjanec , Razvoj kranjskega mestnega grba.....	342–371
Development of the Kranj Coat of Arms	
Gabriele Haug-Moritz , Luther in nemška nacija: revizija velike pripovedi.....	372–391
Luther and the German Nation - A Revision of the Great Narrative	
Vijoleta Herman Kaurić , How to Feed a City during the First World War – The Case of Zagreb.....	392–411
Kako prehraniti mesto med prvo svetovno vojno – primer Zagreba	
Marta Rendla , Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja	412–438
Slovenes' Diet from the 1960s to the End of the 1980s	
Danijel Vojak , Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945 – 1991	440–461
Commemorating Romany Victims of World War II in Socialist Croatia between 1945 and 1991	

Zapisi - Notes

Peter Štih , O novi knjigi, novejši hrvaški historiografiji in novih pogledih na hrvaško zgodnjesrednjeveško zgodovino	464–497
On the New Book, Contemporary Croatian Historiography, and New Outlooks on the Early Mediaeval Croatian History.	

Jubileji – Anniversaries

Prof. dr. Stane Granda, sedemdesetletnik (Miha Seručnik)	500–502
--	---------

V spomin – In memoriam

Janko Pleterski (Božo Repe).....	504–512
Intervju z Jankom Pleterskim (Marta Verginella, Božo Repe)	513–519
Primožu Simonitiju v slovo (Peter Štih)	520–522

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Herwig Wolfram, Das Römerreich und seine Germanen. Eine Erzählung von Herkunft und Ankunft (Peter Štih)	524–526
Jonas Sellin, Unrests Welt. Weltverständnis und Ordnungsentwürfe in den Chroniken des Jakobs Unrests (Peter Štih)	527–529
Janez Toplišek, Rodoslovje. Vodnik po poteh naših prednikov. Kako izdelati družinski rodovnik (Boris Golec)	530–531
Giuseppe Cuscito, Trieste. Diocesi di frontiera. Storia e storiografia (France M. Dolinar)	532–534
Andrej Rahten, Med Kakanijo in Wilsonio, Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Švegla (Peter Vodopivec)	535–538
Alfred Rosenberg, Die Tagebücher von 1934 bis 1944. Hg. Jürgen Matthäus und Frank Bajohr (Jože Maček)	539–545
Robert Knight, Slavs in Post-Nazi Austria. Carinthian Slovenes and Politics of Assimilation, 1945-1960 (Bojan Balkovec)	546–547
Venček domačih: Predmeti, Slovencem sveti. Ur. Jernej Mlekuž (Rok Stergar)	548–549

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	550–553
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 72, 2018.....	554–557
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 72, 2018	

Razprave

Lucija Zala Bezljaj

Ali lahko govorimo o rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu?

BEZLAJ, Lucija Zala, magistrska študentka zgodovine in sociologije, Filozofska fakulteta UL, SI-1000 Ljubljana, Kržičeva 6, zala.bezljaj@gmail.com

Ali lahko govorimo o rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu?

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 286–325, cit. 112

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek se ukvarja s kritiko prevladujočih pristopov preučevanja rasizma v antiki, pri čemer problematizira njihovo ahistoričnost in anahronističnost. Na primerih prikaže, da slednji izvirata iz fetišizacije rase in obravnavanja rasizma kot ideologije. Nato predlaga alternativni pristop, ki rasizem obravnava predvsem kot sistemske prakse izključevanja in šele nato kot diskurz. Takšen pristop je predstavljen za obdobje zgodnjega rimskega cesarstva.

Ključne besede: rasizem, antika, zgodnje rimsko cesarstvo, suženjstvo, družbena smrt.

BEZLAJ, Lucija Zala, MA student of History and Sociology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kržičeva 6, zala.bezljaj@gmail.com

Can We Speak about Racism in the Early Roman Empire?

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 286–325, 112 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The paper critiques the dominant approaches to the exploration of racism in antiquity and problematizes their ahistorical and anachronistic traits. It demonstrates by way of examples that these traits stem from fetishising race and handling racism as an ideology. An alternative approach is proposed, which treats racism, first and foremost, as systemic practices of exclusion and, only secondarily, as a discourse. Such approach is presented for the period of the early Roman Empire.

Key words: racism, antiquity, the early Roman Empire, slavery, social death.

Uvod

Raziskovanje rasizma v antiki je malo obravnavana tema, saj v splošnem velja za anahronistično. Koncept rase je namreč pojav novega veka kapitalizma. Zgodovinarji so se tako za obdobje antike posvečali predvsem odnosom med ‚etni-jami‘, ne ‚rasami‘.¹ Tisti, ki so se z vprašanjem rasizma v antiki vendarle ukvarjali, so večinoma dokazovali, da v tem obdobju o njem ne moremo govoriti: ne grški pojem *ethnos* ne latinski *natio* ne kakšen drug grški ali latinski pojem namreč ne ustrezajo sodobnemu pojmu (biološke) rase, ki se pojavi šele v novem veku. Takšen pogled izpodbija Benjamin Isaac v svoji na tem področju prelomni študiji *The Invention of Racism in Classical Antiquity* iz leta 2004, v kateri dokazuje, da lahko v predsodkih Grkov in Rimljanov o drugih ljudstvih, široko razširjenih v antični literaturi, prepoznamo mnogo elementov modernega rasizma, čeprav jih niso spremljali pojmi, ustrezni pojmu biološke rase.² Poleg tega Isaac dokazuje, da naj bi bili prav antični predsodki tisti, ki so vplivali na utemeljitelje rasistične doktrine v času razsvetljenstva.

Če naj se pri preučevanju predkapitalističnih sistemov izognemo anahronizmom in ahistoričnosti, moramo najprej poznati specifičnosti kapitalističnega sistema. V prvem delu članka bom poskušala pokazati, da napačni pristopi do vprašanja rasizma v antiki izvirajo prav iz nerazumevanja logike delovanja kapitalizma in njegovega načina vzpostavljanja rase. To namreč poteka na način, da zakriva samega sebe – kar ostane vidno, je končni produkt, so že izoblikovane (rasne, spolne itd.) identitete, ki se nam tako kažejo kot objektivna dejstva; rasa ima torej fetiški značaj. Le s teoretsko analizo pa lahko razložimo družbene odnose, ki raso skozi določene sistemske mehanizme šele vzpostavljajo.

¹ Oba izraza uporabljam v narekovajih, saj menim, da ni ničesar takega kot ‚rasa‘ ali ‚etnijska‘ mimo družbenih odnosov, ki ju vzpostavljajo. Pojmu etnija se v pričujočem delu ne bom posebej posvečala. Tu naj le pripomnim, da se mi zdi potrebno biti previden tudi pri tem konceptu, da se njegove sodobne vsebine ne aplicira slepo na antične družbe. Pojem namreč predpostavlja identitete na podlagi skupne kulture in jezika (ter včasih skupnega izvora), kar pa za antično obdobje velja zgolj s pridržki. Več o identitetah v antiki Armstrong, *Nations before Nationalism*.

² Na neujemanje antičnih pojmov s sodobnim pojmom rase opozarja Wilker v recenziji Isaacovega dela (*H-Soz-u-Kult, H-Net Reviews*). Kot njegovo pomanjkljivost izpostavi dejstvo, da poleg širokih opisov antičnih predsodkov in iskanja njihovih sorodnosti s sodobnim rasizmom ni zapisal ničesar o rasi alternativnih pojmov, s katerimi so Grki in Rimljani opisovali kulturne in etnične razlike.

Tako je vprašanje, ali lahko že v antiki prepoznamo elemente modernega rasizma (s čimer je najpogostejše mišljen rasistični biologistični diskurz), samo po sebi napačno. Izhaja namreč iz predpostavke o ahistoričnosti oz. univerzalnosti rasnih identitet in torej podlega fetišizmu rase. Zaradi slednjega zgodovinarji za kriterij rasizma uporabljajo moderni rasizem, ki ga obravnavajo zgolj na ravni diskurza. Ker ne upoštevajo sistemskih mehanizmov in praks izključevanja, ga praviloma razumejo kot hierarhiziranje ljudi na podlagi namišljenih povezav med njihovimi biološkimi in mentalnimi značilnostmi.³ V drugem delu članka bom podrobneje predstavila metodološko kritiko takšnega pristopa, podkrepljeno s primeri, ki kažejo, da nekatere antične ideje, ki so na videz podobne modernim rasističnim, izvirajo iz povsem drugačnega zgodovinskega konteksta in so posledica povsem drugačne družbene logike.

Namen članka je predlagati drugačno zastavitev vprašanja rasizma v antiki, ki se izogne fetišizmu rase ter ahistoričnosti in anahronističnosti dosedanjih pristopov. In sicer: na kakšen način in zaradi katerih sistemskih mehanizmov so se v antičnih družbah vzpostavljale skupine ljudi, ki so bile sistemsko diskriminirane ali izključene in rasno označene (če raso razumemo kot družbeni odnos, in ne kot biološko dejstvo). Šele ko razumemo te, je mogoče raziskovati tudi rasistične diskurze v antiki. Ti pa verjetno ne bodo imeli več veliko skupnega z modernim rasističnim diskurzom, ki poudarja predvsem genetske ali kulturne značilnosti.

Sistematična analiza mehanizmov izključevanja in diskriminacije skupin ljudi za celotno obdobje antike je za pričujoči prispevek seveda preobsežna naloga. Zato se bom osredotočila zgolj na obdobje zgodnjega rimskega cesarstva in poskušala identificirati tiste značilnosti takratne družbe, ki vzpostavljajo sistemsko diskriminacijo. To bo tema tretjega dela članka, v katerem bom poskušala pokazati, da sistemska diskriminacija in izključevanje temeljita po eni strani na sužnjelastniškem produkcijskem načinu ter po drugi na imperializmu kot glavnem mehanizmu za reprodukcijo suženjske populacije, za pridobivanje zemlje kot glavnega vira bogastva in za delovanje politične tvorbe principata. To sicer velja za širše obdobje rimskega imperija, vendar se nekatere značilnosti obeh mehanizmov skozi čas spreminjajo. Poskušala bom identificirati in orisati nekatere najpomembnejše, ki zadevajo sistemsko izključevanje. Glede na opisane mehanizme bom nato poskušala identificirati nekatere elemente antičnega rasističnega diskurza, temelječega na sužnjelastništvu. Tega je tvorilo predvsem poudarjanje predstave o svobodi (*libertas*), o suženjstvu kot stanju duha, o (ne)častnosti ipd. Takšne predstave se niso nanašale zgolj na *de facto* sužnje, temveč tudi na Rimu podrejena ljudstva, kar odraža tesno povezavo med sužnjelastništvom in imperializmom v tem obdobju.

Čeprav se bom osredotočila zgolj na obdobje zgodnjega rimskega cesarstva, menim, da je predlagani pristop primeren za raziskovanje antičnih družb nasploh, pri čemer pa je treba upoštevati strukturne spremembe v različnih obdobjih. S to

³ Ta definicija sicer ne zajame niti sodobnega kulturnega rasističnega diskurza – glej prvi del.

opombo naj sklenem glavno poanto pričujočega dela – odgovor na vprašanje, ali lahko govorimo o rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu (kakor tudi v antiki nasploh), se glasi: ne, če z rasizmom mislimo hierarhizacijo na podlagi bioloških značilnosti; da, če z rasizmom mislimo sistemske prakse izključevanja in diskriminacije.

1 Ekskurz v konceptualizacijo rasizma

Čeprav se kratek pregled razvoja modernega rasističnega diskurza ob vprašanju rasizma v antiki morda ne zdi na mestu, menim, da je zelo potreben. Večina zgodovinarjev namreč tudi za antiko uporablja definicijo rasizma v smislu biologističnega diskurza, ki je zaznamoval obdobje od časa razsvetljenstva do propada nacistične Nemčije. Da bi sploh lahko začeli kritiko takšnega pristopa, pa je najprej potrebno poznavanje konkretnih zgodovinskih okoliščin, v katerih se je biologistični rasistični diskurz uveljavil in razširil. Nadalje pa lahko s prikazom razvoja rasističnega diskurza ugotovimo, da biologistični diskurz nikakor ne zaobseže vseh rasističnih diskurzov modernega kapitalizma. Ne zaobjame na primer sodobnega rasističnega diskurza (npr. nasproti migrantom in muslimanom), ki diskriminira na podlagi kulture, ne genov.

Da bi razumeli, zakaj je sodobni protibegunski, protimuslimanski in protiteroristični diskurz prav tako smiselno obravnavati kot rasizem, je treba z ravni diskurza preiti na raven sistemskih mehanizmov izključevanja in diskriminacije. Izkaže se, da ima pristop, ki rasizem razume na način sistemske prakse, in ne zgolj ideologije, bistveno večjo razlagalno vrednost. Razumevanje takšnih sistemskih mehanizmov je nujno tudi za preučevanje rasizma predkapitalističnih družb: kot bom pokazala, glavne metodološke napake slednjega izvirajo prav iz nerazumevanja specifik kapitalističnega sistema.

1.1 Razvoj modernega rasističnega diskurza

Izraz »rasizem« se je pojavil šele v zgodnjem 20. stoletju, v splošno uporabo pa je prešel v času druge svetovne vojne. Kljub temu sociologi in zgodovinarji pojav rasizma večinoma postavljajo v zgodnejše obdobje, po navadi v čas vzpona kapitalizma, natančneje v obdobje razsvetljenstva. Večina jih tako rasizem razume izključno kot kapitalistični fenomen, vzpon katerega je neposredno povezan s kolonizacijo novoodkritih dežel od časa velikih geografskih odkritij dalje. Takrat se je namreč pojavilo dojemanje, da obstaja korelacija med biološkimi in kulturnimi oz. osebnostnimi značilnostmi, ki je svojo zlato dobo doživelo v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Vendar je datiranje rasizma seveda odvisno od tega, kaj pod tem pojmom razumemo oz. kako definiramo sam pojem rase. Kot bomo videli v nadaljevanju, je rasistični diskurz v 20. stoletju nekoliko spremenil obliko, tako da ne gre več za poudarjanje korelacije med biološkimi in kulturnimi (oz. mentalnimi) značilnostmi. A o tem nekoliko kasneje.

Razvoj dojemanja rase v smislu povezovanja bioloških in kulturnih oz. osebnostnih značilnosti opisuje Loren Goldner.⁴ Prve elemente takšnega dojemanja identificira v t. i. zakonih o čistosti krvi v Španiji 15. stoletja, ki so bili usmerjeni proti tamkajšnjim Judom.⁵ Od leta 1478 je v Španiji delovala inkvizicija, ki je preiskovala predvsem t. i. *marrane*, v krščanstvo spreobrnjene Jude, saj jih je sumila, da še vedno skrivaj opravljajo stare obrede. Leta 1492 (istega leta, kot je bila zavzeta Granada, s čimer se je končala rekonkvista, ter je Kolumb prispel v Ameriko) so bili Judi iz Španije izgnani. To sta bila prva primera novega dojemanja, ki išče korelacije med biološkimi in kulturnimi oz. osebnostnimi značilnostmi, čeprav je še zmeraj prepleteno s srednjeveškim modelom delitve človeštva, ki razlikuje med kristjani, muslimani, judi in heretiki na podlagi vere. *Marrani* so bili namreč že pokristjanjeni, a so bili kljub temu podvrženi preganjanju na podlagi judovskega porekla.⁶

Temu novemu povezovanju bioloških in kulturnih značilnosti je nato mogoče slediti v času kolonizacije Novega sveta, ob določanju porekla in statusa domorodnih ljudstev. Sto petdeset let po odkritju Amerike je prevladovalo iskanje njihovega izvora na podlagi klasične antične zapuščine in bibličnih interpretacij. Široko razširjeno mnenje je bilo na primer, da so Indijanci potomci izgubljenih plemen Izraela, potomci Kanaancev ipd. V takšnih tezah, ki so iskale izvore novoodkritih ljudstev, se tako kot v španskih protijudovskih zakonih že kažejo zametki 'krvne zavesti', kot temu pravi Goldner (torej pomembnosti porekla oz. genetskih značilnosti), ki pa so še vedno prepleteni s srednjeveškim bibličnim dojetjem delitve človeštva (ki se kaže npr. v pretresanju vprašanja, ali imajo staroselci dušo). Poleg tega so se, v nasprotju z uradno cerkveno doktrino, širile tudi ideje, da so ta ljudstva 'zrasla' iz zemlje. Zadnje obdobje predrazsvetljenske debate o ljudstvih Novega sveta je po Goldnerjevem mnenju ključno zaznamovalo delo Pre-Adamitae Isaaca LaPereyra, ki je skozi nekonsistentnosti v Bibliji dokazoval, da so obstajali ljudje že pred Adamom, in s tem zanikal monogenetsko razlago izvora človeštva. Poligenetska teorija je pri več kasnejših avtorjih privedla do sklepa, da Indijanci in Afričani niso ljudje. S tem se je počasi izpelo obdobje antične klasične in judovsko-krščanske epistemologije, ki je utemeljevala enoten izvor človeštva. Novo, psevdoznanstveno rasno dojetje je svoj vzpon doživelo v času razsvetljenstva. Tako je lahko v 18. stoletju, ko je trgovina s sužnji dosegla vrhunec, za njeno legitimacijo že služil nov, naturalističen pogled razsvetljenstva.⁷

Rasistične ideje korelacije med biološkimi in kulturnimi značilnostmi se niso oblikovale neodvisno od realnih družbenih sil. Sovpadale so z oblikovanjem nacionalnih držav, zatonom fevdalne družbene ureditve in vse večjim vključeva-

⁴ Goldner, *Race and the Enlightenment*, I.

⁵ Skladno s pravopisom besedo 'Judi' pišem z veliko začetnico, kadar gre za pripadnike naroda, in z malo, kadar gre za pripadnike religiji. Čeprav v tem primeru sicer prevladuje razumevanje judov kot vernikov, želim poudariti novo razumevanje, ki poudarja njihovo poreklo, zato na tem mestu Jude pišem z veliko začetnico.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

njem Zahoda v atlantsko trgovino s sužnji. Pomen oblikovanja nacionalnih držav za rasistične ideje lepo prikaže Goldnerjev primer izgonov Judov: medtem ko so prve dekrete za njihov izgon izdale Anglija (leta 1290), Francija (leta 1305) in Španija (leta 1492), ki so že v 15. stoletju oblikovale nacionalne državne tvorbe, so v Italiji in Nemčiji, kjer je bilo oblikovanje nacionalne države kasnejše, izgoni Judov predstavljali le sporadične fenomene na lokalni ravni. Drugi primer predstavlja sam pojav koncepta ‚rase‘, ki se je (v smislu povezave med biološkimi in kulturnimi značilnostmi) pojavil v 70. letih 17. stoletja v Angliji, torej prav v času konsolidacije angleške ustavne monarhije in njene strmo naraščajoče udeležbe v trgovini s sužnji. Ključno za vzpon ideje (biološke) rase je bilo torej dejstvo, da je bila družbeno učinkovita: lahko je legitimirala atlantsko trgovino s sužnji, dominacijo zahodnega sveta in kmalu tudi stratifikacijo samega delavskega razreda. V 19. stoletju se je razvila v psevdoznanost frenologije in evgenike, veljavo pa je začela izgubljati v 20. stoletju; zaradi njene kulminacije v nacistični Nemčiji, ameriškega črnškega gibanja v 60. letih in antikolonialističnih bojov je bila vse bolj deležna prevpraševanja in kritik.⁸

Po tem bežnem pregledu koncepta rase postane razumljivo, da se rasizem po navadi označuje za moderni fenomen. To je upravičeno, če raso definiramo kot povezovanje bioloških in kulturnih značilnosti in rasizem kot vrednotenje na tej podlagi. Vendar se zdi, da je ta definicija preozka. Etienne Balibar⁹ tako opozarja na fenomen neorasizma, ki se pojavi »v času ‚dekolonizacije‘, obratnega gibanja populacij med starimi kolonijami in starimi metropolami«. ¹⁰ Za ta novi rasistični diskurz je značilno, da celo sam priznava, da biološka rasa ne obstaja ter da vedenja in sposobnosti posameznikov ne moremo razložiti na podlagi njihovih genov, temveč so rezultat zgodovinsko konstruiranih kultur. Kot pravi Balibar, je to »[...] rasizem, ki na prvi pogled ne predpostavlja superiornosti določenih skupin ali ljudstev v odnosu do drugih, ampak ‚zgolj‘ škodljivost odpravljanja meja, nekompatibilnost življenjskih stilov in tradicij.« ¹¹ Pri tem je opuščanje hierarhizacije le navidezno, kot se pokaže v praksi. Takšen ‚kulturni‘ rasizem se danes najizraziteje kaže nasproti beguncem in muslimanom, kjer kategorija imigracije funkcionira kot nadomestek za kategorijo rase.

V obeh primerih – tako biološkega kot kulturnega – rasizma gre torej za podobne sistemske izključevalne prakse, ne glede na to, na kakšen način se legitimirajo v diskurzu. Če torej upoštevamo, da je sodobni odnos do beguncev tako v diskurzu kot v institucionalnih praksah rasističen, moramo temu prilagoditi tudi definicijo rasizma; vrednotenje na podlagi bioloških značilnosti ne zadošča več za njegovo opredelitev.

⁸ *Ibid.*

⁹ Balibar, *Ali obstaja ‚neorasizem‘?*

¹⁰ *Ibid.*, str. 119.

¹¹ *Ibid.*

1.2 Definicije rasizma

Definicije rasizma različnih znanstvenikov se med seboj precej razlikujejo. Pogosto o njegovi definiciji niti ne razpravljajo, temveč ga preučujejo kot nekaj danega in zgolj opisujejo njegove značilnosti, ne da bi ga poskušali razložiti ali sploh natančneje opredeliti.¹² Kjer so definicije podane, pa so pogosto nezadostne (kot npr. zgornji primer upoštevanja zgolj biološkega rasizma). V splošnem lahko razločimo dva pristopa do preučevanja rasizma: tistega, ki rasizem razume predvsem kot ideologijo (sem spadajo tudi individualne rasistične prakse, ki izvirajo iz nje), in tistega, ki se osredotoča predvsem na institucionalno prakso.

1.3 Rasizem kot ideologija in problemi

Prvi pristop, ki se osredotoča na rasistično ideologijo, rasizem pogosto dojema psihologistično. Zanima ga skupek predsodkov in sovražnosti ene skupine ljudi proti drugi, ne da bi se ukvarjal z družbenimi okoliščinami segregacije. A čeprav je preučevanje idej lahko zanimiv raziskovalni problem, vse preveč vsebuje skrito predpostavko, da so predstave in predsodki nekaj zgolj psihološkega, preddružbenega, ter le malo prispeva k razumevanju vzrokov za segregacijo in diskriminacijo določene skupine. Rasistične prakse segregacije (s praksami tu ne mislim medosebnega obnašanja posameznikov, temveč institucionalne in sistemske prakse) namreč potekajo neodvisno od tega, kaj si njihovi izvajalci mislijo o segregirani skupini.

Kot posledica pogleda na rasizem, ki ne upošteva sistemskih praks izključevanja, sta se uveljavila dva vidika, ki problematiko rasizma vidita predvsem kot odklon od 'normalnega' delovanja sistema. Prvi se osredotoča na raso kot kulturno stigmatizacijo, nekakšno 'napačno zavest', za odpravo katere je potrebno zgolj pripoznanje posameznikov in institucij oz. njihova afirmacija identitete stigmatiziranih skupin. Drugi razume raso kot sistem plačnih razlik ter poklicne stratifikacije, torej kot neobjektivno delovanje trga delovne sile, ki so ga povzročili predsodki delodajalcev. Tako se raso razume bodisi kot kulturno partikularnost bodisi kot odklon od domnevno objektivnega in rasno slepega delovanja institucij in sistema. Politični boj proti rasizmu se po tem razumevanju kaže prej v afirmaciji stigmatizirane identitete kot v njeni odpravi.¹³

¹² Miles *et al.*, *Racism*, str. 55–86 *passim*.

¹³ Chen, *The Limit Point*.

1.4 Rasizem kot institucionalna praksa

1.4.1 Rasizem in kapitalizem

Chris Chen pokaže, da je raso smiselneje razumeti drugače – kot odnos podreditve, ki je posledica strukturne prisile, ki jo sistem v svojem 'normalnem' delovanju šele vzpostavlja. Kapitalistični sistem raso vzpostavlja najprej skozi kolonizacijo in suženjstvo, nato skozi varnostne protibegunske, protiteroristične in protikriminalne politike. Medtem ko je v času velikih geografskih odkritij trgovina s sužnji še potekala rasno neoznačeno (da so bili sužnji predvsem črnici, je bila posledica zgodovinskih okoliščin, ne rasistične ideologije), se je to spremenilo, ko se je vanjo množično vključil Zahod in začel sistematično producirati rasistične doktrine. Rasno označena populacija se je tako šele vzpostavila skozi kolonialno izkoriščanje surovin in delovne sile koloniziranih dežel, prisilno in suženjsko delo ter kolonialistično nasilje.¹⁴

Hkrati je v Angliji prvotna akumulacija proizvedla razlašene in odvečne množice nekdanjih kmetov, ki jih še ne dovolj razvita kapitalistična produkcija ni mogla absorbirati kot delovno silo. Te so pošiljali v kolonije ali na delo med imperialno mornarico. Ko je v 18. in 19. stoletju sledil porast kapitalističnih proizvodnih obratov, je bilo to odvečno delovno silo mogoče inkorporirati v proces produkcije. Vendar je s postopnim povečevanjem delovne produktivnosti že kmalu vse več delovne sile zopet postajalo odvečne. Tako je nastala nova oblika odvečne populacije – tokrat kot odvečna delovna sila potomcev zasužnjenih in koloniziranih, ki životari v getih, slumih in favelah, ter beguncev, zaprtih v azilnih domovih. Kapitalizem namreč potrebuje le omejeno število delavcev (s tehnološkimi izboljšavami vse manj); poleg njih še rezervno armado delovne sile, da pritiska na višino mezde in pravice delavcev. Vendar je tudi potreba po rezervni armadi omejena in tako se vzpostavi populacija, ki je za sistem popolnoma odvečna. Kot poudarja Primož Krašovec, je to »sfera popolne družbene izključenosti, v kateri se producira in reproducira rasa.«¹⁵ Sistemski vzroki rasizma danes torej ležijo v številčnosti ljudi, ki so za sistem odvečni.¹⁶

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Krašovec, *Proti fetišizmu identitet*, str. 134.

¹⁶ Podobno inherentnost kapitalističnemu sistemu lahko najdemo v seksizmu. Podrejenost žensk v kapitalizmu je mogoče razložiti s potrebo po skrbi za reprodukcijo, ki se v kapitalizmu vzpostavi kot ločena od produkcije, katere smoter je profit. Za produktivno delo delavec prejme mezdo, ki je ekvivalentna vrednosti, potrebni za reprodukcijo delovne sile (gledano na ravni celotnega sistema, ne na ravni posameznikov, katerih mezda je lahko tudi večja ali manjša od te vrednosti. Omenimo še, da je vrednost reprodukcije odvisna od vsakokratnega stanja razrednega boja). Vendar za reprodukcijo ni potrebna zgolj hrana, obleka ipd., temveč tudi delo – hrano je treba skuhati, stanovanje pospraviti itd. To delo je zgodovinsko pripadlo ženskam. To se ni zgodilo zato, ker bi bili moški seksisti, temveč zaradi samega funkcioniranja kapitalizma, katerega glavna značilnost je, da je produkcija namenjena ustvarjanju profita (in ne npr. zadovoljevanju potreb ljudi – te so zgolj stranskega pomena, kolikor je pač treba produkt prodati), ki se nato investira v nadaljnjo produkcijo, ki naj prinese še več profita. Zaradi tega mora kapitalist kar se da zmanjšati stroške proizvodnje in s tem tudi delovne sile. Zato bo pač rajši zaposlil moškega

Discipliniranje tako izključenih in nadzor nad njimi potekata drugače kot pri delavskem razredu. Medtem ko so delavci v sferi produkcije v kapitalizmu pravno svobodni, kar je predpogoj, da lahko prodajajo svojo delovno silo, in so si postopoma pridobili nekatere socialne in politične oziroma državljanske pravice, pa so rasno označeni brez političnih pravic. Ker nimajo neposrednega dostopa do trga delovne sile in te ne morejo prosto prodajati, so bodisi prisiljeni v suženjsko in nesvobodno delo bodisi v kriminal. V tem smislu potekata tudi discipliniranje in nadzor nad rasno označenimi, ki sta v nasprotju z delavci, ki jih disciplinira, tiha prisila tržnih odnosov¹⁷, v domeni represivnih organov z uporabo odkritega nasilja.¹⁷

1.4.2 Fetišizem rase

Vsak temnopolt, musliman itd. ni vedno podvržen zgoraj opisanim mehanizmom; prav lahko je tudi redno zaposleni delavec, direktor ali celo predsednik ZDA. Toda v tem primeru strukturno ne pripada več 'drugi' rasi. Rasa je namreč družbeni odnos, ne določen genski zapis ali kulturna značilnost, na katero se pripenja. Kot piše Krašovec,¹⁸ ima rasa fetiški značaj. To pomeni, da so družbena razmerja skrita, kar ostane vidno, pa so materialni nosilci teh razmerij (v tem primeru pač zunanje – biološke ali kulturne – značilnosti rase).¹⁹

Produkcija rase se v nasprotju s produkcijo razreda, ki zakriva samo sebe

kot žensko, katere sama biološka zmožnost zanositve in rojevanja predstavlja kapitalistu grožnjo, da bo moral v tem primeru iskati novega delavca. Diskriminacija žensk na trgu delovne sile in pri odpušcanju torej ni posledica ideologije, temveč je inherentna samemu produkcijskemu načinu. Glej Krašovec, *Proti fetišizmu identitet*.

¹⁷ Chen, *The Limit Point*; Krašovec, *Proti fetišizmu identitet*.

¹⁸ *Ibid.*, str. 140–146.

¹⁹ Fetišizem je marksistični koncept, ki ga Marx uporablja v prvi vrsti za značaj blaga (a tudi denarja in kapitala). Blagovni fetišizem pomeni, da se družbeni odnosi kažejo kot odnosi med stvarmi oz. kot njihove lastnosti. V kapitalističnem produkcijskem načinu je namreč produkcija privatizirana in atomizirana, tako da se delo posameznih delavcev (ki tudi vstopajo na trg delovne sile individualno), podružbi šele, ko njihovi proizvodi vstopijo na trg. Vrednost blag, ki jo določa povprečni družbeno potrebni abstraktni delovni čas, se torej vzpostavi šele skozi razmerja do drugih blag, torej skozi tržno menjavo. Torej se šele skozi odnose med stvarmi delo posameznikov lahko podružbi. Kot piše Marx, se delavcem, ki blaga proizvajajo, »zato družbeni odnosi med njihovimi zasebnimi deli kažejo kot to, kar so, tj. ne kot neposredna družbena razmerja med samimi osebami v njihovih delih, temveč kot stvarna razmerja med osebami in družbena razmerja med stvarmi« (Marx, *Kapital*, I, str. 59). Pri fetišizmu ravno ne gre za napačno zavest, temveč za »družbeno veljavne, torej objektivne miselne forme za produkcijska razmerja tega zgodovinsko določenega družbenega produkcijskega načina, blagovne produkcije« (*ibid.*, str. 61). Družbena razmerja so torej dejansko organizirana na tak način, da sama sebe zakrivajo – kažejo se le kot lastnosti stvari na sebi. To velja tudi za denar, ki ima v kapitalizmu fetiški značaj: čeprav je zgolj materializirana obča ekvivalentska forma, se njegova vrednost kaže (in je družbeno veljavna) kot notranja lastnost predmeta, ki je njen materialni nosilec. Fetišizem ima za posledico tudi ahistorično dojetje blaga in tržne menjave mainstream ekonomistov, ki v njih ne vidijo družbenega odnosa specifičnega produkcijskega načina – kapitalizma, temveč univerzalno formo, ki jo prepoznavajo tudi v predkapitalističnih družbah. Glej Heinrich, *Kritika politične ekonomije*.

zaradi samega kapitalističnega načina produkcije (glej opombo 19), zakrije načrtno: nasilje nad rasno označenimi pred preostankom družbe se zakriva z njihovim zapiranjem v geta in zapore. Kot zapiše Krašovec: »Kar v svojem vsakdanjem življenju vidijo rasno neoznačeni državljani, je le končni produkt, fetiška forma rase, njena ‚identiteta‘.«²⁰

Sklenemo torej lahko, da večina tistih, ki razizem razume zgolj kot ideologijo, zapada fetišizmu rase – izhaja iz že oblikovanih identitet kot objektivnih danosti, razizem pa vidi večinoma kot psihološki odgovor na različnost identitet (kulturnih, bioloških značilnosti itd.). Da je tak pogled neustrezen, nam pokaže nešteto primerov stikov različnih kultur ali skupin z različnimi biološkimi značilnostmi, med katerimi ne prihaja do nikakršnega rasizma (npr. japonski turisti v Evropi), ter številnih primerov rasizma, kjer med rasno označeno in neoznačeno skupino ni izrazitih kulturnih ali bioloških razlik (npr. nekoč Irci v ZDA).

Če ne upoštevamo procesa produkcije rase, se nam zakrije tudi njena historična specifičnost. Podobno kot blagovni fetišizem, katerega posledica je, da mainstream ekonomisti blagovno menjavo vidijo kot univerzalno obliko menjave, ki naj bi veljala tudi za predkapitalistične družbe (glej opombo 19), fetiški značaj rase, kot bo prikazano v nadaljevanju, učinkuje na mainstream zgodovinarje, da raso dojemajo ahistorično.

Zgornje izvajanje je osredotočeno na razizem, kakršnega proizvaja kapitalizem. Tako je postalo očitno, da o rasizmu v današnjem smislu v predkapitalističnih družbah ne moremo govoriti. A če sprejmemo, da je razizem konstruiran sistemsko in ni zgolj skupek predsodkov, neodvisnih od konkretne družbene formacije, lahko sklenemo, da so tudi v številnih predkapitalističnih družbah potekale (oziroma še potekajo) prakse izključevanja in dominacije (čeprav iz drugačnih razlogov in temelječe na bistveno drugačnih mehanizmi kot kapitalistične), ki jih lahko označimo za rasistične, tudi če jih ni spremljal diskurz bioloških ali kulturnih razlik. In prav na te mehanizme se mora osredotočiti preučevanje rasizma, če naj ima razlagalno, in ne zgolj opisno vrednost, in predvsem, če naj ne bo ahistorično.

2 Preučevanje rasizma v antiki

Vprašanje rasizma v predkapitalističnih družbah je bilo deležno le malo pozornosti raziskovalcev. Pogosto razumevanje rasizma zgolj v smislu biologističnega diskurza vprašanje seveda naredi anahronistično. Kot zapiše George Fredrickson: »Med raziskovalci, ki so preučevali dojemanje različnosti v antičnem svetu, prevladuje mnenje, da v mislih Grkov, Rimljanov in zgodnjih kristjanov ni mogoče prepoznati koncepta, ki bi bil zares ekvivalenten konceptu rase.«²¹ Zgodovinarji, ki so se lotili tega vprašanja, so torej večinoma dokazovali, da razizem v antiki

²⁰ Krašovec, *Proti fetišizmu identitet*, str. 145.

²¹ Fredrickson, *Racism*, str. 17; prev. Z. B.

ni obstajal – vse do na tem področju prelomnega Isaacovega dela *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Preden pa se posvetim podrobnejšemu pregledu slednjega, bom opozorila na nekatere probleme del, ki obstoj rasizma v antiki zanikajo. Izbrani dve deli, ki ju bom obravnavala, nikakor nista reprezentativni za obravnavano tematiko; drugo poleg tega niti ni posebej poglobljeno (vprašanju rasizma v antiki nameni zgolj eno poglavje). Nanju se bom osredotočila preprosto zato, ker ju lahko predstavim kot tipična primera ahistoričnega dojemanja rasizma, ki je, če upoštevamo zgornji prikaz, simptomatično. Kot bomo videli, so njune glavne metodološke napake prav v zgoraj opisani psihologizaciji rasizma in fetišizaciji rase.

2.1 Raziskave, ki zanikajo obstoj rasizma v antiki

2.1.1 Frank Snowden: *Blacks in Antiquity*

Eno pomembnejših študij na področju rasizma v antiki predstavlja Snowdenovo delo *Blacks in Antiquity* iz leta 1975. V njem, opirajoč se na obsežno pisno in arheološko gradivo, dokazuje, da antični Grki in Rimljani temnopoltih niso dojemali kot manjvrednih ali eksotičnih in jih niso prikazovali karikirano. Čeprav je bil v antiki močno prisoten simbolizem bele in črne barve, po katerem je slednja predstavljala podzemlje, smrt in negativnost, ni zaslediti pejorativnega dojemanja temnopoltih na podlagi barve kože. In čeprav je nekaj antičnih avtorjev menilo, da je svetla polt lepša od temne, je bilo razširjeno mnenje, da je okus relativen, nekateri avtorji pa so celo menili, da so temnopolti najlepší ljudje. Med antičnimi pisci je bila tudi dokaj razširjena predstava o veliki pobožnosti Etiopijcev (takšno poimenovanje je v antiki veljalo kot splošna oznaka za vse temnopolte): Snowden navaja primer Diodorja,²² ki piše, kako so bili bogovi veseli darov Etiopijcev, in zatrjuje, da so Etiopijci prvo ljudstvo, ki se je naučilo ceniti bogove in v njihovo čast prirejati obrede, ter da so zaradi tega uživali tolikšno naklonjenost bogov, da so jim ti podelili notranjo varnost in varnost pred zunanjimi invazijami.²³

Čeprav se mi zdi ugotovitev, da pejorativnega odnosa do temnopoltih v antiki ni bilo, vsekakor zanimiva, osredotočenje Snowdneve raziskave prav nanje izhaja iz predpostavke, da so ti tudi takrat tvorili ‚drugo raso‘. In če bi po zgoraj povedanem Snowdenovo študijo še lahko razumeli kot ravno zanikanje te predpostavke, nam takšno interpretacijo besedila skazi sam avtor, ko s strogo znanstveno resnostjo začne naštevati, kakšne biološke podvrste ‚črnske rase‘ so antični Grki in Rimljani poznali, sklepajoč po obraznih potezah na poslikavah in po literarnih opisih sodobnikov, ter ko piše o ‚rasnem mešanju‘ bele in črne rase v antiki. Da je biološko razvrščanje ras (in skupin znotraj rase) arbitrarno in brez resne znanstvene podlage, je danes že dovolj sprejeta trditev. Snowden pa ne predpostavlja zgolj biološkega obstoja črnske rase, temveč tudi njen družbeni obstoj, v smislu identifikacije temnopoltih z

²² Diodorus, 3.2.

²³ Snowden, *Blacks*, str. 146.

njo in njeno pripoznanje s strani Grkov in Rimljanov. Glede na njegove sklepe, da odnos do temnopoltih ni bil bistveno drugačen kot do preostalih, bi lahko sklepali prej nasprotno, da ti v antiki dejansko niso tvorili druge rase. Namesto sklepa, da bi to mesto lahko zavzemala kakšna druga družbena skupina, pa Snowdenova ugotovitev, da Rimljani niso poznali diskriminacije na podlagi barve kože, številnim zgodovinarjem služi za sklep, da v antiki rasizma ni bilo.

2.1.2 Christian Geulen: *Geschichte des Rassismus*

Verjetno enega novejših zgodovinskih pregledov rasizma, ki se bežno posveti tudi obdobju antike, predstavlja delo Christiana Geulena, *Geschichte des Rassismus* iz leta 2014. Njegova definicija rasizem označi kot mešanico ideologije in prakse. Po njej je rasizem mogoče prepoznati tudi tam, kjer ekspliciten koncept rase ni prisoten.²⁴

Kot značilnosti antičnih družb, ki se na prvi pogled kažeta kot rasistični, Geulen identificira sužnjelastništvo in dihotomijo barbari/Heleni. V sužnjelastništvu, tako Geulen, ne moremo prepoznati rasizma, saj ga sodobniki niso upravičevali z rasistično ideologijo. Tako naj bi bilo splošno sprejeto, da je le malo antičnih piscev čutilo potrebo po njegovi legitimaciji. Dva najbolj znana upora sužnjev, Spartakov in upor helotov, nista imela za cilj odprave suženjstva ali kakšne določene diskriminatorne ideologije, temveč zgolj izboljšanje lastnega položaja. Sploh so bili sužnji najbolj 'multikulturni' element v rimskem cesarstvu in niso bili zasluženi na podlagi barve kože, verske in etnične pripadnosti ali kulture, temveč na podlagi poraza v bitki. Zato Geulen sklene, da tu ne gre za rasizem, temveč za način antičnega samodojemanja (*»Selbstverständnis«*).²⁵

Takšno sklepanje je neutemeljeno, če upoštevamo, da se rasizem oblikuje skozi izključevalne prakse. Tako je sicer gotovo res, da zaslužnjevanje ni potekalo na podlagi določene pripadnosti, vendar to še ne pomeni, da se ni rasizem (tako na ravni diskurza kot, seveda in predvsem, družbenega odnosa) vzpostavil ob zaslužnjenju oz. po njem. Če za rasizem ni potrebna delitev na biološke rase in se lahko izključevalne prakse pripenjajo na različne značilnosti in lastnosti, potem ni nobene nuje, da bi skupino, proti kateri je rasizem usmerjen, označevale iste genske ali kulturne lastnosti oz. da kriterija za rasno označeno skupino ne bi moglo predstavljati zgolj dejstvo, da je nekdo suženj. Podobno kot Chen pokaže za primer

²⁴ »Rasizem v svojih različnih oblikah razglasi predvsem rasistično obnašanje in rasistične prakse (in ne [nujno] rasnih razlik) za naravne« (Geulen, *Geschichte*, str. 16; prev. Z. B.). Problem tako nerazdelane definicije se pokaže predvsem ob Geulenovem opisovanju sodobnega rasizma, kjer za rasistično označi celo bombardiranje Hirošime, ker so bili za državni cilj žrtvovani posamezniki, ali ko izrazi mnenje, da je bila medvojna Sovjetska zveza bolj rasistična od Nemčije, saj je niso zanimali posamezniki, temveč skupni cilji. Ne le, da takšno pojmovanje spominja na 'noč, v kateri so vse krave črne', v svojem bistvu nosi tudi izrazito liberalnoideološko pozicijo, ki posameznika zoperstavlja sistemu in ga postavlja za nekakšno moralno normo: vse, kar na prvo mesto ne postavlja posameznika, je rasistično.

²⁵ *Ibid.*, str. 16–26.

črnih sužnjev v kolonizirani Ameriki: sužnje so tvorili temnopolti pač zato, ker je bila takšna praksa že vzpostavljena med njimi samimi. Evropejci se niso vključili v trgovino z njimi zaradi rasistične ideologije, temveč iz praktičnih razlogov. Šele nato se je zaradi sistemske umeščenosti temnopoltih razvila rasistična ideologija, ki je v tem primeru rasno označila ljudi z določenimi genetskimi lastnostmi. Tudi po odpravi sužnjelastništva v Združenih državah so bili temnopolti bolj ali manj izključeni s trga delovne sile – spet iz povsem sistemskih razlogov, ker kapitalistična produkcija pač ni potrebovala tolikšne delovne sile.

Druga značilnost, ki jo Geulen izpostavi kot potencialno rasistično, je antična dihotomija med Heleni, pripadnost katerih je temeljila predvsem na skupni kulturi, in barbari, ki so predstavljali nekakšno nasprotje kulturi. Pri dojemanju barbarov se Geulen naslanja na Aristotela, ki jih označuje za rojene sužnje in manjvredne po naravi. Aristotelovo pisanje naj bi bil tudi prvi poskus razložiti telesne razlike posameznih ljudstev z razlikami v podnebjju, v katerem živijo. Geulen sklene, da je Aristotel formuliral temelje za kasnejši moderni rasistični diskurz, v katerem je utemeljevanje naravne manjvrednosti določenih skupin tako prisotno. Hkrati pa trdi, da tudi v tem primeru ne moremo govoriti o rasizmu v antiki, saj naj bi bilo »nižje vrednotenje drugih kultur in povečevanje lastne del grškega dojemanja sveta nasploh«²⁶ Torej: tam, kjer je na prvi pogled rasistično dojemanje sveta vseprisotno, naj to ne bi bil rasizem, ampak izraz splošne družbene mentalitete.

Zdi se, da hoče Geulen rasizem prepoznati zgolj tam, kjer gre za odstopanje od ‚normalnosti‘, saj mu kot argument, da v primeru dojemanja barbarov ne gre za rasizem, služi trditev, da je šlo pač za splošno antično dojemanje sveta okrog sebe (podobno kot je prej na primeru suženjstva trdil, da ni bilo rasistično, ker je bilo tako splošno sprejeto). Takšno (nekoliko protislovno) pojmovanje sloni na predpostavki, da je družba v svojem bistvu nekaj harmoničnega in so pojavi kot rasizem lahko zgolj anomalije. A kot je vidno iz prejšnjega dela, je moderni rasizem v samem jedru sistema in je neposreden produkt načina organizacije kapitalizma. Prav zaradi strukturnega mesta, ki rasno označenim pripade v kapitalizmu (torej njihove odrinjenosti na rob družbe), se rasizem v kapitalizmu kaže kot anomalija. Suženjstvo v antiki je bilo, nasprotno, zaradi svoje strukturne pomembnosti za produkcijo vseprisotno, zato se tudi ni moglo kazati kot anomalija. Vendar to še ne pomeni, da suženjska populacija ni bila sistemsko izključena skozi drugačne mehanizme (glej tretji del).

Kot dodaten argument, da v antiki ne moremo govoriti o rasizmu, Geulen navaja, da Grki in Rimljani barbarov niso dojemali kot grožnjo ali bolezen.²⁷ Takšna argumentacija je brezpredmetna: dokazala bi zgolj to, da v antiki pač ni bilo sodobnega biopolitičnega diskurza (po katerem druga rasa ogroža vitalnost populacije).

Čeprav Geulen stalno poudarja, da je problematično aplicirati moderne koncepte na antiko, sam stori prav to – ker ideje, ki jih identificira kot potencialno rasistične, ne ustrezajo modernim rasističnim idejam, sklene, da rasizma v antiki ni

²⁶ *Ibid.*, str. 21; prev. Z. B.

²⁷ *Ibid.*

bilo. Nato zaključí: »To pa še ne pomeni, da moramo [antiko] izključiti iz zgodovine rasizma. Veliko bolj gre za to, da postavimo vprašanje izvora rasizma na nov način: ni relevantno, ali so v antiki že poznali rasizem, temveč, kateri fenomeni in konteksti te epohe so igrali vlogo pri kasnejši izgradnji in razvoju rasizma.«²⁸

Vprašanje vpliva antičnih idej na razsvetljske se mi zdi legitimno, vendar ob upoštevanju, da prispeva zgolj k razumevanju razsvetljskega obdobja, nikakor pa ne k razumevanju antičnega. Čeprav so se razsvetljenci res navdihovali pri antičnih idejah, so te interpretirali, izbirali in jih prilagajali potrebam svojega časa. Vprašljivo je torej, do katere mere sploh še lahko govorimo o istih idejah.

2.2 Benjamin Isaac: *The Invention of Racism in Classical Antiquity*

Isaacovo delo *The Invention of Racism in Classical Antiquity* iz leta 2004 je eno prvih del, ki obstoj rasizma (oziroma protorasizma) v antiki potrjuje, pa tudi eno bolj odmevnih del, ki je vplivalo na nadaljnje raziskave na tem področju.²⁹ Zato bom v nadaljevanju to delo podrobneje analizirala.

Glavni tezi Isaacovega dela sta, prvič, da je protorasizem – torej nekakšen predhodnik modernega rasizma – v antiki obstajal, in drugič, da so antične oblike predsodkov služile kot prototip za moderni rasizem, ki se je razcvetel v 18. stoletju. Delo tako preučuje, prvič, »[...] oblike protorasizma, etničnih predsodkov in ksenofobije, ki jih srečamo v antični literaturi v Grčiji in Rimu od 5. stoletja pr. n. št. do pozne antike.«³⁰ Drugič, delo se ne ukvarja z »[...] dejanskim obravnavanjem tujcev v Grčiji in Rimu, temveč z mnenji in koncepti, ki se pojavljajo v njihovi literaturi. Sledi zgodovini diskriminatornih idej, in ne dejanj [...]«³¹ Tretjič, preučiti želi »[...] odnos med takšnimi idejami in vzorci mišljenja ter antičnim imperializmom, [...] odnos uma, ki je ustvaril atmosfero, v kateri so se lotevali vojn in ekspanzij.«³² To ga pripelje do zaključka, »da so bile odločitve o vojni in miru vsaj deloma pogojene s trenutno sprejetimi klišeji in nejasnimi idejami in v manjši meri s tem, kar bi skozi dobro informirano preučitev lahko imeli za racionalno.«³³ Tretji točki, torej Isaacovemu prepričanju, da so predsodki oziroma ideje vplivali na rimski imperializem, se natančneje ne bom posvečala, saj menim, da je banalnost

²⁸ *Ibid.*, str. 22–23; prev. Z. B.

²⁹ Glej npr. Gruen, *Rethinking the Other in Classical Antiquity* iz leta 2011. Avtor nadaljuje Isaacov projekt in izhaja iz njegove metodologije, pri čemer pa se poskuša predstav Grkov in Rimljanov do drugih ljudstev lotiti kompleksneje: meni namreč, da predsodki, kot jih opisuje Isaac, niso tako enoznačni, poleg negativnih poudarja tudi pozitivne predstave o drugih ljudstvih, predvsem pa ugotavlja, da so mnoge predstave Grki in Rimljani prevzeli prav od drugih ljudstev in jih preoblikovali po svojih potrebah. Čeprav Gruenovo delo vsekakor predstavlja kompleksnejše razumevanje problema, pa ne problematizira osnovnih metodoloških postopkov in predpostavk, ki jih bom kritično ovrednotila v nadaljevanju. Zato lahko nadaljnja študija velja tudi za Gruenovo delo.

³⁰ Isaac, *The Invention of Racism*, str. 2; prev. Z. B.

³¹ *Ibid.*; prev. Z. B.

³² *Ibid.*; prev. Z. B.

³³ *Ibid.*; prev. Z. B.

Isaacove argumentacije dovolj očitna.³⁴ Tu naj zgolj še omenim, da je iz Isaacovega pisanja implicitno mogoče razbrati, da ‚dejanja‘ razume predvsem kot individualna dejanja posameznikov, in ne kot delovanje družbenega sistema – dejansko to raven avtor ignorira in zdi se, da jo ima za popolnoma nerelevantno za preučevanje idej (to velja celo za primer rimskega imperializma! – »imperializem ni samo politika, temveč tudi in predvsem stanje duha«³⁵). Da imperializma nikakor ne moremo razumeti kot posledico predsodkov in da ideje niso tiste, ki vplivajo na sistemsko prakso, bom zavrnila posredno, s tem, ko bom v tretjem delu članka ubrala ravno nasproten pristop: poskušala bom pokazati, da je potek prej obraten, namreč da je na oblikovanje predsodkov vplivala (tudi) imperialna praksa, in predvsem, da ima takšen pristop bistveno večjo razlagalno moč od Isaacovega. Najprej pa bom podrobneje predstavila prvo in drugo točko in k njima podala svojo kritiko.

Kot bom dokazovala, izhaja glavni problem Isaacovega dela iz njegovih definicij ključnih konceptov in metodološko sporno utemeljenih tez. Tudi Isaacu je mogoče očitati izrazito psihologiziranje, ki izhaja iz razumevanja rasizma kot ideologije, ter podleganje fetišizmu rase. Čeprav se namreč zaveda, da rase niso biološko dejstvo, jih obravnava kot dane, predružbene identitete, ki vzbujajo rasizem na podlagi njihove medsebojne različnosti, in ne na podlagi družbenega odnosa podreditve.³⁶

³⁴ Argumentacija gre nekako takole: Napoleon je imel o Rusiji določeno predstavo, namreč da jo bo lahko zavzel, ki je vplivala na to, da jo je dejansko napadel. Očitno ta predstava ni ustrezala realnosti oz. je bila ‚neobjektivna‘, kar se je izkazalo ob njegovem porazu. Če ne bi imel napačne predstave, je ne bi napadel. Ergo: ideje vplivajo na odločitve o vojni in miru (*ibid.*, str. 7.).

³⁵ *Ibid.*, str. 2; prev. Z. B.

³⁶ V recenzijah Isaacovega dela praviloma žal ni zaslediti kritik njegove temeljne metodologije. Ena redkih izjem je recenzija Haley (*American Journal of Philology* 126 (3), str. 451–54.), ki najšibkejšo točko Isaacovega dela vidi v popolni odsotnosti razumevanja rasizma kot sistema zatiranja. Drugim recenzentom se ne zdi sporno, da Isaac kot kriterij rasizma uporablja biologistični diskurz in ga aplicira na antično literaturo. Večinoma izpostavljajo manj temeljne kritične pripombe, npr. nejasno razmejevanje pojmov rasizma in protorasizma. Shaw (*Journal of World History* 16 (2), str. 227–232) tako meni, da bi bilo treba namesto izraza protorasizem uporabljati izraz rasizem, saj naj bi oba pojma imela iste elemente. Dee (*Bryn Mawr Classical Review*) izpostavlja, da definiciji protorasizma umanjka element hierarhiziranja na podlagi domnevnih nespremenljivih lastnosti skupin ljudi in izrazitega nasilja do njih, saj Isaacova definicija zajema zgolj prepričanje v obstoj takšnih lastnosti. Champion (*Scolia* 14, str. 127–132) opozarja na nepravilnosti Isaacovega dokazovanja za obstoj protorasizma na primeru okoljskih teorij: te ima Isaac za pomembne elemente antičnega protorasizma, saj njihovi avtorji trdijo, da različno podnebje vpliva na različen razvoj določenih fizičnih in psihičnih lastnosti ljudi ter jih torej determinira; Champion pa meni, da v antični literaturi prevladuje prepričanje, da skupne karakteristike ljudi najbolj določajo politične in družbene institucije, ki pa se skozi čas spreminjajo; takšne predstave torej po njegovem zamajejo upravičenost koncepta protorasizma za antiko; kljub temu se mu z nekaj zadržki zdi Isaacova trditev, da že v antiki lahko prepoznamo elemente rasizma, prepričljiva. Med Isaacu bolj naklonjenimi je kritika Gilletta (*Polis* 23 (2), str. 410–414), v kateri se postavi po robu morebitnim očitkom o anahronističnosti Isaacovega dela, saj naj bi vendar dovolj prepričljivo dokazal, da gre pri antičnih idejah za predhodnike rasističnih; za zaključek Gillett poda še moralno sodbo o antičnem svetu, ki naj bi bil odgovoren za ustvarjanje okolja, v katerem se lahko pojavljajo protorasistične ideje – vsaka moralna sodba seveda več pove o morali avtorja kot o antičnem svetu.

2.2.1 Isaacovi koncepti rasizma, protorasizma in etničnih predsodkov

Isaac definicijo rasizma poda takole: »[...] odnos proti posameznikom in skupinam, ki postavlja neposredno in linearno povezavo med fizičnimi in mentalnimi značilnostmi. Zato tem posameznikom in skupinam pripiše kolektivne fizične, mentalne in moralne lastnosti, ki so konstantne in jih človeška volja ne more spremeniti, ker jih povzročajo podedovani faktorji ali zunanji vplivi, kot sta podnebje ali geografija.«³⁷ Poudarja, da je ključno pri rasizmu prepričanje, da teh značilnosti ni mogoče spremeniti individualno. O protorasizmu govori takrat, ko »grški in latinski viri skupinam ljudi pripisujejo skupne lastnosti, ki jih imajo za nespremenljive, saj naj bi jih determinirali zunanji faktorji ali poreklo.«³⁸

Isaac razlikuje rasizem, ki po zgornji definiciji značilnosti skupin obravnava kot nespremenljive, od etničnih (oz. verskih oz. regionalnih itd.) predsodkov kot tiste vrste predsodkov, ki sicer tako kot rasizem pripadnike določene skupine obravnavajo ‚kot en sam individuum‘, vendar dopuščajo možnost njihove ‚izboljšave‘: »Glavna razlika med rasizmom ter etničnimi predsodki in predsodki do drugih skupin je, da slednji v principu ne zanikajo možnosti spremembe na individualni ali kolektivni ravni.«³⁹ Protibegunski diskurz današnjih Evropejcev tako Isaac označi za ksenofobnega, ne za rasističnega – ob pozivanju h kulturni asimilaciji priseljencev Evropejci namreč dopuščajo možnost njihove spremembe, torej ne gre za pravi rasizem. Poleg tega se tudi sami pogosto nimajo za rasiste.

O konceptu rase Isaac zapiše, da ta ne obstaja v realnosti, temveč v glavah ljudi. Upoštevajoč njen družbeni obstoj jo definira kot »[...] skupino ljudi, za katero se verjame, da si deli namišljene skupne karakteristike, ki so fizične, mentalne ali moralne, ki jih človeška volja ne more spremeniti, saj se zanje verjame, da jih determinirajo nespremenljivi, stalni fizični faktorji: dedni ali zunanji, kot so geografija in podnebje.«⁴⁰ Prepričanje v obstoj rase torej še ni rasizem – ta nastopi šele, ko na podlagi domnevnih ras vrednotimo in hierarhiziramo različne skupine.

Isaacovi koncepti so metodološko problematični iz več razlogov. Isaac sicer res zanika obstoj ras samih na sebi, vendar družbeni obstoj rase pripiše neracionalnemu obstoju predsodkov v glavah ljudi, in ne družbeni realnosti, ki raso konstruira skozi sistemsko prakso, neodvisno od prepričanj posameznikov. Samo na sebi je preiskovanje (protorasističnih) idej seveda legitimno. Nedvomno so predsodki proti nekaterim ljudstvom pri antičnih Grkih in Rimljanih obstajali. Kar je metodološko sporno, je Isaacovo ahistorično in univerzalistično obravnavanje rasističnega diskurza. Isaac namreč v rasističnih predsodkih prepozna ‚človeško naravo‘: »so rezultat človeške tendence (*sic!*), da generalizira in poenostavlja, tako da so celotni narodi obravnavani kot en sam posameznik z eno osebnostjo.«⁴¹ S tem, ko Isaac vzroke rasizma išče v nekakšni ‚človeški tendenci k poenostavljanju‘, zakrije njegove

³⁷ *Ibid.*, str. 23; prev. Z. B.

³⁸ *Ibid.*, str. 38; prev. Z. B.

³⁹ *Ibid.*, str. 24; prev. Z. B.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 35; prev. Z. B.

⁴¹ *Ibid.*, str. 3; prev. Z. B.

sistemske vzroke in ga naredi za univerzalen pojav, neodvisen od vsakokratnega zgodovinskega konteksta. To ima za posledico že omenjeno ahistoričnost rasizma, ki jo bom podrobneje in na primerih prikazala nekoliko kasneje. Po drugi strani pa privede tudi do bizarnih političnih posledic – do liberalne politične strategije ‚ozaveščenih posameznikov‘. K odpravi rasizma, tako Isaac, lahko prispevajo posamezniki s tem, da ozaveščno obravnavajo ljudi kot unikatne posameznike, in ne kot pripadnike določenih skupin. Tu se še enkrat pokaže Isaacovo razumevanje posameznikov (in njihovih idej) kot povsem predružbenih, ki jih je mogoče obravnavati enako, ne glede na družbenozgodovinski kontekst. Isaac se očitno ne zaveda, kako je sama ideja o ‚unikatnem posamezniku‘ povezana z liberalnim diskurzom določenega zgodovinskega obdobja – kapitalizma, s časom atomizacije in privatizacije družbene produkcije.⁴² Vrednotenje posameznika glede na njegovo unikatnost (v nasprotju z vrednotenjem glede na njegovo pripadnost določeni skupini) Isaac postavi za normo objektivnosti in nevtralnosti. Zato rasizem označi za vselej neracionalnega, neobjektivnega, za ‚zmoto in zablodo‘. Ne le, da takšno vrednotenje rasizma nima nikakršne razlagalne vrednosti in ni znanstveno produktivno, predvsem zakrije dejanske družbene mehanizme, ki rasizem proizvajajo. Namesto da bi v rasizmu videl družbeni odnos, ga Isaac razume kot ‚patološko stanje duha‘.

Nadaljnji problem Isaacove opredelitve rase in rasizma zgolj v polju diskurza se nanaša na postavljanje definicij ključnih konceptov. Pri svojih opredelitvah se namreč zaplete v razlikovanja, za katera se postavlja vprašanje, kolikšno razlagalno vrednost sploh imajo. Spomnimo, da Isaac striktno ločuje med etničnimi predsodki in rasizmom, pri čemer prvega prepozna v primeru, da pejorativni predsodki dopuščajo možnost spremembe oz. ‚poboljšanja‘ na ravni posameznika, medtem ko za rasizem označi tiste pejorativne predsodke, ki takšne spremembe ne dopuščajo. Smiselnosti takšnega razločevanja Isaac resneje ne argumentira; s popolnim ignoriranjem rasiističnih praks in upoštevanjem zgolj diskurzivnih razlik namreč ne more pokazati, da gre za strukturno relevantno razločevanje. Če je strukturna pozicioniranost skupin ljudi, za katere Rimljani ali Grki sicer verjamejo, da se individualno potencialno lahko spremenijo, enaka pozicioniranosti ljudi, za katere verjamejo, da tega ne morejo, se Isaacovo ločevanje ne zdi smiselno. Namesto da bi poskušal raziskati, kakšne so bile značilnosti antičnega rasizma (če je ta obstajal), poskuša preprosto na podlagi antične literature identificirati nekatere značilnosti modernega biologi-

⁴² V tej zvezi naj omenim študijo Geze Alföldyja *Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft des Römischen Kaiserreiches* v *Die römische Gesellschaft*, str. 333–377. V njej avtorja zanima, kako so v antičnem Rimu razumeli vlogo posameznika oz. kako so ga vrednotili. S pregledom antičnih literarnih tekstov in napisov na nagrobnikih ipd. ugotavlja, da so posameznike slavili, če so se ravnali po vrednotah, ki jih je narekovala oblast. Posameznik je bil cenjen, če je čim bolj presegel druge v že sprejetih vrednotah. Kot ugotavlja Alföldy, torej ni bil cenjen kot kvalitativno unikatni individuum, temveč kolikor je bil unikatni pri kvantitativnem preseganju drugih v že sprejetih vrednotah. Alföldyju lahko vsaj priznamo, da v svoji anahronističnosti presega večino zgodovinarjev. Preprosto postavi kot univerzalno normo konvencionalno liberalno vrednoto individualnosti (z vsemi floskulami o unikatnosti in večplastnosti posameznika), s katero nato primerja antične vrednote in ugotovi, da ji ne ustrezajo. Dokaže zgolj to, da antične vrednote pač niso enake kot moderne liberalne.

stičnega rasističnega diskurza. Zakaj je takšen pristop neustrezen, nam pokaže že primer sodobnega diskurza Evropejcev do beguncev. Medtem ko Isaac eksplicitno zanika, da bi šlo v tem primeru za rasizem, gre strukturno gledano prav za to, kot je z Balibarjem prikazano v prvem delu. Dejansko gre za sistemsko izključevanje določene odvečne populacije, ki jo je proizvedel kapitalistični kolonializem, le da se v tem primeru diskurz osredotoča na kulturne razlike (ki so načeloma spremenljive), in ne na nespremenljive biološke razlike. Če že v času kapitalizma lahko prepoznamo različne rasistične diskurze, potem moramo biti toliko bolj pozorni na specifične antičnega (oz. antičnih). Tako se zdi, da je definicija rasizma, ki ustreza zgolj biologističnemu diskurzu rasizma, neuporabna. Po Isaacovem mnenju pa je to ločevanje na ‚rasizem‘ in ‚etnične predsodke‘ ključnega pomena. Delom, ki so pred njim preučevala etnične predsodke v antiki, očita namreč prav to, da so zaradi pomanjkanja te delitve prezrla prvine rasizma.⁴³

2.2.2 Vplivanje antičnih protorasističnih idej na moderne

Po predpostavki, da gre pri rasizmu za ‚človeško tendenco k poenostavljanju‘, Isaac naredi nadaljnji korak: v antičnih predsodkih prepozna isto prvino kot v sodobnih in med njimi išče vpliv in kontinuiteto. Rasizem razume kot pojav, ki v različnih družbah sicer spreminja svojo obliko, a katerega rdečo nit je mogoče iskati skozi zgodovino vse do antike. Tako v uvodu med drugim zapiše:

Upam, da bo ta knjiga uporabna tudi tistim, ki jih zanimajo sodobne manifestacije diskriminacije, antisemitizma in sovraštva do skupin. Podlaga za takšno izjavo je moja trditev, da je rasizem fenomen, ki zavzame veliko očitno različnih oblik, medtem ko ohranja izjemen element kontinuitete, ki je ni mogoče zanikati, če ji sledimo skozi stoletja. [...] Če prepoznamo zgolj eno različico, ki pripada omejenemu obdobju, se lahko zgodi, da ga ne prepoznamo kot takega tam, kjer se pojavlja v spremenjeni podobi.⁴⁴

⁴³ *Ibid.*, str. 39. To očita npr. Sherwin-Whitovemu delu *Racial Prejudice in Imperial Rome*. Dejansko gre omenjenemu delu očitati marsikaj. Najprej, ne da bi to kakorkoli utemeljil, predpostavlja družbeni obstoj ras v antiki. Čeprav ne definira, kdo in na podlagi česa tvori raso, je implicitno mogoče razbrati, da ima rase za dane entitete. Delo se tako kot Isaacovo sicer ukvarja predvsem s predsodki, ki jih rimska literatura izraža o nekaterih Rimljanom sosednjih ljudstvih. Večina kritik na njegovo delo leti na to, da pod naslovom ‚*Racial Prejudice*‘ piše o etničnih predsodkih – kot da bi obstajala objektivna, predružbena razlika med raso in etnijo. S tem delom se ne bom posebej ukvarjala, saj glavnina moje kritike Isaacovega dela velja tudi zanj.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 3; prev. Z. B. Čeprav Isaac poudarja, da se rasizem skozi zgodovino spreminja in zavzema različne oblike, pa to ‚večno, nespremenljivo‘ jedro prepozna v rasističnem biologističnem diskurzu določenega obdobja. In čeprav je hvalevredno, da poziva k prepoznavanju rasizma tam, kjer ta ni povsem očiten, je zanimivo, da mu ozka definicija koncepta onemogoča prepoznati rasizem tam, kjer kar bije v oči: za profesorja na univerzi v Tel Avivu je pomenljivo, da kljub številnim primerom rasizma iz nacistične Nemčije ne poda niti enega primera rasizma iz Izraela in Palestine. Ko piše o povezanosti določenega ljudstva s svojim ozemljem kot elementu rasizma, pa se mu zdi potrebno v opombi posebej poudariti, da: »[t]o pa ne pomeni, da so mistične ali religiozne vezi z zemljo vselej del rasistične ideologije« (*ibid.*, str. 122, opomba 257; prev. Z. B.).

Od tod Isaacu tudi pojem ‚protorasizem‘: njegova uporaba naj bi bila upravičena zaradi podobnosti elementov, ki naj bi jih imele tako označene ideje z razsvetlenskimi rasističnimi idejami 18. stoletja, iz katerih naj bi izhajal ves sodobni rasizem, ter zaradi vplivanja teh antičnih idej na razsvetljske.

A tudi če so nekatere antične ideje dejansko vplivale na razsvetljence, je vprašljivo, ali lahko zgolj na podlagi tega antične ideje res razumemo kot protorasistične. Povsem mogoče je, da so v antičnem kontekstu imele precej drugačen pomen, kot naj bi ga razbiral razsvetljenci.⁴⁵ Res je, da so ti poznali antične tekste, v katerih Isaac prepozna protorasistične ideje, in gotovo so na prvi pogled nekateri elementi teh idej prepoznavni tudi pri razsvetljskih rasističnih idejah, a to še ne pomeni, da lahko antične pisce označimo za ‚izumitelje‘ rasizma in govorimo o ‚izumitvi rasizma v klasični antiki‘. Kot je prikazano v prejšnjem delu, je bil proces vzpona ideje biološke rase neločljivo povezan s specifičnim zgodovinsko-družbenim kontekstom – kolonializmom, vzponom kapitalistične produkcije in oblikovanjem modernih nacionalnih držav. V antiki ni mogoče razpoznati nič od naštetega.

Ker Isaac rasizem preučuje zgolj kot skupek idej, neizogibno zapade v ahistorično dojetje rase in rasizma: če so predsodki neodvisni od družbene prakse, potem lahko pač enake ali podobne predsodke kot danes zasledimo že v antiki (kar je končno ena glavnih tez obravnavanega dela). Dejansko v antični literaturi ni težko najti podobnosti z modernim biologičnim rasističnim diskurzom – oz. vsaj nekaterimi njegovimi elementi. Vendar je vprašanje podobnosti napačno: razvoju rasizma ne moremo slediti, ne da bi upoštevali družbeni kontekst vsakokratnega diskurza. Takoj ko se podrobneje posvetimo slednjemu, lahko razberemo, da so na videz isti rasistični elementi diskurza v različnih družbah posledica povsem drugačne družbene logike. Za potrditev moje trditve zadošča že nekaj primerov.

Morda najbanalnejši primer izraža Isaacovo nerazumevanje specifik različnih produkcijskih načinov. Tako zatrjuje, (seveda) ne da bi se naslanjal na gradivo iz antike: »Ljudje bodo v vseh obdobjih prepričani, da jim imigranti kradejo službe [...]«⁴⁶ Toda v antiki vendar ni bilo ničesar takega, kot je trg delovne sile.⁴⁷ Večino

⁴⁵ Na tem mestu naj navedem zgolj en primer: Isaac kot pomemben element rasizma, ki naj bi ga bilo mogoče prepoznati že v antiki, izpostavlja navezanost na zemljo oz. mit o avtohtonosti ljudstva; pogost mit, prisoten npr. pri Tebancih in Atencih, da so njihovi predniki zrasli iz zemlje, na kateri živijo, Isaac vzporeja z nacistično *Blut und Boden* ideologijo (*ibid.*, str. 131–133). Tako površini analogij nikakor ne moremo vleči: na videz enaka ideja lahko igra v različnih kontekstih bistveno drugačno družbeno vlogo. To nam pokaže že na primer ideja, znana iz časa vzpostavljanja razsvetljskega rasizma, namreč, da so ljudstva Novega sveta ‘zrasla’ iz zemlje in jih torej ni ustvaril bog: medtem ko ima v antičnem primeru opisani motiv izrazito pozitivno konotacijo, pa je v zgodnjem novem veku predstavljal podlago za hierarhizacijo človeštva na ‘ljudi’, ki jih je ustvaril bog, in druga manjvredna ljudstva. Glej Goldner, *Race and the Enlightenment*.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 120; prev. Z. B.

⁴⁷ Novejše študije ugotavljajo, da je bila mezdna delovna sila v antičnem Rimu bistveno bolj razširjena, kot se je domnevalo prej. Podlaga za takšne trditve so najdbe številnih ohranjenih delovnih pogodb, *locatio conductio*, in drugih zapisov o višini plačil. Peter Temin v delu *The Labour Market of the Early Roman Empire* iz leta 2004 zaradi podobno visokih ‘realnih mezd’ v Egiptu in Rimu sklepa, da je bila delovna sila očitno dovolj mobilna, da se je lahko vzpostavil trg delovne sile, prek katerega se je (torej po tržnih mehanizmi) vzpostavila višina mezd. Ne da

izkoriščane delovne sile so tvorile suženjska in druge oblike prisilnega in pol-svobodnega dela, medtem ko so svobodnjaki, ki so se morali preživljati z lastnim delom, večinoma proizvajali samostojno, za neposredno zadovoljevanje lastnih potreb in za prodajo – ki je bila tudi namenjena zadovoljevanju njihovih potreb, in ne npr. kopičenju profitov. Delež plačane delovne sile je bil po mnenju Finleyja zanemarljiv.⁴⁸ Tako ni moglo biti nikakršnega strahu pred tem, da bi imigranti ‚kradli službe‘.

Najizrazitejši primer, ki pokaže, da za iskanje podobnosti ali razlik ni dovolj ostati na ravni idej, je antisemitizem. Isaac meni, da gre v antiki pri njem za izrazito etnično sovraštvo, ne za protorasizem (čeprav naj bi vseboval nekaj takšnih prvin). Domnevno slabih lastnosti judov Rimljani namreč niso nikoli razumeli kot dednih, nanašale so se predvsem na njihove kulturne prakse.⁴⁹ Zakaj je takšno razločevanje nesmiselno, sem že razložila. Bistveno pomembnejši za razumevanje modernega in antičnega antisemitizma so njegovi konteksti in vzroki zanj, ki so v obeh obdobjih izrazito različni.

Moderni antisemitizem lahko razložimo z Michaelom Heinrichom⁵⁰ kot obliko personaliziranja (to pomeni, da so »družbene strukture reducirane na zavestno delovanje oseb«⁵¹) fetišističnih razmerij. V poznem srednjem in zgodnjem novem veku sta porast tržne menjave in denarja povzročala razkroj predmeščanske druž-

bi se spuščala v podrobno obravnavo navedenih trditev, naj tu navedem nekaj pomislekov proti takšnemu sklepanju. Tudi če je bil delež plačane delovne sile bistveno višji, kot se je predvidevalo do zdaj, samo to dejstvo še ne potrjuje obstoja trga delovne sile v smislu določanja višine mezd zgolj po tržnih mehanizmi, torej znotrajekonomske. Tudi podobna višina realnih mezd v Egiptu in Rimu ni nikakršen dokaz za to. Pri primerjavah bi bilo npr. treba upoštevati dejstvo, da je bil od leta 58 pr. n. št. do 3. stol. n. št. vsak državljani, ki je prebival v Rimu, upravičen do brezplačne prehrane in torej ni bil podvržen eksistenčni nuji, da prodaja svojo delovno silo. Nadalje, zdi se mi smiselno razločevati med delovno silo, ki je delala za 'zasebne' posameznike, in tisto, ki so jo za določene projekte ali opravila plačevali cesarska uprava ali posamezniki, ki so se javno udeleževali (npr. gradnje svetišč, gasilska služba ipd., predvsem pa vojska): vsaj za slednje bi lahko sklepali, da višina plačila ni bila podvržena tržnim mehanizmom, temveč npr. želji vladarjev in velikašev, da preskrbijo množico in si s tem pridobijo njeno politično podporo. Vsekakor gre sklepati, da je tu pomembnejšo vlogo od tržne igrala ideološka in politična sfera. Glej npr. Finley, *Antična ekonomija*, str. 73. O tem anekdota, ki jo po Svetoniju (*Vespazijan*, 18) povzame Finley: »Zgodba pravi [...], da je nekdo prišel k cesarju Vespasianu z novo napravo, s katero bi bilo mogoče poceni prevažati težke stebre na Kapitol. Cesar je nagradil izumitelja za njegovo bistrostnost in se nato odpovedal uporabi naprave, češ: 'Kako pa naj potem nahranim ljudstvo?'« (Finley, *Antična ekonomija*, str. 74). A Finley takoj doda: »Zgodba je ljubka, toda zajetni, stalni cesarski izdatki za populus so bili namenjeni kruhu in igram, ne službam« (*ibid.*).

⁴⁸ Finley, *Antična ekonomija*, str. 72. Finley sicer uporablja izraz 'mezdna delovna sila', vendar se mi zdi za obdobje antike primernejše govoriti o 'plačani' delovni sili. Antični plačani delovni sili namreč ne moremo pripisati lastnosti, ki jih ima v kapitalizmu mezdna. Za slednjo velja, da je njena mezda ekvivalentna vrednosti reprodukcije delovne sile (gledano s stališča celotne družbe, ne posameznikov; ta vrednost ni absolutna, temveč vselej odvisna od vsakokratnega stanja razrednega boja). Ker plačana delovna sila v antiki ni imela strukturno pomembne vloge, ni bilo nobene nuje, da bi plača ustrezala njeni družbeni reprodukciji.

⁴⁹ Isaac, *The Invention of Racism*, str. 482–483.

⁵⁰ Heinrich, *Kritika politične ekonomije*, str. 102–109.

⁵¹ *Ibid.*, str. 204.

be. Pri Judih, ki so takrat predstavljali glavne posojilodajalce in bankirje, so se zadolževali tako osiromašeni nižji sloji kot tudi plemstvo in vladarji. Z besedami Heinricha jih je bilo zato: »lahko istovetiti z uničevalno močjo denarja in obresti [...]«⁵² V 19. in 20. stoletju, ko so denar, maksimiranje profita in uvrednotenje kapitala že konstitutivni elementi produkcijskega načina, se spremenijo tudi temelji antisemitizma.⁵³ Kot zapiše Heinrich:

Oblast vrednosti, ki je osamosvojena v denarju ter stoji nasproti konkretnemu delu in uporabni vrednosti, se projicira na ‚Jude‘ kot oblast, ki izhaja iz njih. Ko pa se kapital, ki ‚ustvarja‘ (nejudovski), postavi nasproti kapitalu, ki ‚grabi‘ (judovskemu), kar je pridigal zlasti nacionalsocializem, pri čemer naj bi judovski kapital s pomočjo bank in borze držal v kleščah nejudovski kapital, se nasprotje med vrednostjo, osamosvojeno v denarju, in konkretnim delom premesti na raven celotnega procesa kapitalistične reprodukcije. Tu je personaliziran kapitalski fetiš v svoji najbolj razviti podobi kot obrestonosni kapital. [...] [Z]aradi videza, da so obresti izvirni plod kapitala, podjetnikov dobiček postane plod podjetniškega dela, fungirajoči kapitalisti pa so reducirani na posebno kategorijo delavcev. Na tem videzu gradi personaliziranje [...] Vprašljiva ni ločitev obresti in podjetnikovega dobička, temveč misteriozna moč kapitala, da proizvaja obresti; zdaj so ‚Judi‘ ti, ki tiste, ki dejansko delajo, naj bodo podjetniki ali delavci, držijo v ‚obrestnem suženjstvu‘, sami pa kot nedelavci niso nič drugega kot ‚zajedavci‘.⁵⁴

Seveda ne kapitala ne avtonomne sfere trga⁵⁵ v antiki ni bilo. Izposojanje

⁵² *Ibid.*, str. 206.

⁵³ Obresti zdaj niso več ‚oderuške‘ in samovoljno postavljene, temveč se določajo na brezosebem trgu. Znašajo več od nič in manj od bruto profita v kapitalnem ciklu produkcijskega procesa, tako da se podjetnikom izplača izposojati (seveda govorimo o posojilih, namenjenih kapitalnim investicijam, in ne tistih, namenjenih potrošnji). Bruto profit po koncu kapitalskega cikla se tako razdeli na podjetnikov dobiček in obresti. Oboje črpa iz eksploatacije presežne vrednosti, ki jo ustvarja delovna sila, vendar se zaradi mistifikacije mezdne forme in profita zdi, kot da je profit plod kapitala samega, njegove ‚mistične moči‘, da se oplaja: ker je vrednost delovne sile, torej mezda, na ravni celotne družbe enaka vrednosti reprodukcije delovne sile, se zdi, kot da je ta v produkcijskem procesu poplačana, pri čemer pa se ne upošteva specifične lastnosti delovne sile, njene uporabne vrednosti, da ustvarja novo vrednost. Ta se namreč uveljavi šele za nazaj, ko blaga stopijo v medsebojna razmerja v tržni menjavi. Izkaže se, da je po koncu vsakokratnega produkcijskega procesa celotne vrednosti več kot na začetku (produkcijski proces lahko ponazorimo takole: denar → delovna sila, stroji, surovine → blago → več denarja). Ker stroji in surovine vrednost na blago zgolj prenašajo, medtem ko jo delovna sila ustvarja, pride do razlike med profitom in presežno vrednostjo, s čimer je razmerje eksploatacije še dodatno zakrito – kapitalista namreč zanima zgolj profit, ki ga načeloma lahko poveča, tudi če hkrati zmanjša ali ne spremeni stopnje presežne vrednosti. Pri obrestonosnem kapitalu pa se njegovo družbeno razmerje še dodatno zakrije: finančnemu kapitalistu se kaže, kot da mu že samo posedovanje kapitala prinaša dobiček, produkcijski proces, ki tega šele omogoči, pa mu ni viden. S tem se dodatno zaostri podoba, da je podjetnik zgolj eden izmed delavcev, medtem ko nasproti njemu stoji finančni kapitalist kot neproduktivni, parazitski člen, ki se zajeda v produktivni del družbe (*ibid.*, str. 137–147, 165–181, 207–2011).

⁵⁴ *Ibid.*, str. 208.

⁵⁵ Kapital se kot marksistični koncept razlikuje od bogastva po tem, da predstavlja določen družbeni odnos. Namenjen je investiranju v nadaljnji produkcijski proces in ustvarjanju nove vrednosti. V nasprotju s tem bogastvo ne igra vloge v produkciji in je namenjeno kopičenju dobrin in potrošnji. V antiki torej lahko govorimo o bogastvu, ne pa o kapitalu. Razlikovati moramo

denarja in obresti so bili stvar konsenza in pogosto podvržene regulacijam oblasti, poleg tega posojila niso bila namenjena investicijam v produkcijo.⁵⁶ Judi tudi niso bili tista skupnost, ki bi se s trgovanjem in posojanjem ukvarjala kaj bolj od drugih. Temu ustrezno tudi predsodki do njih niso leteli npr. na njihov pohlep, oduševstvo itd. kot v moderni dobi. Predsodki Rimljanov, najjasneje izraženi v Tacitovem delu *Historiae*,⁵⁷ so se nanašali predvsem na njihovo asocialnost (sovražili naj bi vse nejudе in se zavestno ograjevali od njih, prakso obrezovanja so si razlagali kot željo judov, da bi se razlikovali od drugih itd.) in religijo (pogosto so jo označevali za vraževerje, judе dolžili prozelitizma, menili, da častijo osla, izvajajo skrivne obrede, žrtvujejo ljudi itd.); drugi predsodki so se nanašali še na njihovo spolno življenje (imeli naj bi velik libido, izvajali orgije itd.) in osebnostne lastnosti (bili naj bi lažnivi, prevarantski itd.).⁵⁸ Pri tem je treba poudariti, da so Rimljani za judе imeli tiste, ki so se javno opredelili za takšne, in ne na podlagi njihovega rojstva.⁵⁹

Vendar razlike med modernim in antičnim antisemitizmom ne moremo razložiti zgolj z razlikami v diskurzu. Pomemben element sovražstva do judov (ki ga omenja že Isaac ob citiranju več antičnih piscev in ga lahko deloma zasledimo že v zgoraj naštetih predsodkih) je njihova domnevna grožnja oblasti, tesno povezana z vero, ki je bila njen konstitutivni element. Judi na primer niso bili pripravljeni po božje častiti cesarja, ko se je takšna praksa uveljavila po cesarstvu. Tacit⁶⁰ pripoveduje, da je Klavdij tuje ‚vraževerje‘ razumel kot grožnjo starim italskim verskim

tudi med avtonomno sfero trga, ki je specifična kapitalističnih družb, in trgovanjem v smislu menjavanja dobrin. Slednje je bilo v antiki nesporno dovolj razširjeno. Specifična avtonomne sfere trga je ta, da se vrednosti vzpostavijo šele, ko blaga vstopijo v medsebojne odnose, torej na trgu. Trg je tisti, ki socializira individualna specifična dela, vložena v izdelavo blag. Vrednost blag tako predstavlja družbeno potreben abstraktni delovni čas za izdelavo določenega blaga in izven družbenega odnosa na trgu ne obstaja. Predpogoj za to je privatizirana in atomizirana produkcija ter konkurenca med različnimi producenti, ki proizvajajo za profit. Konkurenca na trgu producente sili, da večji del profita investirajo v nadaljnjo produkcijo, sicer so s trga izrinjeni. Posledično so tudi npr. tehnološke izboljšave inherentna tendenca kapitalistične proizvodnje (Marx, *Kapital, I*). V antiki o takšni avtonomni sferi trga ne moremo govoriti. Ne glede na to, kako razširjena je bila sama trgovina in uporaba denarja, ne moremo skleniti, da se je med procesom menjave vzpostavila vrednost v zgoraj opisanem neosebni, znotrajekonomskega smisla. Kar je bilo relevantno pri nekapitalistični menjavi, je v nasprotju s tem uporabna vrednost dobrin. Temu ustrezno se v procese produkcije in menjavanja tudi ni vstopalo z namenom zagotavljanja profita, temveč zaradi zadovoljevanja lastnih potreb, torej kot dopolnitev omejenosti dobrin iz lastne produkcije. O konkretnih primerih, zakaj o trgu v modernem pomenu besede ne moremo govoriti, glej Finley, *Antična ekonomija*, še posebej str. 136–149. Finleyjevi sklepi, da v antiki ne moremo govoriti o tržnem gospodarstvu, so bili sicer deležni številnih kritik, glej npr. Temin, *The Labour Market*. Finleyju očita, da antično družbo razume kot primitivno organizirano, in na podlagi številnih najdb, ki dokazujejo živost trgovanja, trdi, da je antična družba bila tržna v modernem smislu. A, kot rečeno, ne gre za vprašanje kvantitete menjavanih dobrin, temveč kvalitativno drugačno logiko tržne kapitalistične družbe. O specifičnosti moderne tržne ekonomije glej tudi Polanyi, *Velika preobrazba*.

⁵⁶ Finley, *Antična ekonomija*, str. 23, 52–54, 138–139.

⁵⁷ Tacit, *Historiae*, 5.4–5.

⁵⁸ Isaac, *The invention of Racism*, str. 440–484.

⁵⁹ Goodman, *Nerva, the 'Fiscus Iudaicus'*, str. 40–44.

⁶⁰ Tacit, *Anali*, 11.15.1.

institucijam, ki so zlasti v časih krize igrale pomembno vlogo pri konsolidaciji države.⁶¹ Dojemanje judov kot protirimskega elementa se je gotovo še okrepilo zaradi številnih judovskih uporov in občasnih izgredov, povezanih s porastom krščanskih skupnosti. Tako lahko sklenemo, da je sovraštvo Rimljanov do judovske skupnosti izviralo prav od tu. Isaac trditve, da so bili 'judi sami krivi' za vzpon antisemitizma, zavrača z argumentom, da so bili predsodki do njih v veliki meri iracionalni.⁶² To je seveda res, vendar širjenje iracionalnih predsodkov pač lažje razumemo, če jih postavimo v družbeni kontekst – pri čemer ni pomembno, kdo je 'kriv', ampak je ključen način pozicioniranja določene skupine v širši družbi. Tako vidimo, da antičnih predsodkov do judov ni vzbudila npr. zgolj drugačna religija – teh je bilo v rimskem cesarstvu namreč veliko – temveč njihovo zavračanje javnih obredov in dekonsolidacijski odnos do rimskih oblasti.

Problem vseh obravnavanih del je simptomatičen: če ostajamo na ravni idej, če psihologiziramo, če rasizem razumemo zgolj kot ideologijo, imamo najprej težavo, kako definirati, katere vse ideje sploh so rasistične. Če potem te ideje primerjamo z na prvi pogled podobnimi idejami v antiki, lahko bodisi spregledamo kontekst in veliko elementov teh idej, ki se z našo idejo ne ujemajo, ter razglasimo, da je rasizem obstajal že v antiki (kot to naredi npr. Isaac), bodisi lahko upoštevamo drugačnost antičnih idej in sklenemo, da rasizma, kot smo ga definirali, ni bilo (kot to stori Geulen). V prvem primeru smo zagrešili neodpušljivi anahronizem, v drugem smo pokazali, da v antiki pač niso imeli enakih idej kot danes, kar ni ravno razsvetljujoča ugotovitev. V nobenem primeru nismo kaj prida izvedeli o antični družbi.

Drugi problem, ki sem ga izpostavila, je rasni fetišizem, ki mu zapadajo vsi obravnavani pisci, čeprav se (razen Snowdna) zavedajo, da rasa ni biološko dejstvo, temveč družbeni konstrukt. Vsi namreč tiho predpostavljajo, da treba potencialni rasizem v antiki iskati tam, kjer imamo opravka z (negativnim) odnosom do določene identitetne skupine oz. skupine z isto kulturo ali pripadnostjo. To je morda sicer ustrezno, vendar bi bilo to treba še dokazati, ne pa vzeti za izhodišče. Kot je prikazano v prvem delu, raso v kapitalizmu producirajo mehanizmi izključevanja, ki jih poraja sam kapitalistični produkcijski način. Rasa v smislu družbenega odnosa se lahko pripenja na zelo različne 'materialne' nosilce, bodisi na genetske bodisi na kulturne bodisi na katerekoli druge značilnosti – tu ni nobenega pravila, zgolj empirični primeri. Če zapademo fetišizmu in etnične, kulturne ali kakršnekoli že značilnosti gledamo ločeno od družbenih odnosov, ki relevantnost teh značilnosti šele proizvajajo, zagrešimo anahronizem, brž ko jih nekritično iščemo v katerikoli družbi. Če nas torej zanima, ali je v antiki obstajal rasizem, moramo najprej preučiti temelje antičnega družbenega sistema in pogledati, kakšne izključevalne prakse (če kakšne) je porajal. Šele na podlagi tega lahko ugotovimo, na katere značilnosti in skupine ljudi (če sploh) se je takrat pripenjalo 'rasa' kot družbeni odnos izključevanja. To bo tema tretjega dela članka.

⁶¹ Isaac, *The Invention of Racism*, str. 458.

⁶² *Ibid.*, str. 444–445.

3 Rasizem kot institucionalna praksa v zgodnjem rimskem cesarstvu

Do zdaj sem se posvečala raziskovanju rasizma v antiki in poskušala identificirati ključne probleme del, ki se ukvarjajo s tem vprašanjem. Videli smo, da je problematično predvsem fetišizirano dojemanje rase, ki privede do ahistoričnega in anahronističnega razumevanja rasizma. V nadaljevanju bom poskusila podati svoj pristop do vprašanja rasizma v antiki, za katerega menim, da se opisanim problemom izogne.

Kot je prikazano v prvem delu, je raziskovalno najproduktivneje rasizem razumeti kot družbeni odnos podrejanja z mehanizmi izključevanja in segregacije, raso pa kot populacijo, ki je strukturno izključena in segregirana. Pri tem gre za način organizacije določenega sistema, in ne za posledico predsodkov določene skupine. Prav tako smo videli, da izključevalne prakse lahko spremljajo različni diskurzi: v kapitalizmu na primer diskurz biološke (genetske) pogojenosti kulturnih značilnosti in diskurz kulturne nekompatibilnosti druge rase. Oba diskurza sta posledici, in ne vzroka systemske izločenosti druge rase. Če torej želimo preučiti rasizem (kot družbeni odnos) v obdobju antike, nam ni treba zgolj preučiti vsebine diskurza, s katerim so sodobniki označevali družbeno izključene, temveč moramo predvsem ugotoviti, na kakšen način, če sploh, je sistem proizvajal družbeno izključeno populacijo.

Naloga je preobširna za obseg pričujočega prispevka, zato jo je treba nujno omejiti. Predvsem zato, ker celotnega obdobja antike nikakor ne moremo obravnavati kot enotnega sistema, ne v ekonomskem ne v političnem smislu, se bom omejila zgolj na obdobje zgodnjega rimskega cesarstva. Kljub temu menim, da je mogoče na podoben način, kot ga bom ubrala sama, preučiti tudi druga obdobja antičnih družb, čeprav z upoštevanjem nekoliko drugačnih sistemskih mehanizmov.

Obdobje zgodnjega rimskega cesarstva se po navadi zamejuje z obdobjem principata, torej od leta 27 pr. n. št., ko je Oktavijan oz. Avgust pridobil naziv *princeps senatus*, do časa Dioklecijana leta 284 n. št., ko je nastopil t. i. dominat, s čimer je bila vzpostavljena bolj helenistična oblika vladanja (vzpostavitev dominata je sicer daljši proces, katerega začetke nekateri postavljajo že na konec 2. stoletja, v čas Septimija Severa). Sama oblika vladavine sicer ni bistveno relevantna za temo rasizma, vendar se obdobje spremembe iz principata v dominat približno prekriva z obdobjem širših družbenih sprememb v rimskem cesarstvu, zato naj za potrebe pričujočega dela služi kot legitimen časovni okvir. Nekaterne strukturne značilnosti tega obdobja so se sicer uveljavljale že stoletje pred Avgustom: prvič, ob začetku obravnavanega obdobja je Rim že imel utrjen in izoblikovan imperij (po letu 14 n. št. sistematičnega rimskega osvajanja ni bilo več); drugič, v tem času je večina Italije imela status državljanstva (od leta 88 pr. n. št., ko se je končala zavezniška vojna) in ga je postopoma prenašala na provincialne skupnosti (vse do Antoninovega edikta leta 212 n. št., s katerim je cesar Karakala podelil državljanstvo skoraj vsemu svobodnemu prebivalstvu cesarstva; s postopnim širjenjem državljanstva je plahnel tudi njegov privilegirani pomen). Prav tako so se nekatere nove značilnosti pojavile že stoletje pred iztekom obravnavanega

obdobja: najizrazitejšo gotovo predstavlja postopen zaton suženjske delovne sile, ki jo je do konca 3. stoletja po pomenu presešel kolonat; drugič, konec 2. stoletja se je uveljavila delitev prebivalstva na kategoriji *humiliores* in *honestiores*, za kateri se je poleg različnih stopenj časti uveljavilo različno kazensko pravo (*humiliores* so bili v nasprotju s *honestiores* lahko podvrženi mučenju in telesnim kaznim); tretjič, vzpon krščanstva, ki je z milanskim ediktom 313 n. št. doživel priznanje cesarstva, je bistveno vplival na spremembo identitete in pripadnosti organiziranim lokalnim verskim skupnostim; četrtič so strukturno spremembo predstavljali vpadi barbarskih ljudstev, ki so od konca 2. stoletja predstavljali stalnico ter privedli do postopne barbarizacije vojske. Teh strukturnih sprememb ne bom posebej preučevala, čeprav so se pojavile še pred iztekom obravnavanega obdobja, saj me ne bo, kot rečeno, zanimala natančna zgodovinska analiza obdobja, temveč njegove strukturne značilnosti, ki jih ne moremo zamejiti z natančnimi letnicami.

3.1 Suženjstvo kot razred

Kot smo videli v prvem delu, je ključnega pomena za razumevanje rasizma v kapitalizmu prav razumevanje produkcijskega načina, ki rasizem šele proizvaja. Antični produkcijski način se je od modernega bistveno razlikoval. Glavnino presežkov je proizvodila suženjska delovna sila, predvsem z obdelovanjem zemlje. Ker v antiki ne moremo govoriti o ločeni tržni sferi, se je razlikoval tudi način eksploatacije: medtem ko ta v kapitalizmu poteka znotrajekonomsko in je neposredno nevidna,⁶³ je v antiki potekala izvenekonomsko, z očitnim in neposrednim prisvajanjem produktov dela z uporabo sile. V obdobju zgodnjega rimskega cesarstva je poleg tega pomemben del izkoriščanja presežkov potekal prek imperialnega sistema s plačevanjem tributa Rimu podrejenih provinc. Ključna razlika med obema produkcijskima načinoma je tudi ta, da v antičnem motivacija produkcije ni bila večanje profitov, ki jih je treba v čim večji meri reinvestirati (po marksistični formuli: $\text{denar} - \text{blago} - \text{več denarja}$ oz. $D - B - D'$), temveč kopičenje bogastva (v nasprotju s kapitalom se bogastvo ne investira v nadaljnji produkcijski cikel).

Večina mainstream zgodovinarjev⁶⁴ zanika, da bi sužnji v antiki tvorili razred (v marksističnem smislu), pri čemer razred razumejo na podlagi odnosa do produkcijskih sredstev. Ker se je pri različnih sužnjih odnos do produkcijskih sredstev zelo razlikoval, saj so imeli ti zelo različen življenjski standard in so opravljali zelo raznolika dela ter ne nazadnje niso imeli nikakršne razredne zavesti ali političnega programa, naj tu po njihovem mnenju ne bi šlo za razred.

⁶³ Presežna vrednost je v kapitalizmu enaka razliki med vrednostjo delovne sile, enaki vrednosti njene reprodukcije, in vrednostjo produkta, ki se vzpostavi za nazaj v odnosu do drugih blag na trgu. Ker mezda delavca na družbeni ravni ustreza stroškom reprodukcije delovne sile, se izkoriščanje presežne vrednosti zakrije (razen v primerih ekstremne eksploatacije pri bistveno nižjih mezdah od povprečnih). Ustvarjanje vrednosti je namreč uporabna vrednost delovne sile, in ne njena vrednost. Glej Heinrich, *Kritika politične ekonomije*, str. 77–98.

⁶⁴ Npr. Finley, *Antična ekonomija*, str. 48–50; Alföldy, *Die römische Gesellschaft*, str. 41–96; idr.

Takšna ugotovitev bi bila gotovo pravilna, če bi po marksistični teoriji za določitev razreda res zadostoval odnos do produkcijskih sredstev. Vendar je razred v marksističnem smislu pravilneje razumeti kot družbeni odnos, kot strukturno mesto v produkciji – glede na eksploatacijo presežkov (ki lahko ali pa ne ustreza odnosu do produkcijskih sredstev). Kot opombo naj dodam, da strukturno gledano posameznik lahko pripada več razredom hkrati (npr. suženj, ki je bil toliko bogat, da je imel svoje sužnje in zemljo, je hkrati izkoriščal in bil izkoriščan). V tem smislu lahko v rimskem cesarstvu prepoznamo več razredov, ki niso ne ustvarjali ne eksploatirali presežkov. Te so tvorili najprej tisti, ki so sicer lahko posedovali kakšnega sužnja in nekaj zemlje, vendar so še vedno morali za preživetje delati in (razen prek posameznih davkov) niso bili izkoriščani, saj so produkti njihovega dela pripadli njim samim. Dalje, plačana delovna sila, ki je delala za druge, vendar se produkti njenega dela niso menjavali v ločeni sferi trga, kot v kapitalizmu, in zato v tem primeru ni šlo za znotrajeekonomsko izkoriščanje prek prilaščanja presežne vrednosti (ali je potekalo druge vrste izkoriščanje, je iz razpoložljivih virov težko določiti; glej opombo 47). Ne glede na to, ali je tudi plačana delovna sila ustvarjala presežke in je torej v marksističnem smislu spadala v isti razred kot sužnji ali ne, se mi zdi pri njenem obravnavanju zanimivo izpostaviti, da je med rimskimi pisci pogosto veljala za suženjsko (seveda ne v pravnem smislu) in nečastno – a več o tem kasneje. Nadalje, v Rimu se je vzpostavila obširna skupina – *proletarii*, torej brezdelni reveži, ki niso posedovali (skoraj) ničesar, a tudi niso delali, saj je država njihovo preskrbo prevzela nase (zopet glej opombo 47).

Razreda, ki pa sta ključno definirala produkcijski način in med katerima je potekal razredni boj (ne toliko v političnem kot predvsem v ekonomskem smislu izkoriščanja presežkov), pa sta v antiki predstavljala razreda posedovalcev in sužnjev (sem lahko štejemo tudi tiste oblike prisilnega dela, ki strogo vzeto niso bile suženjske, npr. *debt bondage* ipd.).⁶⁵ Čeprav so sužnji tvorili predvidoma le med 10–20 % prebivalstva (natančne številke je zaradi pomanjkljivih virov nemogoče določiti), so bili prav oni tisti, ki so proizvajali glavino presežkov, ki si jih je prisvajal razred posedovalcev. Sem Ste. Croix umešča vse tiste, ki so s prihodki od posedovanja zemlje lahko živeli, ne da bi jim bilo treba delati.⁶⁷

Marx sicer pojem razreda uporablja tudi v političnem smislu, torej kot razredno zavest. V političnem smislu seveda drži, da antični sužnji niso tvorili razreda z razredno zavestjo – a to ne zmanjša relevantnosti njihove strukturne umeščenosti v produkcijski proces. Kot je zapisal Lukacs, v predkapitalističnih družbah »statusna zavest [...] maskira razredno zavest«: »Strukturiranost družbe na kaste in stanove pomeni, da so ekonomski elementi neločljivo povezani s političnimi in religioznimi

⁶⁵ Ste. Croix, *The Class Struggle*, str. 31–68.

⁶⁶ Scheidel, *The Roman Slave Supply*, str. 4. Delež sužnjev v Italiji ocenjuje na 15–25 %, v Egiptu na 5–10 %, za celotno cesarstvo pa so številke še bolj vprašljive – ugibanja se gibljejo med 10–17 %.

⁶⁷ Ste. Croix, *The Class Struggle*, str. 112–132. Suženjstvo, kot ga opisujem v nadaljevanju, je bilo najbolj razširjeno v Italiji, ne pa toliko v provincah, kjer so prevladovalle druge oblike prisilnega in polprisilnega dela, ki jih Ste. Croix prav tako umešča v izkoriščani 'suženjski' razred (*ibid.*, str. 31–204). S temi oblikami se ne bom posebej ukvarjala.

dejavniki« ter so »ekonomske in pravne kategorije objektivno in substancialno tako prepletene, da so nerazdružljive.«⁶⁸ Navedeni citat Finleyju služi za sklep, da marksistični pojmi niso dovolj zamejena kategorija, da bi jih bilo smiselno uporabljati za antične družbe, in zato zanje rajši uporablja pojem statusa.⁶⁹ Vendar njegov sklep zgreši poanto Lukacseve misli: pri statusu gre namreč za način prikrievanja prisvajanja presežkov (ki je v predkapitalističnih družbah izvenekonomske) in s tem razredne delitve družbe v pravni in religijski sferi. Tako sta se na primer kazala statusa ekvito in senatorjev kot dve različni skupini, čeprav je za oba veljalo, da sta bila posedovalca zemlje in jima ni bilo treba delati. Po drugi strani je status sužnjev, pravno in kulturno določen, tvoril izkoriščani razred, pri čemer se je izkoriščanje legitimiralo v kulturni (izvenekonomske) sferi.

Po podobnem principu se od kapitalističnih razlikujejo antični mehanizmi podreditve in discipliniranja. V kapitalizmu mehanizmi discipliniranja in podreditve delavskega, torej izkoriščanega razreda potekajo skozi ,tiho prisilo tržnih odnosov', njihovo izkoriščanje pa je prikrito s fetišizmi in mistifikacijami, ki jih proizvaja sama ekonomska sfera. V nasprotju s tem discipliniranje rase poteka z očitnim nasiljem, sistemsko proizvodnje rase pa je načrtno zakrito pred rasno neoznačeno populacijo z zapiranjem rasno označenih v geta in favele ter v zapore. V antiki so ti mehanizmi potekali nekoliko drugače. V prejšnjem odstavku sem z Lukacsem že pokazala, kako se v antiki zakriva razredni odnos. V nadaljevanju se bom posvetila antičnim mehanizmom discipliniranja in podreditve.

3.2 Suženstvo kot družbena smrt

Pri suženstvu so mehanizmi discipliniranja in podreditve potekali po eni strani z uporabo gole sile (večino rimske zgodovine so gospodarji svojega sužnja kaznovali po želji, lahko tudi s smrtjo)⁷⁰ in po drugi z uporabo simbolov. Discipliniranje sužnjev z nasiljem je dovolj raziskana tema, zato se vanjo na tem mestu ne bom posebej poglobljala, ampak se bom v nadaljevanju posvetila zgolj uporabi simbolov. Kot pokaže Patterson, so bili vsi aspekti odnosa med gospodarjem in sužnjem močno simbolizirani, sam proces zasuznjenja pa vselej ritualiziran. Pri tem sta glavno vlogo igrali t. i. sužnjeva alienacija od rojstva (v izvirniku: *natal alienation*) in njegova družbena smrt.⁷¹

Poglavitna značilnost sužnjev je bila njihova zaznamovanost s simboliko družbene smrti. Suženj je bil najprej alieniran, nasilno iztrgan iz svojega okolja, desocializiran in depersonaliziran. Nato je bil vključen v skupnost svojega gospodarja, in sicer vselej kot ne-bitje, kot ne-rojen. V zgodnjem rimskem cesarstvu, kjer

⁶⁸ Lukacs, *History and Class Consciousness*, str. 55–59.

⁶⁹ Finley, *Antična ekonomija*, str. 50.

⁷⁰ Tudi ko so se v času pozne republike začeli poskusi omejevanja samovoljnosti gospodarjev nad sužnji, so ti večinoma ostali na ravni priporočil, pri čemer ostaja vprašljivo, do katere mere so jih upoštevali.

⁷¹ Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 38.

je pridobivanje sužnjev potekalo zunaj lastne skupnosti,⁷² je bil način reprezentiranja družbene smrti sužnja intruziven: kot razloži Patterson, je bil pri intruzivnem modelu suženj kot družbeno mrtev ritualno inkorporiran v gospodarjevo družbo, ne da bi ji obenem tudi zares pripadal – torej kot stalni notranji sovražnik, saj je izhajal iz tuje in sovražne skupnosti.⁷³ Kot družbeno mrtev je bil suženj institucionalno marginaliziran. Odtujen od rojstva (v izvirniku: *naturally alienated*), izključen iz verige prednikov, je zasedal liminalno družbeno pozicijo. Na tem je temeljila avtoriteta gospodarja: ta se je tako vzpostavil kot tisti, ki je (kot v vlogi bogov) edini lahko mediiral med sferama družbeno mrtvih in družbeno živih.⁷⁴

Družbena smrt sužnja je bila vselej tudi ritualizirana. Suženj se je moral skozi ritual odreči svoji prejšnji kulturi in se vključiti v tisto svojega gospodarja. To se je zgodilo že na ravni imena – sužnji so vselej dobili drugo, novo ime kot simbolni akt odvzema njihove prejšnje identitete. Ključno vlogo pri ritualu vključitve v gospodarjevo skupnost pa je v Rimu igrala religija. V času rimske polis in republike so bili sužnji vključeni v religijo gospodinjstva, predvsem skozi kult larov. Medtem ko je prvotno kultu načeloval *paterfamilias*, se je to spremenilo, ko so manjša kmetijska zemljišča zamenjale latifundije – tako je v 2. stoletju pr. n. št. kultu že načeloval suženj *villicus*, nadzornik.⁷⁵

Nadaljnji razvoj ritualov vključevanja sužnjev v času prehoda iz republike v cesarstvo opiše Patterson: »Ko je v rimskem življenju princip *gesellschaft* nadomestil princip *gemeinschaft*, se je specializacija ritualov še povečala. Vendar so suženjsko naravnani kulturi lahko zgolj iniciirali nove sužnje v suženjski sektor. Ostala je nujna potreba po inkorporiranju sužnjev, in še bolj njegovih potomcev, v širšo skupnost.«⁷⁶

⁷² Zasužnjenje svobodnega človeka je zakon načeloma prepovedoval, razen kot kazni (tudi v tem primeru je šlo za suženjstvo zgolj, če je kazni predvidevala dosmrtno prisilno delo). Od leta 67 pr. n. št., ko je Pompej zatrl morsko razbojništvo na Delosu, je zaslužnjenje z ugrabljanjem bolj ali manj prenehalo. Prav tako se je do vzpostavitve cesarstva končala (predvsem na Vzhodu) pogosta praksa predaje v suženjstvo, kadar davkov ni bilo mogoče plačati drugače. Ohranilo se je sicer zaslužnjenje najdenčkov, ki so jih starši izpostavili, vendar je ekonomsko obseg tega vira težko oceniti (takšni otroci so načeloma ostali pod *patria potestas*, in če so uspeli dokazati, da so bili rojeni kot svobodni, so lahko bili osvobojeni, če so povrnili stroške vzgoje). Samozaslužnjenje zaradi dolgov je bilo zakonsko prepovedano – v praksi se je sicer dogajalo, da se je obubožanec pretvarjal, da je suženj, in se prodal drugemu; če se je to ugotovilo, je bil lahko za kazni zares zaslužnjen. Ker je bilo zaslužnjenje svobodnjakov prepovedano, so obubožani včasih svoje otroke za daljše obdobje (vsaj 20 let) dajali v najem, in čeprav ti otroci niso smeli svobodno prenehati delati, so pravno formalno ohranili status svobodnjakov. Glavni vir sužnjev je do začetka cesarstva predstavljalo zaslužnjenje vojnih ujetnikov. V času cesarstva za takšne ocene manjka zgodovinskih virov, vendar je zaradi omilitve rimskega ekspanzionizma pričakovati, da so bila množična zaslužnjenja v teku cesarstva omejena na zatrtje posameznih uporov in redkejših vojaških podvigov, ki pa so predvidoma zadostili povpraševanju po sužnjih. Poleg ujetnikov je skozi vse rimsko obdobje obstajala trgovina s sužnji z ljudstvi onstran meja cesarstva (Scheidel, *The Roman Slave Supply*).

⁷³ Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 39.

⁷⁴ *Ibid.*, str. 46.

⁷⁵ *Ibid.*, str. 69.

⁷⁶ *Ibid.*, str. 69; prev. Z. B.

Temu cilju je sledila vrsta religijskih organizacij in kultov. Najprej, kulti, v katerih so sodelovali vsi razredi – npr. Jupiter, Junona itd. so bili rimski bogovi, ki so jih sužnji lahko poistovetili s svojimi poganskimi. Mnoge izmed takih kultov so z Vzhoda prinesli sužnji, npr. Mitrov kult, slovit po enakosti sužnjev in gospodarjev med izvajanjem obredov. Dalje, institucija kolegijev (*collegia*), v katere so se sužnji množično vključevali – torej združenja, ki so bodisi skrbela za organizacijsko plat verskih obredov in slavij bodisi so delovala kot pogrebna društva bodisi so združevala člane določene profesije.⁷⁷ V času zgodnjega rimskega cesarstva pa je ključno vlogo pri vključitvi sužnjev v družbo gospodarjev igral kult cesarjev, v katerem so najbolj zavzeto sodelovali prav sužnji in osvobodjenci. Najzgodnejši takšen kult je bil kult Avgustovega lara, oživitve izumirajočega starejšega kulta larov, ki ga je Avgust institucionaliziral. Bogatim sužnjem, ki so bili zadolženi za njegovo organizacijo, je dal potrditev in prestiž pred drugimi sužnji. Ko se je kult cesarjev kmalu razširil na vse sloje prebivalstva, pa je, kot pokaže Patterson, za suženjstvo igral drugačno funkcijo: predstavljal je legitimacijo takratnega reda, saj je v rimsko zakonodajo vpeljal možnost azila za sužnje pred njihovimi gospodarji, če so se zatekli k cesarjevemu kipu – to je bil eden redkih primerov, ko je država intervenirala med gospodarji in sužnji. Čeprav so bili v praksi takšni primeri vmešavanja države v avtoriteto gospodarja redki, pa je tako povečana avtoriteta cesarja povečala in utrdila legitimnost celotnega družbenega sistema: »Kar je gospodar izgubil na individualni avtoriteti, je pridobil sužnjelastniški sistem kot celota, utelešen, kot je bil, v božansko zaščitno moč pobožanjenega cesarja.«⁷⁸ Še vedno pa, dodaja Patterson, je bila motivacija sužnjev pri tem prej strah kot pa ljubezen do cesarja.

Ko je bil suženj enkrat vključen v skupnost svojega gospodarja kot družbeno mrtva ne-oseba, je bila njegova ključna značilnost manko časti. Kot zapiše Patterson: »Nečastnost sužnja [...] ni bilo specifično, temveč posplošeno stanje. Do njega je prišlo skozi primarno dejanje podreditve. Bilo je takojšen človeški izraz nezmožnosti samoobrambe ali zagotovitve lastnega preživljanja. [...] Nečastnost, ki jo je bil suženj prisiljen izkusiti, je izvirala iz tistega surovega človeškega čuta ponižanja, inherentnega temu, da nima bitja razen kot izraz bitja drugega.«⁷⁹

Kot pokaže Patterson, je v vseh družbah, kjer je imelo sužnjelastništvo strukturno pomembno vlogo, pojem časti igral eno osrednjih kulturnih tem. Rim tu ni bil izjema. Patterson za primer navaja študijo Garnseyja o pristranosti rimskih sodnih praks, ki so se razlikovale glede na obtoženčevo privilegiranost – pri tem je bilo ključnega pomena »posedovanje časti ali dignitas, ki je izviralo iz značaja, rojstva,

⁷⁷ Kot opozarja Finley, *collegia* pogosto napačno prevajajo kot cehi, saj prvi niso imeli nikakršne regulativne ali zaščitne funkcije (Finley, *Antična ekonomija*, str. 134).

⁷⁸ Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 69; prev. Z. B. Glede na zapisano postane razumljiveje, kar sem o antisemitizmu v antiki zapisala zgoraj. Verski in cesarski kulti so bili ključnega pomena za ideološko reprodukcijo celotnega rimskega sistema. Judi (podobno kot kasneje kristjani), ki se z njimi niso mogli poistovetiti in v njih sodelovati, so zato logično predstavljali sovražnika cesarstvu.

⁷⁹ *Ibid.*, str. 78; prev. Z. B.

javne funkcije in bogastva.«⁸⁰ Pri tem je bila rimska zakonodaja do 2. stoletja, ko se je uveljavilo razlikovanje med *honestiores* in *humiliores* (že sama izraza potrjujeta pomen časti), načeloma enaka za vse rimske državljane (za nedržavljane je veljalo njihovo lokalno pravo).⁸¹ Suženj je bil v nasprotju s tem iz pravnega sistema izključen – nikogar ni mogel tožiti, pred sodiščem pa je lahko pričal zgolj po mučenju, saj naj bi bila sama njegova beseda popolnoma brez časti.⁸²

To ponižanje sužnja je igralo pomembno družbeno vlogo: kot pokaže Patterson, naslanjajoč se na Heglovo dialektiko gospodarja in hlapca, se je šele skozi ponižanje suženj zavedel pojma svobode in začel hlepeti po njej. Ravno slednja je predstavljala največjo motivacijo sužnja, da uboga gospodarja. Ta je namreč posedoval obljubo svobode, ki je bila po Pattersonu učinkovitejše disciplinatorno sredstvo od golega nasilja. Svoboda je predstavljala novo rojstvo, bila je negacija negacije (prva negacija je bila zasužnjenje, izguba življenja). Ta dialektika se je z osebne ravni prenesla na institucionalno: da bi bilo suženjstvo trajno, je morala biti zagotovljena možnost osvoboditve.⁸³ Ta je prav esencialni pogoj suženjstva.⁸⁴ Dejansko je bilo osvobajanje v rimskem cesarstvu močno razširjena praksa. Osvobojenec je praviloma prejel rimsko državljanstvo, čeprav se ga je držala stigma nečastnosti (tako npr. ni smel opravljati določenih javnih funkcij), ki pa se ni prenesla na njegove potomce.⁸⁵

⁸⁰ Garnsey, *Social Status and Legal Privilege*, str. 234; citirano po Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 89; prev. Z. B.

⁸¹ Glej Sherwin-White, *The Roman Citizenship*.

⁸² Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 92.

⁸³ *Ibid.*, str. 97–101.

⁸⁴ To upoštevajoč ni nenavadno, da je bila *libertas* v rimski družbi ena pomembnejših vrednot (v času Avgusta je ta pojem v cesarski propagandi nekoliko spremenil pomen: po novem je predstavljal fizično in pravno varnost prebivalcev, torej tudi varnost pred možnostjo njihovega zasužnjenja – glej Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 180).

⁸⁵ Na tem mestu naj omenim še primer cesarjevih sužnjev in osvobojenecv (in sužnjev njegovih osvobojenecv in sužnjev njegovih sužnjev). Šlo je za skupino z velikim političnim vplivom in bogastvom, nekateri izmed njih so včasih celo opravljali vodilne administrativne funkcije v državi. Na prvi pogled se zdi, da vsaj za sužnje v tej skupini ne velja niti, da bi bili izkoriščani razred, niti da bi bili brezčastni skozi družbeno smrt. Ste. Croix trdi, da so tudi ti sužnji pripadali razredu izkoriščanih (kljub visokemu življenjskemu standardu, ki jim je bil zagotovljen), saj dela niso mogli zavrniti, prav tako pa so ga morali opravljati bistveno bolj intenzivno in dlje časa, kot bi se lahko pričakovalo od svobodnjaka (Ste. Croix, *The Class Struggle*, str. 65). Čeprav se mi zdi Ste. Croixeva argumentacija pomanjkljiva, se v to debato ne bom posebej spuščala, saj njen izid ne vpliva bistveno na moje teze. Bolj zanimiv se mi zdi drugi pomislek, da zaradi velikega vpliva niso mogli biti brez časti in družbeno mrtvi. Patterson pokaže, da je veljalo prav to: ravno zato, ker so bili družbeno mrtvi, ker so živeli zgolj skozi svojega gospodarja – cesarja, so jim bile lahko zaupane tako odgovorne funkcije; le oni so jih lahko opravljali kot podaljšek cesarja, moč, ki so jo imeli, pa je bila dejansko moč cesarja. Dalje, še vedno so bili lahko podvrženi mučenju in eksekuciji, kar je zagotavljalo njihovo korektnost, nekoruptivnost in motiviranost biti kar se da učinkovit. Ne nazadnje so administrativne funkcije, ki so jih opravljali, veljale za nečastne, tako da bi bilo razumljeno kot žalitev, če bi jih cesar namenil senatorjem ali ekvitom. Pripadle so sužnjem in osvobojenecem, ki so bili že tako ali tako brez časti (Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 300–308).

V zgornjih izvajanjih sem poskušala pokazati, da so bili sužnji tisti, ki so v zgodnjem rimskem cesarstvu zasedali strukturno mesto družbeno izključene populacije. Tako lahko sklenemo, da sta se v zgodnjem rimskem cesarstvu razred in rasa (v strukturnem, ne biološkem ali kulturnem smislu) do neke mere pokrivala (v nasprotju s kapitalizmom, kjer je rasno označena populacija prav tista, ki ne tvori delavskega razreda – ki ji je otežen ali onemogočen dostop do trga delovne sile). Uporabila sem izraz ‚do neke mere‘: menim namreč, da so sistemski mehanizmi izključevanja, discipliniranja in podrejanja izkoriščane suženjske populacije dajali podlago za vzpostavitev cele hierarhične palete segregiranih in segmentiranih skupin, ki jih je po eni strani proizvajala širša družbena delitev dela, po drugi pa imperializem kot način pridobivanja novih sužnjev in kot sistem prisvajanja presežkov skozi zemljiški davek. V nadaljevanju bom zato opisala segregiranje prebivalstva glede na družbeno delitev dela, nato pa še glede na imperializem kot sistem proizvodnje segregirane populacije. Pokazala bom, da v obeh primerih diskriminatorni diskurz o segregiranih skupinah izvira iz sužnjelastništva.

Na tem mestu naj opozorim še na dokaj očitno, pa vendar pomembno razliko med sodobno rasno označeno populacijo in antično suženjsko. Prva je prostorsko stratificirana od preostale populacije, ločena v getih in favelah ter zaporih. Praviloma jo je od rasno neoznačenih mogoče ločiti že na prvi pogled po zunanjih značilnostih (npr. barvi kože, načinu oblačenja, simbolih na vidnem mestu, npr. Davidovi zvezdi, ki so jo morali nositi Judi v nacistični Nemčiji, ipd.). V nasprotju s tem rimski sužnji niso imeli nobene značilnosti, ki bi jih navzven razlikovala od preostale populacije (z nekaj izjemami, kot so ožigosani ubegli sužnji). Kot razloži Patterson, se suženjska populacija na pogled ni razlikovala od ostalega proletariata (v antičnem, ne sodobnem pomenu besede!), prav tako pa se je zaradi visokega števila osvoboditev (in migracij) ni moglo razlikovati po ‚etničnem‘ izvoru.⁸⁶ Seneka poroča, da so sodobniki nekoč razmišljali o uvedbi posebnih oblačil za sužnje, vendar so zamisel opustili, ko je nekdo opozoril, da bi v tem primeru sužnji takoj prepoznali svojo številčnost in moč.⁸⁷

3.3 Nečastni poklici

Preden se posvetim imperializmu, naj opišem še en segment populacije, do katere so Rimljani gojili odnos, katerega podlago gre iskati v sužnjelastništvu: plačano delovno silo. O njeni vlogi v rimski produkciji sem pisala že v opombah 47 in 48, na tem mestu pa se bom osredotočila zgolj na pejorativni diskurz o njej in njegovi povezavi s sužnjelastništvom.

V rimski literaturi se pogosto pojavlja nizko vrednotenje plačanih oblik dela, t. i. *operae*, ki so veljale za suženjske in nečastne. Šlo je za vsako delo, ki se je opravljalo na tujih produkcijskih sredstvih in katerega produkti so pripadli druge-

⁸⁶ *Ibid.*, str. 58.

⁸⁷ Seneka, *De Clementia*, 1.24.1.

mu (najpogostejše so bila to fizična dela – npr. najeto delo na polju v času žetve, sem pa je spadalo tudi delo osvobojenca za nekdanjega gospodarja, h kateremu se je zavezal ob osvoboditvi).⁸⁸ Poleg tega takšni delavci niso mogli sami določati svojega plačila, temveč je to določal ponudnik dela.⁸⁹ Nekateri izmed takšnih poklicev so tudi pravno veljali za infamne, torej takšne ‚z zmanjšano častjo‘, kar je pomenilo, da so bili njihovi izvajalci ob določene pravne pravice, npr. niso smeli biti zastopniki drugega ali tožiti v njegovem imenu.⁹⁰

Nečastni pa niso bili vsi plačani poklici. Tisti, ki so domnevno služili interesu skupnosti, so bili opredeljeni kot častni. To je npr. veljalo za plačane vojake, ki naj bi svoje delo opravljali iz dolžnosti, ne iz pridobitništva (čeprav so prejemali plačilo). Predvsem pa se to kaže v strokovnem, bolj kvalificiranem delu, t. i. *opus*. Pri tem je šlo za poklice, kot so zdravniki, učitelji, pravniki itd., ki svojega dela tudi niso opravljali v okviru delovne pogodbe (*locatio conductio*) tako kot izvajalci *operae*, temveč v pravnem okviru prijateljskih uslug (*mandatum*). Prav tako za opravljeno delo niso prejeli plačila, temveč častno nagrado, t. i. *honorarium*. Višino slednjega so v nasprotju z izvajalci nečastnih poklicev določali izvajalci sami.⁹¹

Najznamenitejši primer opisanega vrednotenja del lahko beremo v Ciceronovem delu *De officiis*, kjer plačana dela (*operae*) imenuje suženjska, umazana in sramotna.⁹² Poleg tega sta po prepričanju Rimljanov neodvisnost in brezdelje spadala pod nujna pogoja za svobodo.⁹³ Tako lahko vidimo, kako se kategorije suženjstva (in svobode, ki vznikne iz njega) aplicirajo na širšo družbeno delitev dela, torej na delo za druge.

3.4 Imperializem in državljanstvo

3.4.1 Imperializem kot mehanizem zaslužnjevanja

Rimski sužnjelastniški sistem je bil neposredno povezan z imperializmom. Kot ugotavlja Patterson, je zaradi povezave sužnja s premaganim sovražnikom velik del rimske terminologije o suženjstvu izhajal iz vojaške organizacije. Tako je bilo npr. splošno ime za sužnja *captivus* – ujetnik.⁹⁴ Vendar je veljalo tudi obratno. Menim, da sta zaslužnjevanje v vojni premaganega prebivalstva kot pglavitni način pridobivanja sužnjev ter izjemni pomen sužnjev za rimsko ekonomijo imela za posledico apliciranje rimske suženjske terminologije na vojaško. Najizrazitejši primer tega je izraz ‚zaslužniti‘, ki so ga tako Grki kot Rimljani uporabljali tudi v pomenu ‚podrediti si‘ določeno ljudstvo (tudi v primerih, ko prebivalci niso bili dobesedno zaslužnjeni).⁹⁵

⁸⁸ Finley, *Antična ekonomija*, str. 42.

⁸⁹ Kranjc, *Rimsko pravo*, str. 624–631.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 298.

⁹¹ *Ibid.*, str. 624–640.

⁹² Cicero, *O dolžnostih*, 1, 150.

⁹³ Finley, *Antična ekonomija*, str. 40.

⁹⁴ Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 39, 40.

⁹⁵ Glej Isaac, *The Invention of Racism*, str. 279, 296.

Tako tudi ni presenetljivo, da v rimski literaturi pogosto beremo, da so nekatera Rimu podrejena ljudstva suženjska, brez časti, prevarantska, poženščena itd.⁹⁶ – torej so se nanje aplicirali zelo podobni predsodki, kot so veljali za *de facto* sužnje. Prav tako je zanimivo v Rimu razširjeno mnenje, da dlje kot je ljudstvo v podrejenem položaju do Rima, bolj izgublja svojo bojevitost in bolj postaja suženjsko.⁹⁷

Kako suženjstvo kot sistemska praksa izključevanja tvori identitete podrejene, izključene populacije in kako ti isti mehanizmi vzpostavljajo hierarhijo družbene- ga umeščanja podrejenih ljudstev, se lepo kaže na primeru odnosa Rimljanov do Grkov. Rimljani so sicer zelo cenili grško kulturo in jo imeli za superiorno svoji. Vendar se je odnos do Grkov spremenil v 2. stoletju pr. n. št., ko so se rimske ekspanzionistične težnje usmerile na grško ozemlje. Takrat se je začelo pejorativno obravnavanje Grkov, ki so jim pogosto očitali arogantnost, nagnjenost k prevaram, neprimerno in nezmerno obnašanje, neodgovornost, predvsem pa *levitas*, kar je v tem času pomenilo pomanjkanje kredibilnosti kot posledico podrejanja časti in dolžnosti osebnim motivom ter so jo Rimljani pogosto zoperstavljali *dignitas*.⁹⁸ V obdobju, ki je sledilo rimskim osvajanjem grškega ozemlja in zaslužnjenjem tamkajšnjega prebivalstva, se je pojavil poseben izraz, s katerim so rimski gospodarji imenovali svoje grške sužnje – *graeculus*. Izraz je bil izrazito pejorativen, izražal naj bi ‚nemoškost‘ Grkov in njihovo nevrednost. Njegova uporaba se je postopoma razširila na vse sužnje helenističnega porekla in tudi na svobodne Grke.⁹⁹ Mojo tezo, da je rasizem posledica sistemskih mehanizmov, ki rasistični diskurz šele proizvajajo, potrjuje tudi Pattersonova ugotovitev, da je ta pejorativni izraz posledica, ne pa vzrok sistemskih praks:

[...] pomanjkanje časti, pripisane Grkom med [Rimljani], gotovo izhaja iz odnosa med gospodarjem in sužnjem ter iz tendence, da se gleda na vse sužnje z Vzhoda (katerih mnogo je končalo v gospodinjstvih) kot na Grke. Z drugimi besedami, vzročna veriga ni potekala od stereotipov o Grkih kot ljudeh brez časti, temveč prej v nasprotni smeri: na Grke kot skupino se je začelo gledati kot na ljudi brez časti, ker je bila večina sužnjev, ki so bili v neposrednem stiku z rimskimi gospodarji, bodisi etničnih Grkov bodisi heleniziranih ljudstev.¹⁰⁰

3.4.2 Imperializem kot sistem izkoriščanja

Do zdaj sem se posvečala pejorativnemu (zdaj že lahko rečem rasističnemu) diskurzu do Rimu podrejenih ljudstev, ki izvira neposredno iz suženjstva in zaslužnjenja premaganih ljudstev. V nadaljevanju pa se bom posvetila preostalim sistemskim mehanizmom imperializma, ki so predstavljali ekonomske temelje segregacije podrejenih (in v rimsko državo že inkorporiranih) ljudstev (torej

⁹⁶ *Ibid.*, *passim*.

⁹⁷ *Ibid.*, str. 53–250 *passim*.

⁹⁸ Patterson, *Slavery and Social Death*, str. 90.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ *Ibid.*, str. 91; prev. Z. B. Zgornji citat je tudi lep odgovor na Isaacovo tezo o vplivu predsodkov in idej na imperializem. Tu se namreč pokaže, da je vzročna povezava ravno obratna.

svobodnih peregriinov) v odnosu do rimskih državljanov. S tem imam v mislih ekonomsko izkoriščanje provinc, predvsem v obliki prisvajanja zavzete zemlje in zemljiškega davka. Tudi te mehanizme je spremljal (in zakrival) rasistični diskurz, kot je opisan zgoraj, in z njim povezan pravni status državljanstva.

‚Rimljani‘, kot pokaže Finley, niso bili »niti narodnost niti rasa«¹⁰¹ (verjetno s tem misli biološko raso?), temveč je v tem obdobju rimsko državljanstvo tvorilo red oz. stan: prinašalo je vrsto pravno definiranih privilegijev in obveznosti.¹⁰² Vendar državljanstvo vsaj na začetku obravnavanega obdobja ni bilo zgolj stan, temveč je predvsem predstavljalo strukturni položaj za odnos prilaščanja presežkov. Mislim, da je zato tudi zanj mogoče uporabiti Lukacsevo ugotovitev, zgoraj navedeno za razredno delitev družbe: imperialno izkoriščanje je bilo (podobno kot neposredno razredno) nerazločljivo prepleteno s kulturno, pravno in politično sfero, ki so ekonomsko izkoriščanje zakrivale. V nadaljevanju bom poskušala pokazati, na kakšen način je položaj posamezne skupnosti v strukturi imperialnega izkoriščanja vzpostavljala njeno rasno označenost (ki se je na ravni diskurza kazala v stopnji časti) ter kako je strukturnim spremembam teh mehanizmov sledila tudi vloga diskurza.

Od leta 88 pr. n. št. je imela večina Italije status rimskega državljanstva. Poleg kulturnega in pravnega vidika (zgolj rimski državljani so bili podvrženi rimskemu pravu) je rimsko državljanstvo prinašalo pomembne ekonomske privilegije. Posamezni pripadniki rimske elite so si v provincah lahko priskrbeli velika posestva, prav tako so npr. kot guvernerji provinc imeli priložnost pridobiti veliko premoženje.¹⁰³

Dalje, skupnosti s statusom državljanstva so bile, vsaj v pozni republiki in zgodnjem obdobju zgodnjega cesarstva, opravičene plačevanja zemljiškega davka (za področje Italije je to veljalo skozi celotno obravnavano obdobje).¹⁰⁴ Zemljiški davek je lep primer, kako je pravna sfera zakrila ekonomsko izkoriščanje provinc. Pravnoformalno namreč to ni bil davek, temveč plačilo za uporabo in uživanje zemlje (lat. *uti frui habere possidere*) – zemljišča podrejenih skupnosti so bila namreč *de iure* lastnina rimskega senata oz. princepsa, čeprav so (v zameno za *tributum* v cesarskih in *stipendium* v senatorskih provincah) *de facto* ostala v uporabi dotedanjih lastnikov.¹⁰⁵

Še eno prednost državljanskega statusa je poleg opravičenosti od davkov predstavljala možnost kolonizacije: Rimljani so namreč problem pomanjkanja

¹⁰¹ Finley, *Antična ekonomija*, str. 46, 47.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ *Ibid.*, str. 153.

¹⁰⁴ To pa po navadi ni veljalo za t. i. *Ius Latii*, vmesni status med peregrinskim in državljanskim. Ta je omogočal pravico do trgovanja z Rimljani (in veljavnost rimskih pogodb za trgovanje), pravico do poroke (ki je bila tako priznana tudi po rimskem pravu) ter pravico do migracij, kar je pomenilo, da se je takšen status posamezniku ohranil, tudi če ni več živel v skupnosti, ki ji je bil status podeljen. Kasneje so se pojavljali tudi drugi vmesni statusi, za katere ni vselej jasno, kaj vse so zajemali. Različne statute so kasneje kot znak časti včasih podeljevali tudi posameznikom. Vprašanje tudi ostaja, v katerih primerih so podeljevali pravico do *latus clavus*, dobesedno do nošenja senatorske tunike – šlo je za pravico kandidirati v senat. Več Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, str. 221–275; 291–331 *passim*.

¹⁰⁵ Kranjc, *Rimsko pravo*, str. 315.

zemlje, ki je nastopil ob prenaseljenosti in kopičenju zemljiških površin v rokah razreda posedovalcev, reševali z naseljevanjem revnejšega prebivalstva v za to ustanovljene kolonije na ozemljih premaganih ljudstev. V posebne kolonije so naseljevali tudi vojaške veterane (kot plačilo za končano služenje) – te so kmalu postale najpogostejša oblika kolonij. Kolonije, ki so bile namenjene preskrbi veteranov in revnih Rimljanov na račun podvrženih ljudstev, so dobile status rimskega državljanstva.¹⁰⁶

Poleg kolonij so status državljanstva postopoma prejemali posamezni municipii v provincah. Izraz, ki je sprva označeval določen italški populus, ki je vstopil v rimsko državo, je ob začetku cesarstva že pomenil predvsem mesto s statusom državljanstva, ne glede na njegovo geografsko lego ali izvor. Že kmalu so namreč rimsko državljanstvo podeljevali tudi mestom, katerih prebivalstvo ni izviralo iz Italije (to velja predvsem za zahodni del cesarstva; na vzhodnem pa so do časa Septimija Severa državljanstvo imele skoraj izključno kolonije – domnevno zaradi večjih kulturnih razlik, drugačnih političnih struktur in manjše urbaniziranosti).¹⁰⁷ Sherwin-White meni, da je bil kriterij podeljevanja državljanstva izven Italije predvsem kulturna asimiliranost in lojalnost oz. predanost Rimu (kasneje zgolj še slednja). Državljanstvo se je po njegovem mnenju sprva praviloma podeljevalo skupnostim, ne posameznikom (izjema so veterani), postopoma pa so za določene usluge ali kot izraz posebne časti državljanstvo lahko prejeli tudi posamezniki.¹⁰⁸

Ko se je državljanstvo postopoma širilo na območja v provincah, se je izgubljal tudi njegov prvotni pomen. Vse bolj je postajalo zgolj statusni simbol in vse manj ekonomski privilegij (npr. *munera* – čast, da služiš rimskemu ljudstvu – predvsem lokalni skupnosti – je bila pravica in dolžnost zgolj tistih s statusom državljanstva).¹⁰⁹ Sam status rimskega državljanstva se je postopoma nekoliko razslojil – medtem ko je v Italiji in nekaterih skupnostih še naprej prinašal oproščenost od davkov, pa

¹⁰⁶ Finley, *Antična ekonomija*, str. 167. Širitev državljskega statusa se lepo izraža tudi v sestavi vojske. Medtem ko je bilo med legijskimi vojaki (torej tistimi z rimskim državljanstvom) v času Avgusta okrog 65 % takih, ki so prihajali iz Italije, jih je bilo dve stoletji kasneje takih že manj od 1 %. Pomožne enote, ki so se rekrutirale izmed peregrinov, pa so štejele okrog 250.000 ljudi, kar je za tretjino ali polovico več od legijskih (Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 402). V 2. stoletju v času Hadrijana, ko je državljanstvo že izgubljalo privilegiran status, pa se je dogajalo, da so vojake pomožnih enot že rekrutirali iz skupnosti z državljanstvom (Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, str. 264–274 *passim*.).

Do 3. stoletja so v kolonije naseljevali zgolj legijske vojake, torej tiste, ki so že bili državljani. Peregrini so tvorili pomožne enote in po končanem služenju niso bili naseljeni v kolonije, pač pa jim je bil za nagrado podeljen status državljanstva. Vsi veterani, tako iz legijskih kot pomožnih enot, so imeli določene privilegije: oproščeni so bili davkov, od časa Septimija Severa, torej od konca 2. stoletja dalje pa so bili kot *honestiores* skupaj z otroki oproščeni telesnih in sramotnih kazni (*ibid.*, str. 405–406). V tem času se je tudi sicer izrazito povečal pomen vojske, tako v cesarski propagandi kot v njenem dejanskem političnem vplivu (*ibid.*). Vendar te spremembe že napovedujejo temeljite prestrukturacije rimske družbe (in vojske) v času krize 3. stoletja in po njej ter jih tu ne bom podrobneje obravnavala. Več o tem, kako so strukturne spremembe vplivale na rimske in barbarske identitete, v Geary, *Mit narodov*, str. 90–104.

¹⁰⁷ Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, str. 165–173.

¹⁰⁸ *Ibid.*, str. 311–313.

¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 264.

to ni več veljalo za nekatere provincialne municipie. Prav tako je včasih prinašal pravico do zavzemanja mest v državnih uradih, včasih pa ne.¹¹⁰

Obenem s procesom širitve državljanstva je potekal proces širitve državne administracije in političnooblastnih struktur, kar je veljalo tudi za lokalno raven. Temu ustrezno se je spremenil tudi tok pretakanja presežkov iz tributa: medtem ko se je ta na začetku obdobja večinoma stekal v državni aparat v Rimu, so se postopoma iz njega vse bolj financirale lokalne javne uprave in s tem lokalna elita, tj. municipalno plemstvo, ki je ta mesta zasedalo.¹¹¹ Leta 212 n. št. je cesar Karakala državljanstvo podelil skoraj vsemu svobodnemu prebivalstvu v cesarstvu, s tem pa se je tudi dokončno izničil njegov nekdanji pomen. Zdaj je torej ločnica potekala navzven, v odnosu do barbarskih ljudstev, ne pa več med državljani in peregrini.

Poskušala sem pokazati, da je v času zgodnjega rimskega cesarstva izključeno populacijo proizvajal sužnjelastniški sistem, tesno povezan z imperializmom. Strukturno mesto izključene skupine so zasedali sužnji, ne glede na njihov življenjski standard in vrsto dela, ki so ga opravljali. V tem smislu so se sužnji kot razred prekrivali s sužnji kot raso. Vendar se segregacija prebivalstva ni ustavila pri sužnjih. Skozi različne sistemske mehanizme, tesno povezane s sužnjelastništvom, se je vzpostavila cela paleta segregiranih skupin. Tako so bili najnižje na hierarhični lestvici sužnji, sledila jim je plačana delovna sila, nato pa pripadniki Rimu podrejenih ljudstev, inkorporiranih v cesarstvo (pri čemer so bili tudi slednji med seboj hierarhično razporejeni glede na lojalnost do Rima in kulturno asimiliranost).

Rasistični diskurz o teh skupinah izvira, kot sem pokazala, prav iz sužnjelastništva kot temeljnega za produkcijski način zgodnjega rimskega cesarstva. Tako ne čudi dejstvo, da so med pejorativnimi značilnostmi, ki so jih Rimljani pripisovali naštetim skupinam, izstopale tiste, ki so izvirale iz suženjskega stanja družbene smrti, nečastnosti, ki je iz tega izvirala, in svobode, katere pomen se je lahko vzpostavil šele skozi sužnjelastništvo.

Zaključek

Namen pričujočega prispevka je pokazati, kako neprimerna in znanstveno neproduktivna je aplikacija modernih konceptov na predkapitalistične družbe, v tem primeru modernega koncepta rasizma na antične družbe. Videli smo, da dosedanja takšni poskusi zgodovinarjev izvirajo iz fetišizma rase, ki ga proizvajajo sistemske prakse izključevanja rasno označenih v kapitalizmu, vodijo pa v ahistorično, anahronistično in teleološko dojemanje antičnih družb.

Da bi se izognili takšnim napakam, sem predlagala drugačen pristop k vprašanju rasizma v antiki, ki bi izhajal iz antičnih praks izključevanja in segregacije posameznih skupin, ne da bi se pri tem ozirala na moderni rasistični diskurz. Takšen

¹¹⁰ *Ibid.*, str. 134–220 *passim*.

¹¹¹ Finley, *Antična ekonomija*, str. 136.

pristop sem uporabila pri obravnavi rasizma v zgodnjem rimskem cesarstvu, za katerega je poleg temeljnega pomena sužnjelastništva značilen še imperializem. Za oba tesno povezana mehanizma je veljalo, da sta svoje strukturne mehanizme zakrivala skozi pravno, kulturno in politično sfero, in ne skozi ekonomsko sfero, kot je značilno za kapitalizem.

Ta sistem je rasno označeno populacijo po eni strani proizvajal neposredno skozi razredni odnos izkoriščanja sužnjev, kar se je v omiljeni obliki dogajalo tudi pri (pol)svobodni populaciji, ki je morala delati za druge in pod pogoji drugih, po drugi strani pa skozi imperializem – najprej z neposrednim zaslužnjenjem premaganih ljudstev, nato z ekonomskim izkoriščanjem provinc. Tako se je ustvarila hierarhizirana paleta rasno označenih: na dnu lestvice so bili sužnji, sledili so svobodnjaki, ki so morali delati za druge, in nato peregrini. Seveda so tudi znotraj teh skupin obstajale velike razlike v stopnji rasizma do njih (npr. bolj kot so bili peregrini kulturno asimilirani, višje so bili vrednoteni).

Poleg sistemskih mehanizmov izključevanja sem se posvetila diskurzu, ki je te spremljal. Pokazala sem, da so Rimljani tudi za segregirane, a pravno svobodne skupine uporabljali diskurz, ki je izhajal iz suženjstva. Tako lahko sklenemo, da antični rasistični diskurz, ki je poudarjal manko časti in svobode, v resnici nima nič skupnega z modernim biologističnim, temveč zaradi sužnjelastniških temeljev družbene produkcije izvira iz sužnjelastništva.

O rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu (kakor tudi v antiki nasploh), torej, kot rečeno, ne moremo govoriti, če z rasizmom mislimo na hierarhizacijo na podlagi bioloških značilnosti, lahko pa, če z njim mislimo na sistemske prakse izključevanja in diskriminacije.¹¹²

Viri in literatura

Objavljeni viri

- Cicero, Marcus Tullius: *O dolžnostih*. Ljubljana: Študentska založba, 2013.
Diodorus Siculus: *The Library of History of Diodorus Siculus. Vol. II*. Loeb Classical Library, 1935.
Seneca, Lucius Annaeus: *On Mercy*. Cambridge: Harvard University Press, 1970.
Svetonij Trankvil, Gaj: *Vespazijan. Dvanajst rimskih cesarjev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.
Tacitus, Publius Cornelius: *The Histories of Tacitus. Vol. III*. Loeb Classical Library, 1931.
Tacit, Publius Cornelius: *Anali. Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 256–262.

Internetni viri

- Dee, James H.: Review of Isaac, Benjamin H., *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. *Bryn Mawr Classical Review* 06.49, 2004, <http://bmcr.brynmawr.edu/2004/2004-06-49.html>, dostop: januar 2018.

¹¹² Članek je predelava mojega diplomskega dela iz leta 2017. Za vso pomoč pri pisanju naloge se zahvaljujem mentorjema prof. dr. Rajku Bratožu in doc. dr. Primožu Krašovcu. Posebej bi se rada zahvalila profesorju Bratožu tudi za spodbudo, da nalogo objavim v obliki članka, ter za vse nasvete in kritične pripombe.

Wilker, Julia. Review of Isaac, Benjamin H., *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. *H-Soz-u-Kult, H-Net Reviews*, 2005, <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=18934>, dostop: januar 2018.

Literatura

- Alföldy, Geza: *Die römische Gesellschaft: Ausgewählte Beiträge*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1986.
- Armstrong, John Alexander: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Balibar, Etienne: Ali obstaja »neorazizem«? *Časopis za kritiko znanosti* XXXII (217–218), 2004, str. 115–125.
- Bratož, Rajko: *Rimska zgodovina. Del 1. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*. Ljubljana: Študentska založba FF, 2007.
- Champion, Craig: The Origins of Racism? *Scholia* 14, 2005: str. 127–132.
- Chen, Chris: The Limit Point of Capitalist Equality: Notes toward an Abolitionist Antiracism. *Endnotes: Gender, Race, Class and Other Misfortunes* 3, 2013: str. 202–223.
- Finley, Moses I.: *Antična ekonomija*. Ljubljana: Založba ŠKUC FF, 1987.
- Fredrickson, George M.: *Racism: A Short History*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Garnsey, Peter: *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 1970.
- Geary, Patrick J.: *Mit narodov: Srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2005.
- Geulen, Christian: *Geschichte des Rassismus*. München: Verlag C. H. Beck, 2014.
- Gillett, Andrew: Review of Isaac, Benjamin H., *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. *Polis* 23(2), 2006, str. 410–414.
- Goldner, Loren: Race and the Enlightenment: From Antisemitism to White Supremacy Part I, 1492–1676. *Race Traitor* 7, 1997.
- Goodman, Martin: Nerva, the 'Fiscus Judaicus' and Jewish Identity. *Journal of Roman Studies* 79, 1989, str. 40–44.
- Gruen, Erich S.: *Rethinking the Other in Classical Antiquity*. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Haley, Shelley P.: Review of Isaac, Benjamin H., *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. *The American Journal of Philology* 126(3), 2005: str. 451–54.
- Heinrich, Michael: *Kritika politične ekonomije: Uvod*. Ljubljana: Založba Sophia, 2013.
- Isaac, Benjamin H.: *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Kranjc, Janez: *Rimsko pravo*. Ljubljana: GV Založba, 2013.
- Krašovec, Primož: Proti fetišizmu identitet. *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom*, ured. Simon Hajdini, Ljubljana: Inštitut za delavske študije, 2013, str. 124–147.
- Lukacs, Georg: *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge: The MIT press, 1971.
- Marx, Karl: *Kapital: Kritika politične ekonomije. I. zvezek*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Miles, Robert et al.: *Racism*. New York: Routledge, 2003.
- Patterson, Orlando: *Slavery and Social Death*. London: Harvard University Press, 1982.
- Polanyi, Karl: *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba / *cf, 2008.
- Shaw, Brent D.: *Journal of World History* 16(2), 2005: str. 227–232.
- Scheidel, Walter: *The Roman Slave Supply*. Stanford: Stanford University Working Papers in Classics, 2007.

- Sherwin-White, A. N.: *Racial Prejudice in Imperial Rome*. Cambridge/London: Cambridge University Press, 1967.
- Sherwin-White, A. N.: *The Roman Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Snowden, Frank M.: *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 1975.
- Ste. Croix, G. E. M.: *The Class Struggle in ancient Greek World*. Ithaca: Cornell University Press, 1981.
- Temin, Peter: The Labour Market of the Early Roman Empire. *Journal of Interdisciplinary History* XXXIV (4), 2004, str. 513–538.

SUMMARY

Can We Speak about Racism in the Early Roman Empire?

Lucija Zala Bezljaj

The article explores racism in antiquity. The widely accepted opinion among historians is that we cannot speak about racism in antiquity. Benjamin Isaac opposes this view in his groundbreaking volume *The Invention of Racism in Classical Antiquity* from 2004. Naturally, the question of how to date racism is contingent upon how racism is defined. When bringing up the question of existence of racism in pre-capitalist societies, historians mostly understand it as a biologicalist racist discourse. It emerged in the Age of Enlightenment, in the period of great geographical discoveries; it was spread in the pseudosciences of phrenology and eugenics and peaked in Nazi Germany, whereupon its influence gradually started to wane. It is nowadays generally regarded as an anomaly. However, such definition of racism is too narrow as it fails to encompass modern phenomena which are, structurally speaking, just as racist. Present-day racism is directed at Muslims and stateless refugees and the discourse against them highlights, first and foremost, their alleged cultural incompatibility with the rest of the population. Defining racism merely as a biologicalist discourse stems from the approach that understands racism as ideology. Such understanding cannot provide a sufficient explanation for the causes of racism (namely, diversity of cultures or that of biological features per se does not always lead to a pejorative discourse). It thus makes more sense to understand racism, first and foremost, as an institutional practice, a consequence of systemic mechanisms occurring regardless of individuals' ideologies. In the period of capitalism, the racially defined population can thus be defined as that which is excluded from the production process and does not have access to the labour market. Namely, the capitalist mode of production requires merely a limited quantity of labour force in production, hence producing the excluded population on a systemic basis. Only thus can be understood why racist discourses (in any form, either cultural or biologicalist) are associated with this population. If we aim to examine racism, we must first scrutinize systemic mechanisms of exclusion, which in pre-capitalist societies differed significantly from those in capitalism. Only then attention can be paid to the racist discourse, which will probably have nothing in common with the modern-day biologicalist discourse. The understanding of racism as a biologicalist discourse in pre-capitalist societies stems from the fetishisation of race produced by the capitalist mode of production itself; namely, the mechanisms of exclusion that produce the racially defined population keep themselves out of sight, while these groups' identities and the accompanying discourses remain visible. By concealing these mechanisms, their specificity for the mode of production gets concealed as well. Consequently, the research of racism in pre-capitalist societies is marked by ahistorical and anachronistic traits.

In the second part of the article, several works by mainstream historians on the question at hand are addressed, one of whom is the aforementioned Isaac. All these works understand racism as a biologicalist racist discourse and fetishise the race. It is exemplified why insistence on the level of the discourse symptomatically leads to anachronistic historiography.

An alternative methodological approach to the question of existence of racism in antiquity is proposed in the third part of the article; it calls for an examination of systemic mechanisms of exclusion of specific swathes of population in respective societies, whereupon the type of the discriminatory discourse this population is met with is to be determined. In the article at hand, this approach was taken in the case of the early Roman Empire. In order to understand systemic mechanisms, we must examine the mode of production first. It can be stated for the period in question that the slaveholding mode of production prevailed, in which the bulk of the surpluses was produced by slaves (this does not imply that they carried out the bulk of the production, on the contrary, the majority of production was intended for meeting one's own demands). The surplus appropriated by landowners (as a rule, senators and equites) stemmed, in principle, from working the land. If class relations are defined as the relation of production and appropriation of surpluses, we can conclude that in the period in question slaves represented the exploited class. The article demonstrates that they also represented the socially excluded (according to the proposed definition) racially defined population, since they were a foreign body within the society. Namely, with ritualistic transitions to slavery slaves were included in the society as socially dead nonbeings existing only through their masters and thus considered honourless. However, they were not the only racially defined group. The discourse of honourlessness, slavery, and non-freedom was transferred to other groups in terms of the broader social division of labour (particularly to the so-called honourless occupations, when work was done for and as required by somebody else) and with respect to the system of imperialism, which represented a mechanism for obtaining slaves on the one hand and for further exploitation of provinces on the other. Imperialism thus established a segregated population of peregrines, to whom the Romans often applied the discourse that originated from slavery. A hierarchical array of excluded and segregated groups thus emerged, relating to different systemic mechanisms.

The article concludes that we can speak about the presence of racism in antiquity if it is understood as systemic practices of exclusion rather than as a modern racist biologicalist discourse. The mechanisms of exclusion and the accompanying discourses have in different societies a completely different logic of operation.

Matjaž Bizjak

Marginalije h genealogiji svobodnih gospodov Žovneških

BIZJAK Matjaž, dr., višji znanstveni sodelavec, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

Marginalije h genealogiji svobodnih gospodov Žovneških

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 326–340, cit. 51

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtor na podlagi »novoodkrita« listine dopolnjuje genealoško podobo rodbine svobodnih gospodov Žovneških in korigira nekatera dognanja iz njihove zgodovine. Nova spoznanja se navezujejo predvsem na grofico Marjeto, vdovo po Leopoldu III. Žovneškem, za katero je doslej veljalo, da je pripadala rodbini vovbrških grofov in bila pozneje poročena z grofom Ulrikom IV. Pfannberškim. Prispevek izpodbija identičnost Vovbrško-Pfannberške grofice Marjete z istoimensko Leopoldovo soprogo, ki je bila po njegovi smrti poročena s Hugom iz Teufna, nekaj časa vršilcem funkcije glavarja Posavinja.

Ključne besede: Žovneški, listine, genealogija, Marjeta Žovneška

BIZJAK Matjaž, PhD, Research Fellow, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute; SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

Marginalia on the Genealogy of the Free Lords of Žovnek

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 326–340, 51 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

Based on a “newly discovered” deed, the author complemented the genealogy of the free lords of Žovnek and revised some findings relating to their history. New findings refer mostly to Countess Margaret, the widow of Leopold III of Žovnek, who was thus far believed to have been a member of the Counts of Heunburg and later on married Count Ulrich IV of Pfannberg. The article refutes the identity of the Countess Margaret of Heunburg-Pfannberg as Leopold’s eponymous wife, who was after her husband’s death married to Hugo of Teufen, who for a while acted as governor of Posavinje.

Key words: the free lords of Žovnek, deeds, genealogy, Margaret of Žovnek

Povod za pričujoči prispevek je dalo »odkritje« »nove« žovneške listine. Obe v narekovajih zapisani oznaki je treba jemati relativno; listina se namreč že več kot 70 let nahaja v javni arhivski ustanovi¹ in je bila celo dokazano dokumentirana v historiografiji. Pa vendar je v smislu interpretacije ostala neizkoriščena, zaradi necitiranja pa tudi povsem spregledana s strani zainteresirane raziskovalne srenje. Gre za listino, ki jo je dne 17. marca 1302 izstavila grofica Marjeta Žovneška skupaj s svojim možem Hugom iz Teufna v korist mekinjskega samostana z namenom, da v materialnem smislu preskrbi hčeri pokojnega Gebharda Žovneškega, Marjeto in Elizabeto, ki sta očitno vstopili v omenjeni samostan.

Listina že na prvi pogled vzbuja veliko zanimanje. Navaja namreč cel kup podatkov, ki dopolnjujejo dosedanje vedenje ali pa so z njim celo očitno v nasprotju. Grofica Marjeta »Žovneška«, ki jo poznamo kot »Marjeto, vdovo po Leopoldu III. Žovneškem« in jo historiografija prepozna kot hčer Ulrika III. Vovbrškega, pozneje poročeno z Ulrikom IV. Pfannberškim, je tu navedena kot žena Huga s Teufna. Omenjata se dve hčerki Gebharda III. Žovneškega, za katerega se domneva, da ni imel otrok. Obe hčerki nastopata kot rezidentki klariškega samostana v Mekinjah, kjer ne poznamo nobene predstavnice rodbine svobodnih Žovneških, in ne nazadnje, Marjeta podarja samostanu žovneško alodialno posest kot »svojo lastno«, čeprav velja, da se je že leta 1288 odpovedala vsej žovneški dediščini v korist Ulrika II.

Zakonske partnerice posameznih pripadnikov plemiških rodbin so klasična šibka točka visoko- in deloma tudi poznosrednjeveških genealogij. Svobodni gospodje Žovneški pri tem ne predstavljajo nobene izjeme. Prva v virih nedvoumno izpričana je šele žena Ulrika II. (1265–1316), Katarina Vovbrška. Žene njegovega očeta in stricev poznamo le po osebnih imenih, pri čemer so vsa sklepanja o njihovem izvoru na podlagi posesti in pojavljanja osebnih imen v posameznih rodbinah nekoliko vprašljiva.² Za ženo Konrada I. (1220–1255) vemo le, da je

¹ Listina je hranjena v dunajskem Allgemeines Verwaltungsarchiv v fondu Rodbinski arhiv Hohenwart. Za prijazno dovoljenje za raziskave na gradivu omenjenega fonda se iskreno zahvaljujem gospe Stephanie Wiesbauer-Hohenwart. Prav tako iskreno se zahvaljujem kolegu dr. Mihui Kosiju za izkazani interes in živahne konstruktivne debate v času nastajanja tega prispevka.

² Grofico Ano, ženo Ulrika I. Pirchegger na podlagi imena uvršča v rodovnik Sternberških, Gebhardovi ženi Elizabeti previdno (z vprašajem) pripisuje vovbrško poreklo, medtem ko se prav tako vovbrško poreklo po že stoletje in pol sprejetem mnenju pripisuje grofici Marjeti, Leopoldovi ženi (o tem podrobneje v nadaljevanju), Pirchegger, *Landesfürst und Adel*, str. 168.

pripadala rodbini grofov Pfannberških,³ medtem ko o ženah Gebharda I. in II. ne vemo nič gotovega. Razlog za to je seveda bolj poredko in skopo omenjanje (tudi plemiških) predstavnic nežnejšega spola v srednjeveških virih, iz zato vsaka nova listina, izstavljena s strani katere izmed njih predstavlja potencialno bogat vir tovrstnih informacij.

Provenienca listine

Kako je listina prišla v sklop rodbinskega arhiva Hohenwart, ni povsem jasno. Po izstavitvi je bila – povsem samoumevno – hranjena v samostanu v Mekinjah. O tem neizpodbitno priča zapis na hrbtni strani dokumenta, t. i. dorzalna notica. Zapis v gotski kurzivi 15. stoletja se glasi: *nach zwain frawen vj hueben vnd iij weingarten*, oz. v prevodu: »po dveh ženskah pet hub in pol ter trije vinogradi«. Notico je nedvomno treba razumeti v smislu, da je samostanu po smrti dveh tamkajšnjih nun pripadla navedena posest, ki je obema pokojnicama v času njunega bivanja v Mekinjah omogočala preživljanje. Zapis se po dikciji, v nekaterih primerih pa tudi po pisavi povsem sklada z zapisi na podobnih listinah, ki so danes ohranjene v sklopu arhiva mekinjskega samostana.⁴ Ta, zgodnejša serija dorzalnih notic je v mekinjskem arhivu zaradi preglednosti nad listinskim gradivom nastala nekje v 15. stoletju. Ostale mekinjske listine imajo na hrbtu še več mlajših zapisov, ki so nastali ob poznejših večkratnih (pre)urejanjih gradiva, o katerih pa na obravnavani listini ni sledu. Na podlagi tega je mogoče sklepati, da je dokument zapustil mekinjski arhiv morda že v 15., vsekakor pa v 16. stoletju. Vzrok je najverjetneje odtujitev zemljiške posesti, na katero se nanaša. Nune so jo v težnji po arondaciji očitno prodale ali pa zamenjale za kako bliže ležečo. Povsem možno je, da je po tej poti – neposredno ali posredno – prišla v sklop arhiva Hohenwart, vendar v danes ohranjenih virih tega ni mogoče potrditi.⁵ Listina bi po drugi strani lahko prišla v rodbinski arhiv tudi v okviru zbirateljskih prizadevanj katerega od Hohenwartov; vemo namreč, da se je Franc Erazem (1650–1714) ukvarjal z genealoškimi raziskavami, grof Franc Jožef Hanibal (1771–1844) pa je ljubljanskemu deželnemu muzeju podaril blizu 200 različnih srednjeveških listin.⁶

Hranjenje v Hohenwartovem rodbinskem arhivu, ki je šele v letih 1935–1942 prišel na današnjo lokacijo AVA,⁷ je tudi razlog, da listina ni bila upoštevana pri raziskavah rodbine Žovneško-Celjskih, ki so bile od sredine 19. stoletja dalje dokaj popularne v avstrijski in slovenski historiografiji.⁸ Kolikor je meni znano, se

³ Pirchegger, *Landesfürst und Adel*, str. 167.

⁴ Fond listin samostana Mekinje je danes hranjen v sklopu Zbirke listin ljubljanskega Arhiva Republike Slovenije (ARS AS 1063), kamor je bi v osemdesetih letih prejšnjega stoletja vrnjen iz dunajskega Državnega arhiva (HHStA).

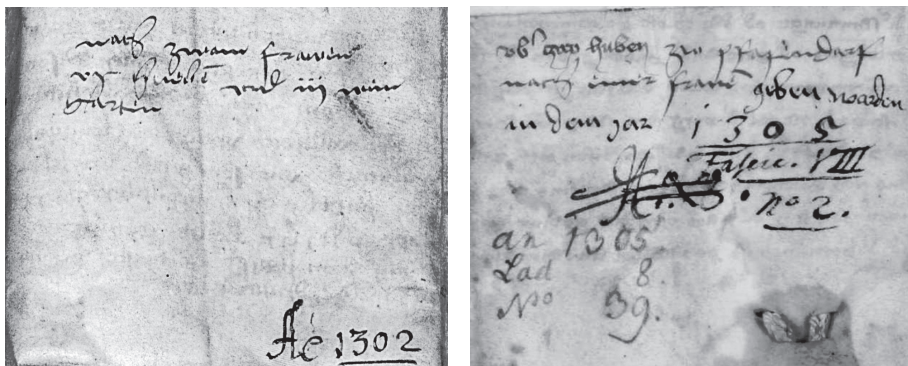
⁵ Omenjena posest ni predmet dokumentiranih prodaj ali posestnih menjav med 14. in 17. stoletjem, Hančič, *Klarise*, str. 265–274.

⁶ SBL 1, str. 331; *Vodnik ARS* 3, str. 415.

⁷ *Röhsner; Archive adeliger Familien*, str. 278.

⁸ Navajam samo nekatere (izčrpna bibliografija do srede sedemdesetih let prejšnjega sto-

v zgodovinski literaturi listina pojavlja zgolj enkrat, in še to gre za zelo obrobno omembo v rodovniku celjskih grofov, ki ga je leta 1991 objavila Christiane Thomas. V njem je žena Leopolda Žovneškega navedena kot: »Gräfin Margarete Heunburg, 1302 noch ‚Gräfin‘ von Sanegg, nach 1302 2. Ehe mit Ulrich Graf Pfannberg«.⁹ Ta zapis je lahko nastal le ob poznavanju obravnavane listine, saj tako kombiniranega opisa ne bi bilo mogoče sestaviti zgolj na podlagi doslej znanih virov. Ker je bilo težišče raziskav Thomasove na poznejši zgodovini celjskih grofov, do temeljite obravnave listine takrat ni prišlo.

Slika 1. Dorzalni notici na obravnavani listini iz 1302 (levo): **nach zwain frawen vj hueben vnd iij weingarten** in listini iz mekinjskega arhiva iz 1305 (desno): **zw Pfafendorf nach einer frawen**; v zadnjem primeru je transkribiran samo del notice, ki je glede na dikcijo in pisavo sočasen ter iste provenience kot notica na levi.

Fig. 1: Dorsal notes on the document at hand from 1302 (left):

nach zwain frawen vj hueben vnd iij weingarten and the document from 1305 from the Meckinje archives (right): **zw Pfafendorf nach einer frawen**; the latter contains solely a partial transcription of the note, which is in terms of diction and script contemporaneous with and of the same provenience as that on the left.

Vsebinska obravnava

Izstaviteljica se v listini intitulira kot: *wier greuin Margret von Seunek mit samt vnserem wierte heren Haugen von Teufen*. Oznaka je na videz konfuzna, saj vemo, da so bili Žovneški do leta 1341 po rangi svobodni gospodje, ne pa grofje. Marjeta bi bila tako lahko grofica kvečjemu po rojstvu, Žovneška pa po poroki, pri čemer bi moral biti njen žovneški mož v času izstavitve dokumenta že pokojen, saj se v tej funkciji

letja v: Dopsch, *Die Grafen von Cilli*, str. 9–12); Froelich, *Genealogia Sounekiorum*; Tangl, *Die Freien von Suneck*; Krones, *Die Freien von Saneck*; Pirchegger, *Die Grafen von Cilli*; Orožen, *Zgodovina Celja in Okolice*; Dopsch, *Die Grafen von Cili*; idem, *Die Freien von Sannegg*; Kos, CKL; idem, *Diplomatični diskurz*; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*.

⁹ Thomas, *Die Grafen von Cilli*. Razstavni pano in izroček na razstavi *Spuren europäischer Geschichte. Spittal 800. 1191–1991*, dokumentiran v istoimenskem razstavnem katalogu, str. 284.

omenja nekdo drug. Takšni definiciji do podrobnosti ustreza Marjeta, žena Leopolda III. Žovneškega, ki je bila doslej poznana iz treh listin iz let 1286–1288. Vse tri je izstavila po moževi smrti kot *comitissa Margareta relict(a) (quondam) domini Leupoldi (liberi) de Sevnec*. Prvi dve iz leta 1286 se nanašata na donacijo gornjegrajskemu samostanu za dušni mir pokojnega moža. Opatu Janezu in menihom je prepustila Leopoldov delež patronata nad župnijo Braslovče, dvor v Rakovljah in več desetini v okolici Žovneka.¹⁰ Tretja listina z dne 23. marca 1288 ureja rodbinsko-nasledstvene zadeve, in sicer se je z njo Marjeta v korist sinu svojega svaka Ulriku II. Žovneškemu v zameno za dosmrtno oskrbo odpovedala rodbinski posesti, gradovom Žovnek, Šenek, Ojstrica in Libenštajn ter s tem (navidezno) dokončno izstopila iz žovneške rodbinske politike.¹¹ Dosedanja historiografija je v tej Marjeti običajno videla hčer Ulrika II. Vovbrškega. Pri tem se ni mogla opreti na narativne vire; Janez Vetrinjski sicer omenja rodbinske povezave med Vovbrškimi, Pfannberškimi in Žovneškimi, vendar o tej konkretni molči.¹² Tezo je prvi obširneje zagovarjal Karlmann Tangl v letih 1860–1861¹³ na podlagi skope navedbe Eduarda Mellyja,¹⁴ ki ga moramo torej imeti za njenega avtorja. Tanglovo mnenje je dodatno utemeljil Franz Krones,¹⁵ pozneje pa so ga sprejeli domala vsi, ki so se z Žovneškimi ukvarjali za njim.¹⁶ Tangl in Krones sta svoji argumentaciji gradila na precej opazni vlogi, ki sta jo grofa Ulrik Vovbrški in Ulrik Pfannberški imela pri izstavitvi Marjetine odpovedne listine Ulriku Žovneškemu marca 1288. Oba sta omenjeno listino sopečatila in bila med pričami navedena na prvih dveh mestih. Če je torej Marjeta pripadala rodbini Vovbrških, potem je k sopečatenju pritegnila svojega očeta in svojega bodočega moža, saj je znano, da se je še istega leta poročila z Ulrikom Pfannberškim.¹⁷ Vendar pa bode v oči dejstvo, da tako močne sorodstvene vezi v dokumentu niso posebej naglašene, kar je v tovrstnih listinah skoraj da pravilo. Če bi torej Marjeta za sopečatenje dokumenta prosila svojega očeta, bi oznako *noster pater* oz. kaj podobnega upravičeno pričakovali v listini. Po drugi strani se zdi prisotnost bodočega moža – zakon med Marjeto Vovbrško in Ulrikom Pfannberškim je kot golo dejstvo dokumentiran le slab mesec po izstavitvi te listine,¹⁸ kar pomeni, da je bila poroka v tem času prej ko ne dogovorjena – v konstelaciji s svojim bodočim tastom pri urejanju tako rekoč tuje dediščine morda le nekoliko preveč vsiljivo. Precej lažje si na tem mestu oba grofa

¹⁰ CKL, št. 52 in 53, str. 73–76.

¹¹ CKL, št. 57, str. 79–82.

¹² Na podlagi njegovih navedb je mogoče sklepati na zakona Katarine Vovbrške z Ulrikom II. Žovneškim in Marjete Vovbrške z Ulrikom IV. Pfannberškim, ne pa tudi na njen predhodni zakon z Leopoldom III. Žovneškim. Johann, *Buch gewisser Geschichten*, str. 52; cf. Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 34–35, 197.

¹³ Tangl, *Die Freien von Suneck* (MHVSt 11), str. 189; Idem, *Die Grafen von Heunburg*, str. 293–295.

¹⁴ Melly, *Beiträge zur Siegelkunde*, str. 235.

¹⁵ Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 41–42.

¹⁶ Mdr.: Dopsch, *Die Grafen von Cili*, priloženi rodovnik; Jaksch, *Geschichte Kärntens* II, str. 142; Pirchegger, *Landesfürst und Adel*, str. 168. Orožen, *Zgodovina Celja in Okolice*, str. 136; Kos, *Diplomatični diskurz*, str. 157.

¹⁷ Tangl, *Die Grafen von Heunburg*, str. 294.

¹⁸ Ibid.

predstavljamo kot dva nekoliko bolj nevtralna predstavnika vrhnjega sloja regionalnega plemstva. Tretji in obenem najmočnejši protidokaz omenjeni tezi pa prinaša v tem prispevku obravnavana listina, kjer se domnevno vovbrška Marjeta leta 1302 omenja kot žena Huga s Teufna. Dejstvo, da Pfannberško-Vovbrškemu zakonskemu paru v virih lahko sledimo od leta 1288 tja do 1306,¹⁹ je neizpodbiten dokaz za to, da grofica Marjeta, vdova po Leopoldu Žovneškem in grofica Marjeta Vovbrška, poročena Pfannberg, nista identični.

Kot že rečeno, se Marjeta Vovbrška prvič pojavi v pisnem viru aprila 1288 kot žena Ulrika Pfannberškega. Glede na to, da sta se njena starša poročila konec leta 1270 ali na začetku 1271, je bila takrat stara kvečjemu 17 let.²⁰ To sicer teoretično ne izključuje možnosti, da bi bila že nekaj let pred tem poročena in na hitro ovdovela z Leopoldom Žovneškim, ne govori pa posebno močno v prid takšni tezi. Na več listinah se je ohranil njen pečat z napisom: + S. MARGARETE . COMITISSE . DE . PHANBERCH, na katerem je upodobljena v sedečem položaju, v levi roki drži ščit s pfannberškim grbom, v desni pa čelado z gosto perjanico, tipičnim vovbrškim šlemnim okrasjem.²¹ Za razliko od tega, običajnega koncepta pečatne zasnove ženskih plemiških pečatov v poznem srednjem veku, tj. vključevanje grbovnihih elementov izvirne in primožene rodbine, zasledimo na pečatih grofice Marjete »Žovneške« drugačen princip. Na listini iz leta 1302 visi njen pečat z napisom + S. MARGARETE . COMITISSE . DE . TYUPHEN in s podobo, ki jo je prevzela po svojem možu, Hugu s Teufna. Pečatno polje izpolnjuje frontalna podoba laboda z razprtimi perutmi in z glavo, obrnjeno v desno.²² Identičen motiv najdemo na Hugovem pečatu, le da je tu labod upodobljen na ščitu. Po isti logiki je bil izdelan pečat, ki je najverjetneje visel na Marjetini odpovedni listini iz marca 1288; Melly je namreč v štiridesetih letih 19. stoletja na neki listini iz leta 1288 v Arhivu Dvorne komore na Dunaju dokumentiral pečat z napisom: S. DNE. MARGARETE . DE . SEVNEK, s podobo žovneškega grba na trikotnem ščitu.²³

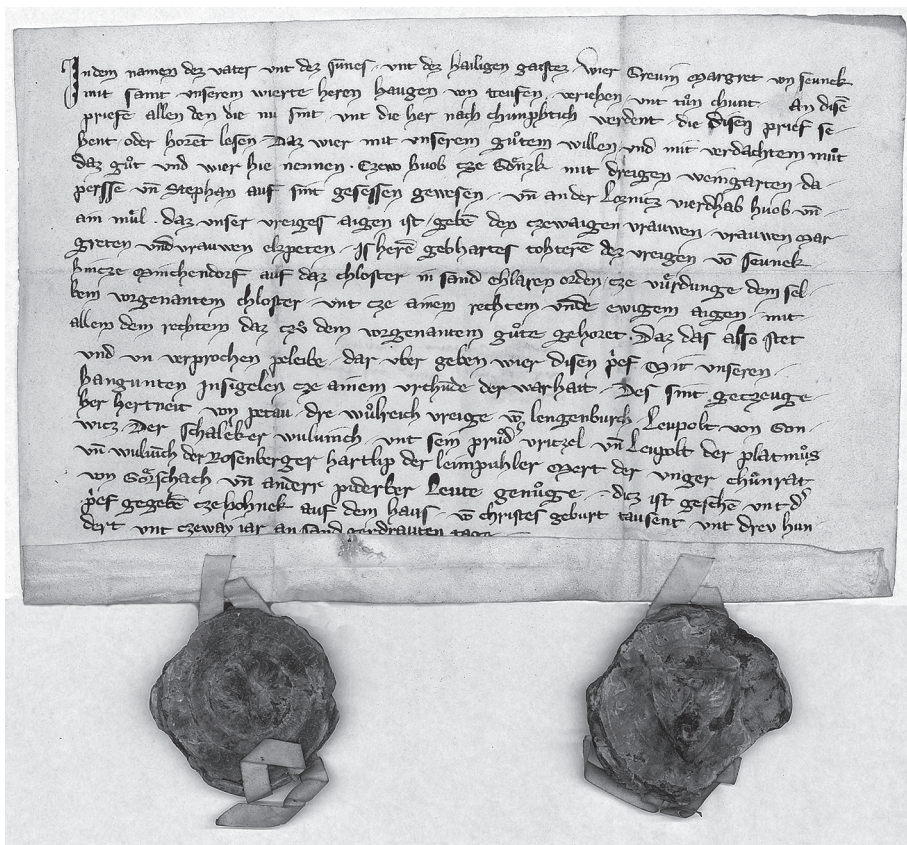
¹⁹ 1288–V–2 (Tangl, *Die Grafen von Pfannberg*, str. 177), 1289–II–20 (ibid., str. 177; Wiessner, MHDC VI, št. 124), 1294–VII–5 (Tangl, *Die Grafen von Pfannberg*, str. 178), 1294–XII–17 (ibid., str. 178), 1295–V–29 (ibid., str. 178), 1298 (ibid., str. 179), 1301–VIII–15 (ibid., str. 180), 1300–X–6 (Wiessner, MHDC VII, št. 56), 1301–X–16 (ibid., št. 109), 1302–VI–24 (ibid., št. 138), 1304–II–3 (Tangl, *Die Grafen von Pfannberg*, str. 181), 1305–IX–24 (Wiessner, MHDC VII, št. 303), 1305–XII–14 (ibid., št. 314), 1306–VII–7 (Tangl, *Die Grafen von Pfannberg*, str. 181).

²⁰ Tangl, *Die Grafen von Heunburg*, str. 177.

²¹ Pečat je ohranjen na listini HHStA, AUR 1302–VI–24, pa tudi na neki listini iz leta 1301, ki jo navaja Melly, *Beiträge zur Siegelkunde*, str. 237. Glede izpovednosti šlemnega okrasja, ki se je sredi 13. stoletja ustalilo v okviru rodbinske heraldične prezentacije, glej Scheibelreiter, *Wappenbild und Verwandtschaftsgeflecht*, str. 140.

²² Pečat na tej listini je nekoliko poškodovan. Lepše, čeprav tudi ne popolno, ohranjen visi na Marjetini listini z dne 20. maja 1311 (HHStA, AUR). Cf. Kosi, *Dežela, ki je ni bilo*, str. 550.

²³ Melly, *Beiträge zur Siegelkunde*, str. 235. Danes se ta listina (na kateri pa zadavnega pečata ni več), nahaja v Arhivu Republike Slovenije, kamor je bila vrnjena iz HHStA v okviru arhivske restitucije v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Povsem možno je, da gre za isto listino, saj so leta 1851, torej nekaj let po Mellyjevi raziskavi, iz Arhiva dvorne komore v HHStA prenesli več kot 8000 listin, od tega skoraj 6500 takih, ki so se nanašale na notranjeavstrijsko ozemlje. *Inventar des Wiener Hofkammerarchivs*, str. 174.

Slika 2. Listina grofice Marjete »Žovneške« z dne 17. marca 1302, ÖStA, AVA, Familienarchiv Hohenwart, Karton 20, Nr. 64.

Fig. 2: Margaret "of Žovnek's" document dated to 17 March 1302, ÖStA, AVA, Familienarchiv Hohenwart, Karton 20, Nr. 64.

Drugače kot vovbrška grofica Marjeta se je Marjeta »Žovneška« na svojih pečatih predstavljala le z grbovnimi simboli svojega aktualnega moža.²⁴

Zakaj se je torej grofica Marjeta 16 let po smrti Leopolda in po poroki s Hugom iz Teufna še vedno naslavljala kot *greuin Margret von Seunek*? V teh okoliščinah se zdi edini tehten razlog, ki si ga lahko zamislimo, dejstvo, da je grofica imela omenjeni grad – ali celo žovneško gospostvo – v posesti oz. da je na njem rezidirala. Takšno domnevo, ki precej odstopa od dosedanje interpretacije, je treba podrobneje utemeljiti. Ključni za to utemeljitev sta že znana Marjetina odpovedna listina z dne 23. marca 1288 in dokument, ki ga je izstavil Ulrik II. Žovneški 22. aprila 1308.²⁵ Prva je bila doslej interpretirana na način, da so odpovedni pogoji v Ulrikovo korist (predaja gradov Žovnek, Šenek, Ojstrica in Libenštajn) stopili v veljavo takoj po izstavitvi, in

²⁴ Analogije za oba navedena principa najdemo pri številnih plemiških rodbinah obravnavanega obdobja. Glej Melly, *Beiträge zur Siegelkunde*, str. 233–248.

²⁵ Kos, CKL 80, str. 101–102.

je torej jedrni žovneški alodialni teritorij že tedaj prešel v posest Ulrika Žovneškega.²⁶ V skladu s prepričanjem, da se je ista Marjeta manj kot mesec zatem poročila z Ulrikom Pfannberškim, o tem ni moglo biti nobenega dvoma. Z odstranitvijo tega pogoja je odprta pot novi interpretaciji, ki v veliki meri temelji na omenjeni listini iz aprila 1308, s katero je Ulrik II. Žovneški predal svojo alodialno posest vojvodi Frideriku Habsburškemu in jo takoj nato prejel od njega v fevd. V njej Ulrik izrecno omenja, da gre na eni strani za podedovano lastnino in na drugi za posest, ki jo je *umb meine aygen guet von hern Haug von Tevffen und von seiner hausvrowen grefinne Margareten gehauft han*.²⁷ Že sam način zapisa, ki slednje postavlja na prvo mesto in podedovano posest navaja na drugem za prislovom *auch*, kaže na nezanemarljiv pomen tega dela posesti. Doslej so to, od Huga in njegove žene odkupljeno posest iskali na ozemlju Žalca in gospostva Žaženberg.²⁸ Takšna interpretacija bi bila mogoča samo v primeru, da bi pertinenčni formuli (*und swaz dar zu gehoret, verlehent und unverlehent, versuecht und unversuecht, gestiftet und ungestiftet, ze dorf, ze veld, swi es ez genant ist*) sledila formulacija: *mit leut und mit guet, daz ich ... von hern Haug von Tevffen ... gehauft han*. Le v tem primeru bi poleg pred tem omenjenimi štirimi gradovi lahko domnevali še dodatno posest, ki bi bila kupljena od Teufna. Vendar fraza *mit leut und mit gut* je – kot je razvidno iz številnih drugih listin tega časa²⁹ – brez dvoma še del pertinenčne formule. V tem primeru se obe pojasnili tako o nakupu kot tudi o dedovanju lahko nanašata samo na iste, že prej omenjene štiri gradove. Kaj pravzaprav pomeni ta nakup od Huga iz Teufna in njegove žene Marjete, razkriva določilo v Marjetini odpovedni listini iz leta 1288, ki ureja njeno dosmrtno oskrbo in ki mu doslej nihče ni posvečal večje pozornosti.³⁰ V njem si grofica Marjeta pridržuje pravico do proste odločitve o prepustitvi svoje rezidence Ulriku II., pri čemer ji je slednji dolžan tri mesece po prejemu sporočila o takšni odločitvi kot nadomestilo za gospostvo Žovnek izplačati 150 mark tedaj običajnega denarja.³¹ Do tega dejanja je očitno prišlo enkrat med letoma 1302, ko se Marjeta še imenuje po Žovneku in 1308, ko je z gradom že dokumentirano razpolagal Ulrik.

²⁶ Tangl, *Die Freien von Suneck* (MHVSt 11), str. 190–191; Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 41–42; Orožen, *Zgodovina Celja II* (1927), str. 30; Idem, *Zgodovina Celja I* (1971), str. 131.

²⁷ Kos, CKL, št. 80, str. 101.

²⁸ Kosi, *Dežela, ki je ni bilo*, str. 549, op. 140, str. 550.

²⁹ Tu navajam zgolj nekaj časovno bližnjih žovneških listin iz let 1304–1318: Kos, CKL, št. 72, str. 92; št. 76, str. 96–97; št. 91, str. 108–109; št. 92, str. 110–111; Preinfalk-Bizjak, TKL I, št. 31, str. 84–85.

³⁰ Krones, ki sicer do podrobnosti povzema in razlaga določila te listine, jo je označil za *blosse Rechtförmlichkeit*; saj naj bi po njegovem mnenju z Marjetino poroko s Pfannberškim vsa listinska določila izgubila praktični pomen. Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 41–42.

³¹ *Mutacio vero status et mansionis nostre cum affine nostro predicto in nostra tantum opzione et voluntate consistit, a quo quandocunque statum nostrum separare et dividere disposuerimus, idem Vtricus a die, quo sibi voluntatem nostre separacionis ab eo patefecerimus, usque ad tres menses inclusive tenebitur dare et persolvere nobis in reconpensationem dominii de Seunek et omnium sibi donatorum per nos ad idem dominium pertinencium prius et modo ut superius est expressum centum et quinquaginta marcas currentis monete, salvo eo, sim ipsum absque hereditibus et uxore decedere contingeret, quod predictum sibi per nos donatum cum singulis pertinenciis dominium nostrum esse et ad nos spectare debeat pleno iure*. Kos, CKL, št. 57, str. 79–80.

Vloga Huga iz Teuffna pri tem nikakor ni zanemarljiva. Težko si je predstavljati, da bi Marjeta, čeprav grofovskega porekla, brez zaslonbe vplivnega moža lahko na daljši rok uspevala v burnem in surovem okolju plemiške rivalitete. Po drugi strani so bile (razmeroma) mlade vdove grofovskega porekla že zaradi svojega dragocenega »genetskega materiala« zelo iskane med ambicioznimi pripadniki za rang nižjega plemiškega sloja, pri Marjeti pa je bil poleg tega v igri še vsaj začasen nadzor nad pomembnimi savinjskimi gradovi. Poroka, do katere je prišlo enkrat med letoma 1288 in 1302, je torej obema prinašala določene koristi.

Identiteto Huga iz Teuffna, ki zgodovinarjem vedno znova povzroča preglavice,³² je v svoji, leta 1899 objavljeni, a žal prevečkrat prezrti, razpravi razkril Franz Krones; pred leti se je do istega dognanja neodvisno od njega dokopal tudi Miha Kosi. V skladu z njunimi ugotovitvami gre za pripadnika visokosvobodne plemiške rodbine Teufen/Tiefenstein, izvirajoče iz Švice (kanton Zürich).³³ Rodbina je okoli leta 1200 pripadala krogu pomembnejših negrofovskih plemiških rodbin med Baslom in Bodenskim jezerom, vendar je bila zaradi močne posestne raztresenosti v naslednjem stoletju podvržena teritorialnim pritiskom več deželnih gospodov. Predvsem konflikt s Habsburžani na območju Schwarzwalda je bil za rodbino usoden; v zadnjih dveh generacijah so se jim popolnoma podredili in integrirali v njihovo deželno gospostvo.³⁴ Hugo, točneje Hugo V. s Hohentüfna,³⁵ se je v za enkrat še nepojasnjenih okoliščinah, nedvomno pa pod okriljem Habsburžanov,³⁶ okoli leta 1300 preselil na Štajersko.³⁷ Že leta 1301 je sopečatil neko listino za kartuzijo Žiče,³⁸ leto pozneje pa je prišel s samostanom v spor zaradi nekih njiv. Vojvoda Rudolf III. Habsburški ga je kot svojega vazala opomnil, naj v zvezi s tem spoštuje odločbo sodišča, ki je bila izrečena v korist samostana.³⁹ Nekoliko pozneje, leta 1306, se omenja v funkciji glavarja v Posavinju (*havptman in dem Sevntal*),⁴⁰ kar se lepo sklada z znanimi (zgoraj opisanimi) dejstvi iz njegovega tedanjega – če lahko uporabim ta izraz – zasebnega življenja. Leta 1311 se že omenja kot mrtev, že drugič ovdovela Marjeta pa si je tedaj pri avstrijskem vojvodi Frideriku izposlovala dosmrtno posest rezidenčnega Vojnika (kjer je bila mdr. izdana obravnavana listina iz leta 1302) s priloženim gospostvom Sachsenwart in trgom Žalec.⁴¹

Še en dokaz za to, da je grofica Marjeta leta 1302 še vedno razpolagala z žovneško alodialno posestjo, je sam predmet obravnavane listine. Z njo je podelila

³² Običajno so ga enačili s Hugom s Taufersa (Tangl, *Die Freien von Suneck* (MHVSt 12), str. 59, Orožen, *Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 82; Ravnikar, *V primežu*, str. 289–290; Kos, *Blesk zlate krone*, str. 154, 254; idem, *Vitez in Grad*, str. 190, 395; idem, CKL, str. 108).

³³ Krones, *Der Herrenstand*, str. 112–113; Kosi, *Dežela, ki je ni bilo*, str. 549–551.

³⁴ Eugster, *Adelige Territorialpolitik*, str. 313–318.

³⁵ Takšni identifikaciji pripisuje največjo verjetnost Kläui, *Die Freiherrn von Tüfen*, str. 117, cf. rodovnik v isti razpravi med str. 106 in 107.

³⁶ V neki listini ga Rudolf II. Habsburški naslavlja kot *fidelis suus*. StLA, AUR 1639c.

³⁷ Kläui, *Die Freiherrn von Tüfen*, str. 117.

³⁸ StLA, AUR, 1620 (1301–IV–10).

³⁹ StLA, AUR, 1639c (1302–VI–19); Mlinarič, *Žička kartuzija*, str. 76.

⁴⁰ StLA, AUR 1687a (1306–III–8); Kos, CKL, št. 74, str. 93–95.

⁴¹ HHStA, AUR 1311–V–20.

dve hubi s tremi vinogradi v Konečniku pri Šaleku ter tri hube in pol in mlin v Ložnici mekinjskemu samostanu, kamor sta vstopili hčeri njenega bivšega svaka, Gebharda Žovneškega, in s tem poskrbela za njuno preživnino. Posest, ki jo je podelila samostanu, se izrecno navaja kot njena prosta lastnina, torej alod, povsem jasno pa je, da je spadala v okvir žovneškega alodialnega gospostva. S posestjo v tem prostoru, v okolici Žalca ob Ložnici, so leta 1262, denimo, dokazano razpolagali žovneški bratje.⁴²

Gebhard je bil v času izstavitve listine očitno že mrtev. Najstarejši sin Konrada I. se je po sprejetem mnenju že zgodaj prostovoljno odrekel majoratu v korist mlajših bratov.⁴³ Vzrok za tako dejanje so običajno iskali v dejstvu, da ni imel otrok.⁴⁴ Dve neporočeni hčeri, ki jih dokazuje novoodkrita listina, tega argumenta bistveno ne izpodbijata. Vseeno ostaja Gebhard nekoliko skrivnostna figura žovneške rodbine. Njegov historiografski odtis je stereotipna metamorfoza mladostnega nasilneža v skesanega starca, ki je nastal na podlagi predvsem dveh listin, prve in zadnje, v katerih se omenja kot živ: Leta 1255 je bil poravnan spor med gornjegrajskim samostanom in tremi žovneškimi brati. Slednjim, ki jih je vodil najstarejši Gebhard, se v listini očitajo številna grozodejstva, kot so uboji in pohabljanje samostanskih podložnikov in pustošenje samostanske posesti.⁴⁵ Po 36 letih, 1291, je Gebhard za odškodnino samostanu daroval svoj delež patronata nad župnijo Braslovče in izbral Gornji Grad za mesto zadnjega počitka.⁴⁶ V vseh drugih listinah, izstavljenih v vmesnem času, se nam kaže kot običajen predstavnik svojega sloja; podeljuje fevde,⁴⁷ posoja denar,⁴⁸ daruje posest cerkvenim ustanovam,⁴⁹ sodeluje v lokalnih fajdah⁵⁰ in priča v listinah regionalnega plemstva.⁵¹

Prispevek bi idealno zaokrožil pronicljiv diskurz s spektakularnim odkritjem izvora skrivnostne grofice Marjete »Žovneške«, vendar se je bilo mamljivemu poskusu po dolgotrajnem premlevanju in seciranju skopo ohranjenih relevantnih virov treba odpovedati. Ta segment raziskave žal ni prinesel zadovoljivih rezultatov in kakršnakoli razprava v to smer bi ostala na ravni gole špekulacije. Problem ostaja na tem segmentu odprt, vendar izguba domnevno že utemeljene identitete ene od stranskih, ne pa nepomembnih, figur žovneško-celjske dinastije meša karte na novo, s tem pa postavlja raziskovalce žovneško-celjske zgodovine pred nov izziv.

⁴² Kos, CKL, št. 33, str. 55.

⁴³ Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 30–31; Orožen, *Zgodovina Celja II* (1927), str. 26.

⁴⁴ Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 31.

⁴⁵ Kos, CKL, št. 28, str. 49–50.

⁴⁶ Tangl, *Die Freien von Suneck* (MHVSt 11), str. 192.

⁴⁷ Kos, CKL št. 47, str. 68–70.

⁴⁸ Ibid., št. 43, str. 65–66.

⁴⁹ Ibid., št. 33, str. 55–56.

⁵⁰ Ibid., št. 35, str. 57–58; št. 37, str. 60–61; št. 49, str. 71.

⁵¹ Ibid., št. 46, str. 67–68; št. 59, str. 82–83.

Prilogi

1

Grofica Marjeta »Žovneška« skupaj z možem Hugom iz Teufna podari Marjeti in Elizabeti, hčerkama Gebharda Žovneškega, v mekinjski samostan dve hubi in tri vinograde v Konečniku ter tri hube in pol v Ložnici.

1302, marec 17., Vojnik.

Orig. perg. v ÖStA, AVA, Familienarchiv Hohenwart, Karton 20, Nr. 64.

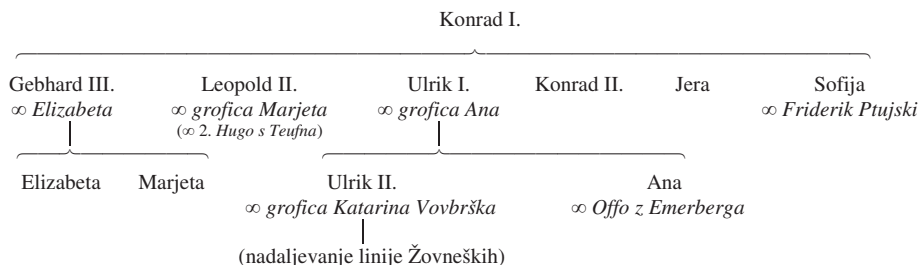
Dorz. not.: nach zwain frawen vj hueben vnd iij weingarten. Ae 1302.

In den namen dez vater vnt dez sunes vnt dez hailigen gaistez, wier greuin Margret von Seunek mit samt vnserem wierte heren Haugen von Teufen veriehen vnt tûn chunt an dise priefe allen den, die nu sint vnt die her nach chunphtich werdent, die disen prief sehent oder horent lesen, daz wier mit vnserem gûtem willen vnd mit verdachtem mût daz gût vnd wier hie nennen: czwo huob cze Gõnzck mit dreigen weingarten, da Persse vnd Stephan auf sint gesessen gewesen vnd an der Loznicz vierdhalb huob vnd ain mûl das vnser vreiges aigen ist, geben den czwaigen frauwen frauwen Margreten vnd frauwen Elspeten, is heren Gebhartes tohteren dez vreigen von Seunek hincze Minchendorf auf daz chloster in sand Chlaren orden cze vûrdunge dem selbem vorgeantem chloster vnt cze ainem rechtem vnde ewigem aigen mit allem dem rechtem daz czv dem vorgeantem gûte gehoret. Daz das also stet vnd vnverprochen peleibe, dar vber geben wier disen prief mit vnseren hangunten insigelen cze ainem vrchunde der warhait. Des sint geczeuge: her Hertneit von Petau, dre Wûlreich vreige von Lengenburch, Leupolt von Gonwicz, der Schaleker Wuluinch vnt sein prûder Vritzel vnd Leupolt der Platmûs vnd Wuluinch der Rosenberger, Hartlip der Leimpuhler, Mert der Vnger, Chûnrat von Gõrschach vnd anderre piderber leute genûge. Dicz ist geschehen vnt der prief gegeben cze Hohnek auf dem haus, von Christes geburt tausent vnt drev hundert vnt czeway iar an sand Gerdrauten tage.

Dva okrogla obešena pečata na perg. traku v naravnem vosku: 1) napis: + S MA[R]G[ARET]E CO[MITIS]SE DE TYUPHEN, podoba: v dvojno obrobljenem okroglem polju labod z razprtimi krili, glava obrnjena v desno; 2) napis: + [...] DE TYV[.]HEN, podoba: na ščitu labod z razprtimi krili, glava obrnjena v desno.

2

Izsek rodovnika svobodnih gospodov Žovneških
A detail of the free lords of Žovnek's family tree.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana
 – Zbirka listin AS 1063
 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Dunaj
 Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA)
 – Archiv Hohenwart
 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
 – Allgemeine Urkundenreihe (AUR)
 Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Gradec
 – Allgemeine Urkundenreihe (AUR)

Objavljeni viri

Kos, Dušan, ed. *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341*. Ljubljana – Celje: Založba ZRC, Muzej novejšje zgodovine Celje, 1996.
 Preinfalk Miha, Matjaž Bizjak, ed. *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400)*, Thesaurus memoriae. Fontes 6. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
 Wiessner Hermann, ed. *Die Kärntner Geschichtsquellen 1300–1310*. Monumenta historica ducatus Carinthiae VII. Klagenfurt: Geschichts Verein für Kärnten, 1961.
 Wiessner, Hermann, ed. *Die Kärntner Geschichtsquellen 1286–1300*. Monumenta historica ducatus Carinthiae VI. Klagenfurt: Geschichts Verein für Kärnten, 1958.

Literatura

Dopsch, Heinz. Die Freien von Sannegg als steirische Landherren und ihr Aufstieg zu Grafen von Cilli. V: *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik znanstvenega simpozija, Celje, 27.–29. maj 1998*. Ur. Rolanda Fugger Germadnik. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 23–35.

- Dopsch, Heinz: Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem? *Südostdeutsches Archiv* 17–18 (1974–1975), str. 9–49.
- Dopsch, Heinz. Die Grafen von Heunburg. *Carinthia I* 160 (1970), str. 311–342.
- Eugster, Erwin. *Adelige Territorialpolitik in der Ostschweiz. Kirchliche Stiftungen im Spannungsfeld früher landesherrlicher Verdrängungspolitik*. Zürich: Chronos, 1991.
- Froelich, Erasmus. *Genealogiae Sounekiorum comitum Celejae, et comitum de Heunburg, specimina duo*. Viennae Austriae: Typis Ghelenianis, 1755.
- Hančič, Damjan. Klarise na Kranjskem. Gradivo in razprave ZAL 26. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005.
- Inventar des Wiener Hofkammerarchivs*. Inventare österreichischer Archive 7. Wien: Österreichische Staatsdruckerei, 1951.
- Jaksch, August. *Geschichte Kärntens bis 1335*. Klagenfurt: Ferd. Kleinmayr, 1929.
- Johann von Victring, *Das Buch gewisser Geschichten* (prev.: Walter Friedensburg). Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Vierzehntes Jahrhundert 8. Leipzig: Dyk'schen Buchhandlung, 1888.
- Kläui, Paul. Die Freiherrn von Tüfen. In: *Genealogisches Handbuch zur Schweizer Geschichte*, Bd. II: *Hoher und niederer Adel*. Herausgegeben von der Schweizerische Heraldische Gesellschaft. Zürich: Schulthess & Co., A. G., 1935–1945, str. 106–124.
- Kos, Dušan. *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 1. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Kos, Dušan. Diplomatični diskurz o vzponu Žovneških gospodov. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 147–167.
- Kos, Dušan. *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana Založba ZRC, 2005.
- Kosi, Miha. Dežela, ki je ni bilo. Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 8 (2008), str. 527–564.
- Krones, Franz, Der Herrenstand des Herzogthums Steier (Landesministerialen, Herren, Land- oder Dienstherren) im Zeitraume seit der Begründung der Habsburgerherrschaft bis zum Erstehen der steirisch-innerösterreichischen Linie des Hauses 1282–1411. *Mittheilungen des Historischen vereines für Steiermark* 57 (1899), str. 65–126.
- Krones, Franz. Die Freien von Saneck und der erste Graf von Cilli. V. 12. Jahrh. bis 1360. Quellenmässige Geschichtsstudie. V. Idem. *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli 1* (samostojna paginacija). Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Melly, Eduard. *Beiträge zur Sigelkunde des Mittelalters*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, ²1972.
- Mlinar, Janez. *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Historia 11. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Mlinarič, Jože. *Kartuziji Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurkloštrska kartuzija ok. 1170–1595*. Maribor: Obzorja, 1991.
- Orožen, Ignaz, ed. *Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Das Bisthum und die Diözese Lavant II/1. Marburg: samozaložba, 1876.
- Orožen, Janko. *Zgodovina Celja II. Srednjeveško Celje kot središče državotvornega stremljenja: doba narodne samostojnosti, Savinjska marka, knezi in grofje Celjani*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1927.
- Orožen, Janko. *Zgodovina Celja in okolice I. Od začetka do leta 1848*. Celje: Kulturna skupnost, 1971.
- Pirchegger, Hans. Die Grafen von Cilli, ihre Grafschaft und ihre untersteirischen Herrschaften. *Ostdeutsche Wissenschaft* 2 (1955), str. 157–200.

- Pirchegger, Hans. *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalter* 1. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark. Graz: Historische Landeskommision für Steiermark, 1951.
- Ravnikar, Tone. *V primežu medplemiških prerivanj*. Digitalna knjižnica. Dissertationes 13. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010. (<http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=85>)
- Röhsner, Zdislava. Archive adeliger Familien und Nachlässe im Allgemeinen Verwaltungsarchiv. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 56 (2011), str. 271–291.
- Scheibelreiter, Georg. Wappenbild und Verwandtschaftsgeflecht. Kultur- und mentalitätsgeschichtliche Forschungen zu Heraldik und Genealogie. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Erg.B. 53 (2009).
- Slovenski biografski leksikon* 1 (Abraham – Lužar). Ur. Izidor Cankar in Franc Ksaver Lukman. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932.
- Tangl, Karlmann. Die Freien von Suneck, Ahnen der Grafen von Cilli. *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 10 (1861), str. 89–178; 11 (1862), str. 155–194; 12 (1863), str. 49–82.
- Tangl, Karlmann. Die Grafen von Heunburg II. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 25 (1860), str. 157–312.
- Tangl, Karlmann. Die Grafen von Pfannberg II. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 18 (1857), str. 115–218.
- Thomas, Christiane. *Die Grafen von Cilli. Vorläufiger Stand der Forschung 1991*. Razstavni pano in izroček na razstavi *Spuren europäischer Geschichte. Spittal 800. 1191–1991*. *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije* (1–3). Ur. Vladimir Kološa, Vladimir Žumer, Milan Bizjak. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Spuren europäischer Geschichte. Spittal 800. 1191–1991*. Ausstellungskatalog. Ur. Barbara Grünwald et al. Spittal an der Drau: Stadtgemeinde, 1991.

SUMMARY

Marginalia on the Genealogy of the Free Lords of Žovnek

Matjaž Bizjak

A thus far virtually unknown document from 1302 pertaining to the lords of Žovnek that sheds new light to some of the facts relating to their history was discovered in the private archives of the Hohenwart family. This is the only source that tells of Gebhard III's two daughters; he was thus far believed to have been childless. Margaret and Elisabeth, as they were called, were in the period of its issue nuns in the convent at Mekinje near Kamnik and by way of the document at hand the convent obtained a certain estate for their upkeep. The issuer, who is referred to as "Countess Margaret of Žovnek" and issued the document together with her spouse, Hugo of Teufen, arouses even more interest. There is only one Countess Margaret of Žovnek – naturally, countess by birth and of Žovnek by marriage – who corresponds to the date of the document, namely wife of Leopold III, and who was at the time already widowed. She was believed to have originated from the Counts of Heunburg and is attested to have been married to Ulrich IV of Pfannberg from 1288 onwards. The newly discovered document reveals that Margaret of Heunburg, Pfannberg by marriage, was in fact not a widow of the Žovneks. Leopold's widow was some other Countess Margaret who later on married Hugo of Teufen, a member of a Swiss noble free family, which

was in the course of the thirteenth century in the fights with the Habsburgs reduced to the ranks of lower nobility. Hugo relocated to Styria around 1300 as a Habsburg vassal, where he, *inter alia*, held the post of the governor of Posavinje. In contrast with what was believed thus far, it also turned out that Countess Margaret had the central Žovnek allodial estate at her disposal for at least 15 years after Leopold's death; it was only between 1302 and 1308 that she handed it over to the son of her former brother in law, Ulrich II of Žovnek, in exchange for a sum paid in consideration. After Hugo's death in 1311 Margaret, newly widowed once again, obtained the usufruct from Frederick the Fair in the estates around Vojnik, where she had resided with her second husband already in the period when the document in question was issued.

Klemen Škrjanec

Razvoj kranjskega mestnega grba

ŠKRJANEC Klemen, dipl. zgodovinar, SI-4000 Kranj, Hafnarjeva pot 35, klemenskrjanec88@gmail.com

Razvoj kranjskega mestnega grba

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 342–371, cit. 109

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Mesto Kranj ima svoj grb že več kot 500 let. Sledi o njegovem nastanku in razvoju so precej skope, saj so večinoma izgubljene ali uničene. Ostali so nam le redki dokazi v podobi pečatov, žigov, štempljev, risb in opisov, ki nam pokažejo raztrgano pot mestnega simbola skozi zgodovino. Razprava poskuša prikazati to razvojno pot od prve znane upodobitve do današnjega grba, ki v veliki meri odstopa od tradicije. Na koncu je podan predlog mestnega grba, ki bi po heraldičnih pravilih, estetiki in barvni kombinaciji moral zastopati mesto Kranj in njegovo občino.

Glavne besede: heraldika, sfragistika, grbi, pečati, Kranj.

ŠKRJANEC Klemen, BA in History, SI-4000 Kranj, Hafnarjeva pot 35, klemenskrjanec88@gmail.com

Development of the Kranj Coat of Arms

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 342–371, 109 Notes

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

The city of Kranj has had its coat of arms for more than 500 years. Traces regarding its origin and development are rather modest, since they are, for the most part, either lost or destroyed. All we are left with are rare pieces of evidence in the form of seals, stamps, drawings, and descriptions indicating the city symbol's tattered journey through history. The paper aims to demonstrate the developmental path from the first known depiction of the coat of arms to its modern-day version, which deviates greatly from the established tradition. A suggested coat of arms that would represent the city of Kranj and its municipality according to heraldic rules, aesthetics, and colour combination is presented at the end of the article.

Key words: heraldry, sigillography, coats of arms, seals, Kranj.

Heraldični vidik

Simbol mesta Kranja je orel, ki se danes, razen na avtomobilskih tablicah, znakih na mestnih ograjah, koših za smeti ter vratih mestne občine, ne uporablja več tako kot v preteklosti, ko je grb navdajal meščane s ponosom in jih v reprezentativnem pomenu ločeval od drugih mest. Preprost opis današnjega grba mestne občine je rdeč orel, postavljen na sivo polje zgodnjerenesančnega ščita.

Orel je poleg leva najpomembnejša in najpogostejša heraldična podoba, ki predstavlja dostojanstvo, moč, plemenitost in pravičnost.¹ V grboslovju je upodobljen kot enoglavi ali dvoglavi. Orel je predstavljen kot mitološki kralj ptic že pri zgodnjih civilizacijah in v antiki. Ravno zaradi njegovega plemenitega pomena ni presenetljivo, da so si ga za svoj reprezentativni znak izbrali vladarji in plemiči, ki so hrepeneli po obnovitvi rimskega cesarstva. Tako je bilo vse od Karla Velikega, prek Otonov in Salijcev do Henrika IV., ki je že pečatil listine v podobi orla. Vendar lahko o heraldičnem pomenu orla govorimo šele po vzpostavitvi fevdalnega sistema, ki predstavlja začetek razvoja grboslovja.² Orel je moral s svojimi razprtimi krili, perutmi, nogami, kremplji in repom v heraldičnem ščitu vedno stati strogo simetrično. Vendar pa so se oblike orlovih telesnih delov skozi stoletja spreminjale, ravno tako, kot se je spreminjala moda v heraldiki. To nam omogoča lažja datiranja nastanka grbov in pečatov. Prvi heraldični orli, ki so nastali v 12. stoletju, so bili stroge in preproste oblike. Zaznamovala jih je dvignjena glava z zaprtim, ukrivljenim kljunom in krili z malo peresi, spuščenimi navpično navzdol s polžastim zaključkom. Rep je bil preprost, skupaj spet z vozlom, noge so štrlele navpično s trupa. V poznejših obdobjih dobi podoba orla bolj elegantno in bogato obliko. Glava se poravnava vodoravno, kljun se razpre, krila se oblikujejo v polkrog in dobijo vmesna vlakna, ki dodatno zapolnijo prostor na ščitu. Jezik, ki sili iz kljuna, je vse bolj poudarjen, kakor tudi taci z ostrimi kremplji, ki tvorita pravi kot. Med njima je košat rep s peresi, ki se srpasto širijo na obe strani. 16. stoletje predstavlja najvišjo točko v ornamentnem upodabljanju heraldičnega orla. Vratna peresa so močno poudarjena v obliki kodrov ali plamen. Peruti so zvezdaste oblike, taci sta podobni žabjim krakom, rep je skodran, močno povečan in nenaravno razprostirajoč. V vsakem praznem prostoru so še dodatna vmesna vlakna. Ti tipični renesančni elementi, ki razburkano obdajajo grbovno podobo, enakomerno zapolnijo prostor

¹ Germ, *Simbolika živali*, 148–152.

² Leonhard, *Das grosse Buch der Wappenkunst*, 182.

na ščitu. S tem obdobjem se razvoj heraldičnega orla konča in poznejše oblike se štejejo za neheraldične. To predvsem velja za upodobitve orla v sedeči ali leteči obliki, torej naturalistično, saj mora biti heraldični orel vedno uprizorjen frontalno, z glavo, obrnjeno na stran. Na glavi ima lahko krono ali nimb kot dodatni element, ki prinaša prestiž. Telo je gladko, brez perja ali poraščeno s perjem v obliki lusk. Na prsih je lahko postavljen tudi ščit ali prsni krajec, ki se zaključuje v peruti.³

Grb in vsi grbovni elementi so pobarvani v točno določenih heraldičnih barvah. Ločimo jih na kovine in barve. Kovini sta zlata in srebrna oziroma rumena in bela, barve pa rdeča, modra, zelena in črna. Glede podajanja barv na grb velja pravilo, da kovina ne gre na kovino ter barva ne na barvo. Grb je običajno sestavljen iz kovine in barve, nikakor ne dve kovini ali dve barvi skupaj, razen pri starejših grbih, kjer je tradicija pomembnejša. Tako je pri Valvasorjevem grbu mesta Kranja iz grbovne knjige, v katerem je rdeči orel na modri podlagi.⁴ Krajevna heraldika praviloma vsebuje samo ščit, najpomembnejši člen v heraldiki, brez drugih grbovnih elementov, ki dodajajo vrednost plemiškim in cerkvenim grbom. Najpogosteje se uporablja gotski in renesančni ščit, vse poznejše oblike pa že spadajo v čas heraldične dekadence, kjer dobijo bohotno okrasje.⁵ Na obliko ščita sta vplivala predvsem moda in čas, v katerem je grb nastal, in to po navadi z grbom ni imelo nobene zveze, saj se zdi, da je bila za snovalce grba včasih bolj pomembna oblika ščita kot pa heraldična pravila. Mestna občina Kranj danes uporablja zgodnjerenesančni ščit brez dodatnih zavihkov, ki zaznamujejo poznejša obdobja.

Z nastankom mest na Slovenskem je povezan mestni gospod, ki je imel pravico povzdigniti kraj v mesto in mu podeliti grb. V mnogih primerih so ta mesta prevzela grb mestnega gospoda. Pozneje, ko je mestna avtonomija postala dovolj močna, so si pridobili pravico postaviti svoj grb, ki so ga izbrali na podlagi zgodovine, legend ali dogodkov. Kranj se prvič omenja v 11. stoletju, njegovi meščani leta 1221, leta 1256 pa v listinah prvič zasledimo status mesta. Ta privilegij so meščanom podelili grofje Andeško-Meranski, ki so bili gospodarji mesta Kranja in hkrati največja koncentracija moči na Kranjskem v turbulentnem 13. stoletju.⁶ Upravičeno lahko trdimo, da sta tako Kranjska kot Kranj pridobila predstavniki znak prav od te bavarske rodbine. Ali so si Kranjčani sami izbrali orla ali jim ga je poklonil sam ustanovitelj, je še vedno odprto vprašanje. V 13. stoletju seveda še ne moremo govoriti o grbu mesta, ampak pečatu, saj ta še nima ščita – glavnega grbovnega atributa. Kljub prvemu odkritemu pečatu, ki ga uvrščamo na začetek 14. stoletja, lahko sklepamo, da je mesto pečatilo z enakim pečatom že kmalu po dobljenem mestnem privilegiju.

³ Leonhard, *Das grosse Buch der Wappenkunst*, 196–201.

⁴ Stanič, *Osnove heraldike*, 16.

⁵ Leonhard, *Das grosse Buch der Wappenkunst*, 118–122.

⁶ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 40–42.

Pečat iz 13. stoletja

Na listini, ki je zajemala nakup hube na Lužah iz leta 1315,⁷ je bil odkrit najstarejši pečat mesta Kranja (1). Okrogli pečat s premerom 46 mm je na starejših listinah vtisnjen v naravni vosek, pozneje pa v zelenega s skodelico iz naravnega voska. Visi na pergamentnem traku ali svileni vrvici. Z njim so bili pečateni dokumenti o raznih nakupih, prodajah, zakupih, ustanovitvah cerkvenih beneficijev, sporih in poravnava. Večkrat odkrijemo, da je mesto prislonilo svoj pečat v tuje zadeve in kot porok bdelo nad besedami, ki so bile zapisane v dokumentu. Vse omenjene listine so v nemškem jeziku. Pomembna je listina iz leta 1364, ki jo hrani državni arhiv v Pragi. Listino so izdali mestni sodnik, svet in občina meščanov v privolitev dedni pogodbi med Habsburžani in češkim kraljem Karlom IV. Luksemburžanom. V tej potrditvi, ki so jo izdala tudi druga notranjeavstrijska mesta, se prvič omenja mestni svet Kranja.⁹ Mesto je pečat uporabljalo vse do prve polovice 17. stoletja, čeprav je hranilo še dva druga novejša pečata. Verjetno gre pri pečenju leta 1632 s starim pečatom le za simbolno gesto, in ne za vsakdanjo prakso, saj je mesto želelo izkazati globoko spoštovanje dobrotniku Andreju Krölliusu za ustanovitev špitala v Kranju.

V notranjosti pečata je upodobljen enoglavi orel, ki stilsko spada v obdobje med 12. in 13. stoletje. Glavo ima dvignjeno in okroglo z velikim očesom. Kljun je rahlo razprt in ukrivljen, brez jezika. Krila ima razprta, z navpično padajočimi peresi, ki se proti koncu zvijajo v polžasto obliko. Nogi sta postavljeni navpično iz trupa, rep je preprost in spet z vozlom. Na pasu med notranjo in zunanjo krožnico je napis v latinščini: »+.S.DE CHERAINBVRGA*«. Šapast križ predstavlja invokacijo, pike in zvezda pa kot okras zapolnjujejo prostor med črkami. Pisava je majuskulna ali lapidarna z uncialnimi oblikami črk E, G in A.¹⁰ Po mnenju strokovnjakov se je ta pečat uporabljal že v 13. stoletju,¹¹ verjetno kmalu po pridobitvi statusa mesta.

⁷ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 437, napačno, da je najstarejši pečat ohranjen na listini iz 1344.

⁸ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 70–73.

⁹ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 49; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 70.

¹⁰ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 437; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 72.

¹¹ Melly, *Beitraege zur Siegelkunde*, 105; Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*, 43; Gall, *Österreichische Wappenkunde*, 241.

Tabela 1: Listine z ohranjenim pečatom iz 13. stoletja

Datum listine	Zadeva	Vrsta pečata	Vosek	Ohranjenost pečata
1315, 25. 5.	nakup hube na Lužah ¹²	viseči	naravni	zelo slaba, ploskev močno zlizana
1344, 28. 3.	prodaja med Brniškimi in cerkvijo na Šmarjetni gori ¹³	viseči	naravni	dobra, spodnji rob odkrušen ¹⁴
1364, 18. 2.	soglasje z dedno pogodbo ¹⁵	viseči, v skodelici	naravni	zelo dobra
1401, 17. 8.	ustanovitev maše v župnijski cerkvi ¹⁶	viseči	naravni	slaba, okrušeni robovi
1424, 22. 5.	poravnava spora med župnikom in mestom glede novega župnišča ¹⁷	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	zelo slaba, ohranjen le polovico
1452, 13. 9.	prodaja posestev župnijske cerkve za njeno popravilo in ustanovitev kaplanije ¹⁸	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	zelo slaba, ohranjena samo spodnja polovica
1483, 16. 9.	ustanovitev špitalske kaplanije ¹⁹	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	slaba, sredinski del odpadel
1494, 25. 4.	ustanovitev kaplanije pri oltarju sv. Nikolaja ²⁰	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	dobra, ponekod odkrušen
1508, 3. 6.	daritev kranjskega župnika Matije Operta bratovščini sv. Rešnjega telesa ²¹	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	zelo dobra
1508, 19. 6.	potrditev daritve kranjskega župnika ²²	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	slaba, ponekod odkrušen, manjka osrednji del
1632, 8. 7.	ustanovitev špitala ²³	viseči, v skod. iz naravnega voska	zeleni	slaba, preperel

Pečat iz prve polovice 16. stoletja

Ščit je najpomembnejši sestavni del grba, saj brez njega ne moremo govoriti o grbu. Kdaj točno dobi mesto Kranj grb, ne vemo, vemo pa, da so Kranjčani zamenjali pečat v prvi polovici 16. stoletja, na katerem se pojavi orel v ščitu (4). Takrat je prvič upodobljen mestni grb Kranja v mestnem pečatu. Prvič je ohranjen iz leta 1518 na listini, ki je naslovljena ljubljanskemu škofu Krištofu Ravbarju glede novosezidane Rožnovenske cerkve. Listina je v latinščini, saj je bila naslovljena na

¹² ARS, 1315 V 25.

¹³ ARS, 1344 III 28.

¹⁴ Na hrbtni strani odtisnjen s sedmimi dvojnimi ovalnimi odtisi.

¹⁵ NAP, 1364 II 18.; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 70.

¹⁶ GMK, 1401 VIII 17.; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 70–71; *Kranjski mestni svet naznanja*, 28.

¹⁷ NŠAL 101, 1424 V 22.; *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, 63.

¹⁸ ARS, 1452 IX 13.; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 72.

¹⁹ ARS, 1483 IX 16.; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 72.

²⁰ GMK, 1494 IV 25.; *Kranjski mestni svet naznanja*, 34.

²¹ ARS, 1508 VI 3.

²² ARS, 1508 VI 19.

²³ ARS, 1632 VII 8.

poglarvarja ljubljanske cerkve. Pečat je ohranjen v fragmentu, vidi se samo zgornji del pečatnega napisa. V Otorepčevi knjigi je napisano, da je najstarejši mestni pečat, odtisnjen s tem pečatnikom, iz leta 1530, vendar pa je bil v uporabi že vsaj 12 let prej oziroma prav mogoče od samega začetka 16. stoletja. Pečat je enake oblike kot iz 13. stoletja, okrogel s premerom 46 mm. Napis na traku okoli pečatne podobe je skoraj enak prvotnemu, tudi ta ne nakazuje na mesto ali skupnost. Napis v latinščini se glasi: »+S+DE+CHERH INBVRGA+«. Trak je prekrit s ščitom na spodnjem delu pečata in ločuje besedo mesta med črkama H in I. Poleg dodanih križev, ki ločujejo besede, je drugačna črka H, ki nadomesti črko A v starem pečatu. Ker pa je napis skoraj popolnoma enak tistemu iz 13. stoletja, Otorepec upravičeno sklepa, da je omenjena črka zmota, ki je nastala pri vrezovanju pečatnika. Vendar se Kranjčani očitno niso ozirali na to marginalno napako. V koraku s časom je tudi ščit, ki je zgodnjerenesančne oblike z dvema urezninama na obeh straneh, ki naj bi po Otorepcu predstavljal razpotegnjeno živalsko kožo. Očitno je ščit privezan na dva jermena, ki sta pritrjena na trak, tako da ne visi v zraku. Za njim se komaj vidno opazi konec traku, ki se vije za hrbtom ščita, z dodatnim križem. Kot rečeno, se v ščitu, ki sicer precej neenakomerno zapolnjuje notranjost pečata in opazno sili bolj proti spodnjemu zunanjemu robu, nahaja orel, ki je stilno postavljen v sredino 15. stoletja in na začetek 16. stoletja. Glava, ki gleda naprej, v heraldično desno, je postavljena bolj vodoravno, z razprtim kljunom in štrlečim jezikom. Oko je manjše in manj vidno. Vrat je debelejši in dodana so mu vratna peresa. Krila oblikujejo polkrog in izgubijo polžaste konice, ki jih nadomestijo dodatna vlakna. Tudi med peresi na krilih so vtaknjena vlakna, ki še bolj zapolnijo prostor. Štrleči nogi oblikujeta pravi kot, kremplji na prstih so jasno vidni in zastrašujoči. Rep je še vedno dokaj preprost, bolj razširjen, repna peresa na koncih se oblikujejo v kavlje.²⁴

Zelo zanimiv se zdi predmet, ki ga je pečatorezec izdolbel nad ščitom. Majhna krona, ki je točno nad ščitom, je rahlo nerodno postavljena, saj bi jo pričakovali ali na orlovi glavi ali na tem mestu, kjer je, vendar veliko večjo, ki bi služila kot okrasje ščitu. Žontar piše, da so v 16. stoletju Kranjčani svojemu orlu postavili knežji klobuk na glavo.²⁵ O tem govori tudi Ströhl, avstrijski heraldik, ki ga po vsej verjetnosti povzema tudi Žontar, ki opisuje orla, okronanega s knežjim klobukom na mestnem pečatu v 18. stoletju, ter da ga pečat v 13. stoletju še ni imel.²⁶ Otorepec poda mnenje, da gre za poskus prilagoditve grbu dežele Kranjske,²⁷ ki je cesarsko krono dobila zaradi zvestobe cesarju Frideriku III. leta 1463, poleg nadgradnje srebrne barve v zlato. Da pa gre zgolj za poskus, izdaja lega, saj bi ponosni lastniki grba verjetno krono postavili, kamor spada, in ne sramežljivo na vrh ščita.

²⁴ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 74.

²⁵ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 48.

²⁶ Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*, 43.

²⁷ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 74; Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 48.

Tabela 2: Listine z ohranjenim pečatom iz prve polovice 16. stoletja

Datum listine	Zadeva	Vrsta pečata	Vosek	Ohranjenost pečata
1518, 11. 11.	prošnja ljubljanskemu škofu za potrditev kaplana v novi Roženvenski cerkvi ²⁸	viseči, škod. iz naravnega voska	zeleni	zelo slaba, ostal samo zgornji del napisa
1530, 20. 3.	prodaja občinske njive ²⁹	viseči, škod. iz naravnega voska	zeleni	zelo slaba, odpadel zunanji rob ³⁰
1530, 14. 9.	potrjevanje menjave hiš med meščani in ljubljanskim škofom ³¹	viseči, škod. iz naravnega voska	zeleni	zelo dobra
1534, 1. 11.	kredenčno pismo kranjskih mest poslancem na dvor ³²	vtisnjen	zeleni	zelo slaba, osrednji del in del napisa izbit
1542, 17. 6.	prodaja občinske njive ³³	viseči, škod. iz naravnega voska	zeleni	zelo dobra
1544, 26. 7. ³⁴	predlog ljubljanskemu škofu za beneficiat pri sv. Lenartu ³⁵	viseči, škod. iz naravnega voska	zeleni	zelo dobra

Mali sodni pečat iz prve polovice 16. stoletja

Istočasno se je od prve polovice 16. stoletja³⁶ do prve polovice 18. stoletja uporabljal manjši sodni pečat (5). Uporabljen je bil za pečatenje listin v sodnih oziroma pravnih zadevah.³⁷ Prvič je ohranjen na listini iz leta 1541. Pečat je okrogle oblike s premerom 25 mm. V njegovi notranjosti je postavljen poznorenesančni ščit in na njem nekronani orel. Na zunanjem pasu med notranjo in zunanjo krožnico je napis: »SEC. IVDICIALE CRAINBVRGENSE«. V nadškofijskem arhivu so ohranjeni tudi primerki pečata,³⁸ ki je bil odtisnjen na papir, v t. i. obliki suhega pečata. Ta oblika pečatenja je zaživela v 17. stoletju.

²⁸ GMK, 1518 XI 11.; *Kranjski mestni svet naznanja*, 38.

²⁹ ARS, 1530 III 20.

³⁰ Na hrbtni strani vtisnjen protipečat.

³¹ NŠAL 101, 1530 IX 14.; Čipić Rehar, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, 72.

³² ZAL LJU 0333, 1534 XI 1.

³³ ARS, 1542 VI 17.

³⁴ Pri Otorepcu, *Srednjeveški pečati in grbi*, 293, napaka, saj je julij namesto junij.

³⁵ NŠAL 101, 1544 VII 26.; Čipić Rehar, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, 97.

³⁶ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 75, ima napačno navedeno, da je s konca 16. stoletja; Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 68–69, tudi, da je iz 15. stoletja.

³⁷ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 75.

³⁸ NŠAL 101, 1643 VIII 8.; NŠAL 101, 1660 XI 12.; NŠAL 101, 1661 I 9.

Tabela 3: Listine z ohranjenim sodnim pečatom iz druge polovice 16. stoletja

Datum listine	Zadeva	Vrsta pečata	Vosek	Ohranjenost pečata
1541, 24. 3.	prodaja njive v Voklem ³⁹	viseči, skod. iz naravnega voska	zeleni	dobra
1572, 7. 8.	prodaja kmetije v Zadragi ⁴⁰	viseči, skod. iz naravnega voska	zeleni	slaba, na robu odkrušen
1576, 25. 3.	prodaja zemljišča na Gorenji Beli ⁴¹	viseči, skod. iz naravnega voska	zeleni	slaba, na robu odkrušen
1611, 20. 4.	sporočilo o zavezi dajatve za večno luč pri pokopališču farne cerkve ⁴²	viseči, skod. iz naravnega voska	zeleni	zelo slaba, preperel

Pečati kranjske mestne pisarne iz 18. in 19. stoletja

Avstrijski heraldik Hugo Gerard Ströhl je pri opisu pečata, ki so ga Kranjčani uporabljali v 13. stoletju, navedel tudi pečatni napis iz 18. stoletja: »STAT CHRAINBVRC SIGILL«. Ströhl omenja, da orel na prvem kranjskem pečatu še ni imel na glavi krone, v 18. stoletju pa je dobil knežji klobuk (8).⁴³ Otorepec povezuje obe kroni v primeru mesta Kranja s posnemanjem cesarske krone v deželnem grbu. Ströhlovo in Žontarjevo trditev, da je omenjena krona knežja, pripisuje njeni majhnosti in zaobljenosti.⁴⁴ Pečat je bil v uporabi od druge polovice 18. pa vse do sredine 19. stoletja.

Istočasno je mesto uporabljalo pečat, s katerim so se želeli vrniti k tradiciji kranjskega pečatenja iz 16. stoletja. Z njim so pečatili v 90. letih 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja (10). Napis okoli pečata je bil: »STAT CREINBVRC IN CREIN«. Glavna zanimivost na pečatu je krona, ki ne leži na orlovi glavi, temveč v pečatnem napisu in zapolnjuje prostor med besedami. Ponovno, kot v pečatu iz prve polovice 16. stoletja, so si Kranjčani izdelali pečat z dvomljivo krono, ki jo, kakor se izrazi Otorepec, sramežljivo postavijo nad ščit ali, v tem primeru, med pečatni napis.

Oba zgoraj omenjena pečata iz 18. stoletja sem našel v obliki suhega pečata. Pečatenje v vosek je postalo v zadnjih dveh ali treh stoletjih bolj redkost kot pravilo in so ga uporabljali samo za svečane primere. Vendar je tudi suho pečatenje počasi izginjalo iz prakse, v 19. stoletju se pojavijo s črnilom odtisnjeni štemplji. V zadnji četrtini 19. stoletja in vse do konca skupne države pod žezlom Habsburžanov so bile v uporabi tudi nalepke pečatov. Njihov prvotni namen je bila vrnitev k tradiciji pečatenja, saj so bile na dokument pritrjene tako, da jih je prejemnik moral pretrgati, če je hotel prebrati vsebino pošiljke. Vendar pa niso bile namenjene le

³⁹ ARS, 1541 III 24.

⁴⁰ ARS, 1572 VIII 7.

⁴¹ GMK, 1576 III 25.; *Kranjski mestni svet naznanja*, 42.

⁴² ARS, 1611 IV 20.

⁴³ Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*, 43.

⁴⁴ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 75.

varovanju vsebine, temveč tudi overovitvi listine. V teh primerih je bila nalepka prilepljena na papir ali, v primeru vsebinsko obširnejšega dokumenta, tudi na vrstico, ki je skupaj držala liste. V ta namen notarji še danes pečatijo izdane dokumente. Na nalepkah iz preloma 19. stoletja je bil kronan orel z napisom: »ŽUPANIJA*V KRANJI*« in na novejšem: »ŽUPANSTVO*KRANJ*« (18). Nalepke so izdajali v modri ali rdeči barvi.

Grb Andeško-Meranskih grofov in broša iz karolinškega obdobja

V visokem srednjem veku se pojavijo prvi grbi in prva pravila, s pomočjo katerih so se grbi začeli ločevati med seboj. Vendar je za mestno heraldiko še vedno malo prostora, saj je do konca srednjega veka še močno v povojih. V tem obdobju že zasledimo prve omembe in prve upodobitve, ki kažejo, da mestni grbi že preidejo iz pečatne podobe na grbovno. Strokovnjaki, ki so se ukvarjali z zgodovino mesta Kranja ter njegovim simbolom, so sprejeli tezo, da grb izvira iz rodbinskega grba grofov Andeško-Meranskih.⁴⁵ V grbu naj bi imeli rdečega leva na beli in zlatega orla na modri podlagi.⁴⁶ Točna določitev barv je zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva precej otežena, saj avtorji navajajo različne barve. Otorepec navaja belega orla na modrem polju in s tem popravlja Žontarja, ki trdi, da je orel rdeče barve.⁴⁷ Tudi priznani avstrijski heraldik von Siegenfeld, ki povzema pesem Konrada von Mure, piše o belem orlu na modrem polju. V isti sapi doda, da je ta grb prevzela Kranjska in spremenila barvi.⁴⁸ To se je nedvomno zgodilo v 13. stoletju, saj je takrat nosil naziv deželnega kneza oziroma njegovega namestnika Henrik IV., ki je umrl leta 1228. Verjetno sta Kranj in Kranjska prevzela orla še v času Henrikovega življenja, v prvi četrtini 13. stoletja. Obstaja tudi teorija, da naj bi kranjski mestni simbol izviral iz tirolskega grba: na srebrnem polju rdeč okronan orel z zlato prsno prepono.⁴⁹ Andeško-Meranski grofje so imeli svoja posestva na Bavarskem in Tirolskem, tako da bi lahko oba simbola, ki so ju postavili v svoj grb, prevzeli iz obeh deželnih grbov ali obratno. Ta barvna kombinacija sovпада z upodobitvijo v Kranjskem antifonariju iz 15. stoletja, vendar bi po tej teoriji bili kranjski meščani pozneje primorani zaradi želje po edinstvenosti spremeniti barvo ozadja iz srebrne v modro.

Leta 1953 so na mestu nekdanjega mestnega pokopališča okoli farne cerkve v grobovih odkrili domnevni dokaz o še starejšem izvoru mestnega grba. Odkrili so zaponko, datirano v 9. stoletje, na kateri je upodobljena ptica.⁵⁰ V notranjosti je ptičja figura z razprtimi krili in na svojo levo stran obrnjeno glavo. Broša je bila že

⁴⁵ Gall, *Österreichische Wappenkunde*, 241; Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 48; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 74.

⁴⁶ Schultes, *Diplomatische Beyträge*, 224–225.

⁴⁷ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 48; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, 74.

⁴⁸ Siegenfeld, *Das Landeswappen der Steiermark*, 256.

⁴⁹ Adam, »Kranjski antifonar in grb mesta Kranja«, 4.

⁵⁰ *Grobišče Župna cerkev iz leta 1953*, 220–221.

ob odkritju zelo slabo ohranjena.⁵¹ Tudi arheološka izkopavanja leta 1964 na istem mestu so odkrila zanimiv predmet z motivom orla, bronasto fibulo s premerom 35 mm, iz druge polovice 10. ali z začetka 11. stoletja.⁵² Na osrednjem polju je upodobljen orel z razprtimi krili. Zaradi slabega odlitka se ne da določiti, v katero smer je obrnjena glava. Podobne zaponke so bile najdene v Slovenj Gradcu, na Ptuj in Žalah pri Zasipu, kar bi lahko pričalo o skupni delavnici v zahodnem alpskem prostoru.⁵³

Lahko bi domnevali, da ti dve najdbi prikazujeta začetke kranjske mestne heraldike, ki naj bi segali vse do merovinške ali karolinške dobe.⁵⁴ Vendar je argumentov za to zelo malo. Konec koncev gre v tem primeru za funkcionalen predmet v vsakdanjiku, s katerim so si bogatejši sloji spenjali svoja oblačila in bi orel lahko pomenil statusni simbol ali modo takratnega časa. Na žalost je podoba na zaponkah komaj vidna zaradi razjedene kovine in predstavlja problem pri določitvi vrste ptice, vendar pa se v literaturi vedno uporablja beseda orel. Še bolj pa bode v oči dejstvo, da se je heraldika začela razvijati šele v času križarskih vojn konec 11. stoletja in še takrat so bili nosilci grbov posamezniki ali skupine, nikakor pa še ni obstajala mestna heraldika. Motiv orla v merovinški, karolinški in ketlaški kulturi tudi ni redkost, kar potrjujejo tudi fibule, najdene drugod po Sloveniji, Avstriji in Nemčiji.⁵⁵ Ker pa skoraj zagotovo ne gre za mestni grb, bi lahko bila ta podoba orla vseeno vir, iz katerega so mestni veljaki v 13. stoletju črpali ideje za svoj novi privilegij. Vendar pa je teza o izbiri Andeško-Meranskega orla kot orla iz heraldične prazgodovine bolj verjetna.

Antifonarij iz leta 1491

Orel v ščitu na mestnem pečatu iz prve polovice 16. stoletja verjetno ni prvi upodobljeni mestni grb Kranja. Ta naziv bi si lahko zaslužili dve risbi⁵⁶ v antifonariju iz leta 1491, ki ga hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani (2 in 3).⁵⁷ Kranjski antifonarij v dveh kodeksih je pripadal stari knjižnici župnijske cerkve sv. Kancijana in tovarišev in naj bi nastal v luči prenove kranjske cerkve.⁵⁸ Kodeksa vsebujeta liturgična besedila za bogoslužje in na pesniški način oblikovano zgodbo oglejskih mučencev, zaščitnikov kranjske župne cerkve. Avtor je bil Ioannes von Werd de Augusta iz današnjega Donauwörtha pri Augsburgu.⁵⁹ Bil je potujoči iluminator, kakor ga je opredelila Golobova, saj naj bi bil tako pisec besedila, not in tudi kre-

⁵¹ Knific, *Pismo brez pisave*, 89.

⁵² *Grobišče Župna cerkev iz leta 1964, 1965 in 1966*, 59.

⁵³ Knific, *Pismo brez pisave*, 89; Kemperl, »Štiri orlovske zaponke«, 11–12.

⁵⁴ Kastelic, »Staroslovanski Kranj«, 48–49.

⁵⁵ Kemperl, »Štiri orlovske zaponke«, 13.

⁵⁶ NŠAL 102, a. e. 18, š. 9 in a. e. 19, š. 10.

⁵⁷ Adam, »Kranjski antifonar in grb mesta Kranja«, 4.

⁵⁸ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 139; Kos, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, 149.

⁵⁹ Snoj, *Zgodovina glasbe na Slovenskem*, 75.

ator čudovitih slik.⁶⁰ Zaradi zahtevnosti dela je mogoče trditi, da je pri nastanku rokopisa sodelovalo več mojstrov, ki bi potrebovali skriptorij in bogato založeno knjižnico, iz katere bi črpali gradiva za pripravo dela. To bi bilo po vsej verjetnosti prevelika naloga za srednjeveški Kranj.

Pomembni sta prvi strani prvega in drugega zvezka. Spodnjo stran tvori angel, ki v svojih rokah na vsaki strani drži po en zgodnjerenesančni ščit. Na prvi strani prvega kodeksa je spodnji del angela odrezan, tako tudi spodnji del obeh grbov. Angel v obeh risbah drži v desni roki grb z dvoglavim modrim orlom na zlatem polju s polmesecem v rdeče-beli šahovnici, v levi pa grb z enoglavim rdečim orlom na srebrnem polju.⁶¹ Grba sta v obeh primerih zanimiva in posebna, saj naj bi predstavljala grba dežele Kranjske in mesta Kranja. Vendar pa prvi opisi kodeksov, ki ga podajata Stele in tudi Žontar, ki povzema slednjega, ne navajajo lastnika grbov, ampak samo njun opis. Golobova navaja, da je rdeči orel na beli podlagi grb Kranja in temnomoder orel na srebrni osnovi grb Kranjske. Omenja tudi, da je imel dvoglavi orel verjetno tudi zlato krono, kar priča o habsburški hiši nad deželo Kranjsko.⁶² Vendar pa nekaj let pozneje v katalogu o knjižnem slikarstvu v srednjeveških rokopisih piše o dvoglavem habsburškem orlu in grbu dežele Kranjske.⁶³ Pri tem gre najbrž za napako, ker se datira nastanek antifonarija v leto 1491, tik pred smrtjo Friderika III., ki je, kot vsi cesarji, v svojem grbu nosil cesarskega, črnega dvoglavega orla na zlati podlagi, in nikoli modrega orla. Tudi pri zamenjavi grba dežele Kranjske in mesta Kranja gre najbrž za zmoto. Prav mogoče bi bilo, da sta bila ščita že predhodno narisana, njuni vsebini pa šele ob naročilu. O tem bi lahko pričale skicirane orlove tace v deželnem grbu, ki verjetno predstavlja prostor za cesarskega orla, saj jih v mestnem grbu, ki je namenjen za poljubni grb naročnika, ni. Možno je tudi, da Johannes ni natančno vedel, kako je videti deželni grb in da sta kodeksa v tem primeru nastala v Augsburgu, od koder prihaja pisar. Vendar to tezo izpodbija Golobova. Zakaj bi torej Johannes v svojem imenu še posebej poudaril, da prihaja iz Augsburga?⁶⁴

Za naše področje je zanimiv grb, ki naj bi predstavljal grb mesta Kranj. Gre za rdečega enoglavega orla na srebrni podlagi. Če vzamemo v obzir, da sta kodeksa nastala leta 1491, je to zagotovo prvi do zdaj odkriti grb mesta Kranja. Dolgo je veljalo, da je najstarejši grb Kranja naslikan v Valvasorjevih knjigah, kjer najdemo tudi barvno upodobitev – v modro polje postavljen rdeči orel. To barvno kombinacijo danes strokovnjaki zavračajo kot neheraldično in jo postavljajo v obdobje heraldične dekadence. Modra in rdeča v heraldiki predstavljata barvi in gresta skupaj s kovino, kot sta zlata in srebrna, ne ena z drugo. Zanimivo je, da je v Kranjskem antifonariju naslikan grb v rdeče-srebrni barvni kombinaciji, skoraj 200 let pozneje pa v rdeče-modri. Pozneje so grb upodabljali po Valvasorjevi rdeče-modri, pri čemer orel nikoli ni postavljen v srebrno polje. Je mogoče, da je modra

⁶⁰ Golob, »Johannes von Werd de Augusta – potujoči iluminator?«, 387–395.

⁶¹ Kos, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, 173–174.

⁶² Golob, »Johannes von Werd de Augusta – potujoči iluminator?«, 387.

⁶³ Golob, *Manuscripta*, 42.

⁶⁴ Golob, »Johannes von Werd de Augusta – potujoči iluminator?«, 391.

barva v antifonariju zbledela? To bi bilo mogoče trditi pri poslikavi v drugi knjigi, kjer se ponekod po ščitu opazi odtenek temnejše barve, a gre po vsej verjetnosti za senčenje celotne podobe ali za predhodno skico, kot je v primeru orlovih tac v grbu dežele Kranjske. Nikakor pa tega ne moremo trditi v primeru prve knjige. Tam se barvi polj v obeh ščitih razločno vidita, tako srebrna v primeru grba Kranja, kot tudi zlata pri grbu Kranjske. Tudi barvi angelovih kril in orla v deželnem grbu sta modri, v drugi knjigi sicer malce zbledeli, vendar v prvi izrazito poudarjeni, tako da ne moremo trditi o modrem polju pri grbu Kranja v drugi knjigi. Na žalost pa sta obe upodobitvi orla v mestnem grbu v slabem stanju, še posebno v prvi knjigi. Če je orel v deželnem grbu ohranjen skoraj popolno, tega za mestni grb na drugi strani nikakor ne moremo reči. Rdeča barva je ponekod zbledela in v primerjavi z deželnim se zdi orel kot ponesrečeno izbrisan. Razprta krila s peresi in vmesnimi vlakni so še vidna, orlova glava, ki gleda v desno, je komaj zaznavna. Zanimiv je vrat, ki je na prvi pogled podoben labodjemu ali zmajskemu, zavitemu v svojo desno stran. Tudi višina glave je postavljena precej više kakor pri deželnem orlu. Ampak v tem primeru gre verjetno samo za zbledelo barvo na drugi strani orlovega vratu ali zgornjega dela telesa. Tudi v drugi knjigi je mestni orel slabše ohranjen kakor deželni, saj ni sledu o njegovem kljunu in tacah. Ampak njegovo telo z razprtimi krili, vratom in repom je lepo vidno in daje vtis stilske podobe iz sredine 15. stoletja. Njuno slabo stanje je posledica lege v levi angelovi roki, ki postavlja grb proti desnemu spodnjemu kotu lista, ki se uporablja predvsem za listanje rokopisa. Zaradi zanimivosti prve strani pri obeh rokopisih je razumljivo, da je tisti del lista prišlo precej radovednih rok.

Valvasorjevi upodobitvi

V obdobju novega veka se skrb za ohranitev in čuvanje simbolov zelo poveča. V tem obdobju čutimo veliko sprememb v stilih, saj so na heraldiko vplivali različni slogi in moda takratnega časa. Valvasor nam poda dva grba mesta Kranja, barvno upodobitev v Veliki grbovni knjigi iz let 1687/88⁶⁵ in Slavi vojvodine Kranjske, ki je izšla leta 1689⁶⁶ (6 in 7). V zaključku 9. knjige Slave vojvodine Kranjske nam predstavi grbe mest in trgov, med temi najdemo tudi grb mesta Kranja. Valvasor postavi orla v ščit zgodnjerenesančne oblike. Orel ima široko razprta krila, z zelo dolgim ukrivljenim vratom in nogama. Na vratu so izrazita peresa, glava je majhna z izrazitim očesom, kljun ima rahlo odprt z iztegnjenim jezikom. Taci z razširjenimi prsti brez krempljev tvorita pravi kot, vmes je preprosto oblikovan rep. Tako kot ščit tudi podoba orla stilno spada v čas renesanse. Drugi grb je v Veliki grbovni knjigi, ki še vedno preseneča s svojo obsežnostjo in umetniškim delom. Delo obsega poleg kranjskih, ki predstavljajo skoraj polovico knjige, tudi štajerske, koroške, nemške in tudi nekaj grbov drugih dežel. Grbe je pod men-

⁶⁵ Valvasor, *Opus insignium armorumque*, 18.

⁶⁶ Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske*, 1857.

torstvom Valvasorja zbral in zrisal Bartolomej Ramschissl v letih 1687 in 1688, kar je za tako delo neverjeten dosežek.⁶⁷ V grb mesta Kranja je postavljen živo rdeč orel v blede modro polje. Ščit stilsko spada v poznogotsko obdobje s spodaj polkrožnim zaključkom. Element Valvasorjevega časa je bujno okrasje, ki se vije okoli ščita in skupaj s ščitom predstavlja t. i. baročno kartušo. Figura v notranjosti ščita je izrazito pokrita s perjem z razprtimi krili, dolgimi nogami v pravem kotu in preprostim, a košatim repom. Vrat ni zakrivljen kakor na prejšnji sliki, glava je postavljena vodoravno. Kljun je odprt z iztegnjenim jezikom. Na prvi pogled se zdi, da bruha ogenj, vendar je to verjetno samo napaka slikarja, ki se mu je čopič prehitro premaknil po površini. Zanimiv je tudi dodatek na orlovi glavi. Zdi se, kot da ima orel po zgledu pečata iz 16. stoletja na glavi sramežljivo postavljeno majhno kronico. Ker je celotno telo izrazito pernato, bi lahko sklepali, da gre za vratna peresa, ki orlu izstopajo tudi na glavi. Vendar na vratu ne zasledimo nobenih izstopajočih peres, ki bi dale primerjavo. Prav mogoče je, da se je nenavadno postavljena krona na pečatu iz 16. stoletja Ramschisslu zdela zanimiva in jo je postavil raje orlu na glavo kot pa na ščit.

V literaturi večkrat zasledimo, da je upodobitev grba Kranja v Veliki grbovni knjigi prvi barvni prikaz grba tega mesta. Brez dvoma so se mestni veljaki in heraldiki ozirali na Ramschisslovo poslikavo, saj je Kranj v poznejših obdobjih večkrat upodobljen v modro-rdeči barvni kombinaciji. Vendar nam Kranjski antifonarij poda starejšo barvno različico mestnega grba. To je rdeč orel na beli-srebrni podlagi. Zakaj Ramschissl ni upodobil grba v teh barvah? Očitno je mesto v času med nastankom Kranjskega antifonarija in Velike grbovne knjige spremenilo grb. Razmik med tema dvema dogodkoma je skoraj dve stoletji, zato ne bi bilo presemetljivo, da bi se občani med tem časom odločili za zamenjavo barve na grbovnem polju. Zanimivo je predvsem to, da so se odločili za heraldično nespremenljivo kombinacijo barv. Verjetno pa razlog tiči v tem, da ta fantomska sprememba spada v prvo polovico 17. stoletja, v vrhunec heraldične dekadence, ko so se izkrivljala stara pravila in dodajala nova, danes neheraldična.

Prošnja deželnih stanov

V letih 1837 in 1839 sta v Kranj prispeli dve pismi deželnih stanov.⁶⁸ Gubernij je potrdil predlog, da se v stanovsko grbovno knjigo poleg grbov višjega in nižjega plemstva vpišejo grbi »duhovne klopi« in deželnoknežjih mest. V prvem dopisu je bilo zaproseno, da naj mestne oblasti deželnim stanovom pošljejo heraldično pravilno risbo grba ter njegov opis ali blazon, ki ga je mesto takrat uporabljalo. Poleg tega so zaprosili za historično razlago izvora grba ali privilegij o njegovi pridobitvi. Da pa stanovi niso prejeli zadovoljivega gradiva za svoj register, priča pismo dobri dve leti pozneje. V Ljubljani so leta 1837 prejeli natis mestnega grba

⁶⁷ Otorepec, »Valvasorjeva Grbovna knjiga«, 31–62.

⁶⁸ ZAL KRA 2, a. e. 96.

brez štita in ponovili prošnjo izpred dveh let ter jih opozorili, da mora biti grbovno polje drugačne barve od orla, ki je bil rdeče barve. Zanimivo je, da so izrazili željo po čim večji risbi grba, ki je bil na uri župnijske cerkve v Kranju. Nedvomno je, da so mestne oblasti poslale ali odtis pečata ali štamčiljke, in ne svojega grba. Potrditvena sredstva, kot so pečati, žigi in štemplji, so enobarvni in v primeru Kranja brez štita. Vendar pa je razumljivo, da so mestne oblasti poslale okrnjeno pošiljko svojih simbolov, saj je celotni mestni arhiv leta 1811 pogorel do tal, kot izvemo v poznejših pozivih višjih organov glede simbolov.⁶⁹ Verjetno so skupaj s celotno količino dokumentov, listin in drugih dragocenosti pogoreli tudi vsi pečatniki, žigovne matrice, štamčiljke in morebitni zapisi o grbu ter njegovi podelitvi. Grb, ki je ustrežal deželnim stanovom, je, sodeč po pismu iz leta 1839, imela kranjska župnijska cerkev. Nimam pa podatka o tem, ali je bil grb v notranjosti ali na zvoniku.

Grbovne knjige 19. stoletja

Konec 15. in na začetku 16. stoletja je ustvarjal polihistor Johann Ambrosius Siebmacher, ki je s svojim delom navdihnil poznejše heraldike, da so v njegovem imenu naslednja stoletja izhajale grbovne knjige. Ena izmed njih je leta 1885 izdana knjiga o mestnih grbih evropskih mest. Pri opisu grba mesta Kranja avtor povzema po Mellyu,⁷⁰ da izvira iz zgodnjih obdobj. To se navezuje na mestni pečat iz 13. stoletja, ki ga še ne moremo šteti za grb. Grb, v tem primeru pečat, ima v svoji sredini orla z desno obrnjeno glavo in razprtimi krili. Pri tem doda, da je verjetno starejša podoba v mestnem grbu vsebovala tudi krono na glavi in na prsih spono v obliki polmeseca, ki se končuje proti koncu kril. Barv grba ne poda.⁷¹ V drugem delu knjige je naslikan grb – v poznogotski krajši ščit nekako stisnjeno podobo nekronanega orla (14).

Lindova grbovna knjiga iz leta 1885 je pomembna predvsem zato, ker so grbi naslikani v barvah. Pod poglavjem Primorje, Kranjska in Dalmacija je grb Kranja opisan kot rdeči orel v modrem polju, nespremenjen že od pečata iz 13. stoletja.⁷² Uprizoritev rdečega orla se prilagaja stilu tistega časa, saj je figura precej bogato okrašena s poudarjenimi vratnimi, repnimi in krilnimi peresi z vmesnimi vlakni (15). Orel je postavljen v kvadratni ščit modre barve, ki se spodaj zaključuje v špico. Podobo motijo le rdeče obarvane orlove tace, saj so kremplji in kljun zlate barve. Glava z odprtim kljunom in štrlečim jezikom je nekronana.

Priznani heraldik Hugo Gerard Ströhl je na začetku 20. stoletja izdal knjigo z opisi grbov in pečatov pomembnih mest v deželah Avstro-Ogrske. Pod poglavjem vojvodine Kranjske je opisan tudi Kranj, njegov grb pa najdemo v zadnjem delu knjige v barvni upodobitvi (19). Avtor Kranj opiše kot nekdanje glavno mesto dežele Kranjske. Pri opisu pečata iz 13. stoletja omeni, da takrat orel še ni imel krone, v

⁶⁹ ZAL KRA 2, a. e. 5174.

⁷⁰ Melly, *Beitraege zur Siegelkunde*, 105.

⁷¹ Siebmacher, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*, 210.

⁷² Lind, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn nebst den Landeswappen und Landsfarben*, 8.

prejšnjem stoletju pa orel dobi, kakor se izrazi, knežji klobuk. Napis okoli pečata iz 18. stoletja se je glasil: »STATT CHRAINBVRC SIGILL«. ⁷³ Avtor je mestni grb postavil v kvadratni ščit, ki je proti dnu zaključen s konico, v sebi pa nosi rdečega kronanega orla na modrem polju. Cela upodobitev grba je močno pod vplivi obdobja pred restitucijo ali heraldično obnovo. Grbe iz Ströhlove knjige je povzelo tobačno podjetje Abadie, ki je med letoma 1928 in 1933 izdajalo sličice grbov ter zastav mest in držav celega sveta, ki jih je kupec dobil ob nakupu cigaretnih papirčkov.

Grb v obliki štemplja

Pečat je v 19. stoletju počasi izgubljal pomen, zato sta ga zaradi krhkosti, želje po ekonomičnosti in hitrejšem birokratskem postopku, kmalu nadomestila žig in štempelj. Ströhl nam poda moderni napis na zunanjem pasu mestnega pečata. Zapis se je glasil: »MESTNO.ŽUPANSTVO.KRANJ.« ali »ŽUPANIJA.V.KRANJI.« ⁷⁴ Ströhlov moderni pečatni napis je pripadal štemplju in nalepki pečata, ne samemu pečatu, kakor se izrazi. V 19. in zgodnjem 20. stoletju so bili v uporabi številni štemplji, ki so imeli napis najprej v nemščini, potem pa v slovenščini. Odličen vir so načrti gradbenih projektov s preloma 20. stoletja, ki jih je s svojim štempljem odobrila mestna uprava. ⁷⁵ Poleg zgoraj omenjenih nam podajo tudi napis: »ME-STNO ŽUPANSTVO.V KRANJI.« Pri tem spoznamo, da je mesto slovenščino začelo uporabljati v pečatnem napisu v 80. letih 19. stoletja, prej je bil v rabi nemški jezik. Ni bilo presenetljivo, da sta se istočasno uporabljala oba. Nemški pečatni napis se je glasil: »LANDESFÜRSTL. STADT KRAINBURG« ali samo »L.F. STADT KRAINBURG« (11). Okrogli nemški štempelj je bil v uporabi vse od 30. let 19. stoletja do konca prve svetovne vojne. V svoji sredini je nosil podobo kronanega orla. Slovenska različica štemplja se pojavi v 80. letih 19. stoletja in, zanimivo, najprej nosi enako podobo kot nemški štempelj, kronanega orla (13). Vendar ne za dolgo, saj na štempljih na prelomu stoletja zaznamo nekronanega orla na popolnoma enakem štemplju (20). Hkrati sta bila v uporabi ovalni in okrogli štempelj. ⁷⁶ Ni mi znano, zakaj se je mestna občina odločila za to degradacijo, ki mi je dolgo časa ostala skrita, saj je sprememba na štemplju komaj zaznavna. Pri spremembi napisa svojega potrditvenega sredstva so želeli ohraniti svoj simbol nespremenjen, kakor je bil na nemškem štemplju. Mogoče je občina reagirala prehitro ter zbudila višjo instanco, ki je ukazala kompenzacijo za slovenski napis z degradacijo mestnega simbola.

⁷³ Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*, 43.

⁷⁴ Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*, 43.

⁷⁵ Kos, *Stavbna dediščina mesta Kranja*, 11–55.

⁷⁶ Štemplje z nemškim in slovenskim napisom sem našel v številnih arhivskih enotah v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enoti za Gorenjsko Kranj in Pirčevi barvarni, Zasebnem arhivu Darje Okorn v Kranju; Kos, *Stavbna dediščina mesta Kranja*, 11–55.

Telegram dvornega svetovalca in brambni ščit

Mestne oblasti so 29. maja 1916 prejele brzojavko⁷⁷ dunajskega dvornega svetovalnega organa z zahtevo po čim hitrejši pošiljki mestnega grba, da bi se lahko zgodilo svečano odprtje »našemu visokemu zaščitniku«, nadvojvodi Karlu Štefanu. Mestni župan Ferdinand Pollak je naslednji dan odposlal telegram na Dunaj. Mestne oblasti so se odločile raje poslati blazon, ki je v slovenskem jeziku hranjen poleg dunajskega telegrama. Blazon je bil očitno gradivo za Žontarja v knjigi Zgodovina mesta Kranja,⁷⁸ saj je opis skoraj identičen. Opis se glasi: »Enoglavi orel rdeče (andeške) barve, obrnjen proti gledalcu, se postavlja na noge, razprostira krila, obrača glavo na levo. Podoben grbu dežele Kranjske do 1463.« Žontar je samo še dodal, da je bil orel nekronan.

V tistem času je bil pred mestno hišo postavljen leseni brambni ščit, ki so ga otvorili 5. decembra leta 1915. Po navodilih vojno-oskrbovalnega urada c. kr. ministrstva za notranje zadeve se je na ta način odprl sklad za vdove in sirote padlih vojakov.⁷⁹ V sredini je bil mestni grb, okoli njega pa so donatorji zabijali žebelje v dobrodelne namene. Brambni ščit Kranja je danes na žalost izgubljen, njegove slike ni bilo mogoče najti, preostala je le pesem Ivana Pirca v čast postavitvi, ki se v 3. kitici dotakne tudi mestnega grba:

*»Tam sredi na njem pa glej orla je slika,
Ponosni grb mesta, kak sreče žari;
Kot uzor plemeniti se blesti in svetlika,
Ljubav do sirot iz oči mu plamti.«⁸⁰*

Registracija javnih grbov za zaščito industrijske svojine

Obdobje Jugoslavije je bilo za slovensko heraldiko turbulentno, saj se je prekinila vez, ki je povezovala slovenske dežele z avstrijskimi. Grbi na nižjem upravnem nivoju so še obstajali v zgodnjih obdobjih novonastale države do sredine 20. let, potem pa jih je na vseh področjih zamenjal državni simbol. Leta 1925 so v Haagu sprejeli Zakon o konvenciji za zaščito industrijske svojine, ki jo je podpisala tudi Kraljevina SHS. Zakon je navajal, da se zberejo vsi javni grbi in se tako zaščitijo pred zlorabami.⁸¹ Februarja leta 1923 je potekala korespondenca med mestnim županstvom in predsedstvom pokrajinske uprave za Slovenijo glede pošiljke slike mestnega grba ali vsaj odtisa štampljke ter njenega barvnega opisa. Mestno županstvo je odposlalo odtis uradnega pečata,⁸² vendar so pozabili priložiti opis barv, ki so krasili grb. Po pritožbi dvornega svetnika so odgovorili,

⁷⁷ ZAL KRA 2, a. e. 5173.

⁷⁸ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 48.

⁷⁹ ZAL KRA 2, a. e. 1389.

⁸⁰ Sava, 1.

⁸¹ Zakon o konvenciji za zaščito industrijske svojine, 1928.

⁸² Tako je navedeno na potrdilu o oddani pošiljki, verjetno je šlo za štempelj.

da občina ne poseduje nobenih slik in odtisov mestnega grba. Še več, dodali so svoj opis grba iz Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske: »... je imel kranjski grb enoglavega orla, kateri je imel v vsaki peruti sedem peres in v repu tri peresa.«⁸³ Registracija javnih grbov je v mednarodni luči potekala šele leta 1928. Pisarna velikega župana ljubljanske oblasti je od županstva zahtevala grb v petih primerkih ter vsaj eno barvno reprodukcijo grba, če je mogoče. Poslani primerki pa niso bili zadovoljivi,⁸⁴ saj je pokrajinska oblast dobila pet odtisov štemplja, ki je bil takrat v rabi. Leta 1929 je v Kranj prišel še dodaten poziv glede mestnega simbola, tokrat za barvno reprodukcijo mestnega grba v štirih primerkih s priloženo zgodovinsko razlago ali historiatom. Mestno županstvo v odgovor ni poslalo slike grba, temveč le besedilo, v katerem so poudarili, da mesto Kranj ne poseduje in ni nikoli pose- dovalo svojega grba v barvah ter njegovega historiata. Dodali so, da bi se moral najeti strokovnjak za izdelavo želenega grba in zbrati listine oziroma dokumente za njegovo zgodovinsko razlago.⁸⁵

Očitno je, da je pred skoraj 100 leti kakor ponekod tudi danes vladala zmeda glede mestnih simbolov. Mesto ni dajalo nikakršnega poudarka grbu, ki jih je predstavljal. Mestna pisarna ni ločila med pečatom, žigom in štempljem. Morebitni dokumenti o historičnem pomenu grba so bili izgubljeni zaradi požara, tako da so se morali drugače znajti in razpolagati s sredstvi, ki so jim bila na voljo. To so bile šampiljke, ki so edine nosile prepoznavni znak Kranja in držale tanko nit s preteklostjo.

Upodobitev v albumu Grbi Jugoslavije

Nemško podjetje Kaffee Handelsgesellschaft AG iz Bremna je tik pred prvo svetovno vojno začelo izdelovati albume z grbi držav, dežel in mest. Slike grbov, ki so jih zbiratelji lepili v album, so postale priljubljen zbirateljski predmet. Poleg prostora za prilep sličic je album vseboval tudi opise grbov. V Jugoslaviji je bil izdan pod pokroviteljstvom podjetja Kava Hag d. d. v Zagrebu leta 1933. Avtor albuma je bil direktor arhiva v Zagrebu Emilij Laszowski s pomočjo profesorja Rudolfa Horvata in slikarke Vjere Bojničić-Zamole.⁸⁶ Poleg pospeševanja prodaje kavnih izdelkov je zbiranje grbov predvsem pozivalo k ponovnemu približevanju heraldike preprostemu človeku. Kakorkoli je bil poskus uspešen ali ne, ga je prehitela vojna.

Enota za Gorenjsko Kranj Zgodovinskega arhiva v Ljubljani hrani prošnjo di- rektorja Kraljevega državnega arhiva v Zagrebu Emilija Laszowskega. 14. novembra leta 1931 je mestno občino z namenom izdaje zbirke grbov mest in občin Kraljevine Jugoslavije prosil za natančno sliko mestnega ali občinskega grba, ki ga je nekoč uporabljala. Zlasti so ga zanimale natančne barve grba, vendar se je zadovoljil tudi s kakovostnim odtisom starega pečata ali štemplja, če barve upodobitve niso bile na

⁸³ ZAL KRA 2, a. e. 1752.

⁸⁴ ZAL KRA 2, a. e. 2110.

⁸⁵ ZAL KRA 2, a. e. 2212.

⁸⁶ Laszowski, *Grbovi Jugoslavije*, 3.

razpolago. Prosil je tudi za zgodovinsko ozadje grba ali pečata, podatke o podelitvi ali njegovo časovno rabo. Hkrati se je priporočal za kratek opis zgodovine mesta. Ampak odgovor, ki mu ga je 20. novembra namenilo mestno županstvo, ga nikakor ni mogel zadovoljiti. Bil je podoben kot v prejšnjih dopisih med višjimi instancami in mestnim načelstvom, le da tu dobimo podatek, da je celotni arhiv občine zgorel v požaru leta 1811 ter da zaradi tega občina ne poseduje svojega starega grba. Poslali so mu nekaj odtisov štempljev, ki v arhivski enoti niso priloženi, in podatek, da je grb »priobčen v Valvasorju«.⁸⁷ Grb je povzet po Valvasorjevi Veliki grbovni knjigi – v poznogotski ščit s polkrožnim zaključkom postavljen rdeči orel na modrem polju. Orel je obrnjen naprej, v heraldično desno, brez krone (26).

Obuditev mestnega grba med vojno

Občina Kranj je med drugo svetovno vojno spadala pod nemško civilno upravo, ki je uvedla svoje zakone, izdajala nove rojstne liste, delavske knjižice itd. ter skrbela za red. Spremenili so se tudi simboli mesta oziroma bolje rečeno potrditvena sredstva. Zavrgli so stare jugoslovanske štampljke in jih zamenjali z novimi v nemškem jeziku. Zamenjali so tudi simbol, v katerem je ponovno vzletel orel. Po obdobju okupacije se začne stigmatizacija heraldičnega orla v slovenski zgodovini. Pod nacističnim vodstvom so si slovenski domobranci izbrali simbol nekdanje dežele Kranjske za svoj prepoznavni znak in ga s tem dejanjem po koncu vojne obsodili na propad. Zaradi povezave in podobnosti z nekdanjim deželnim grbom je podobno usodo doživel tudi simbol mesta Kranja.

Iz urada za turizem v Celovcu je 21. januarja 1943 na naslov mestne občine Kranj prispela prošnja po mestnem grbu in njegovem blazonu za dopolnitev zbiranja grbov Koroške. Odgovor je bil poslan 26. januarja, in sicer, da mesto ne razpolaga z nobenim večjim izrisom grba, samo malim, ki je bil odposlan. Mesto ni posedovalo blazona.⁸⁸ Mestni veljaki tudi do druge svetovne vojne niso uredili problema mestnega grba, kot so v odgovoru iz leta 1929 predlagali. Poslani grb manjše oblike je bil verjetno eden izmed odtisov štemplja, ki jih je občina med vojno uporabljala kar nekaj. Okupator pa je očitno pobrskal po zgodovini mesta in vrnil stari mestni simbol, kamor spada. Med celo vrsto štempljev najbolj pade v oči štempelj s heraldičnim ščitom – kvadratni s konico na dnu in napisom: »STADTGEMEINDE KRAINBURG« (27).⁸⁹ V ščit je postavljen kronan orel s široko razprtimi krili in tacami, skoraj identičen Ströhlovi upodobitvi. Uporabljal se je že kmalu po okupaciji leta 1941. Nacisti so imeli povsem drugačen odnos do potrditvenih sredstev, kar se vidi tudi v pošiljki mestne občine iz leta 1943.⁹⁰ Na nekaj listih so natisnjeni verjetno vsi štemplji, ki jih je občina takrat uporabljala. Nekateri štemplji v svoji sredini nosijo tudi nacističnega orla, pet pa jih vsebuje orla mesta Kranja. To so

⁸⁷ ZAL KRA 2, a. e. 5174.

⁸⁸ ZAL KRA 2, a. e. 5175.

⁸⁹ ZAL KRA 2, a. e. 5084.

⁹⁰ ZAL KRA 2, a. e. 5176.

štemplji pisarne mestne občine, prijavnega, gradbenega, davčnega urada in urada za prehrano. Vse upodobitve so enake – kronani enoglavi orel.

V tovarni celuloze Goričane so leta 1943 nameravali okrasiti dvorano z lesenimi grbi gorenjskih mest. 21. maja 1943 so zaprosili mestno občino za barvno sliko ali risbo mestnega grba, zadovoljili pa bi se tudi z brezbarvno sliko, skupaj z opisom barv. Odgovora na prošnjo na žalost nisem našel, je pa 27. istega meseca prišel nov odziv iz Goričan. Mestnemu županu so se zahvalili za originalno risbo kranjskega grba, ki so jo prerisali in jo še isti dan poslali nazaj. Obstajala je neka zahteva, ki jo je postavila mestna občina Kranj, vendar zaradi manjkajočega odgovora žal ni znana. So jo pa tovarnarji zavrnili, ker naj bi bil Kranj edino izmed mest na Gorenjskem, ki jim je do tistega dneva poslalo svoj simbol. V ospredje se je postavilo tudi vprašanje stroškov, ki so kar naenkrat postali previsoki. Predlagali so, da se zadeva postavi v ozadje, dokler se ne odzovejo še druge občine.⁹¹

Nagelj mesta Kranj

Revolucija po drugi svetovni vojni in zamenjava oblasti je dokončno prekinila še tiste drobne povezave z nekdanjo skupno deželo. Brisanje sledi različnih narodnosti v skupni državi se je sicer začelo že v 30. letih, z zmago komunizma pa se je samo še bolj stopnjevalo. Vse simbole na državnem in republikanskem nivoju je prevzela rdeča zvezda, na nižji oblasti pa so na koncu 70. let začeli izbirati nove grbe, ki niso imeli nikakršne povezave s tradicijo. Razvila se je popolnoma druga smer heraldike, t. i. socialistična heraldika, ki je današnja heraldika ne priznava. Tradicionalna pravila, ki so se sicer spreminjala skozi stoletja, so bila v tem času zamenjana z novimi. Povsem normalno je, da je to obdobje dalo marsikateri grb, ki se nam danes zdi preprosto neestetski in popolnoma odmaknjen od vsakega prejšnjega vzorca.⁹² Poleg državnega in republikanskega grba se na nižjem upravnem nivoju oblikujejo občinski grbi. Kot je bila praksa v prvem obdobju Jugoslavije pred vojno, so bile občine zastopane z državnim grbom. Tako je ostalo do nekje 70. ali 80. let, ko so občine oblikovale svoje simbole. Vendar pa pečati in žigi ponekod še vedno vsebujejo samo državni grb. Izbira znaka ni bila predpisana, saj so si ga nekatere občine izbrale na podlagi zgodovinske, politične in kulturne preteklosti, druge pa so dale poudarek geslu in vrednotam Jugoslavije. Slednjih je bilo precej več.

Do konca 70. let občina Kranj še ni imela svojega prepoznavnega simbola, leta 1977 pa v Statutu občine Kranj najdemo zapis, da ima občina svoj grb.⁹³ Naslednje leto so v Odloku o proračunu občine Kranj za leto 1978 v odstavku Razporeditev prihodkov po podskupinah namenili nekaj sredstev Komisiji za določitev grba občine Kranj.⁹⁴ Leta 1979 so izdali Odlok o grbu občine Kranj, kjer je v 2. členu

⁹¹ ZAL KRA 2, a. e. 5175.

⁹² Heimer, »Socijalistička heraldika?«, 14.

⁹³ Statut občine Kranj, 1977.

⁹⁴ Odlok o proračunu občine Kranj za leto 1978, 1978.

navedeno (zaradi zahtevnega opisa ga citiram v celoti): »Grb občine Kranj ima obliko štita bele barve, ki je zgoraj raven, spodaj pa polkrožno zaključen, razmerje širine proti višini je 4 : 5. V spodnjem delu štita je v pravilen krog stilizirani cvet nageljna rdeče barve, središče kroga se krije s središčem polkrožnega zaključka štita. Stiliziran cvet nageljna je s štirimi cvetnimi listi razporejen v zgornje štiri petine kroga, v spodnji petini pa je svetna čaša. V središču sveta je peterokraka zvezda rdeče barve, katere polmer dobimo, če polmer cveta delimo z 2,5. Zvezda je z belimi črtami ločena od nageljna. Nagelj in zvezda sta tudi obrobljena s črto modre barve. Barvni toni vseh barv so enaki kot pri zastavi Socialistične republike Slovenije. V zgornji petini štita je čez celo širino napis »KRANJ« z modrimi črkami tipa grotesk (avant garde medium)«⁹⁵ (29). Opis grba oziroma blazon je zelo zapleten in strogo določen. Ne dopusti nobenih odstopanj, s katerimi bi lahko umetnik izrazil svoj navdih ali svojo predstavo simbola. Že res, da imajo uradne institucije tudi danes strogo določena pravila, kakšen je njihov grb in kako se koristi, vendar se pri heraldiki stremi k preprostosti. Jugoslovansko obdobje, ki se ponekod še danes kaže v javni sferi, je stremelo k zapleteni birokraciji, da se stvari poenotijo, podrobno predpišejo, brez odstopanja. Odraž tega je tudi grb, ki si ga brez njegove slike težko predstavljamo. Sam grb je sestavljen brez zgodovinske tradicije, ki obstaja že od srednjega veka. Namesto rdečega orla je v štitu postavljena zvezda, iz katere raste nagelj. Pri izbiri občinskega grba se zelo čuti vpliv obdobja in mode, saj je poleg rdeče zvezde tudi nagelj ljudski simbol – roža, ki cveti maja. Zanimivo je, da je v statutu Mestne občine Kranj leta 1977 prvič zapisano, da ima mesto svoj grb, saj se šele naslednje leto izbere komisija za izbiro grba, ki ga podajo leta 1979 v odloku. Postavlja se vprašanje, ali gre tu za prehitevanje dogodkov, da bi lahko sledili trendu drugih mest, ki so v tistem času že objavljala svoje simbole. Tudi neidentificiran znak na platnici Kranjskega zbornika iz let 1970 in 1975 mi ostaja neznanka (28). Platnici zbornika iz let 1980 in 1985 nosita socialistični nagelj, ki ga je takrat uporabljala mestna občina, v prejšnjih dveh izvodih pa je upodobljen orel. Znak spada pod takratni vpliv in ga nikakor ne moremo zamenjati z grbom, saj nima štita. Sestavljen je iz trojnega kroga, v prvi krog je postavljena orlova figura, drugi krog predstavlja sam orel, tretjega pa tvori s svojimi krili, v katerem sta upodobljena vrat in glava. Znak brez dvoma predstavlja mesto Kranj, vendar pa na žalost ne obstaja noben meni znan vir ali literatura, ki bi potrdila ali ovrgla to tezo.

Današnji grb Mestne občine Kranj

Danes skoraj ne poznamo več izraza mestni grb, saj so ga povečini zamenjali občinski grbi. Tako lahko v primeru Kranja govorimo o grbu Mestne občine Kranj. Mesto je sprejelo nov občinski simbol v odloku o simbolih občine Kranj 26. 9. 1990. Odlok je bil objavljen v Uradnem listu Republike Slovenije 19. 10. 1990 in v njem je zapisano: »Grb občine Kranj ima obliko zgodnjerenesančnega

⁹⁵ Odlok o grbu občine Kranj, 1978.

ščita z obojestranskim plitvim vrezom bočne strani, kobaltno-sivo-črnim poljem in orlom z razprtimi krili in na desno obrnjeno glavo. Orel je cinober-rdeče barve. Osnova za figuro orla, dimenzijska razmerja, obliko ščita in barvno kombinacijo je zgodovinski grb iz pečatnika iz leta 1530⁹⁶ (30). Javnost je prvič ugledala novo obliko grba v Uradnem listu Republike Slovenije 30. 9. 1991, kjer je bila objavljena Grafična podoba grba občine Kranj, sprejeta 16. 9. 1991.⁹⁷ Ta grb in blazon občina uporablja še danes.

Kot navedeno, je občina povzela obliko ščita in grbovno podobo iz pečata, ki je bil uporabljan v prvi polovici 16. stoletja, prvič leta 1518. Sicer je neroden napis: »grb iz pečatnika iz leta 1530«, saj pečatnik zagotovo ni iz omenjenega leta, ampak je starejši. Bolje bi se prilegal izraz: »pečat iz leta 1530«. To leto je omenjeno zato, ker je tam najbolj ohranjen. Orel in ščit, ki so ju sodobni umetniki zelo modernizirali, bi lahko izvirala iz omenjenega pečata; kar se tiče kombinacije barv, pa je zadeva bolj nejasna. Pečat je bil vtisnjen v naravni ali zeleni vosek, torej nam ne poda barv. Ker so moderni odtenki po pantone lestvici neheraldični, bom raje namesto o kobaltno-sivo-črni barvi in cinober-rdeči preprosto pisal o sivi in rdeči. Rdečo barvo orla nam poda tako Kranjski antifonarij iz leta 1491, kot tudi Valvasorjeva grbovna knjiga, ki je dolgo časa veljala za prvo barvno upodobitev grba mesta Kranj. Vendar je ščit v antifonariju bele barve, pri Valvasorju pa modre. Ne ve se, iz katerega vira je Mestna občina Kranj leta 1990 prevzela sivo barvo, ki krasi grbovni ščit? Danes se ponekod uporablja tudi modro-rdeča kombinacija grba.⁹⁸

Grb na diplomah, vedutah, kot znak podjetij in dekoracija

Na diplomih, ki jo je mestno županstvo podelilo Janezu Bleiweisu leta 1878, je v baročni kartuši na modrem polju prikazan rdeč kronan orel (12). Zaradi prsne prepone z 12 šahiranimi polji močno spominja na deželni grb, vendar barve zagotovo kažejo na mestno poreklo.⁹⁹ Tudi na priznanju iz leta 1921, ki ga je prejel takratni župan Kranja Ciril Pirc, je upodobljen mestni grb – v ščitu renesančne oblike na modri podlagi postavljen rdeči orel, tokrat nekronan (23). Nekaj let prej, leta 1913, ga je Narodna čitalnica v Kranju za njegove zasluge nagradila s priznanjem za častnega člana, na katerem je rdeči nekronan orel na modrem ščitu (22).

Konec 18. stoletja sta nastali dve veduti mesta Kranja, delo Ladislava Benescha. Prva je bila naslikana v potopisni knjigi »*Bilder aus Krain*« s podnaslovom »*Im Gebiete der Steiner Bahn*«, ki je bila izdana leta 1891 ob odprtju kamniške železnice. V desnem zgornjem kotu je umetnik upodobil grb, kronanega orla v kvadratnem ščitu (16).¹⁰⁰ V načrtu je bila tudi izdelava drugega dela te knjige, ki pa ni izšla. Benesch je pripravil ilustracije tudi za to knjigo, ki so pozneje končale

⁹⁶ Odlok o simbolih občine Kranj, 1990.

⁹⁷ Grafična podoba grba občine Kranj, 1991.

⁹⁸ *Slovenske občine*, 124.

⁹⁹ Diplomato hrani Gorenjski muzej na gradu Khislstein.

¹⁰⁰ Sima, *Bilder aus Krain*, 182.

v Narodnem muzeju. Druga veduta, ki je bila pripravljena za drugi del zgoraj omenjene potopisne knjige, je nastala nekoliko pozneje, verjetno sredi 90. let 18. stoletja. Grb je naslikan v zgornjem delu vedute, ponovno kronani orel, tokrat na poznorenesančnem ščitu s poudarjenimi zavihki (17).¹⁰¹ Tako kot na obeh ilustracijah tudi na grbih niso podane barve in zaradi tega se pojavlja dvom, ali je morda umetnik naslikal grb dežele Kranjske. Vendar pa bi ob dejstvu, da je grb naslikan na veduti mesta Kranj, tam pričakovali mestni grb, in ne deželnega. Veduta mesta Kranj in nad njo grb krasita tudi rokodelski potni list iz poznih 80. let 18. stoletja. Nad veduto je postavljen medaljon, ki vsebuje mestni grb ter Marijo s štirimi kranjskimi cerkvenimi patroni. Grb je nadvse zanimiv, saj je postavljen v ščit zgodnje renesanse, grbovna figura – orel ima glavo obrnjeno nazaj, nad glavo pa lebdi krona precejšnje velikosti (9).¹⁰²

Tovarni Jugočeška in Iska, ki sta nastali na začetkih 20. in 30. letih 20. stoletja, sta kot svoj znak izbrali grb, ki je neuradno pripadal mestu. Na reklamnih plakatih je razvidno, da je prva postavila rdečega orla v modri ščit renesančne oblike (24), druga pa je izbrala obliko visečega pečata, pritrjenega na rokavico (25).

Mestni grb je zastopan tudi na javnih zgradbah po starem delu mesta. Na Glavnem trgu stoji vodnjak že od leta 1837, njegovo kopijo so postavili leta 1995, v obliki osmerokotnega obeliska sredi bazena, ki se zaključuje s kroglo in orlom v zlati barvi.¹⁰³ Cerkev sv. Kancijana danes ne poseduje mestnega grba, vendar pa je bil prezbitarij cerkve v letih 1891 in 1892 okrašen z grbom cesarja, dežele, papeža, ljubljanskega škofa, mesta Kranja in kranjske dekanije. Žal pa dela slikarja Matije Bradaška niso bile v skladu z umetnostjo tistega časa. Tudi vlaga v cerkvi je pustila opazne sledi, tako da so se odločili za temeljito prenovo notranjosti cerkve, ki so jo začeli leta 1934.¹⁰⁴ Glede grbov je težko podati oceno, saj slaba kakovost slik, ki so nastale malo pred prenovo, to onemogoča. Pisma deželnih stanov nam podajo še en grb, ki naj bi bil na uri cerkve.¹⁰⁵ Ali je bila mišljena ura na stolpu ali kakšna druga, mi ni znano. Orel krasita tudi vrh stolpa starejšega dela stavbe mestne hiše, ki je v obliki grba Mestne občine Kranj, vendar je še pred nekaj leti vrh stolpa krasil starejši železni orel s krono. Prav tak bi lahko bil tudi na vrhu nekdanjega gasilskega doma, zgrajenega leta 1878, na današnji Tomšičevi ulici 21.¹⁰⁶ Tudi gostinska obrata nasproti župnijske cerkve in v nekdanji mitničarski hiši imata na pročelju kovinskega orla. Posebno estetski je obnovljen mitničarski z dvema krilatima levoma, ki je kovan iz mnogih kovinskih delov. Pročelje znamenite stavbe Gimnazije Kranj krasita dva grba, ki v ščitu nosita orla. Vendar pa nobeden izmed njiju ne predstavlja grba mesta Kranj, temveč avstrijski državni grb in kranjski deželni grb.¹⁰⁷ Gorenjski muzej v Khislsteinu poseduje predmet, ki ga je v preteklosti imelo vsako večje

¹⁰¹ NMS, inv. št. R-330.

¹⁰² Stopar, *Podoba Slovenije: vedute Slovenije v 17. in 18. stoletju*, 67–71.

¹⁰³ Horvat, *Sto vodnjakov na Slovenskem*, 124–125.

¹⁰⁴ Globočnik, »Oprema župnijske cerkve v Kranju«, 53.

¹⁰⁵ ZAL KRA 2, a. e. 96.

¹⁰⁶ *Kranj, kakršnega ni več*, 31.

¹⁰⁷ Pivk, *Gimnazija Kranj in stoletje njenih matur*, 71.

mesto s pravico organiziranja sejma. To je tržna roka, oblečena v zaščitno rokavico s ščitom, ki drži meč. Svečano so jo postavili na mestno hišo na predvečer sejma v čast temu privilegiju.¹⁰⁸ Ščit, iz katerega moli rokavica, je renesančne oblike, v njem pa je prikazan nekronan rdeč orel na modrem polju. Mestni simbol najdemo tudi v mestni hiši, in sicer na glavnem stolu poročne dvorane. Na stolu je lepo izrezana podoba nekronanega orla v baročni kartuši. Mestne simbole najdemo na stavbi Univerze v Ljubljani, zgrajeni med letoma 1899 in 1902, ki je bila v preteklosti sedež vicedoma in pozneje deželnega zbora. Zgradba je poudarjena s stolpiči, na katerih so prikazani grbi deželnoknežjih mest in trgov na Kranjskem.¹⁰⁹ Grb mesta Kranja je prikazan na renesančnem ščitu. Pomembna zanimivost je majhna krona na orlovi glavi (21). Mestni grb je pritrjen tudi na steno ob vhodu v mestno hišo Beljaka v čast sporazuma med mestoma. Ščit je srebrno sive barve poznogotske oblike s konico. Nekronan orel je bordo rdeče barve, glavo ima, za razliko od grba Kranja, malce dvignjeno s široko odprtim kljunom.

Zaključek

Mesto Kranj je od 13. stoletja nosilo svoj reprezentativni znak, ki se je pojavljal v različnih oblikah. Danes imajo mestne občine svoje grbe, zastave, pečate, žige in štemplje. Razumljivo se nam zdi, da v preteklosti vseh teh oblik mesta niso imela, v primeru Kranja pa je to še bolj vidno. Mesto že dolgo ne hrani listine o pridobitvi mestnega grba, če jo je sploh kdaj hranilo. Tudi drugih dokumentov, ki bi kazali na izvor mestnega simbola ni mogoče najti, saj naj bi jih požar uničil in verjetno nikoli ne bomo izvedeli, kaj je leta 1811 izgubil mestni arhiv. Dopisi, ki jih je mesto prejelo od višjih instanc, so odličen vir, ki nam pokažejo odnos mestnih veljakov do njihovih simbolov. Pravzaprav je bilo včasih prav toliko zanimanja za tradicijo simbolov v Kranju, kakor ga je danes. Že od leta 1837 ni bilo pretiranega zagona za odkrivanje davne resnice, ki bi vprašanje mestnih simbolov postavila v zgodovinsko-heraldični okvir. Zaradi pomanjkanja podatkov, ki bi raziskovalca usmerila na pravo pot, in nezainteresiranost organov, je to delo zelo oteženo, če ne že skoraj nemogoče. Z novimi odkritji se vedno pojavijo še dodatna vprašanja, ki najprej navdušijo, potem pa zbijejo na tla, saj se kar naenkrat znajdete v slepi ulici.

Mestni simboli Kranja so se začeli oblikovati že v 13. stoletju s podelitvijo mestnih privilegijev s strani Henrika IV. Andeško-Meranskega. Mesto je skoraj gotovo prevzelo simbol te bavarske rodbine v svoj pečat, ki se je po mnenju strokovnjakov uporabljal že v 13. stoletju (1). Večja neznanka je, od kod izvira andeški grb. Prav mogoče je v njem nekaj tirolskega vpliva, ki se je prek gosposkih posrednikov zasidral v Kranju. Vendar pa je v 13. stoletju do krajevene heraldike še dolga pot, saj mestni pečati še ne predstavljajo mestnega grba. Začetek mestne

¹⁰⁸ 60 let, 60 zgodb, 32.

¹⁰⁹ Benedetič, *Deželni dvorec v Ljubljani*, 48–52.

heraldike v Kranju bi zagotovo postavil v leto 1491, v čas nastanka Kranjskega antifonarija. V obeh zvezkih najdemo grba dežele Kranjske in mesta Kranja (2 in 3). Grba sta podana v barvah, kar je zelo pomembno, saj je dolgo časa veljalo, da je Valvasorjev mestni grb Kranja prva barvna upodobitev. Mestni grb iz antifonarja sovпада z začetkom mestne heraldike na Slovenskem, saj so jih druga mesta začela pridobivati v 15. stoletju. V tisto obdobje je spadal tudi mestni pečat (4), v katerem je orel postavljen v renesančni ščit tako kot v antifonariju. Teorija tirolskega orla bi nam lahko razložila tudi krono na orlovi glavi, ki se prvič pojavi prav na tem pečatu z začetka 16. stoletja, kjer je postavljena na ščit. Vendar bi bil časovni razmik med t. i. tirolskim vplivom iz 13. stoletja in prvo upodobitvijo krone predolg, saj sta minili najmanj dve stoletji. Krona oziroma bolje rečeno knežji klobuk se pojavi še v poznejših obdobjih, na dveh mestnih pečatih iz 18. stoletja (8 in 10) ter pečatni nalepki iz 19. stoletja (18). Zanimiv je predvsem pečat, na katerem krona ne stoji na orlovi glavi, ampak v prostoru pečatnega napisa. Tudi pri štempljih iz 19. stoletja (11 in 13) in pri nacističnih (27) najdemo kronanega orla skupaj z nekronanim. Odgovor na vprašanje, ali je drobna krona tudi na barvnem Valvasorjevem grbu (6), se mi še vedno izmika. Tudi Ströhl (19) in Benesch (16 in 17) podata kronanega orla. Najdemo ga še na diplomah mestne občine (12), rokodelskem potnem listu (9) ter stavbi Univerze v Ljubljani (21). Obe različici grbovne podobe, kronana in nekronana, se pojavljata skoraj naključno in je težko določiti vzorec. Zdi se, da se po Valvasorju razbohoti uporaba kronanega orla, nekronana različica pa po letu 1885, ko se pojavi v dveh grbovnihi knjigah tistega leta (14 in 15). Vendar pa se do prve svetovne vojne še vedno pojavlja kronani, v Jugoslaviji pa skoraj nič več.

Ena izmed glavnih ugank v mojem delu je zmeda glede današnjega grba Mestne občine Kranj (30). Vprašanja, ali je mestna občina leta 1991 opravila kakršnokoli raziskavo o zgodovini mestnih simbolov, na podlagi česa so se mestni predstavniki odločili za sivo-rdečo barvno kombinacijo občinskega grba ter od kod so črpali ideje, so mi ostala neznana. Občina je izbrala zgodnjerenesančni ščit kobaltno-sivo-črne barve, v katerega je postavila cinober-rdečega nekronanega orla. Poleg blazona so dopisali: *»Osnova za figuro orla, dimenzijska razmerja, obliko štita in barvno kombinacijo je zgodovinski grb iz pečatnika iz leta 1530.«* Poleg že omenjenih napak v tem stavku se postavlja vprašanje glede ostalih besed. Figura je pravzaprav bolj podobna nekakšnemu golobu kot orlu in čeprav ima vse prvine heraldično upodobljenega orla, ni razvidno, iz katere prejšnje upodobitve izhaja. Dimenzije med grbom Mestne občine Kranj in pečatom iz prve polovice 16. stoletja niso v sorazmerju, saj grbovna podoba ne zapolnjuje prostora v ščitu tako kot v preteklosti. Le ščit je enake oblike kot na pečatu, pa še to ne popolnoma. O barvni kombinaciji na pečatu, ki je iz enobarvnega voska, naj bo to naravnega, zelenega ali rdečega, je nesmiselno razglabljati. Je pa zanimiva izbira barve, ki krasi današnji grb, saj kobaltno-sivo-črna barva ne spada med heraldično priznane barve, prav tako ne cinober-rdeča.

Vprašanje barv grba že v preteklosti ni bila popolnoma jasno, saj nam v antifonariju (2 in 3) avtor poda srebrno-rdečo kombinacijo, pri Valvasorju (6) pa najdemo

modro-rdečo. Tudi Valvasorjeve barve so sporne, saj kombinacija barve na barvo ni heraldično priznana. Vendar pa to ni motilo poznejših risarjev ali umetnikov, saj so v vseh upodobitvah od 17. stoletja dalje uporabljali Valvasorjevo kombinacijo. Take barve so na mestnih diplomah (12, 22 in 23), v Lindovi (15) in Ströhlvi (19) grbovni knjigi iz leta 1885 in 1904, v albumu Kave HAG (26) ter na znakih tovarn (24 in 25). Razlog lahko iščemo v pozni strokovni obdelavi antifonarija, saj je to delo opravil France Stele šele v 30. letih 20. stoletja, Valvasorjevo delo pa je bilo dostopno že prej. Velja se tudi vprašati, kje je Valvasor črpal podatke o barvah za svoje delo. Grbovne knjige in poslikave dvoran so bile odličen vir, ampak za mesta na Kranjskem se je moral zadovoljiti s starimi mestnimi pečati, ki pa niso barvno upodobljeni. Na žalost so viri precej skromni, saj med antifonarijem in Valvasorjevim ustvarjanjem nisem našel nobene barvne upodobitve mestnega grba, ki bi dala kakršenkoli razlog ali dokaz o spremembi barvne kombinacije. Tudi med Valvasorjevimi upodobitvami in drugo polovico 19. stoletja ni barvnih upodobitev. Modro-rdeča kombinacija ne ustreza pravilom heraldike, vendar se v tem primeru lahko zanemarijo, saj se v ospredje postavi skoraj 350-letno tradicijo, kot je primer jeruzalemskega grba v srebrno-zlati barvni kombinaciji. Vendar pa skici v antifonariju predstavljata še starejšo barvno upodobitev mestnega grba, ki pa hkrati ni heraldično sporna.

Zavedam se, da danes stremimo k novim idejam in stare puščamo za seboj, saj moderni trendi veljajo več kot tradicija. Verjetno se je zato občina odločila za neheraldični barvi ter slabo izrisanega orla. Zavedati se moramo tudi, da so v 90. letih občinske grbe snovali na hitro, saj se je po dolgem času spet pojavila priložnost narediti nekaj novega, nekaj svojega. Vendarle bi morala Mestna občina Kranj najprej narediti raziskavo o mestnem grbu ter se podučiti o heraldiki. Šele potem bi lahko izbrali pravi grb, ki bi predstavljal vse Kranjčane. Na podlagi vsega zgoraj napisanega sem se odločil podati svojo različico mestnega grba, ki bi slonela na zgodovinski tradiciji. Pravzaprav sem imel velik problem izbrati med vplivi obdobja in stila. Na koncu sem se odločil za dve različici mestnega grba, saj se mi zdi, da ne gre zanemariti obeh barvnih upodobitev. Na eni strani je najstarejša upodobitev iz 15. stoletja, na drugi strani pa je pozneje večkrat povzet Valvasorjev grb iz 17. stoletja. Grba sem postavil v obdobje pred 16. stoletjem in po njem, saj sklepam, da je to obdobje dalo barvno spremembo, ki se v našem primeru zdi zelo pomembna. Tudi vprašanje o knežjem klobuku ter heraldičnem ščitu sem vključil v obe upodobitvi. Zraven podajam blazon, v dveh ali treh povedih predstavljen grb, ki služi lažji vizualni predstavi. Danes si simbolov občin nikakor ne predstavljamo brez grafičnega izrisa, saj lahko kmalu pride do zlorabe. Pravzaprav pa heraldika stremi k temu, da je risba samo grafični prikaz opisa grba, samo njegova podaljšana roka. Upodobitev grba je na koncu odvisna od umetnika, kako sam razume in si predstavlja blazon. Nikakor pa ne sme umetnik odstopati od opisa.

Prvi grb sloni na upodobitvi v antifonariju. Zanemarl sem dejstvo, da je bil tam upodobljen na zgodnjerenesancnem ščitu, saj sem ga postavil v poznogotskega, ki bolj pristaja pečatni podobi iz 13. stoletja. Barvna kombinacija je povzeta po risbi v antifonariju, torej srebrno-rdeča. Blazon se glasi: Mestni grb pred 16.

stoletjem je postavljen v poznogotski ščit. Na srebrnem polju nekronan orel rdeče barve. Podoba orla je vzeta iz pečata 13. stoletja. Drugi grb je popolnoma povzet po pečatu z začetka 16. stoletja, razen krone, ki sem jo prestavil z zgornjega dela ščita na orlovo glavo. Pri barvni kombinaciji sem se oprl na Valvasorjevo upodobitev. Blazon se glasi: Mestni grb po 16. stoletju ima zgodnjerešenančni ščit. Na modrem polju kronan orel rdeče barve. Podoba orla in ščita sta vzeta iz pečata prve polovice 16. stoletja.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS: Arhiv republike Slovenije, AS 1063 Zbirka listin, 1163-1868.
 GMK: Gorenjski Muzej Kranj, Zbirka listin 1309-1839.
 NAP: Národní archiv Praha, Archiv České koruny 1158-1935.
 NMS: Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet.
 NŠAL: Nadškofjski arhiv Ljubljana, 101 Zbirka listin 1147-2006 in 102 Rkp, Rokopisi 13.-20. stol. Pirčeva barvarna, Zasebni arhiv Darje Okorn.
 Stalna razstava Prelepa Gorenjska, Gorenjski muzej.
 ZAL: Zgodovinski arhiv Ljubljana, KRA 2, Občina Kranj, 1632, 1730-1947 in LJU 0333, Zbirka listin 1320-1955.

Literatura

60 let, 60 zgodb. Tatjana Dolžan Eržen ... [et al.] (ur. Jelena Justin). Kranj: Gorenjski muzej, 2013.
 Adam, Lucijan. »Kranjski antifonar in grb mesta Kranja«. V: *Linhartovi listi: občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta*, let. 7, št. 27 (15. sept. 2008), str. 1-4. Radovljica: Knjižnica Antona Tomaža Linharta, 2002-.
 Benedetič, Ana. *Deželni dvorec v Ljubljani: 1902-2002*. Ljubljana: Univerza, 2002.
 Čipić Rehar, Marija. *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana 1501-2015*. Ljubljana: Nadškofija, 2016.
 Gall, Franz. *Österreichische Wappenkunde: Handbuch der Wappenwissenschaft*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1996.
 Germ, Tine. *Simbolika živali*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
 Globočnik, Damir. »Oprema župnijske cerkve v Kranju«. V: *Pod zvonom sv. Kancijana / [ob 500-letnici dograditve župnijske cerkve pripravilo občestvo izobražencev Kranj]*, (ur. Stanislav Zidar), 46-58. Kranj: Župnijski urad, 1991.
 Golob, Nataša. »Johannes von Werd de Augusta-potujoči iluminator? = Johannes von Werd de Augusta-ein fahrender Buchmaler?«. V: *Gotika v Sloveniji. Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom: akti mednarodnega simpozija, Ljubljana, Narodna galerija, 20. - 22. oktober 1994 = Gotik in Slowenien. Vom Werden des Kulturraums zwischen Alpen, Pannonien und Adria: Vorträge des internationalen Symposiums, Ljubljana, Narodna galerija, 20. - 22. Oktober 1994 = Il gotico in Slovenia. La formazione dello spazio culturale tra le Alpi, la Pannonia e l'Adriatico: atti del convegno internazionale di studi, Ljubljana, Narodna galerija, 20/22 ottobre 1994*, (ur. Janez Höfler), 387-402. Ljubljana: Narodna galerija, 1995.

- Golob, Nataša. *Manuscripta: knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani: [katalog] : Narodna galerija, 7. september - 7. november 2010*. Ljubljana: Narodna galerija: Filozofska fakulteta, 2010.
- Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Zv. 9, Listine 1220-1497*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1964.
- Grafična podoba grba občine Kranj. V: *Uradni list Republike Slovenije*, št. 15/1991.
- Grobišče Župna cerkev v Kranju. *Dokumentacija o izkopavanjih v letih 1964, 1965 in 1966* (ur. Benjamin Štular in Mateja Belak). Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2013.
- Grobišče Župna cerkev v Kranju. *Kartoteka najdb iz leta 1953* (ur. Benjamin Štular in Mateja Belak). Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2012.
- Heimer, Željko. »Socijalistička heraldika? | Socialist heraldry?«. V: *Grb i zastava: glasnik Hrvatskog grboslovnog i zastavoslovnog društva = bulletin of the Croatian Heraldic & Vexillogic Association*, št. 0, 14, (ur. Nenad Labus). Zagreb: Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo, 2006-.
- Horvat, Franci. *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005.
- Kastelic, Jože. »Staroslovanski Kranj«. V: *900 let Kranja: spominski zbornik*, (ur. Jože Žontar), 38–50. Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960.
- Kemperl, Metoda. »Štiri orlovske zaponke visokega srednjega veka«. V: *Zbornik za umetnostno zgodovino = Archives d'histoire de l'art = Art history journal*, 11–16. Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 1951-.
- Knific, Timotej in Milan Sagadin. *Pismo brez pisave: arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem / [strokovna priprava razstave in kataloga]*. Ljubljana: Narodni muzej, 1991.
- Kos, Marija. *Stavbna dediščina mesta Kranja v arhivskem gradivu: razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enot za Gorenjsko Kranj: [Galerija Prešernove hiše v Kranju]*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2011.
- Kos, Milko in France Stele. *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1931.
- Kranj, kakršnega ni več: slike, razglednice in fotografije*, (strokovna priprava kataloga Cene Avguštin, Nada Holynski, Majda Žontar). Kranj: Gorenjski muzej, 1990.
- Kranjski mestni svet naznanja ---: zbirka listin Gorenjskega muzeja* (avtorja besedil Janez Mlinar, Marjana Žibert). Kranj: Gorenjski muzej, 2011.
- Kranjski zbornik*. Kranj: Mestna občina Kranj, 1970-.
- Laszowski, Emilij. *Grbovi Jugoslavije*. Zagreb: Kava Hag, 1933.
- Leonhard, Walter. *Das grosse Buch der Wappenkunst: Entwicklung, Elemente, Bildmotive, Gestaltung*. Augsburg: Bechtermünz, 2000.
- Lind, Karl. *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn nebst den Landeswappen und Landsfarben*. Wien: A. Schroll, 1885.
- Melly, Eduard. *Beitraege zur Siegelkunde des Mittelalters: erster Theil*. Wien: F. Volke, 1846.
- Odlok o grbu mestne občine Kranj. V: *Uradni vestnik Gorenjske: občine Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka in Tržič*, št. 7/1978.
- Odlok o proračunu občine Kranj za leto 1978. V: *Uradni vestnik Gorenjske: občine Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka in Tržič*, št. 7/1978.
- Odlok o simbolih občine Kranj. V: *Uradni list Republike Slovenije*, št. 38/1990.
- Otorepec, Božo. *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988.
- Otorepec, Božo. »Valvasorjeva Grbovna knjiga „Opus Insignium Armorumque“«. V: *Opus insignium armorumque = Velika grbovna knjiga = Das grosse Wappenbuch = The great*

- heraldry book: 1687–1688: študije = Studien = studies*, 31–66. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
- Pivk, Valentin. *Gimnazija Kranj in stoletje njenih matur*. Kranj: Gimnazija, 2001.
- Sava (Kranj), let. 3, št. 49. Kranj: Tiskarna „Sava“, 1913–1917.
- Schultes, Johann Adolph. *Diplomatische Beyträge zur Geschichte der Grafen von Andechs und nachherigen Herzoge von Meran etc.: mit Beylagen Nr. 1–19*. München, 1818.
- Siebmacher, Johann. *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch: in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage: mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen, (Band 1,4,2): Städtewappen*. Nürnberg: Von Bauer und Raspe, 1885.
- Siegenfeld, Alfred Ritter Antony von. *Das Landeswappen der Steiermark: (Entstehung der Landeswappen, Entwicklungsgeschichte des heraldischen Panthers und Geschichte des Wappens der Steiermark im Rahmen der bajuwarisch- carantanischen Panthergruppe): mit 41 Text-Illustrationen und 51 Tafeln in Mape*. Graz: Styria, 1900.
- Sima, Johann. *Bilder aus Krain. I, Im Gebiete der Steiner-Bahn*. Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1891.
- Slovenija, te poznam? [Kartografsko gradivo]*. Marija Gabrijelčič ... [et al.], (ur. Peter Zalokar). Ljubljana: Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije, 1986.
- Slovenske občine, številčni in statistični prikaz*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.
- Snoj, Jurij. *Zgodovina glasbe na Slovenskem. 1, Glasba na Slovenskem do konca 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Stanič, Rinaldo in Tadej Jakopič. *Osnove heraldike in istovetnostni simboli slovenskih občin*. Ljubljana: Lečnik: Heraldica Slovenica, 2005.
- Statut občine Kranj. V: *Uradni vestnik Gorenjske: občine Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka in Tržič*, št. 13/1977.
- Stopar, Ivan. *Podoba Slovenije: vedute Slovenije v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Ströhl, Hugo Gerard. *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*. Wien: Kunstverlag Anton Schroll & Co, 1904.
- Valvasor, Janez Vajkard. *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.
- Valvasor, Janez Vajkard. *Opus insignium armorumque ... = Das grosse Wappenbuch*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
- Zakon o konvenciji za zaščito industrijske svojine. V: *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 2/1928.
- Žontar, Josip. *Zgodovina mesta Kranja*. Kranj: Skupščina občine, 1982.

Seznam slik

1. Pečat iz 13. stoletja (ARS, 1508 VI 3).
2. Prvi grb v antifonariju iz 1491 (NŠAL 102, a. e. 18, š. 9).
3. Drugi grb v antifonariju (NŠAL 102, a. e. 19, š. 10).
4. Pečat iz prve polovice 16. stoletja (NŠAL 101, 1530 IX 14).
5. Mali sodni pečat iz prve polovice 16. stoletja (NŠAL 101, 1660 XI 12).
6. Grb v Veliki grbovni knjigi iz 1687/88 (Valvasor, *Opus insignium armorumque*).
7. Grb v Slavi vojvodine Kranjske iz 1689 (Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske*).
8. Pečat iz druge polovice 18. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 18).
9. Grb v rokodelskem listu iz 80. let 18. stoletja (NMS, inv. št. G-2522).

10. Pečat s konca 18. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 15).
11. Štempelj iz 30. let 19. stoletja (Pirčeva barvarna).
12. Grb na Bleiweisovi diplomi iz 1878 (Stalna razstava Prelepa Gorenjska).
13. Štempelj iz 80. let 19. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 4177).
14. Siebmachov grb iz 1885 (Siebmacher, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*).
15. Lindov grb iz 1885 (Lind, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*).
16. Beneschov grb v Bilder aus Krain iz 1891 (Sima, *Bilder aus Krain*).
17. Beneschov grb na veduti okoli 1895 (NMS, inv. št. R-330).
18. Pečatna nalepka s konca 19. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 4145).
19. Ströhlgrb iz 1905 (Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*).
20. Štempelj z začetka 20. stoletja (Kos, *Stavbna dediščina mesta Kranja v arhivskem gradivu*).
21. Grb na nekdanjem deželnem dvorcu iz 1902 (Hribovšek, http://www.grboslovje.si/novice/article_2008_10_27_1133.php).
22. Grb na Pirčevem priznanju iz 1913 (Pirčeva barvarna).
23. Grb na Pirčevi diplomi iz 1921 (Pirčeva barvarna).
24. Znak Jugočeške iz 20. let 20. stoletja (Stalna razstava Prelepa Gorenjska).
25. Znak Iske iz 30. let 20. stoletja (Stalna razstava Prelepa Gorenjska).
26. Grb v albumu Kava Hag iz 1933 (Laszowski, *Grbovi Jugoslavije*).
27. Štempelj s ščitom med nemško okupacijo (ZAL KRA 2, a. e. 5084).
28. Neznani grb iz 70. let 20. stoletja (*Kranjski zbornik* 1970).
29. Socialistični grb iz 1979 (*Slovenija, te poznam?*).
30. Grb mestne občine iz 1991 (Stanič, *Osnove heraldike*).

Seznam tabel

1. Listine z ohranjenim pečatom iz 13. stoletja.
2. Listine z ohranjenim pečatom iz prve polovice 16. stoletja.
3. Listine z ohranjenim sodnim pečatom iz druge polovice 16. stoletja.

SUMMARY

Development of the Kranj Coat of Arms

Klemen Škrjanec

In Kranj, but also elsewhere in Slovenia, the heraldic tradition is of secondary importance, for it is not paid the same degree of attention as was the case in the past. Along with sigillography, heraldry was widely spread in all segments of the society in the Habsburg Monarchy, while the call for uniformity caused its complete decay under Yugoslavia. A short-lived hope for heraldry was felt in the occupied zone during the war; however, it was soon eradicated by the new system. A new wind started blowing also for symbolism after Slovenia gained independence. Nevertheless, due to a lengthy absence of professional competence it failed to blow in the right direction and, consequently, coats of arms are, historically and heraldically speaking, not up to standard. The Kranj coat of arms, presently consisting of an uncrowned red eagle against an Early Renaissance grey shield, underwent this heraldic development as well. The paper showcases the developmental path of the city's symbol, which began in the thirteenth century with the city's first known seal and was concluded with the present-day municipal coat of arms. In the course of its history, the city kept several seals, seal matrices, and stamps bearing the city's symbol in their respective centres. Additionally, it can be found also in armorials, albums, *vedute*, diplomas, and as a representative sign on or in buildings.

The city's coat of arms came into being in the fifteenth century, which coincides with the emergence of local heraldry in Slovene ethnic territory. This is attested by the seal preserved on a deed from 1518 containing a shield with an eagle. The coat of arms was first depicted in the Kranj Antiphonary from 1491. The first self-evident question is that of the origin of the city's coat of arms or seal in which the eagle appeared for the first time. Experts agree that the city's coat of arms shares the fate of that of Carniola, since the creation of both is believed to have been influenced by the Counts of Andechs, who were concurrently city lords and provincial deputies in the thirteenth century. The first preserved city seal is found on a document dated to 1315; however, one could conclude that it was used already in the first half of the thirteenth following the obtainment of town privileges. The first depiction in the Kranj Antiphonary raises the question of the colours, since the coat of arms contains a combination of silver and red. Two centuries later, Valvasor's armorial depicted the Kranj coat of arms already with a blue shield, while the eagle was still red. At present, the shield is held in cobalt-grey-black or non-heraldic grey. The third question is that of the crown or the princely hat, which first appeared in the seal from 1518. It is interesting to note that the crown on the said seal appears on the shield, while in the later periods it can be found also on the eagle's head.

These three questions constitute the main elements of the treatise at hand and are at the same time important for the evaluation of present-day coat of arms, since it deviates from heraldic norms, which applies also to the blazon. It is not known from which sources the experts gathered data; however, it is evident that historical research was not carried out. This holds true also for the past, even though various initiatives were endorsed by higher authorities. Lack of documents bearing witness to the origin or bestowal of the seal or the coat of arms, in fact, hinders the research. Older seal matrices, which probably disappeared in the fire of 1811, are not preserved either. However, archives, museums, and libraries still keep data that, at least in part, reveal the historical and heraldic background of the Kranj city symbol. Based on his discoveries, the author brings forward his own proposal of the city's coat of arms that could represent the city of Kranj and its municipality.

1. Pečat iz 13. stoletja (ARS, 1508 VI 3).
A seal from the thirteenth century (ARS, 1508 VI 3).

2. Prvi grb v antifonariju iz 1491 (NŠAL 102, a. e. 18, š. 9).
The first coat of arms in the antiphonary from 1491 (NŠAL 102, a. e. 18, š. 9).

3. Drugi grb v antifonariju (NŠAL 102, a. e. 19, š. 10).
The second coat of arms in the antiphonary (NŠAL 102, a. e. 19, š. 10).

4. Pečat iz prve polovice 16. stoletja (NŠAL 101, 1530 IX 14).
A seal from the first half of the sixteenth century (NŠAL 101, 1530 IX 14).

5. Mali sodni pečat iz prve polovice 16. stoletja (NŠAL 101, 1660 XI 12).
A small judicial seal from the first half of the sixteenth century (NŠAL 101, 1660 IX 12).

10. Pečat s konca 18. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 15).
A seal from the end of the eighteenth century (ZAL KRA 2, a. e. 15).

9. Grb v rokodelskem listu iz 80. let 18. stoletja (NMS, inv. št. G-2522).
The coat of arms in an artisan diploma from the 1780s (NMS, inv. št. G-2522).

8. Pečat iz druge polovice 18. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 18).
A seal from the second half of the eighteenth century (ZAL KRA 2, a. e. 18).

7. Grb v Slavi vojvodine Kranjske iz 1689 (Valvasor; Čast in slava vojvodine Kranjske).
The coat of arms in The Glory of the Duchy of Carniola from 1689 (Valvasor; Čast in slava vojvodine Kranjske).

6. Grb v Veliki grbovni knjigi iz 1687/88 (Valvasor; Opus insignium armorumque).
The coat of arms in Valvasor's armorial from 1687/88 (Valvasor; Opus insignium armorumque).

11. Štampelj iz 30. let 19. stoletja (Pirčeva barvarna).
A stamp from the 1830s (Pirčeva barvarna).

12. Grb na Bleiweisovi diplomi iz 1878 (Stalna razstava Prelepa Gorenjska).
The coat of arms on Bleiweis' diploma from 1878 (the permanent exhibition Beautiful Gorenjska).

13. Štampelj iz 80. let 19. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 4177).
A stamp from the 1880s (ZAL KRA 2, a. e. 4177).

14. Siebmachov grb iz 1885 (Siebmacher; J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch).
Siebmacher's coat of arms from 1885 (Siebmacher; J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch).

15. Lindov grb iz 1885 (Lind, Städte-Wappen von Österreich-Ungarn).
Lind's coat of arms from 1885 (Lind, Städte-Wappen von Österreich-Ungarn).

16. Beneschov grb v Bilder aus Krain iz 1891 (Sima, Bilder aus Krain).

Benesch's coat of arms in Bilder aus Krain from 1891 (Sima, Bilder aus Krain).

17. Beneschov grb na veduti okoli 1895 (NMS, inv. št. R-330).

Benesch's coat of arms in a veduta around 1895 (NMS, inventory number R-330).

18. Pečatna nalepka s konca 19. stoletja (ZAL KRA 2, a. e. 4145).

A seal sticker from the end of the nineteenth century (ZAL KRA 2, a. e. 4145).

19. Ströhl's grb iz 1905 (Ströhl, Städte-Wappen von Österreich-Ungarn).

Ströhl's coat of arms from 1905 (Ströhl, Städte-Wappen von Österreich-Ungarn).

20. Štampelj z začetka 20. stoletja (Kos, Stavbna dediščina mesta Kranja v arhivskem gradivu).

A stamp from the beginning of the twentieth century (Kos, Stavbna dediščina mesta Kranja v arhivskem gradivu).

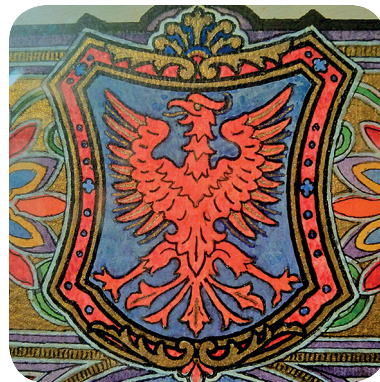
25. Znak Iske iz 30. let 20. stoletja (Stalna razstava Prelepa Gorenjska).

The symbol of Iska from the 1930s (the permanent exhibition Beautiful Gorenjska).

24. Znak Jugočeške iz 20. let 20. stoletja (Stalna razstava Prelepa Gorenjska).

The symbol of Jugočeška from the 1920s (the permanent exhibition Beautiful Gorenjska).

23. Grb na Pirčevi diplomi iz 1921 (Pirčeva barvarna).

The coat of arms on the Pirc diploma from 1921 (Pirčeva barvarna).

22. Grb na Pirčevem priznanju iz 1913 (Pirčeva barvarna).

The coat of arms on the Pirc Award from 1913 (Pirčeva barvarna).

21. Grb na nekdanjem deželnem dvorcu iz 1902 (Hribovšek, http://www.grboslovje.si/novice/article_2008_10_27_1133.php).

The coat of arms on the former provincial manor (Hribovšek, http://www.grboslovje.si/novice/article_2008_10_27_1133.php).

26. Grb v albumu Kava Hag iz 1933 (Laszowski, Grbovi Jugoslavije).

The coat of arms in the album Kava Hag from 1933 (Laszowski, Grbovi Jugoslavije).

27. Štampelj s ščitom med nemško okupacijo (ZAL KRA 2, a. e. 5084).

A stamp with a shield during the German occupation (ZAL KRA 2, a. e. 5084).

28. Neznani grb iz 70. let 20. stoletja (Kranjski zbornik 1970).

An unknown coat of arms from the 1970s (Kranjski zbornik 1970).

29. Socialistični grb iz 1979 (Slovenija, te poznam?).

The socialist coat of arms from 1979 (Slovenija, te poznam?).

30. Grb mestne občine iz 1991 (Stanič, Osnove heraldike).

The municipal coat of arms from 1991 (Stanič, Osnove heraldike).

Gabriele Haug-Moritz

Luther in nemška nacija – revizija velike pripovedi*

HAUG-MORITZ Gabriele, dr., red. prof., Karl-Franzens-Universität Graz, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Institut für Geschichte, A-8010 Graz, Heinrichstraße 26/II; gabriele.haugmoritz@uni-graz.at

Luther in nemška nacija – revizija velike pripovedi

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 372–391, cit. 68

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

Velike pripovedi so bile in še vedno so eden izmed ključnih delov kulturnega procesa izgradnje naroda, s tem pa so tudi tesno povezane z nastankom nacionalnih držav. Prispevek predstavlja nemški primer, pri katerem je pripoved o Luthru in reformacijskem gibanju temeljni kamen nemštva in nemške države. Učinki te pripovedi bodo analizirani in predstavljeni na podlagi dveh primerov, na koncu pa bo opozorjeno na še vedno živo delovanje te pripovedi v jubilejnem letu 2017, ko se je praznovala 500. obletnica začetka reformacije.

Ključne besede: Luther, reformacija, nemška nacija, revizija

HAUG-MORITZ Gabriele, PhD, Full Professor, University of Graz, Faculty of Arts and Humanities, Institute of History, A-8010 Graz, Heinrichstraße 26/II; gabriele.haugmoritz@uni-graz.at

Luther and the German Nation - A Revision of the Great Narrative

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 372–391, 68 Notes

Language Sn. (En., Sn., De.)

Great narratives were and continue to be one of key elements of the cultural process of nation-building and are thus also closely linked with the formation of national states. The article presents the German case, in which the narrative about Luther and the Reformation movement operates as the cornerstone of Germanity and the German state. The narrative's effects will be analysed and presented on the basis of two cases; finally, attention will be paid to the narrative's ongoing operation in the jubilee year 2017, which marked the quincentenary of the beginning of the Reformation.

Key words: Luther, the Reformation, the German nation, revision

* Članek je za objavo prirejeno in v slovenščino prevedeno predavanje, ki ga je imela avtorica 21. novembra 2017 na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani.

1. Luther in Nemci – velika pripoved¹

Prepričanje o povezavi med Luthrom, reformacijo in nemškim narodom, ki je bilo do sredine 20. stoletja vir temeljnih prepričanj nemške historiografije, v zadnjem času izginja. Pa vendar je ta predstava dolgo vztrajala. Nemški zgodovinarji, ki so povečini izhajali iz protestantsko-pruskega okolja, so si bili namreč složni: v obdobju reformacije so Nemci zamudili svojo priložnost, da bi se ustrezno odzvali Luthrovemu klicu po izgradnji »protestantskega imperija Nemške nacije«, kot je leta 1890 v delu *Zgodovina nemške reformacije* zapisal Friderich von Bezold.² Neuspeh je pripisal katoliškim silam, v prvi vrsti papežu in cesarju v splošnem, prav posebej pa njuni zvezi, ter uspešni uporabe vojaške sile nasproti protestantskim knezom in mestom leta 1546/1547. Protestantski poraz naj bi imel torej daljnosežne in boleče posledice za nemško zgodovino. V pogledu 19. stoletja je bil razvoj k izgradnji močne nemške države prekinjen v sredini 16. stoletja. Šele ustanovitev Nemškega cesarstva leta 1871 je končno omogočil udejanjenje Luthrove dediščine. V tem pogledu je Luther, začetnik standardizacije nemščine, vzorčen primer moža in očeta, odločni borec za nemško Nacijo in buržoazni heroj³ *par excellence*, v hipu postal nacionalni junak in temeljni mit cesarstva, ki so ga podpirali vsi Nemci, še posebej pa aristokracija. Luther je tako iz zgodovinske, zrasel v mitološko pojavo. To podobo je oblast širila preko različnih medijev in posrednikov, med drugim preko literature, slikarstva, proslavljanj in gradnje spomenikov.⁴ Na kratko, »On« in njegova reformacija sta postala temeljna kamna in začetni točki, čeprav seveda ne edini, vsega kar vzpostavlja nemško kulturo, tako v pozitivnem kot negativnem oziru. Nemško cesarstvo, ki se ga je zamišljalo in predstavljalo kot »deželo pesnikov in filozofov«, naj bi poganjal duh (*Geist*) in izobrazba, kar za filozofa kot sta bila npr. Hegel in Dilthey ni bilo mogoče misliti brez Luthrove reformacije in tudi Max Weber je ugotavljal, da je sodobna ekonomija močno ukoreninjena v protestantskih vrednotah. Tudi Ranke je izjavil, da sta Luther in reformacija najpomembnejša prispevka Nemcev k svetovni zgodovini. Katoliški zgodovinar Johannes Jansen pa je trdil, da Luther in reformacija pomenita začetek podložniškega duha (*Unterta-*

¹ Za koncept velike pripovedi glej: Meistererzählung: Jarausch/ Sabrow, *Meistererzählung*, str. 9–32.

² Bezold, *Geschichte Reformation*, str. 691.

³ Holsing, *Luther grand homme*, str. 343–369.

⁴ Številne primere, ki kažejo na »mit reformacije«, je možno najti na: historicum.net, URL: <https://www.historicum.net/themen/reformation/mythos-reformation/> (02.01.2018).

nengeist), ki je pripomogel k mentaliteti poslušnosti, ubogljivosti in pripravljenosti trpeti.⁵ Vse to je pripomoglo k izgradnji »mita o reformaciji«, kot ga je poimenoval Heinz Schilling.⁶ Zatorej ni presenetljivo, da take interpretacije še vedno vplivajo na razmislek o tezi o Nemcih kot »zaprtolem narodu« (*verspätete Nation*), ki se je pojavila po drugi svetovni vojni, in je tlakovala pot tezi o »nemški posebni poti« (*deutscher Sonderweg*), kot se je utrdila v sodobnem zgodovinpisju.⁷

2. Nacionalizem pred nacionalizmom – 16. stoletje

Zahvaljujoč novim raziskovalnim pristopom, je preučevanje nacionalizma v zadnjih tridesetih letih preseglo takšne interpretacije in predstave.⁸ S historizacijo takšnih interpretacij in njihovim umeščanjem v proces izgradnje naroda v 19. stoletju lažje ovrednotimo in preučujemo takšne fenomene.

Nedavne raziskave nacionalizmov so pokazale, da lahko govorimo o dveh različnih zvrsteh nacionalizma: političnem in kulturnem, ki ju moramo preučevati v njima lastnih zgodovinskih kontekstih. Če se raziskave političnega nacionalizma osredotočajo predvsem na potek izgradnje nacionalne države, pa se kulturni nacionalizem osredotoča predvsem na prikaz nacionalne samointerpretacije, kot nam jo kažejo nacionalni miti, simboli, kolektivni zgodovinski spomin, in vrednote, ki jih le-ti sporočajo. Dandanes je običajno govoriti o naciji kot o zamišljeni skupnosti (*imagined order*)⁹, oziroma o izumu le-te,¹⁰ kar nakazuje na pomen preučevanja kulturnega nacionalizma. Pa vendar zamišljanje skupnosti ni samoumeven in arbitraren proces, ampak ga vselej zaznamuje konkreten zgodovinski čas in okoliščine v katerih je nastal. To se nam kaže v dveh ozirih. Na eni strani se v procesu izgradnje nacije nadzira izbira stvari, ki naj nacijo konstruirajo, saj venomer izbiramo med tem, kar je na razpolago.¹¹ Odkritje torej nikakor ni naključno, ampak je proces boja za moč in interpretacijo, ki bo izoblikoval imaginarno preteklost.¹² Pa vendar

⁵ Kratek zgodovinski pregled prinaša Chaix, *Reformation*, str. 9–27; ta pripoved se naslanja na predmoderno predstavo o zgodovini cesarstva kot o zgodovini propada (*Niedergangsgeschichte*). Haug-Moritz, *Verfassungsgeschichte*, str. 7–37; za umestitev tega razmisleka v transnacionalno okolje glej Benedict, *Whig Traditions*, str. 295–323; o sorodnem slovenskem zgledu gl. Jerše, *Die slowenische Reformation*, 128–150.

⁶ Schilling, *Reformation – Umbruch*, str. 13–34; primerjaj tudi: Schilling (ur.), *Reformator Martin Luther*.

⁷ Dober prikaz o nemški posebni poti (*deutschen Sonderwegs*) prinaša Langewiesche, *Staatsbildung*, str. 49–67; isti, *Der »deutsche Sonderweg«*, str. 57–65.

⁸ Osnovne podatke prinaša Stauber, *Nation, Nationalismus*, st. 1056–1082, prav tako tudi Langewiesche, *Nation*, str. 9–30; Hirschi, *Origins of Nationalism*, str. 439 in dalje.

⁹ Lepsius, *Nation Nationalismus Deutschland*, str. 12–27.

¹⁰ Glej predvsem odmevno delo Andersona, *Zamišljene skupnosti*. Dober uvod prinaša tudi Hobsbawm, *Nation and Nationalism*.

¹¹ »Dieses Auffinden und die Auswahl, was man ... in die eigene Nationskonstruktion einbauen will, steuert der Mensch, aber er wählt aus Vorhandenem. Er erfindet, indem er auffindet.« (Langewiesche, *Erfindung*, str. 602.)

¹² Izumljanje tradicije »ist ein Machtkampf, der über die Zukunft entscheiden will, indem er Vergangenheitsbilder durchsetzt.« Langewiesche, *Erfindung*, str. 616.

je te izume možno pripisati zgolj v obdobja kamor smiselno spadajo. To je drugi pogoj izumljanja, ki je povezan s konkretnim zgodovinskim položajem.¹³

Takega konstrukta pa ne smemo razumeti kot vzroka, ampak kot rezultat ustvarjalnih moči pri izgradnji nacije. Hkrati pa tudi kaže, da izgradnja naroda ne privede nujno tudi do ustanovitve nacionalne države, tudi v deželah, kjer sta se oba procesa pojavila že zgodaj, kot na primer v Švici ali na Nizozemskem, ne moremo nikakor govoriti o kontinuiteti in sočasnosti teh dveh procesov.¹⁴

Zgodovina Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti okoli leta 1500 nam ponuja odličen primer kako izgradnja naroda poteka v praksi. Zaradi razširitve Osmanskega imperija, ki je začela ogrožati cesarstvo, se je začel politični proces zgostitve (*Verdichtungsprozeß*), ki ni temeljito spremenil le politične strukture cesarstva, ampak tudi njegovo razumevanje in interpretacijo.¹⁵ Univerzalno razumevanje, ki se je pojavilo v poznem srednjem veku,¹⁶ je temeljilo predvsem na verski superiornosti cesarstva, kar se je kazalo predvsem v različnih simbolnih povezavah, kot so na primer vsakodnevni predmeti (kozarci, pladnji ipd.), ali pa v poslikavah mestnih hiš.¹⁷ Okoli leta 1500 je bil ta simbolni red soočen z novim reprezentativnim procesom, kar je razvidno že v spremembi oziroma dopolnitvi imena cesarstva. V srednjem veku je bilo cesarstvo preprosto poimenovano »Sveto« ali »Rimsko«, saj je bilo razumljeno kot zadnje izmed štirih imperijev, ki jih je v svoji viziji napovedal prerok Daniel. Njegovemu koncu naj bi sledil le še sodni dan.¹⁸ Tako je leta 1492 cesarstvo prvič dobilo še dodatek: nemške narodnosti.¹⁹ Takrat pojem nemške narodnosti ni označeval etnične ali nacionalne zavesti, ampak je veljal kot legitimacijska kategorija. Tako je bila ta oznaka pogosto uporabljena v pritožbah škofov (*Gravamina Deutscher Nation*), s katerimi so poizkušali zmanjšati papeževe finančne zahteve in omejitvi cesarjeve zahteve pri obdavčitvi državnih knezov in državnih mest. Cesar je pridevnik »nemška narodnost« pogosteje začel uporabljati po letu 1470, označeval pa je predvsem davčno zvezo, iz katere so se italijanski deli cesarstva, Burgundija in švicarska konfederacija počasi začele oddaljevati v procesu, ki je trajal do sredine 17. stoletja.²⁰

Skupaj s političnimi spremembami, ki so se zgostile okoli leta 1500, pa se je hkrati zgodilo tudi povečanje in izboljšanje medijske komunikacije, predvsem zaradi izuma tiska. To je humanistom omogočilo izoblikovanje samopodobe Nemcev, ki je primerljiva s tisto, ki so jo v 13. stoletju izoblikovali Francozi.²¹ Tu lahko

¹³ Primerjaj tudi: Thomé, *Vorbemerkung*, str. 1–7.

¹⁴ Langewiesche, *Nation*, str. 23; Hirschhausen/Leonhard, *Nationalismen*.

¹⁵ Za nadaljno literaturo o spremembah političnega razumevanja ustave v Cesarstvu okoli leta 1500 glej: Moraw, »*Von offener Verfassung*»; Schubert, *Einführung*.

¹⁶ Primerjaj še vedno relevantno delo: Schubert, *König und Reich*.

¹⁷ Müller, *Bilder*.

¹⁸ Za koncept *translatio imperii* glej: Schubert, *Einführung*, str. 24.

¹⁹ Primerjaj tudi: Schubert, *Einführung*, str. 24–38.

²⁰ Schmidt, *Geschichte*, str. 9–17.

²¹ Osnovni pregled dogajanja v Franciji prinaša: Jouanna, *Renaissance en France*, p. 3–359, glej: 65–68; Beaune, *Naissance Nation France*; za razmere v Cesarstvu glej: Hardtwig, *Elitebewußtsein*, str. 34–54; Hirschi, *Das humanistische Nationskonstrukt*, str. 355–396; isti, *Wettkampf*

navedemo primer recepcije Tacitove *Germanije*. Samo med letoma 1500 in 1517 je na prostoru med Dunajem in Strasbourgom izšlo sedem različnih izdaj tega dela,²² kar nam kaže, da se je že pred začetkom reformacije pojavila ideja o enotnosti nemškega naroda, ki so ga označevali »skupni izvor, regionalna zasidranost in etnična raznolikost, skupni običaji ... in skupna zgodovina, pa tudi politična oblast pomembnih vladarjev«. ²³ To so bile nekatere pozitivne sestavine diskurza, o nacionalni enotnosti. Hkrati je ta diskurz izpostavil tudi nekatere negativnosti: poudarjati se je začelo sovraštvo, ki je prešlo v nacionalne predsodke.²⁴ »Nemška skromnost in spodobnost namesto rimskega razkošja in grešnosti; nemška lojalnost namesto romanske dvoličnosti; nemški pogum in svoboda namesto italijanske priliznenosti in petolizništva.«²⁵ Te moralne kvalifikatorske dvojice so se uveljavile za razločitev Nemcev od mediteranskega sveta. Čeprav so pozitivni in negativni stereotipi dve plati iste medalje, kar seveda ni posebnost zgolj predreformacijskega obdobja, pa cilj humanistov nikakor ni bil integracija in centralizacija vseh Nemcev, ki so živeli znotraj cesarstva.²⁶ Transnacionalna oblastna struktura habsburškega cesarja, ki je svoj skrajni oblastni domet dosegla pod Karlom V, je preprečila, da bi se znotraj cesarstva uveljavil moment, ki je v zahodni Evropi omogočil enačenje dinastije, naroda in države.²⁷ Že v predreformacijski dobi so novi razmisleki o nacionalni identiteti stali v nasprotju s konceptom transnacionalne oblasti Habsburžanov.²⁸ Gre za nasprotje, ki so ga številni zgodovinarji spregledali, čeprav je marsikateri humanist uporabljal nacionalne argumente pri zagovarjanju cesarske nadoblasti nad stanovji, posebno tistih, ki so bili v cesarjevi službi.²⁹

Danes vemo veliko o socialnem in družbenem vplivu, ki ga je ta novi nacionalni diskurz imel v okviru cesarstva 16. stoletja. Kar vemo je tisto, kar je Heinrich Lutz opisal z besedami: »Luthrovo pot v javnost natisnjene besede«, pot, po kateri je Luther začel hoditi po letu 1520, in ki vodi »od začetne neartikuliranosti zahtev do

der Nationen. Sistematično analizo semantičnega polja z jasnimi definicijami nekaterih ključnih pojmov (natio, patria, gens) prinaša: Schirmermeister/Schlelein, *Semantik im Vergleich*, str. 9–48.

²² Izdaje Tacita: <www.vd16.de (zadnji dostop: 1.12.2017)>: Leipzig 1502/09 (VD16 T 26f.); Wien 1502/15 (ZV 14837; T 29; C 1903); Erfurt 1509 (VD16 T 25), Straßburg 1511 (VD16 B 1649) /Straßburg 1515 (P 3125; dt).

²³ Kloft, *Idee*, str. 197–210, citat na str. 208 (Predstava nemške nacije je pomenila »gemeinsame Abstammung, regionale Verankerung und ethnische Vielfalt, gemeinsame Sitten ('mores') und gemeinsame Geschichte, aber auch politische Führung unter bedeutenden Kaisern'').

²⁴ Za predstavitev negativne plati glej Reinhardt, *Primat*, str. 88–104; Schulze, *Entstehung*, str. 642–665.

²⁵ »Germanische Einfachheit und Anständigkeit statt römischem Luxus und Laster; deutsche Treue statt welscher Verlogenheit; deutsche Tapferkeit und Freiheit statt italienischer Kriecherei und Unterwürfigkeit.« (Kloft, *Idee*, str. 206.)

²⁶ Lutz, *Die deutsche Nation*, str. 529–559.

²⁷ Na to je še posebej opozoril Schubert, *Einführung*, p. 43 (das »Rückgrat einer zum Staat führenden, weitgehend dynastisch orientierten Kontinuität« fehlte); podrobneje isti, *König*, str. 245–296.

²⁸ Lutz, *Das römisch-deutsche Reich*.

²⁹ Za humanizem na dvoru cesarja Maksimilijana glej številna dela Dieterja Mertensa; kot uvod Mertens, *Patronage*, str. 125–154.

eksplicitnega apela po nacionalni moči in časti Nemcev«. ³⁰ Že v zgodnjem obdobju reformacije so se na novo vzpostavljajoče nacionalne zahteve začele združevati z verskimi zahtevami wittenberške različice reformacije. Luther je v svojih treh programskih besedilih, ki so izšla leta 1520, in ki zaznamujejo njegov dokončni prelom s papeštvom, ključno povezal verske zahteve z nacionalnim diskurzom, ki je izhajal še iz predreformacijskega obdobja. Poziv »plemstvu nemške nacije« naj se odpove stikom s papeško cerkvijo, s čimer je še bolj podkrepil zahtevo v zvezi s papeško eshatologijo. V papeštvu je videl prikaz antikrista, sledilca satana, ki se bo skladno biblični prerokbi, ob poslednji sodbi in koncu zgodovine, bori nasproti Bogu in Bogu zvestim. ³¹

Zgodnja reformacija se je pod vplivom wittenberške različice, navezala na predreformacijski cerkveni diskurz, ki je bil hkrati nacionalen in kritičen do papeža, pri tem se je oprla predvsem na nove medije. Humanistični diskurz o naciji je združila z apokaliptičnimi premisleki, kar je okoli leta 1520 ustvarilo kompleksnejšo pripoved. ³² Pomembno je opomniti, da takrat ni šlo za nacionalno-sekularni diskurz, ampak za scela versko argumentacijo, ki je bila predstavljena tudi nepismenim. ³³ Hkrati nimamo dokazov, da je humanistični diskurz o naciji kakorkoli spremenil simbolno reprezentacijo cesarske politike. Po letu 1530, ko je cesar Karl V. na državnem zboru v Augsburgu zavrnil novo teološko doktrino, je nacionalni diskurz postajal vedno pomembnejši v komunikaciji med cesarjem, ki ga je podpirala večina Cesarstva, in vplivnimi sledilci Luthra, ki jih je simboliziral Luthrov zaščitnik, saški volilni knez. ³⁴ V ponazoritev do zdaj rečenega smo kot primer izbrali šmalkanldensko vojno v letih 1546/47, ki je sodobniki niso le slučajno poimenovali nemška vojna. ³⁵

3. Pot v vojno

Do leta 1530 je bil Luthrov koncept nacionalne protestantske cerkve že preteklost. To je dokaz omejenega učinka Luthrovih komunikacijskih kanalov. V

³⁰ »Der Weg Luthers in die unbeschränkte Öffentlichkeit des gedruckten Wortes führt zugleich von der Unausgesprochenheit des deutschen Hintergrundes zum ausgesprochenen Appell an die nationalen Kräfte und an den Stolz der Deutschen.« (Lutz, *Die deutsche Nation*, str. 18).

³¹ Za nacionalni diskurz, kot se je izoblikoval okoli leta 1520, in ga je kasneje uporabil Luther glej: Lutz, *Die deutsche Nation*; Schmidt, *Geschichte*, str. 55–64 (s starejšo literaturo); Mertens, *Nation als Teilhabeverheißung*, str. 115–134; pogled na celotno dogajanje s katoliške perspektive glej: Bagchi, *Teutschlandt uber alle Welt*, str. 39–58.

³² Primerjaj Müller, *Bilder*.

³³ Za analizo tiskov v 20-ich letih 16. stoletja glej: Köhler, *Flugschriften als Massenmedium*; Scribner, *Popular Propaganda*; Edwards, »Printing, Propaganda».

³⁴ Augsburski državni zbor leta 1530, ter trije, ki so mu v 16. stoletju sledili v raziskavah še vedno niso predstavljeni povsem celovite, predvsem zaradi neujeenega gradiva. Za sodobnejši celovitejši pregled glej predvsem Stollberg-Rilinger, *Kleider*, str. 93–136.

³⁵ Schmidt, *Teutsche Kriege*, str. 33–61, predvsem str. 35–41; Schmidt navaja številne primere, a mu jih ne uspe umestiti v sočasni publicistični diskurz o vojni.

četrtem desetletju 16. stoletja se je protestantska stran redko sklicevala na nemško nacija, medtem ko je cesarska stran nacionalni argument uporabil kot lastno legitimacijsko sredstvo.³⁶ Ko so protestanti konec leta 1530 izoblikovali Krščansko zvezo³⁷ (*christliche Vereinigung*), ki je kasneje postala znana predvsem kot Šmalkaldenska zveza, se niso sklicevali na nemški narod, ampak so svoja dejanja argumentirali kot dolžnost vsakemu podložniku zagotoviti njegov duhovni blagor. Izhajali so iz klasičnega predmodernega prepričanja, da so vladarji odgovorni za blagor podložnikov. Sodelovanje v Šmalkaldenski zvezi je vsakomur zagotavljalo vojaško pomoč ob morebitnem sovražnem napadu na njegove podložnike. Koncept obrambe pa je temeljil na prepričanju, da vojaško posredovanja ni prvo, ampak zadnje sredstvo pri doseganju ciljev, potem ko so bile uporabljene že druge možnosti. V tem smislu je zadevalo vse zadeve v zvezi z vero, kot so jo razumeli člani zveze. Ključna sprememba v zgodovini Zveze se je zgodila na koncu leta 1535 in na začetku prihodnjega leta, ko so se zedinili o t.i. Obrambni ustavi (*Verfassung zur Gegenwehr*). Sledeč temu dogovoru, se je Zveza pod vodstvom dveh najpomembnejših vladarjev, saškega volilnega kneza in hesenskega mejnega grofa, aktivneje začela pripravljati na morebitni vojaški spopad, četudi tedaj Zveza ni bila neposredno ogrožena. Vojska je bila prvič uporabljena sedem let pozneje, leta 1542 v spopadu s Henrikom Braunschweig-Wolfenbüttlom.³⁸ Vse to je od Zveze terjalo upravičevanje svojih dejanj.³⁹ In upravičevanje, ki so ga podali, je povedno. V svoji vojni so opustili versko upravičevanje, in so se raje predstavljali kot branilci deželnega miru nasproti kršitelju, knezu Henriku. To je vključevalo tudi tradicionalni apel cesarju, kot garantu politične stabilnosti, ki takrat ni bil podkrepjen niti z verskimi niti z nacionalnimi argumenti. Ta argumentativna strategija Zveze iz leta 1542 pa leta 1546, ko je Karl V. nastopil zoper vodji Zveze na istem temelju domnevne kršitve deželnega reda, ni več zadostovala.⁴⁰ Ob izbruhu vojne poleti leta 1546 se je Zveza, predvsem pa saški volilni knez, lotila obsežne medijske ofenzive, ki je trajala do konca vojne in popolnega poraza Šmalkaldenske zveze leta 1547.

³⁶ Glede vprašanja reformacije na državnem zboru v Augsburgu leta 1530 glej Kastner, *Quellen zur Reformation*, str. 501–520.

³⁷ Že sodobniki so Zvezo poimenovali Šmalkandska, po kraju Schmalkalden, kjer so se člani Zveze srečali prvič, ter tudi pogosto v sledečih 17 letih njenega obstoja. »Der Schmalkaldische Bund und die Stadt Schmalkalden,» *Verein für schmalkaldische Geschichte und Landeskunde*, (s.l. [Schmalkalden]: Selbstverlag, 1996); za podrobnejšo zgodovino Zveze in njen razvoj do glej 1541/42Haug-Moritz, *Schmalkaldische Bund*, predvsem str. 43–69, str. 77–92, str. 311–388.

³⁸ Brady, Jr., *Jacob Sturm*, str. 149–167.

³⁹ Haug-Moritz, *Widerstand*, str. 141–161.

⁴⁰ Celovite predstavitev Šmalkandske vojne kot vojaškega spopada še nimamo. Za predstavitev vojne s položaja saškega kneza glej še vedno relevantno delo Mentz, *Johann Friedrich*, str. 1–112, str. 545–564; Tracy, *Emperor Charles V*, str. 204–228 prinaša pogled na vojno s cesarjevega zornega kota.

4. »Nemška nacija« kot referenčna točka v publikacijah v času šmalkaldenske vojne (1546/47)

Vojne niso zgolj fizični konflikti, ampak gre tudi za konflikte interpretacij in idej, kar je še posebej pomembno v kontekstu izgradnje narodov.⁴¹ To je tudi razlog, da smo se odločili ravno za vprašanje, kako je vojna pripomogla k oblikovanju legitimatornega nacionalnega diskurza. Šmalkaldenska vojna je bila prva vojna v obdobju predmoderne, ki ni bila bojevana zgolj z orožjem, pač pa tudi z javnim peresom. Šmalkaldenska vojna je bila poleg Luthrovega nastopa na državnem zboru v Wormsu leta 1521 tista referenčna točka, ki se je najpogosteje pojavljala v veliki pripovedi o povezavi Luthra in Nemcev.⁴² Več kot pol milijona različnih brošur in pamfletov je poročalo o bojih, kar 95 odstotkov vseh pa je temeljilo predvsem na jezikovnem posredovanju, manjši delež pa na vizualni komunikaciji. Besedila so seveda prinašala izjemno širok diapazon različnih mnenj, od argumentacij sprtih strani, ki so prihajale tako iz cesarske kot tudi saško-hesenske pisarne, do različnih »časopisov«, pesmi in balad ter besedil, ki so ostala zvesta religioznemu diskurzu in so bralce pozivale h kesanju in molitvi. V nagovarjanju izjemno širokega in socialno heterogenega dela prebivalstva se je Šmalkaldenska zveza, bolj kot cesarska stran, oprla na »nemškega človeka iz ljudstva«, ki so bili takrat izključeni iz vladanja. Dominacija, ki jo je Šmalkaldenska zveza imela v sporočanju o ključnih dogodkih leta 1546, nakazuje, če jo primerjamo s cesarsko stranjo, da se Zveza ni pripravila zgolj na spopad z orožjem, ampak tudi na medijsko vojno. Še več, trdimo lahko, da to odslkava strukturo industrije tiska, ki se je nahajala predvsem v protestantskih cesarskih mestih in v protestantskih deželah. Analiza tiskov leta 1546 in naslednjega leta pa nam kaže, da je izguba vojaške moči, pomenila tudi zmanjšano interpretativno moč protestantske strani. Kaj pa je to pomenilo za nacionalni diskurz?

Če se omejimo z na začetku označenim pristopom ter vključimo zgolj tiste pamflete, ki imajo v svojem naslovu omenjene Nemce, nemški narod ali reprezentirajo katerega izmed simbolov v podobi *Germanie* in se ukvarjajo z nacionalnim diskurzom, ugotovimo, da takšni pamfleti predstavljajo okoli deset odstotkov vseh medvojnih tiskov. Ker v 16. stoletju naslovi povzemajo vsebino besedil, kot je pokazala zgodovina medijev,⁴³ lahko postavimo dovolj trdno hipotezo, da so sodobniki vprašanju nacije dajali zgolj drugoten pomen. Opazno je, da so avtorji pamfletov, ki so v svoja besedila vključevali nacionalni diskurz, vsi prihajali iz Šmalkaldenske zveze, izjema je le eno besedilo. Že na začetku vojne so protestanti obudili nacionalni diskurz, ki so ga nazadnje množičneje uporabljali v dvajsetih letih 16. stoletja. Še posebej opazna je rast ksenofobije znotraj tega diskurza. To je dovolj razumljivo, saj se je cesar opiral predvsem na italijanske in flamske najemnike.

⁴¹ Langewiesche, *Nation*, str. 26–31 (glej tudi priloženo literaturo).

⁴² Waldeck, *Publizistik*, str. 44–133; Haug-Moritz, *Communicating the cause*. Baze podatkov, podprte še z nekaterimi drugimi programi, omogočajo sistematični pregled tiskov šmalkandske vojne (1546/47) in prve vojne za vero (1562/63) v Franciji.

⁴³ Labarre, *Les incunables*, str. 228–255, tu: str. 230–235.

Tako na primer augsburški teolog Wolfgang Musculus v svojem delu »Opozorilo Nemcem in protestantskim vojakom«, trdi, da je nujen oborožen odpor, saj bo zgolj tako preprečeno »tujcem in romansko govorečim ljudem« uničenje »telesa, časti, dobrobiti, žena in otrok« Nemcev.⁴⁴

Tu lahko navedemo prvi sklep: nacionalna ideja ni predstavljena kot ideja, ki naj vključuje vse socialne in verske skupine, kot je to značilno za sodobne nacionalizme, ampak je nacionalna ideja trdila, da so zgolj protestantski Nemci edini pravi Nemci, kar nakazuje že naslov Musculusovega pamfleta. Obenem pa moramo imeti v zavesti, da je bilo sklicevanje na nacijo tudi v paradigmi šmalkaldenske interpretacije konflikte bolj kot ne sekundarna tema.

Vendar nam ta teza ne pokaže vsega pomena nacionalne ideje znotraj šmalkaldenske interpretacije konflikta. Da bi na to vprašanje podali jasnejši odgovor, se bomo v nadaljevanju posvetili izbranim primeroma.

Prvi primer je pamflet, za katerega lahko upravičeno sklepamo, da je imel določen pomen, saj so ga kar šestkrat ponatisnili.⁴⁵ Njegov avtor je Johannes Schradin, teolog, ki je prihajal iz južnonemškega Reutlingena,⁴⁶ mesta čigar mestni svet je med vojno pripadal Šmalkaldenski zvezi. Podoba na naslovnici nam nakazuje temo Schradinovega besedila. Vidimo lahko osebo, verjetno gre za poosebitev avtorja besedila, ki posluša plemkinjo, v kateri lahko po »noši in jeziku« prepoznamo *Germanio*. Vidimo jo lahko, kako je stopila pred cesarja Karla, ki sedi obkrožen s svojimi francosko govorečimi svetovalci, in ga nagovorila: »O, Karl, Karl, četudi si mi že zdavnaj odvzel ves materinski ponos, ki sem ga imela, zdaj vendarle stopam pred te in želim govoriti s teboj. Če mi to dovoliš, saj sem vseeno tvoja resnična mama, bom zadovoljna in vesela. Če ne, pa se opravičujem in odhajam.«⁴⁷ Potem, ko je svojemu sinu podrobno razložila lojalnost Nemcev do njega in dinastije, ki traja že od časov Rudolfa Habsburškega, je izrazila svojo glavno obtožbo na njegov račun: nehvaležnost. »Če ti nekdo ponudi tako telo kot lastnino, vsak upa, da boš pokazal hvaležnost do dobrih in zvestih Nemcev tako, da jim boš zagotovil zaščito, mir in pomoč.« Namesto tega je sina obtožila sledenja »papežu in hudičevim lažem. Dovolil si, da te je rdeča rimska vlačuga vpregla v svoj voz, kar je v nasprotju s tvojo lojalnostjo in prisego, in pripeljal tuje romansko govoreče svetovalce, ki so sramota in žalost nemške dežele.«⁴⁸ Germania je svojo lamentacijo zaključila

⁴⁴ W[olfgang] M[usculus], »*Vermanung an den teutschen und evangelischen Kriegßman* (brez kraja, brez izdajatelja, 1546): »(wöllen wir eintweders nit zusehen), dz wir durch frembde nationen und das welsche volk an leib, eer, gut, weib und kinden verheeret« (University Library Augsburg, 02/IV.28.4.498 ang. 11, p. Aii). Nadaljni primeri v Schmidt, *Geschichte*, str. 92–96.

⁴⁵ Gl. www.vd16.de Prim.allerdings: ierter Form vor S 4050 – 4053, ZV 14157, ZV 21413.

⁴⁶ Heyd, Schradin, Johann. *Allgemeine Deutsche Biographie* 32 (1891), str. 438–440 (<https://www.deutsche-biographie.de/pnd124436242.html#adbcontent>; 15.01.2018).

⁴⁷ »o Carle, Carle, wiewol mir/ all mütterliche würde bei dir/ genommen ist vor langen tagen./... so komb ich ietzt herein/ und wil ein red haben mit dir./ Nimbstu es auf für gut von mir/ als deiner muter trewen vol./ bin ich zufried und gfelt mir wol;/ wo nit, so wil ich eigentlich/ hiermit entschuldigt haben mich.»

⁴⁸ »setzt man zu dir beid leib und gut,/ verhofft, du solltest widerumb/ den lieben trewen Teutschen frumb/ mit schutz und schirm, fried und geleit/ erzeigen auch dein dankbarkeit./ ... des bapsts und teufels trug und list,/ ... und lest dir die rot hur zu Rom/ in dein maul legen biß

z grožnjo kazni, ki jo bo cesar moral utrpeti: »In Bog te bo ... kaznoval v peklu za vse večne čase. Vedno se zgodi njegova volja. Nato je Germania obmolknila. Zanimalo me je, kako se bo na vse to odzval cesar. Pretvarjal se je, da ni ničesar slišal, ter je zgolj molčal.«⁴⁹ Medtem, ko je Germanija zapuščala sobo, ter moledovala boga, naj kaznuje cesarja, je pripovedovalec spomnil naslovnike dela, da je Germania tudi njihova mati, in »naj se upirajo sovražnem cesarju z vsemi močmi, ter naj vztrajajo pri nemštvu.«⁵⁰ Tu lahko zaznamo, da Schardin uporablja idejo nacije kot literarno strategijo v okviru univerzalizacije vojaškega konflikta, ki ga postavlja v kontekst odnosa mati-sin, ki so poznani vsem stanovom in vernikom vseh religioznih skupin. Hkrati je cesar predstavljen kot tisti, ki krši norme, ki so temelj družine, predvsem z neupoštevanjem hvaležnosti in izogibanjem pokori. Schardin s tem pristopom obrne glavno obtožbo, ki jo je cesar naslovil na saškega volilnega kneza in hessenskega mejnega grofa, ko ju je izobčil. Karl V. ju je obtožil *crimen laesae maiestatis*, tako v pravnem kot tudi etičnem oziru. Kljub njegovemu očetovskemu trudu v »njegovi ljubeči domovini nemškega naroda« skozi celotno obdobje njegove vladavine, nista pokazala nobene hvaležnosti, ampak sta ga še naprej izkoriščala.⁵¹

Ko analiziramo idejo nacije v podobnih pamfletih ugotovimo, da se je nacionalizem, kot sekularna vrednota 19. stoletja, ki ga je predhodno uporabljal humanizem, le redko pojavlja v protestantskem diskurzu. Nacionalna enotnost je bila torej integrirana v predstave, ki so bile mod močnim vplivom vere in teologije. Oziroma natančneje, ideja nacije je bila umeščena v zgodovino odrešitve. Nacionalni apel je predstavljal protestante kot »prave Nemce«, ki so bili enaki božjemu izvoljenemu ljudstvu Izraela. Zato lahko v besedilu Hansa Sacha »Obžalovanje nemških dežel z zvestim Eckhartom«, ki je naš drugi izbrani primer, najdemo klic, da je potrebno zgolj »slediti luči (protestantski vesti) in Bog nas ne bo nikoli zapustil, saj nam bo pomagal na različne načine. Kot se je pogosto zgodilo ljudstvu Izraela, ko pred seboj ni zagledalo ničesar drugega kot le smrt, je Bog premagal njihove sovražnike. In njegova roka je dovolj močna, z njo bo odrešil svoje ljudstvo.«⁵² Tako kot je bila odrešitev prikazana v zgodovini Izraelcev, je bilo treba zgolj pogledati znake časa na ozadju odrešitve, kot se je kazala od nastanka sveta do sodnega dne.

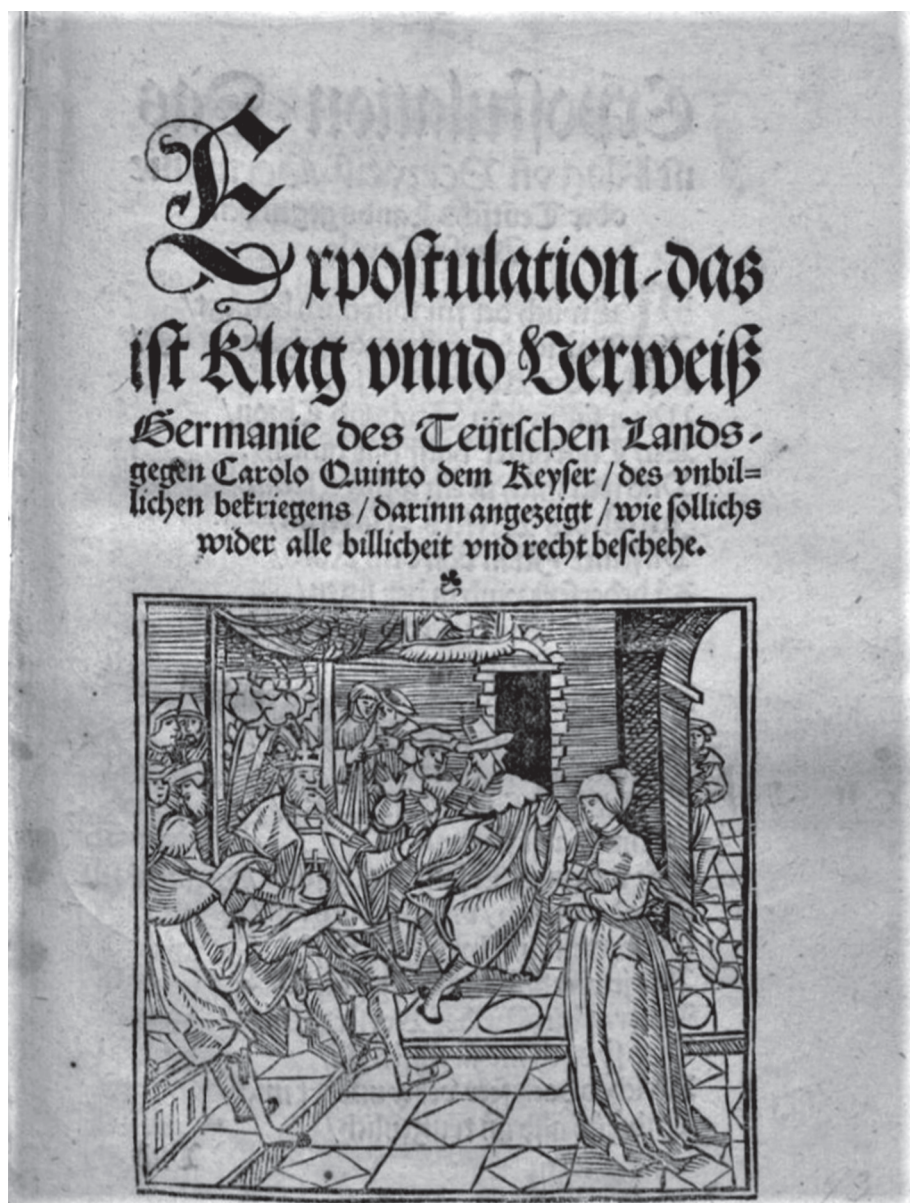
und zaum/ und fürest wider trew und eid/ dem teutschen land zu schand und leid/ ein frembd welsch volk in teutsche land.”

⁴⁹ »und wirt gott dennoch strafen dich/ im hellischen fiewer ewiglich/ in aller sach gescheh sein will./ Germania schwig also still/ Ich dacht: wie will der keyser eben/ auf diese red ein antwort geben?/ Er thet, als ob ers nit gehort und antwortet ihr nit ein wort.”

⁵⁰ »(dem wiltu auch mit leib und gut)/ widerstand thun aufs aller best/ und halten bei den Teutschen fest.«

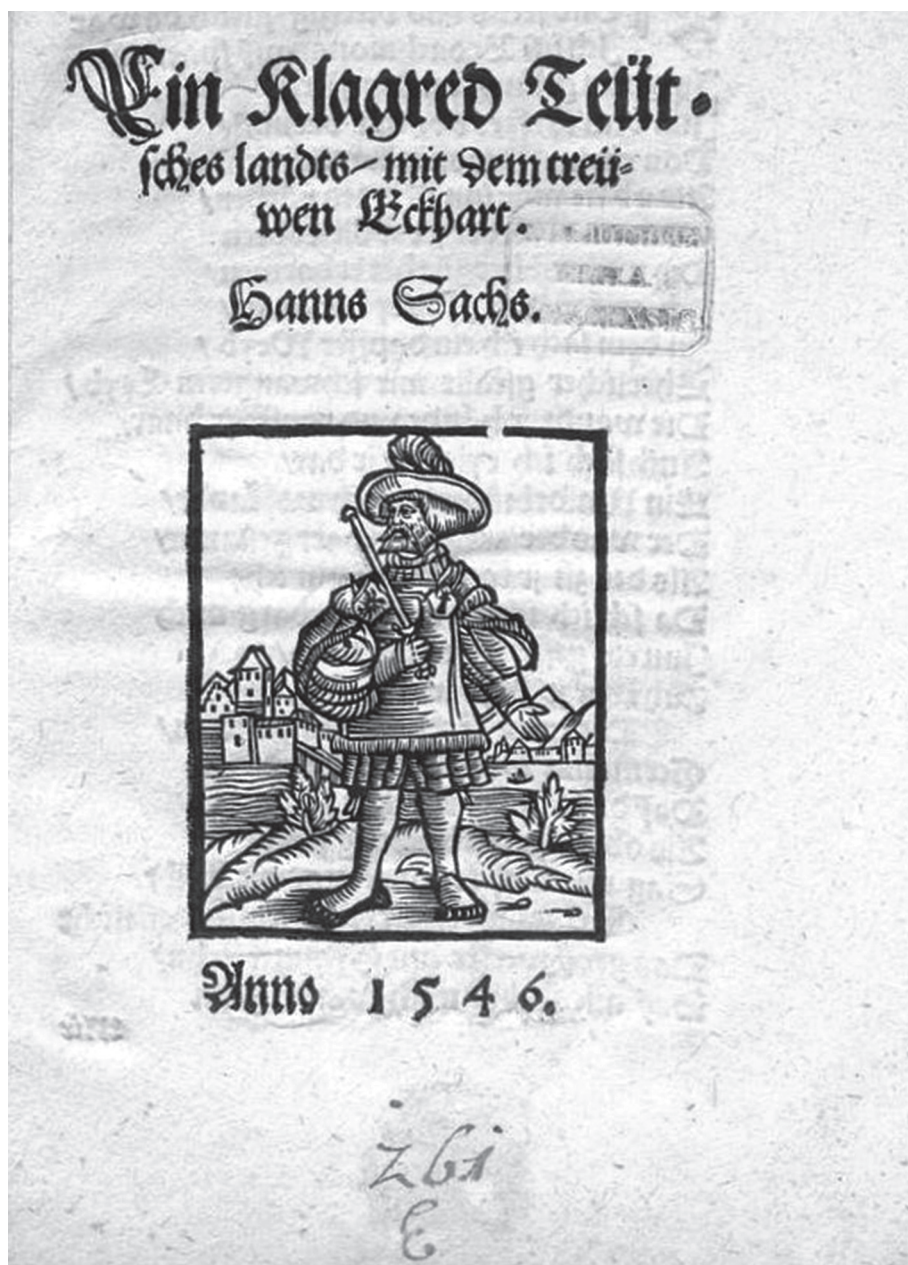
⁵¹ Gl. *Deutsche Reichstagsakten*, 552–562, Citat: 553 (»auß angeborner lieb und zunaigung, so wir zu dem hl. Reiche teutscher Nation als unserm geliebten vaterlandt ye alwegen getragen und noch tragen«).

⁵² Sachs, Hans, *Ein klagred teutsches lands mit dem trewen Eckhart*, (brez kraja, brez izdajatelja, 1546), (»Bleib du nur bei dem liecht bestehn; / so wirt dich gott ie nit verlaßen, / zu helfen hat er gar vil straßen. / Wie es im volk Israhel oft gschach, / das nichts dann sterben vor im sach, / doch wurden sein feind selbst gestürzt. / Sein arm ist ie noch unverkürzt, dadurch er sein lieb volk erlöst.«); urn:nbn:de:bvb:12-bsb00031362-2; 15.01.2018.

Slika 1. Johannes Schradin, *Expostulation, das ist Klag und Verweiß Germanie oder Teütsch Lands gegen Kayser Carolo* (1546). Staatsbibliothek zu Berlin.

In vendar so bili znaki časa jasni. Vojna je napovedovala prihod poslednje sodbe, kot jo je opisal prerok Daniel v Stari zavezi, 24 psalm v Matejevem evangeliju in Janez Krstnik v Apokalipsi. Nastopila je poslednja ura pred sodnim dnem. Antikrist se je pojavil na zemlji. A tu bo zgolj kratek čas, saj bo kmalu za vekomaj poslan v pekel s svojimi sledilci. Pa vendar Antikrist ni kdorkoli, ampak v njegovi podobi vidimo papeža s svojimi zvestimi pomočniki, tj. hudičem, katoliško duhovščino in zdaj tudi

Slika 2. Hans Sachs, *Ein klagred teutsches lands mit dem trewen Eckhart* (1546). Bayerische Staatsbibliothek.

cesarjem, ki je bil pod njegovim vplivom, kakor je razvidno iz protestantskih tiskov že od dvajsetih let 16. stoletja naprej.⁵³

⁵³ Za ta stereotip v času Karla V. (1548–1551/52) glej Kaufmann, *Ende*, še posebej njegove prispevke k eshatološkem mišljenju zgodnjih protestantov, *Ende*, str. 430–448.

Sklenemo lahko, da je v času Šmalkaldenske vojne večji pomen odigrala retorika odrešitve kot pa nacionalni diskurz. Z njo so se lažje dotaknili protestantskih stanov in podložnikov. Na to nam jasno kaže tudi način, kako je Zveza razumela vojaški poraz.⁵⁴ Razlaga, utemeljena na ideji odrešitve, omogoča nekaj, česar nacionalni diskurz ne: pozitivno vrednotenje poraza.⁵⁵ Če je nacija poslednja vrednota, za katero se borimo, šteje le zmaga, medtem, ko je poraženec obsojen na izgubo lastnega smisla. V nasprotju s tem pa je z idejo religije in odrešitve možno razložiti tako poraz kakor tudi zmago. Navsezadnje protestanti sploh niso uporabljali besede poraz. Poraz je bil razumljen kot preizkus božje izbranosti. Tisti, ki je preživel preizkušnjo svoje duše je zmagovalec, vendar ne pred posvetnim svetom, ampak pred božjim obličjem. In kot pravi Sveto pismo: tisti, ki verjamejo v Boga, ne bodo puščeni sami na svetu. Na to zmago bo treba počakati še nekaj časa, pa vendar bo nekega dne prišla, »non dormitat neque qui custodit Israel«. Saj tisti, ki varuje Izrael nikoli ne spi, kot nam kaže pamflet iz leta 1547.⁵⁶ Poraz je tako razumeti zgolj kot prehod, saj boljša prihodnost zagotovo šele prihaja.

Dokler je bila takšna interpretacija obče sprejeta med ljudmi, je odrešeniški diskurz odigral pomembnejšo vlogo kot sekularno-nacionalni pristop. Šele z izgubo zmožnosti take interpretacije, da bo zemeljsko trpljenje poplačano v onstranstvu, se je ideja nacije ločila od verskih predstav in pridobila na pomenu. Ideja nacije je začela prečiti vsa polja socialnih vrednot. To je bila značilnost sodobnega nacionalizma, ki je hkrati tudi ključni razloček med modernim in predmodernim nacionalizmom. Te raziskave nam omogočajo, da razlago Luthra in reformacije v 19. stoletju vidimo skozi prizmo velike pripovedi. Le-ta nam pove veliko o tistih, ki zgodbo pripovedujejo, ter o času v katerem živijo, prav ničesar pa ne izvemo o zgodovini, v našem primeru o Luthru kot zgodovinski figuri in času v katerem je živel.⁵⁷

5. »Luther. 500 let reformacije.« – jubilejno leto 2017: stara pripoved v novi preobleki

In kako danes, v letu 2017, obeležujemo reformacijo, ko smo nedavno praznovali t.i. Luthrovo leto, ki ga je še posebej zaznamovala 500 obletnica reformacije?⁵⁸ Čeprav za zdaj še ne moremo podati natančne analize praznovanja obletnice, pa naj le izpostavimo povedni primer, ki dobro kaže na sodobni odnos do Luthra in »njegove« reformacije.⁵⁹

⁵⁴ Haug-Moritz, *Konstruktion*, str. 345–374.

⁵⁵ Tako Graf, *Nation, Gott*, str. 285–317.

⁵⁶ Johann Pollicarius, *Der XXXVII. Psalm, Der . . . Fürstin Frawen Sybilla . . . und alle den ihren, sampt allen betrübten Christen zu trost ausgelegt* (Erfurt: Gervasius Stürmer, 1547), <urn:nbn:de:gbv:3:1-348052>; »und ob es Gott möchte ein zeitlang verschieben und auffzihen, so wirdt es doch ein mal kommen müssen, Gott wird nicht taub sein.«

⁵⁷ Primerjaj Wood, *Christianity*; Bernhard idr., *Luther und die Reformation*.

⁵⁸ Tako je obletnico poimenovala Evangeličanska cerkev Nemčije, ena izmed najpomembnejših nemških verskih ustanov. <https://www.luther2017.de/de/> (19.1.2017).

⁵⁹ Kot odgovor na praznovanje Evangeličanske cerkev Nemčije, se je izoblikovala platforma »Refo500«, ki je opozarjala, da je praznovanje preveč osredinjeno okoli Luthra, in da ne posveča zadostne pozornosti reformaciji kot celostnemu gibanju. <https://www.refo500.com/de/partnerliste/> (20.01.2018).

Gre za predlog zakona, ki ga je junija leta 2015 pripravil senat mesta Berlin. Zakon je predvideval, naj bo 31. oktober 2017 nacionalni praznik v celotni Nemčiji; 31. oktober je sicer praznik zgolj v nekaterih zveznih deželah, tj. v deželah Brandenburg, Mecklenburg-Predpomorjansko, Saška-Anhalt, Saška in Turingija.⁶⁰ Avtorji osnutka zakona so najprej orisali dogajanje 31. oktobra 1517, s čimer so pokazali na svoje prepričanje, da ljudje ne vedo prav dobro, kaj se je tedaj zgodilo; to je morda res in vsekakor ni presenetljivo, če se zavedamo dejstva, da je komaj vsak tretji Berlinčan član katere izmed krščanskih cerkva.⁶¹ V nadaljevanju so zapisali, da je reformacija pomemben cerkveni pa tudi kulturni dogodek svetovnega in evropskega pomena, in odločilna prelomnica v zgodovini Evrope. Ni vplivala zgolj na družbo, glasbo, umetnost in literaturo, kot jih v marsičem določa še danes, ampak je pripomogla tudi k oblikovanju pojma svobode, s čimer je tlakovala pot razsvetljenstvu, ki je pripeljalo do uveljavitve človekovih pravic in demokracije. Ob tem je prav posebej pomembno izpostaviti njen prispevek k razvoju in standardizaciji nemškega jezika, predvsem zaradi prevoda Biblije.⁶²

Iz tega je razvidno, kako velik je razkorak med zgodovinskim Luthrom in spominskim Luthrom, in da gre za negovanje spomina in mita, kot ga je v marsičem razvil t.i. Kulturprotestantismus okoli leta 1900, in ki je še vedno živi v javnosti, medijih in na družbenih omrežjih. Hkrati pa lahko vidimo tudi, da so sodobne znanstvene študije o reformaciji, v medijih in javnem diskurzu pogosto spregledane ali vsaj marginalizirane.⁶³ V sodobnem spominskem diskurzu o reformaciji pa nam vseeno ena izmed lastnosti »stare pripovedi« v manjka. V Zvezni republiki Nemčiji so oblikovalci in negovalci reformacijskega spominskega diskurza Luthra prikazovali kot nacionalnega heroja Nemcev.⁶⁴

Na koncu se ustavimo ob vprašanju, kaj je, gledano z današnjega zornega kota, posebej pomembno, da si zapomnimo o Luthru in reformaciji. Sodobni način spominjanja se dobro vklaplja v koncept zahodne sekularnosti, kot ga je v svojih analizah razdelal William Cavanaugh, razvil pa se je v obdobju hladne vojne. Ta nazor poizkuša vojaške spopade prikazati v luči konflikta civilizacij, ki ga odločilno zaznamuje vera. V zadnjem času se je tak pogled oblikoval predvsem v odnosu do islama. Vse, kar »nas«

⁶⁰ Abgeordnetenhaus Berlin, Drucksache 17/2340- Vorlage zur Beschlussfassung, <https://www.parlament-berlin.de/adoss/17/IIIPlen/vorgang/d17-2340.pdf> (hier: S. 2) (19.01.2018)

⁶¹ Statistik Berlin Brandenburg, Statistischer Bericht <https://www.statistik-berlin-brandenburg.de/publikationen/stat_berichte/2015/SB_A01-05-00_2014h02_BE.pdf (S. 47); 19.1.2018>.

⁶² Die Einfügungen in eckigen Klammern beziehen sich auf das im Rahmen der Lutherdekade / des Reformationsjubiläums (2008 – 2017) von der EKD ausgerufenen »Themenjahre« Vgl. EKD, Themenjahre der Reformationsdekade <https://www.ekd.de/Themenjahre-Reformationsdekade-22471.htm> (19.1.2018)

⁶³ Kratek in jasen pregled stanja raziskav prinaša Mörke, *Reformation, Voraussetzungen, Durchsetzung*. Gl. tudi Axel Gotthard, *Reformation, Thesen, Folgen*, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/reformation/> (19.1.2018) Thomas Kaufmann od samega začetka praznovanja, ki ga oragnizira Nemška evangeličanska cerkev, opozorja na prikrajanje reformacije veliki pripovedi in lastnim interesom cerkvene organizacije. Glej: Kaufmann, Herausforderungen, str. 70-75 https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/s12_iv_lesebuch_schwerpunktthema.pdf (19.01.2018). Glej še ostala njegove intervencije v javni diskurz o reformaciji <https://www.uni-goettingen.de/de/+ver%c3%b6ffentlichungen+im+audio-+und+video-format/185781.html> (19.01.2018).

⁶⁴ Prim. tri različne razstave ob tem jubileju v Berlinu, Eisenachu in Lutherstadt Wittenbergu. <https://www.3xhammer.de/de/> (20.01.2018).

loči od »njih«, je v javnem diskurzu pripisano vplivu in posledicam Luthra in »njegove« reformacije: naša krščanska zmožnost preseči shizmo ter slaviti dosežke reformacije, nasproti duhu sovraštva, nasilja in verskih vojn, ki zaznamujejo islamski svet.⁶⁵ Enake pravice žensk nasproti njihovem zatiranju, demokracija nasproti avtokraciji; šolanje in prevlada razuma namesto verske gorečnosti in iracionalnega vedenja; ekonomski uspeh nasproti neuspehu in tako dalje.⁶⁶ Od srede 19. stoletja do srede 20. stoletja je bila zgodovina reformacije uporabljena v stari zgodbi o naši lastni superiornosti, ki po temeljnih prelomih nemške zgodovine v 20. stoletju⁶⁷ ni omejena zgolj na prostor Nemčije, ampak predstavlja celoten krščanski Zahod.

Zgodovinarji ob takšnih spominskih razlagah ne moremo biti zadovoljni. Thomas Kaufmann, ugledni cerkveni zgodovinar, je v časopisnem članku septembra 2017, v katerem je povzel reformacijsko spominsko dogajanje v zadnjem desetletju, z jasnimi besedami povedal, da je bil jubilej, ki se ga je praznovalo v stari veliki pripovedi znotraj novega transnacionalnega okvira, zapravljena priložnost.⁶⁸ Cena, ki mora biti plačana za ta neuspeh je visoka, tako v dobesednem kot tudi metaforičnem pomenu. Če bi se zgodovinski analizi reformacije posvetili z enako zavzetostjo in resnostjo, kot se je posvečalo staremu mitu, bi lahko iz tega praznovanja skovali kako dobrobit za naš čas. Javnost bi tako na primer lahko izvedela, da so koncepti in ideje – v našem primeru nacionalizem –, gledano s historičnega stališča, ne morejo biti ne dobre ne slabe, ampak so lahko le v svojem času bistvene in konstitutivne. Ne gre za večne in trdne metazgodovinske koncepte, ampak za ideje, ki so odvisne od ljudi, njihove predstavitve in njihovih predstav in uporabe pojmov v historičnem prostoru in času. In to je spoznanje, ki ni pomembno le zgodovinarjem, ampak tudi za naš čas, in danes morda bolj pomembno kot nekdaj.

Viri in literatura

Viri:

Abgeordnetenhaus Berlin, Drucksache 17/2340- Vorlage zur Beschlussfassung, <https://www.parlament-berlin.de/ad0s/17/IIIPlen/vorgang/d17-2340.pdf>

ARD, Auswirkungen der Reformation, http://www.ard.de/home/wissen/Auswirkungen_der_Reformation/3889386/index.html (19. 1. 2018)

Deutsche Reichstagsakten, Jüngere Reihe: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V., Bd. 17: Der Reichstag zu Regensburg, bearb. von Rosemarie Aulinger, München : R. Oldenbourg Verlag 2005.

⁶⁵ Okvirno Cavanaugh, *Religious violence* str. 486–502; za pomen tega mita na Zahodno politiko v 1990-ih glej isti, *The myth*, str. 181–230. Za širši kontekst pojma, predvsem v navezavi na zahodno-sekularne vojaške akcije v imenu obrambe svobode, človekovih pravic in demokracije glej Hoffmann, *Moralpolitik*.

⁶⁶ Tako razumevanje je pogosto v medijih. Eden izmed takih primerov je oddaja nemške nacionalne televizije ARD, *Auswirkungen der Reformation* http://www.ard.de/home/wissen/Auswirkungen_der_Reformation/3889386/index.html (19.01.2018)

⁶⁷ Šele politično-intelektualni prelom po 2. Svetovni vojni je omogočil bolj pogled na Luthra, ki se je začel odmikati od vloge heroja. Langewiesche, *Umschreiben*, str. 67–80).

⁶⁸ Kaufmann, *Konfession belebt das Geschäft*.

- EKD, Themenjahre der Reformationsdekade, <https://www.ekd.de/Themenjahre-Reformation-sdekade-22471.htm> (19. 1. 2018)
- Haug-Moritz, Gabriele (ed.), Themenportal »Reformation«: Mythos Reformation <https://www.historicum.net/purl/8m/> (15. 1. 2018)
- Kastner, Ruth (ur.), *Quellen zur Reformation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994.
- Kaufmann, Thomas, Herausforderungen angesichts des Reformationsjubiläums. Ein kirchenhistorischer Zwischenruf. Perspektiven 2017, Ein Lesebuch. EPD (brez letnice), https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/s12_iv lesebuch_schwerpunktthema.pdf
- Kaufmann, Thomas: *Konfession belebt das Geschäft*. Frankfurter Allgemeine Zeitung 18. 9. 2017.
- M[uscus], W[olfgang], »*Vermanung an den teutschen und evangelischen Kriegßman* (brez kraja, brez izdajatelja, 1546).
- Pollicarius, Johann, *Der XXXVII. Psalm, Der . . . Fürstin Frawen Sybilla . . . und alle den ihren, sampt allen betrübten Christen zu trost ausgelegt* (Erfurt: Gervasius Stürmer, 1547), <urn:nbn:de:gbv:3:1-348052>
- Sachs, Hans, *Ein klagred teutesches lands mit dem trewen Eckhart*, (brez kraja, brez izdajatelja, 1546)
- Schradin, Johannes: *Expostulation – das ist Klag und Verweiß Germanie des Teutschen Lands gegen Carolo Quinto dem Keyser, des unbillichen bekriegens, darinn angezeigt, wie sollichs wider alle billicheit und recht beschehe*, (brez kraja, brez izdajatelja, 1546).
- Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, Die volle Wucht der Reformation. Drei nationale Sonderausstellungen in Berlin, Eisenach und Lutherstadt Wittenberg, <https://www.3xhammer.de/de/> (20. 1. 2018)
- Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, Luther 2017, <https://www.luther2017.de/de/> (19. 1. 2018)
- Tacitus, Cornelius, *Germania*, Basel 1457 (in druge izdaje).

Literatura

- Anderson, Benedict, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. Frankfurt/M./New York: Campus-Verlag, 1988 (angleški izvirnik: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983) slovenski prevod: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*, Ljubljana: SH, 1998.
- Bagchi, D. V. N., »Teutschlandt uber alle Welt«. Nationalism and Catholicism in Early Reformation Germany. *Archiv für Reformationsgeschichte* 82, 1991, str. 39–58.
- Beaune, Colette, *Naissance de la Nation France*, Paris: Gallimard, 1985.
- Benedict, Philipp, Between Whig Traditions and New Histories: American Historical Writing about Reformation and Early Modern Europe, v: Molho, Anthony/Wood, Gordon S. (ur.), *Imagined Histories. American historians interpret the past*. Princeton: Princeton University Press, 1998, str. 295–323.
- Bernhard, Roland et al. (ur.), *Luther und die Reformation in internationalen Geschichtskulturen. Perspektiven für den Geschichtsunterricht*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Bezold, Friedrich von, *Geschichte der deutschen Reformation*. Berlin: Grote, 1890.
- Brady Jr. Thomas A., Jacob Sturm and the Seizure of Brunswick-Wolfenbüttel by the Schmalkaldic League, 1542–1545, v: isti (ur.), *Communities, Politics and Reformation in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1998, str. 149–167.
- Cavanaugh, William T., *The myth of religious violence. Secular ideology and the roots of modern conflict*. New York: Oxford Univ. Press, 2009.
- Cavanaugh, William T., Religious violence as modern myth. *Political Theory* 15, 2014, str. 486–502.
- Chaix, Gerald: *Die Reformation*, v: Francois, Etienne/Schulze, Hagen (ur.). *Deutsche Erinnerungsorte II*. München: Beck, 2001, str. 9–27.

- Edwards, Mark U., *Printing, Propaganda and Martin Luther*. Berkeley/London: University of California Press, 1994.
- Gotthard, Axel, Luthers Thesen und die Folgen. Deutsche Geschichte im Zeichen der konfessionellen Polarisierung 1517–1648, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/reformation/>
- Graf, Friedrich Wilhelm, Die Nation – von Gott »erfunden«? Kritische Randnotizen zum Theologiebedarf der Nationalismusforschung, v: Krumeich, Gerd/Lehmann, Hartmut (hg.). *'Gott mit uns. 'Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, str. 285–317.
- Hardtwig, Wolfgang, Vom Elitebewußtsein zur Massenbewegung. Frühformen des Nationalismus in Deutschland 1500–1840, v: isti (ur.). *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994, str. 34–54.
- Haug-Moritz, Gabriele, *Der Schmalkaldische Bund (1530–1541/42). Eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation*. Leinfelden-Echterdingen: DRW-Verlag, 2002.
- Haug-Moritz, Gabriele, Widerstand als »Gegenwehr«. Die schmalkaldische Konzeption der »Gegenwehr« und der »gegenwehrliche Krieg« des Jahres 1542, Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich, v: Friedeburg, Robert von (ed.). *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich*. Berlin, 2001 (= Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 26), str. 141–161.
- Haug-Moritz, Gabriele, *Communicating the cause – unrest in mid-sixteenth century's central and western Europe. The Schmalkaldic War (1546/47) and the First War of Religion (1562/63)* (knjiga naj bi v digitalni izdaji izšla leta 2018).
- Haug-Moritz, Gabriele, Einleitung, v: ista (ur.). *Verfassungsgeschichte des Alten Reiches*. Stuttgart: Steiner Verlag, 2014, str. 7–37.
- Haug-Moritz, Gabriele, Zur Konstruktion von Kriegsniederlagen in frühneuzeitlichen Massenmedien – das Beispiel des Schmalkaldischen Krieges (1547–1552), v: Carl, Horst/Kortüm, Hans-Henning/Langewiesche, Dieter/Lenger, Friedrich (ur.). *Kriegsniederlagen. Erfahrungen und Erinnerungen*. Berlin: Akademie Verlag, 2004, str. 345–374.
- Heyd, Wilhelm von, Schradin, Johann. *Allgemeine Deutsche Biographie* 32 (1891), str. 438–440 (<https://www.deutsche-biographie.de/pnd124436242.html#adbcontent> (15. 1. 2018))
- Hirschi, Caspar, *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Hirschi, Caspar, *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Göttingen: Wallstein, 2005.
- Hirschi, Caspar, Das humanistische Nationskonstrukt vor dem Hintergrund modernistischer Nationalismustheorien. *Historisches Jahrbuch* 122, 2002, str. 355–396.
- Hobsbawm, Eric J., *Nation and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, ²1993; nemški prevod: Frankfurt/New York³, 2005.
- Hoffmann, Stefan-Ludwig (ur.), *Moralpolitik. Geschichte der Menschenrechte im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Wallstein, 2010.
- Holsing, Henrike, Luther en grand homme et héros national dans l'art allemand autour de 1800, v: Gaetgens, Thomas W./Wedekind, Gregor (ur.). *Le culte des grands hommes*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2009, str. 343–369.
- Jaraus, Konrad H./Sabrow, Martin, »Meistererzählung« – Zur Karriere eines Begriffs, v: ista (ur.). *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002, str. 9–32.

- Jerše, Sašo, Die slowenische Reformation zwischen dem Amboss Christi und dem Hammer der Romantik – zur Hagiographie der Moderne und deren vormodernen Grenzen. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* Bd. 29 (2013), str. 128–150.
- Jouanna, Arlette, Le temps de la Renaissance en France (vers 1470–1559), v: ista et al. (ur.), *La France de la Renaissance. Histoire et Dictionnaire*. Paris: Robert Laffont, 2001, str. 3–359.
- Kaufmann, Thomas, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs »Herrgotts Kanzlei« (1548–1551/52)*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.
- Kloft, Hans, Die Idee einer deutschen Nation zu Beginn der frühen Neuzeit. Überlegungen zur Germania des Tacitus und zum Arminius des Ulrichs von Hutten, v: Wiegels, Rainer/ Woesler, Winfried (ur.). *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn/München/Wien/Zürich: Schöningh, 1999, str. 197–210.
- Köhler, Hans-Joachim (ur.), *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.
- Labarre, Albert, Les incunables. La présentation du livre, v: Martin Henri-Jean/Chartier Roger (ur.). *Histoire de l'édition française du Moyen-âge au milieu du XVIIe siècle*. Paris: Fayard-Cercle de la Librairie, 1989, str. 228–255.
- Langewiesche, Dieter, Der »deutsche Sonderweg«. Defizitgeschichte als geschichtspolitische Zukunftskonstruktion nach dem Ersten und Zweiten Weltkrieg, v: Carl, Horst et al. (ur.). *Kriegsniederlagen. Erfahrung und Erinnerung*. Berlin: Akademie Verlag 2004, str. 57–65.
- Langewiesche, Dieter, »Nation«, »Nationalismus«, »Nationalstaat« in der europäischen Geschichte seit dem Mittelalter – Versuch einer Bilanz, v: isti/Schmidt, Georg (ur.). *Föderative Nation. Deutschlandskonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg*. München: Oldenburg, 2000, str. 9–30.
- Langewiesche, Dieter, Staatsbildung und Nationsbildung in Deutschland – ein Sonderweg? Die deutsche Nation im europäischen Vergleich, v: Hirschhausen, Ulrike von/ Leonhard, Jörn (ur.). *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen: Wallstein, 2001, str. 49–67.
- Langewiesche, Dieter: Casper Hirschi, The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany (2012). *Historische Zeitschrift* 296, 2013, str. 439–440.
- Langewiesche, Dieter, Über das *Umschreiben* der Geschichte. Zur Rolle der Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft*, Sonderheft 22, 2006, str. 67–80.
- Langewiesche, Dieter, Was heißt »Erfindung der Nation«? Nationalgeschichte als Artefakt – oder Geschichtsdeutung als Machtkampf. *Historische Zeitschrift* 277, 2002, str. 593–617.
- Lepsius, Rainer M., Nation und Nationalismus in Deutschland, v: Winkler, Heinrich August (ur.). *Nationalismus in der Welt von heute*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982, str. 12–27.
- Lutz, Heinrich (ur.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.* München/Wien: Oldenbourg, 1982.
- Lutz, Heinrich, Die deutsche Nation zu Beginn der Neuzeit. Fragen nach dem Gelingen und Scheitern deutscher Einheit im 16. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift* 234, 1982, str. 529–559.
- Mentz, Georg, *Johann Friedrich der Grossmütige 1503–1554, 3. Teil: Vom Beginn des Schmalkaldischen Krieges bis zum Tode des Kurfürsten. Der Landesherr. Aktenstücke*, Jena: Gustav Fischer, 1908.
- Mertens, Dieter, Der Preis der Patronage. Humanismus und Höfe, v: Maissen, Thomas/Walther, Gerrit (ur.). *Funktionen des Humanismus*. Göttingen: Wallstein, 2006, str. 125–154.
- Mertens, Dieter, Nation als Teilhabeversprechung: Reformation und Bauernkrieg, v: Langewiesche, Dieter/ Schmidt, Georg (ur.). *Föderative Nation. Deutschlandskonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg*. München: Oldenburg, 2000, str. 115–134.

- Moraw, Peter, *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490*. Frankfurt/M./Berlin: Propyläen Verlag, 1989.
- Mörke, Olaf, *Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzung*. Berlin/Boston: De Gruyter/ Oldenburg, 2017.
- Müller, Rainer (ur.), *Bilder des Reiches*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1997.
- Reinhardt, Volker, Der Primat der Innerlichkeit und die Probleme des Reiches. Zum deutschen Nationalgefühl der frühen Neuzeit, v: Martin, Bernd (ur.). *Deutschland in Europa. Ein historischer Rückblick*. München: Deutscher Taschenbuchverlag, 1992, str. 88–104.
- Schilling, Heinz (ur.), Der Reformator Martin Luther 2017: Eine wissenschaftliche und gedenkpolitische Bestandsaufnahme. *Schriften des Historischen Kollegs* 92, 2014.
- Schilling, Heinz, Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Temps des Réformes?, v: Moeller, Bernd (ur.). *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1998, str. 13–34.
- Schirrmester, Albert/Schlelein, Stefan, Semantik im Vergleich. Politische Sprache in humanistischen Nationalgeschichten und Landesbeschreibungen, v: Helmuth, Johannes et al. (ur.). *Medien und Sprachen humanistischer Geschichtsschreibung*. Berlin: De Gruyter, 2009, str. 9–48.
- Der Schmalkaldische Bund und die Stadt Schmalkalden, *Verein für schmalkaldische Geschichte und Landeskunde*, Schmalkalden: 1996.
- Schmidt, Georg, *Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806*. München: Beck Verlag, 1999.
- Schmidt, Georg, Teutsche Kriege. Nationale Deutungsmuster und integrative Wertvorstellungen im frühneuzeitlichen Reich, v: Langewiesche, Dieter/Schmidt, Georg (ur.). *Föderative Nation. Deutschlandkonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg*. München: Oldenburg, 2000, str. 33–61.
- Schubert, Ernst, *König und Reich. Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979.
- Schubert, Ernst, *Einführung in die Grundprobleme der deutschen Geschichte im Spätmittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.
- Schulze, Winfried, Die Entstehung des nationalen Vorurteils. Zur Kultur der Wahrnehmung fremder Nationen in der europäischen Frühen Neuzeit. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 46, 1995, str. 642–665.
- Scribner, Robert W., *For the Sake of simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*. Oxford: Clarendon Press, ²1994.
- Stauber, Reinhard, *Nation, Nationalismus*. Enzyklopädie der Neuzeit 8, 2008, st. 1056–1082.
- Stollberg-Rilinger, Barbara, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*, München: Beck, ²2013.
- Thomé, Horst, Vorbemerkung, v: Ruth Florack (ur.). *Nation als Stereotyp. Fremdwahrnehmungen und Identität in deutscher und französischer Literatur*. Tübingen: Niemeyer, 2000, str. 1–7.
- Tracy, James D., *Emperor Charles V, impresario of war: campaign strategy, international finance, and domestic politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Waldeck, Oskar, Die Publizistik des Schmalkaldischen Krieges. *Archiv für Reformationsgeschichte* 7, 1909/10, str. 1–55 in 8, 1910/11, str. 44–133.
- Wood, John Carter (ur.), *Christianity and National Identity in Twentieth-Century Europe. Conflict, Community, and the Social Order*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.

ZUSAMMENFASSUNG

Luther und die deutsche Nation. Revision einer Meinererzählung.

Gabriele Haug-Moritz

Der Beitrag historisiert die Deutung von Luther als eines deutschen Helden und »seiner« Reformation als ein die neuzeitliche deutsche Kultur konstituierendes Geschehen. Diese weiten Öffentlichkeiten kommunizierte Erzählung formte sich endgültig im ausgehenden 19. Jahrhundert aus und herrschte bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts vor. Die methodischen Anregungen der Forschungen zum vormodernen Nationalismus auf eines der Ereignisse anwendend, das in besonderem Maße im Fokus dieser deutschen Erinnerungskultur stand, den Schmalkaldischen Krieg (1546/47), wird dem Diskurs um die ‚deutsche Nation‘ nachgegangen. Grundlage der Analyse ist die systematische Erhebung der konfliktbegleitenden Druckpublizistik. Die Ergebnisse erlauben es, die lange Zeit vorherrschende Deutung als Meistererzählung zu qualifizieren. Denn weder stand die deutsche Nation im Zentrum der zeitgenössischen Konfliktkommunikation, noch wurde sie, wenn auf sie argumentativ Bezug genommen wurde, als ein säkularer (Letzt-)Wert kommuniziert. Dominant war die Einbettung des Nationalen in einen heilsgeschichtlichen Deutungszusammenhang des Konfliktgeschehens. Die Niederlage der Schmalkaldener gibt den Mehrwert von Deutungen mit heilsgeschichtlichem gegenüber solchen mit säkularem Referenzpunkt zu erkennen. Sie erlauben es, Scheitern mit Sinn zu versehen und eine bessere Zukunft in Aussicht zu stellen. Erst in dem Moment, in dem dieser Glaube (ganz allmählich) verloren ging, konnte der Siegeszug des modernen Nationalismus beginnen, der in der Geschichte »fand«, was er selbst zur Voraussetzung hatte – die Nation als sinnstiftenden Letztwert. Spielte die nationale Vereinnahmung Luthers und der Reformation in der multimedial der interessierten Öffentlichkeit kommunizierten Geschichtsvermittlung des Jahres 2017 eine zu vernachlässigende Rolle, so tauchen zentrale Elemente der altüberkommenen Erzählung in neuer Rahmung auf, die wiederum die gegenwärtig dominante, wenn auch zunehmend in Frage gestellte gesellschaftliche Selbstdeutung und daraus resultierende Wertbezüge aus der Geschichte ableiten möchte.

Vijoleta Herman Kaurić

How to Feed a City during the First World War – The Case of Zagreb

HERMAN KAURIĆ Vijoleta, PhD, research associate, Croatian Institute of History, HR-10000 Zagreb, Opatička 10, vherman@isp.hr

How to Feed a City during the First World War – The Case of Zagreb

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 392–411, 84 notes

Language En. (Sn., En., Sn.)

This paper shows the importance of the work of individual charities in feeding the women and children of soldiers mobilized during the First World War, and the poorest ones among them in particular. Although the associations worked with the permission of the Royal Land Government and in cooperation with the City Government, the burden of catering to an ever-increasing number of users for the most part rested on a small number of individuals in a few associations during the first two years of the war. This was later reduced to a single charity and one man – Šandor A. Alexander and “Nourishment”.

Key words: First World War, Zagreb, nutrition, charities, Šandor A. Alexander

HERMAN KAURIĆ Vijoleta, dr., znanstvena sodelavka, Hrvatski zgodovinski inštitut, HR-10000 Zagreb, Opatička 10, vherman@isp.hr

Kako prehraniti mesto med prvo svetovno vojno – primer Zagreba

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 392–411, cit. 84

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Prispevek prikazuje, kako pomembno je delo posameznih dobrotelčnih organizacij pri prehrani žena in otrok mobiliziranih vojakov med prvo svetovno vojno, še posebej tistih najrevnejših. Čeprav so zveze delovale z dovoljenjem deželne vlade in v sodelovanju z mestnim glavarstvom, je v prvih dveh letih vojne breme skrbi za naraščajoče število uporabnikov v največji meri slonelo na peščici posameznikov in združenj. Kasneje je pristalo na plečih enega samega moža ter dobrotelčne organizacije – Šandor A. Alexander in Prehrana.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Zagreb, prehrana, dobrotelčne organizacije, Šandor A. Alexander.

On the eve of the First World War,¹ Zagreb had all the characteristics of a modern capital of one of the countries within the frame of the Austro-Hungarian Monarchy, including those of a local administrative, political, traffic, economic, and cultural hub.² The people of Zagreb particularly liked being compared to Vienna, which served as their model in all respects,³ and somewhat less to Budapest, though today it's difficult to compare such a small city with these two metropolises.

According to the 1910 census, Zagreb was inhabited by 79,038 people, and its area was divided into six cadastral municipalities. Six of the neighbouring villages also belonged to the city's administrative area, but only 6.85% of the city's population was involved in agriculture. Precisely 33.88% of the inhabitants were involved in crafts and industry, while 10.89% worked in trade and banking. The large number of people employed in public services (14.02%) and traffic (8.35%) are a reflection of Zagreb's role as the traffic hub of the state.⁴ According to the next census from 1921, Zagreb had 108,674 citizens, i. e. 37.07% more than in 1910. In addition, the City Government estimated in 1914 that there were around 86,000 people living in the city. It is also known that the city's population grew "significantly" due to an influx of refugees from the occupied areas, but there are no records on their exact number.⁵ Some sources mention another population census from 1918, but the exact nature of this census remains unclear. According to it, the city was inhabited by 87,000 people, not including soldiers.⁶ In any case, further research is needed to determine how many people were living in Zagreb during each year of the war, as permanent or temporary residents.

Three days after partial mobilization was declared, a call was issued to "patriotic fellow citizens", asking them to help provide for the families of mobilized soldiers who were left in poverty and distress after their "breadwinner" had left to serve in

¹ This paper was created on the basis of a presentation held at the conference *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts. International Conference on the Occasion of the First Centennial of the Beginning of World War One*, Sarajevo 18 – 21 June 2014.

² Grijak and Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 1: 352-407.; Kampuš and Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, pp. 187-254; Bičanić, „Zagreb kao multifunkcionalni grad“, pp. 313-328; Kraus, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova*, pp. 12-268; Kolar, *Radni slojevi Zagreba*, p. 12; Banik-Schweitzer, „Der Prozess der Urbanisierung“, p. 188, pp. 208-211.

³ Strecha, „O pitanju utjecaja bečkog središta“, pp. 79-88.

⁴ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova*, pp. 147-148; Kolar-Dimitrijević, „Struktura privredno“, p. 142.

⁵ *Zagreb godine 1913-1918*, p. 116, p. 154, p. 158.

⁶ Jurić, „Zagreb u Prvome svjetskom ratu“, p. 138.

the Army. By 1 August, 43,686 crowns had been gathered by the editorial board of *Narodne Novine* (Official Gazette), intended for the Royal Land Government in Zagreb, at that moment the only body responsible for making priority lists after local districts (*oblasti*) assessed the financial status of the person requesting assistance.⁷ They quickly saw how slow such a system was, so that a provision on the “immediate” forming of local and county committees for providing for the families of mobilized soldiers was issued on 31 July. The “Central Land Committee for the Protection of Families of Mobilized Soldiers and War Dead from the Kingdoms of Croatia and Slavonia” was formed on 1 September 1914 by the permission of *ban* Ivan Baron Skerlec.⁸ It was subordinate to the Wartime Assistance Offices in Vienna and Budapest.⁹

On 31 July 1914, *ban* Skerlec gave an order for a list of the families of mobilized soldiers to be made, with the goal of determining the number of families and the support which they were to receive. Since no instructions were given on how to implement the order, on 3 August the city authorities forwarded a notice to the families of mobilized soldiers, requiring them to report within 15 days. During the mobilization, the city administration was left without a sufficient number of officials for performing such a complex procedure in a relatively short time, and so it called upon the assistance of primary school teachers.¹⁰

On the same day the order to make the list was issued, the “Children’s Protection League” society, whose purpose was caring for neglected and “needy” children from the age of six up to working age, received approval to continue its work. The League was supposed to achieve its goals through field work done by its commissioners and other legal methods, among which the support of extant and founding of new children’s shelters are mentioned.¹¹ The war-related purpose of

⁷ „Njegovo c. i kr. apoštolsko Veličanstvo...“, *Narodne novine* (further: *NN*), vol. 80, no. 169, special edition 26 July 1914; „Našim patriotskim sugradjanima!“, *NN* 80, no. 175, 29 July 1914; „Za obitelji naših vojnika.“, *NN* 80, no. 176, 30 July 1914; „Darovi za obitelji naših vojnika.“, *Jutarnji list* (further: *JL*), vol. 3, no. 733, 31 July 1914; „Za obitelji naših vojnika.“, *NN* 80, no. 178, 1 August 1914; „Za svojtu mobilizovanih pričuvnika i za ‘Crveni križ’.“, *JL* 3, no. 738, 4 August 1914.

⁸ Ivan Baron Skerlec de Lomnicza (1873–1951), lawyer. He graduated Law at Pécs and Budapest, after which he worked as a judicial trainee in the Presidency of the Hungarian Government. In 1911 he became a ministerial adviser, and in 1913 the acting Commissioner for Croatia and Slavonia. Once the situation became stable again and the commissariat was abolished, he served as the Croatian *ban* until his resignation in 1917 (Vujić, *HL*, 2: 528).

⁹ Hrvatski državni arhiv (further: *HDA*), Predsjedništvo Zemaljske vlade (further: *PrZV*), vol. 6-22, box no. 5.429 Pr./1914.; *HDA*, *PrZV*, vol. 6-22, box no. 5.927 Pr./1914.; „Ratni pripomoćni ured.“, *NN* 80, no. 180, 14 August 1914; „Ratni pripomoćni ured.“, *JL* 3, no. 749, 15 August 1914; „Poziv.“, *NN* 80, no. 192, 19 August 1914; „Ratni pripomoćni ured.“, *JL* 3, no. 755, 20 August 1914; „Svim velikim županima.“, *NN* 80, no. 192, 19 August 1914; „Županije za obitelji vojnika.“, *JL* 3, no. 755, 20 August 1914; „Za obitelji mobilizovanih vojnika.“, *NN* 80, no. 206, 2 September 1914.

¹⁰ *Zagreb 1913-1918*, pp. 72-73.

¹¹ *HDA*, Unutrašnji odjel Zemaljske vlade Serija pravila (further: *UOZV SP*), box no. 2.091/1912., Pravila društva „Liga za zaštitu djece“ u Hrvatskoj i Slavoniji.

the League's work is obvious from a recommendation written by Janko Holjac,¹² which mentions that the society and City Government would provide care for the children of soldiers by securing shelter for them and assessing the financial and other status of each family in order to make sure the neediest get the most support.¹³ Although the society is called the "League for the Protection of Children and the Families of Mobilized Soldiers" in source material, the regulations of the League from 1916 call the society by its old name, and the regulations themselves remain almost unchanged. The most notable changes were that care "for the families of soldiers fallen in combat" is mentioned among the goals of the society, and that the minimum age for the children it cared for was abolished.¹⁴

The "Humaneness Society", whose purpose was to provide financial or other forms of aid to impoverished citizens, especially widows and orphans, received permission to continue its work in early August.¹⁵ From 1875, a soup kitchen operated within the frame of that society, offering good meals for cheap, and it was often visited by lower-wage workers and high school pupils.¹⁶ The society's request for the soup kitchen to continue operating was granted on 4 August, after it pledged to provide food for 100 women (perhaps even more later) designated by the City Government every day the war lasted.¹⁷ It remains unknown how many people ate at this kitchen, but the number of meals provided each year is known.¹⁸ Their work was co-financed by the Land Government (3,000 crowns per year) and the City of Zagreb (2,000 crowns per year) during all the war years, but they were still losing a substantial amount of money.¹⁹

Eighty committee members of both sexes participated in the making of a list of the families of mobilized soldiers from 10 to 12 August. They made a census of around 4,000 "wretches" who needed assistance in the form of food and clothing and, as they encountered cases of utter poverty, they were allowed to offer mon-

¹² Janko Holjac (1865–1939), architect. Served as the mayor of Zagreb from 1910 until 1917. During his mandate, the city was modernized, the National and University Library was built, and a series of infrastructure works were performed. He was a member of the Croatian Parliament (*Sabor*), the president of the City Savings Bank in Zagreb, and a member of the Supervisory Council of the "Croatia" Insurance Association in Zagreb. (Vujić, *HL*, 1: 446)

¹³ HDA, PrZV, vol. 6-22, box no. 4.232/1914., no. 4.651 Pr./1914., Preporuka gradskoga načelnika Holjca.

¹⁴ *Pravila društva „Liga za zaštitu djece“*, p. 3.

¹⁵ HDA, Unutrašnji odjel Zemaljske vlade (further: UOZV), vol. 14-4, box no. 9.084/1875., *Pravila zagrebačkoga društva čovječnosti*.

¹⁶ Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo*, p. 28, p. 106.

¹⁷ HDA, PrZV, vol. 6-22, k. no. 4.232/1914., no. 4.622 Pr./1914., Molba uprave društva od 1. svibnja.

¹⁸ 195,593 meals were supplied in 1914 (53,096 were pupils' meals), with a total value of 17,531 crowns; in 1915, the number of meals was 195,174 (including 55,272 pupils'), with a total value of 18,013 crowns; in 1916, the number was only 130,758 meals (30,544 pupils') worth 16,513 crowns; in 1917, the number of meals amounted to 169,037 (27,231 pupils') worth 28,260 crowns; in 1918, 158,829 meals were handed out (32,227 pupils'), worth 38,572 crowns. (Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo*, p. 110)

¹⁹ Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo*, p. 107; *Zagreb 1913-1918*, p. 91.

etary assistance in exceptional circumstances. They had 10,000 crowns at their disposal, which was provided to them by the Central Committee for the Care of Mobilized Soldiers' Families.²⁰ An appeal made by Mayor Holjac to *ban* Skerlec on 10 August, in which he begs him to allow the City Government to assign the entire funds collected for helping the families of soldiers to the neediest among them shows how badly the departure of a "breadwinner" could affect a family. The committee members of the League counted over 3,200 women and children who hadn't paid their monthly rent and needed immediate monetary assistance. The Land Government approved the advance payment of 10,000 crowns to the city from the gathered contributions.²¹

Near the end of the census-making process, an order arrived from the Department for Internal Affairs, according to which families were required to be noted on sheets printed specifically for that purpose, and the finished list was then to be copied into forms. When that was also finished, a new order arrived from the same Department, which instructed that the census should be made in accordance with the order and instructions of the Royal Hungarian Ministry of Finance issued on 15 August 1914, which determined who had the right to receive assistance, during which period, and how its exact amount is calculated. The instructions were detailed, and the procedure of calculation was extremely complicated. The census was to be made by early September, but this was only partially successful in Zagreb, because the first part of the census was sent in on 5 September, and it was finished by the end of the month and included a total of 2,200 soldiers' families.²² From the beginning of the war and until 1916, the League provided for 3,726 families with a total of 10,493 members, but after those with state support are taken out, this leaves only 765 families with 2,118 members.²³

Those who **had** the right to support included the lawful wife, children, grandchildren, parents, grandparents, and parents-in-law of the mobilized soldier. The condition was that the person in question was fully or at least partially dependent on the mobilized person. Those who **didn't have** the right to support included illegitimate wives i. e. the mothers of their illegitimate children, and families of soldiers who were still in active service. The state started paying support to families of soldiers killed in action only six months after the declaration of death, because

²⁰ „Liga za zaštitu djece...“, *NN* 80, no. 181, 5 August 1914; „Dozvoljeno djelovanje društva 'Liga za zaštitu djece'“, *JL* 3, no. 739, 5 August 1914; „Liga za zaštitu djece“, *Obzor* 55, no. 214, 5 August 1914; „'Liga za zaštitu djece'...“, *NN* 80, no. 183, 7 August 1914; „Liga za zapuštenu djecu“, *JL* 3, no. 741, 7 August 1914; „'Liga za zapuštenu djecu'“, *Obzor* 55, no. 215, 6 August 1914; „Liga za zaštitu djece“, *NN* 80, no. 187, 12 August 1914; „Potpore obiteljima mobiliziranih“, *JL* 3, no. 762, 25 August 1914; „Liga za zaštitu djece. (Izvanredna glavna skupština od 25. studenoga 1915.)“, *NN* 81, no. 291, 16 December 1915.

²¹ HDA, PrZV, vol. 6-22, box no. 4.495 Pr./1914., no. 5.021 Pr./1914.

²² *Zagreb 1913-1918*, p. 73.

²³ „Potpore obiteljima mobiliziranih“, *JL* 3, no. 762, 25 August 1914; „Popis obitelji mobilizovanih“, *NN* 80, no. 204, 31 August 1914; „Popis obitelji mobilizovanih“, *NN* 80, no. 205, 1 September 1914; „Liga za zaštitu djece. (Izvanredna glavna skupština od 25. studenoga 1915.)“, *NN* 81, no. 291, 16 December 1915; „Rad 'Lige' od početka rata“, *NN* 83, no. 119, 24 May 1917; *Zagreb 1913-1918*, 72-73.

by that time the procedure for paying out his pension was supposed to be finished, though this often wasn't the case.²⁴ Such a broad circle of users was the result of antiquated legal provisions and the unpreparedness of the administration for such a broad mobilization as was introduced during the First World War. For now, it remains unknown whether all who had the right to support actually received it. Thus, the assistance of particular associations was invaluable at this time, and there were even more people who didn't have the right to receive support and were completely dependent on others' assistance.

During the making of the census of soldiers' families, it became obvious that the acquisition of food was a burning problem – it became necessary to find a way to feed an ever-increasing number of people, particularly children aged up to two. At first, individuals volunteered to provide or pay for food for a certain number of children, but later a popular action was launched. In late August, a warehouse of non-perishable food was established under the wing of the League, and food was allocated only to those approved by the City Government.²⁵ A sub-committee of the League was founded in early August, titled the "Citizens' Committee for Feeding the Poor Children of our Warriors". Already on 8 August, the Committee sent an appeal to the people of Zagreb, asking them to help the soldiers on the front by taking care of their "small children" like they were their own. Since there were thousands of children in need of assistance, citizens were pleaded to provide for at least one child. The appeal was particularly directed towards tavern keepers and coffee shop owners because it was believed that they could provide for a larger number of children.²⁶ The Central Land Committee initiated a similar action in early October 1916.²⁷

Within four days of the appeal, 400 families were willing to provide for the children, but not the wives, of soldiers. The children were supposed to pick up their first meals on 15 August and bring with them proof of the League's permission. The number of families later grew to 700, and they were asked to allow the children to take their food home in case they couldn't eat it. Within around 10 days, the Committee provided food for 1,398 children and accommodation for around

²⁴ HDA, Zbirka Stampati, no. 6/55, 58.819/1914.; „Naredba. Na temelju zak. čl. XI. od god. 1882. ...“, *NV* 80, no. 190, 17 August 1914; „Potpora obiteljima vojnika.“, *JL* 3, no. 752, 18 August 1914; „Liga za zaštitu djece. (Izvanredna glavna skupština od 25. studenoga 1915.)“, *NV* 81, no. 291, 16 December 1915; „Skrb za porodice vojnika palih u ratu. (Pučko sveučilišno predavanje dra. Josipa Šilovića, držano 8. o. mj.)“, *NV* 82, no. 32-33, 10-11 February 1916.

²⁵ „Liga za zaštitu djece...“, *NV* 80, no. 187, 12 August 1914; „Za prehranu siromašnih obitelji vojnika.“, *NV* 80, no. 195, 22 August 1914; „Za prehranu siromašnih obitelji vojnika.“, *JL* 3, no. 759, 22 August 1914; „Za prehranu siromašnih obitelji vojnika.“, *NV* 80, no. 200, 27 August 1914; „Za prehranu siromašnih obitelji vojnika.“, *JL* 3, no. 765, 28 August 1914.

²⁶ „Za djecu vojnika.“, *NV* 80, no. 183, 7 August 1914; „Gradjanski odbor za prehranu siromašne djece naših ratnika.“, *JL* 3, no. 740, 6 August 1914; „Za vojničku djecu.“, *Obzor* 54, no. 216, 7 August 1914; „Pomozimo našim vojnicima i njihovim obiteljima!“, *NV* 80, no. 184, 8 August 1914; „Za prehranu siromašne djece ratnika.“, *JL* 3, no. 742, 8 August 1914; „Za djecu naših vojnika.“, *Obzor* 54, no. 217, 8 August 1914; „Skrb za našu djecu.“, *JL* 3, no. 766, 29 August 1914.

²⁷ „Dužnost svakoga kod kuće.“, *NV* 82, no. 227, 4 October 1916; „Skrb za obitelji palih ratnika.“, *JL* 5, no. 1636, 6 October 1916.

2,000 people. However, the project's bad sides soon became apparent. Some were forbidden to go pick up food by their mothers, while others simply failed to appear. Some people complained about the quality of the food they received, and there were cases where families didn't provide the food they had promised. The behaviour of individuals who didn't allow mothers with small children to take leftover food home was considered particularly barbaric. Because of all this, it was decided that only those families who themselves sought the League's help would receive food. Instead of the food being distributed among families, the decision to open a soup kitchen was made.²⁸

In answer to the declaration of the Citizens' Committee for Nutrition, supply stations run by the Croatian Commercial Association "Merkur" (Mercury) were opened, catering to the children of shop assistants and attendants, while the Tavern Keepers' Union ran those who catered to all others. Both kitchens were financed through donations, and all food except meat was also bought with the help of donations, which made the preparation of meals very cheap in the beginning. In the second half of August, the Tavern Keepers' Union provided food for 130 people, even though its official capacity was 100, while "Merkur" provided for 70 instead of 50. However, this was nowhere near the demand, so the Committee sought appropriate space for new kitchens in various parts of the city, whose operating costs would be covered through the contributions of citizens who couldn't or wouldn't take into their homes the wives or children of soldiers, but were willing to make monetary contributions.²⁹

The Society for the Feeding of the Poor School Youth of Zagreb began operating in 1891 and its only purpose was to provide food for poor schoolchildren during the winter months (November to March).³⁰ Its vice president was Šandor Aleksandar Alexander,³¹ who in August 1914 became the head of the Administrative

²⁸ „Za djecu ratnika.“, *NN* 80, no. 187, 12 August 1914; „Prehrana djece vojnika.“, *JL* 3, no. 747, 13 August 1914; „Društvo za prehranu...“, *NN* 80, no. 189, 14 August 1914; „Za djecu ratnih obveznika.“, *JL* 3, no. 752, 18 August 1914; „Gradjanski odbor za prehranu djece naših ratnika.“, *Obzor* 54, no. 228, 19 August 1914; „Liga za zaštitu djece...“, *NN* 80, no. 199, 26 August 1914; „Liga za zaštitu djece“, *JL* 3, no. 763, 26 August 1914; „Prehrana djece mobilizovanih vojnika.“, *JL* 3, no. 764, 27 August 1914; „Skrb za našu djecu.“, *JL* 3, no. 766, 29 August 1914.

²⁹ „Za djecu vojnika.“, *JL* 3, no. 743, 9 August 1914; „Za djecu vojnika!“, *NN* 80, no. 186, 11 August 1914; „Za djecu ratnika.“, *NN* 80, no. 187, 12 August 1914; „Društvo za prehranu...“, *NN* 80, no. 189, 14 August 1914; „Proslava kraljeva rođendana među djecom naših ratnika.“, *NN* 80, no. 192, 19 August 1914; „Skrb za našu djecu.“, *JL* 3, no. 766, 29 August 1914; „Gradjanska pekarna u Zagrebu.“, *NN* 80, no. 201, 28 August 1914; „Plemenito djelo Gradjanske pekarnice u Zagrebu.“, *JL* 3, no. 766, 29 August 1914; „Obskrbna stanica 'Merkur' za obitelji mobilizovanih vojnika.“, *NN* 80, no. 229, 23 September 1914.

³⁰ *Pravila društva za prehranu siromašne školske mladeži*, p. 1.

³¹ Šandor Aleksandar Alexander (1866–1929), wholesaler. A member of the board of the Chamber of Trades and Crafts and the vice president of the "Trgovački dom" (approx. *Traders' Centre*) in Zagreb, president for life of the Croatian Commercial Association "Merkur", and honorary vice president of the Traders' Alliance of Croatia and Slavonia. He began his career in the office of Paromlin in Zagreb and later became a business partner in his father's wheat wholesale company. He was a board member of several banks and companies, and a member of almost 60 civil associations. He gained renown through his work and charity activities. He bore

Board and began preparations for opening a larger kitchen. The Society owned a small kitchen in the primary school in Draškovićeve Street until the school became a reserve military hospital.³²

In an appeal to the *ban* asking permission for the Society to start its work, it was mentioned that the Society had decided to open a kitchen for feeding the families of “warriors” on the ground floor of the Art Pavilion within 10 days. Permission was granted on 27 August.³³ The Society pledged to feed 500 members of soldiers’ families at its own expense and another 500 for a minimum contribution of 12 crowns per month. It set aside 10,000 crowns for this purpose, while other expenses were to be covered through citizens’ contributions. The Children’s Protection League asked all members of the families of mobilized soldiers who were not yet receiving food to report by 5 September at the latest, warning them that only those possessing a League membership card would receive food. The opening ceremony of the kitchen was held on 7 September, and was attended by numerous dignitaries and even more numerous paupers who sought a free meal.³⁴

On the first day, 658 people bearing permission from the League came to receive their meals. The following day there were 807, and by 13 September their number had grown to exactly 1,000. There was a constant influx of new people seeking food: illegitimate wives of soldiers, high school pupils, and other poor people, so that the Society was giving out over 3,500 meals per day by the end of September. Expenses outstripped the Society’s capacity to provide, so it sought the help of citizens, legal persons, and the Land Government. On 27 September, the *ban* approved 100 crowns per day to cover the expenses of feeding 250 high school pupils.³⁵ The City Government made a monthly payment of 6,000 crowns for 500 soldiers’ family members, but the money was paid retroactively.³⁶ Even though one could count on receiving that money, there always remained an element of uncertainty as to when it would be paid out. The amount of money provided remained the same until April 1918, when an appeal of the Society to increase the

the title of royal adviser from 1909, and in 1917 he received the War Cross for Civil Merits 2nd Class. (Mirnik, „Obitelj Alexander“, pp. 105-106)

³² Mayer, *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, pp. 5-6.

³³ HDA, PrZV, vol. 6-22, box no. 4.232/1914., unnumbered, Molba uprave društva od 25. kolovoza; HDA, PrZV, vol. 6-22, box no. 4.232/1914., no. 5.695 Pr./1914., Dozvola za rad.

³⁴ „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži grada Zagreba.“, *Obzor* 54, no. 237, 28 August 1914; „Za prehranu siromašnih obitelji.“, *NN* 80, no. 206, 2 September 1914; „Za prehranu siromašnih obitelji.“, *JL* 3, no. 772, 2 September 1914; „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži grada Zagreba.“, *NN* 80, no. 205, 1 September 1914; „Društvo za prehranu školske mladeži.“, *JL* 3, no. 771, 1 September 1914; „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži.“, *NN* 80, no. 209, 5 September 1914; „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži.“, *JL* 3, no. 778, 5 September 1914; „Otvorenje kuhinje za prehranu siromaha.“, *JL* 3, no. 781, 7 September 1914; „Otvorenje kuhinje za prehranu obitelji mobilizovanih vojnika.“, *Obzor* 54, no. 248, 8 September 1914; „Svečano otvorenje kuhinje za prehranu obitelji vojnika.“, *NN* 80, no. 214, 9 September 1914.

³⁵ Mayer, *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, pp. 7-8.

³⁶ Državni arhiv Zagreb (further: DAZ), Gradsko poglavarstvo Zagreb (further: GPZ), Opći spisi, no. 1.250 Prs./1914.

amount was approved. The Society had asked for a 100% increase, but the actual increase was to 10,000 crowns per month, starting 1 April 1918.³⁷ This time, the City Government took two months to reply to the letter.

Those responsible for the kitchen's success included Šandor A. Alexander, the teacher Lavoslava Teklić, and the secretary Ružica Šimatović.³⁸ Only three days after its opening, the Administrative Board concluded that another stove has to be installed to feed an additional 250 people. In order to encourage potential donors, an article on the donors who helped equip the new kitchen was published, as was a series of articles on the necessary amount of meals and funds. By the end of October 1914, a large stove which could provide 2,500 meals had been installed, which increased the total output to 5,000 meals per day.³⁹ In contrast, "Merkur" provided food for 204 meals per day for 77 people, while the Tavern Keepers' Union fed 130 people daily.⁴⁰ In January 1915, "Merkur" moved to a new location where it couldn't have a kitchen, and since the new renter demanded the removal of the kitchen, it seemed likely it would close. Although they had to pay rent, they arranged for a new kitchen of increased capacity, which could provide three meals for 110 soldiers' families per day, starting in 9 February. Until 1 February 1916, expenses were covered by the Citizens' Committee for Nourishment through citizens' contributions, and were then taken over by the Society.⁴¹

From its humble beginnings, the kitchen of the Society for Feeding School Youth grew to a much larger size after eight months. Since the Society's activities

³⁷ DAZ, GPZ, Opći spisi, no. 11.801 Prs./1918.

³⁸ „Svečano otvorenje kuhinje za prehranu obitelji vojnika.“, *NN* 80, no. 214, 9 September 1914.

³⁹ „Društvo za prehranu školske mladeži.“, *NN* 80, no. 220, 12 September 1914; „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži.“, *JL* 3, no. 788, 12 September 1914; „Društvo za prehranu sirom. škol. djece u Zagrebu.“, *NN* 80, no. 231, 18 September 1914; „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži u Zagrebu...“, *NN* 80, no. 233, 19 September 1914; „Društvo za prehranu siromašne školske mladeži...“, *JL* 3, no. 803, 20 September 1914; „Prehrana obitelji mobilizovanih vojnika...“, *NN* 80, no. 251, 29 September 1914; „Prehrana obitelji mobilizovanih vojnika...“, *JL* 3, no. 817, 29 September 1914; „Školska mladež za prehranu obitelji mobil. vojnika.“, *NN* 80, no. 276, 14 October 1914; „Trinajst hiljada kruna za prehranu obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu...“, *NN* 80, no. 279, 17 October 1914; „13.000 kruna za prehranu obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu...“, *JL* 3, no. 850, 17 October 1914; „Iz „Društva za prehranu siromašne školske mladeži““, *NN* 80, no. 290, 30 October 1914; „Proširenje djelokruga prehrane obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu.“, *JL* 3, no. 876, 1 November 1914.

⁴⁰ „Obskrbna stanica „Merkur“ za obitelji mobilizovanih vojnika.“, *NN* 80, no. 229, 23 September 1914; „Iz opskrbe stanice Gostioničarskog saveza.“, *JL* 3, no. 902, 17 November 1914.

⁴¹ „Velika neprimilika i molba 'Merkurove' kuhinje.“, *NN* 81, no. 24, 30 January 1915; „Velika neprimilika i molba 'Merkurove' kuhinje.“, *JL* 4, no. 1019, 31 January 1915; „Neprimilika 'Merkurova' kuhinje.“, *NN* 81., no. 26, 2 February 1915; „Neprimilika Merkurove kuhinje.“, *JL* 4, no. 1022, 3 February 1915; „'Merkurova' opskrba kuhinja.“, *NN* 81, no. 32, 9 February 1915; „'Merkurova' opskrba kuhinja.“, *JL* 4, no. 1030, 11 February 1915; „Obskrbna kuhinja 'Merkurova'.“, *JL* 4, no. 1072, 25 March 1915; „Velika neprimilika i molba 'Merkurove' kuhinje.“, *NN* 81, no. 24, 30 January 1915; „Ratne dobrotvorne institucije 'Merkura'.“, *NN* 81, no. 130, 7 June 1915; „Ratne dobrotvorne institucije 'Merkura'.“, *JL* 4, no. 1148, 9 June 1915; „Gradjanski odbor za prehranu siromašne djece naših ratnika.“, *NN* 83, no. 27, 3 February 1917.

weren't linked to its officially approved regulations, it was agreed to let it merge with the "League for the Protection of Mobilized Soldiers' Families" into the "Society for Feeding the Poor Families of Mobilized Soldiers". The founding assembly was held on 15 May 1915, and Šandor A. Alexander was elected president, Dr Josip Šilović vice president,⁴² Viktor Mayer secretary, and Lavoslava Teklić kitchen manager.⁴³

In early December 1914, in addition to the other activities caused by the war, the Society returned to its basic activity – feeding the poor children from the primary schools. According to the estimate of the directorate of all 15 of Zagreb's primary schools, there were 629 such children. Apart from them, a further 400 children of mobilised soldiers received food in the Society's kitchen, which was just over the estimated number of 1000 poor children that the Society agreed to feed at the beginning of the war. A few days after the distribution of meals began, word spread that children from the city's periphery rarely come to receive food since it's too far from them, so some voices concluded that the children aren't truly hungry, which the Society's management vigorously denied. The problem was that certain schools didn't have attendants who'd come to distribute the food to the children, as it was the case before the war, so this problem needed to be resolved as soon as possible.⁴⁴ Despite this refutation, this merely confirmed that the children from the periphery indeed arrived less often, which was completely understandable when the poor availability of shoes among these children is taken into account.

On 13 December 1915, the Society again became involved in feeding poor primary school pupils, but now there were around 800 of them. Approximately another 800, or perhaps slightly more, were fed from 27 November 1916 in the Art Pavilion, but a difference compared to the year before was the introduction of breakfast for 500 primary schoolchildren. Schoolchildren sometimes became sick from hunger during class, so it was decided that they should be given "a little piece" of wheat bread and a cup of tea. Breakfast for children from the more distant parts of the city was sent to schools, and the teachers immediately informed the public of this beneficial effect. However, the delivery of food still presented a considerable problem, so, in mid-February 1917, Šandor A. Alexander appealed to the commander of the military district, who put seven soldiers at his disposal as food deliverymen for seven school districts. Thanks to this, the number of fed children grew to around 1000, which required some 250 litres of tea and 100 kg of

⁴² Dr. Josip Šilović (1858–1939), lawyer. Attained his PhD in Law in Zagreb in 1884. Served with the Land Government from 1883 until 1893. Later he taught criminal law, legal procedure, and philosophy of law at the Faculty of Law of the Royal University of Francis Joseph I in Zagreb. He served as dean in several terms, and was the rector of the Zagreb University from 1898 until 1899. (Vujić, *HL*, 2: 518)

⁴³ Mayer, *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, 11.

⁴⁴ „Trideset hiljada kuna.“, *NN*, vol. 80, no. 308, 20 November 1914; „Trideset hiljada kuna...“, *JL*, vol. 3, no. 910, 21 November 1914; „Siromašnim obiteljima mobiliziranih vojnika...“, *NN*, vol. 80, no. 319, 3 December 1914; „Prehrana školske djece.“, *NN*, vol. 80, no. 327, 14 December 1914; „Prehrana školske djece.“, *JL*, vol. 3, no. 948, 15 December 1914; „Prehrana školske djece.“, *NN*, vol. 80, no. 328, 15 December 1914; „Prehrana školske djece.“, *JL*, vol. 3, no. 950, 16 December 1914.

bread per day. This practice was maintained at least till the end of March, though the precise length of its duration remains unknown.⁴⁵

The Society didn't abandon its efforts to feed poor schoolchildren in 1917/18, except that now the goal was to deliver food to almost all schools, since the children were poorly dressed and shod, and the winter was quite severe. Feeding was to begin on 1 December but, apart from this announcement, I couldn't find any data that would confirm or disprove that it indeed took place.⁴⁶

The Children's Protection League and the Society cared for the poorest strata of the City of Zagreb, but their definition of poverty is unknown, only one of many questions which remain unanswered in attempts to re-construct daily life in Zagreb during the First World War.⁴⁷

The Provisional Department of the City Government was in charge of acquiring food for all others, through its shops in the city centre. In 1916 the Department became responsible for large-scale trading of food and its distribution among the citizens. Later, state centres for an increasing amount of food supplies were introduced, through which the government tried to distribute meagre amounts of food throughout the Monarchy. The originally set amounts were insufficient for feeding the population and rarely reached their destinations.⁴⁸ For example, around 65 tons of flour were needed to feed Zagreb each month, but the quotas were reduced and certain types of food became rare near the end of the war. Food whose distribution wasn't regulated by law could be freely traded and its price was formed on the free market.⁴⁹

A poor harvest in autumn 1914 and troubles with the sowing in spring 1915 forced the military and civil authorities to enact a series of provisions, according to which landowners would be forced to extract the maximum possible food from their land. For this reason, in spring 1915, the City Government started converting

⁴⁵ „Društvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika.“, *NN*, vol. 81, no. 287, 11. December 1915; „Rad 'Prehrane'.“, *NN*, vol. 81, no. 298, 24 December 1915; „Društvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika'...“., *NN*, vol. 82, no. 267, 21 November 1916; „Zajutak za školsku djecu u 'Prehrani'.“, *NN*, vol. 83, no. 11, 15 January 1917; „Zajutak za siromašnu školsku djecu.“, *NN*, vol. 83, no. 24, 30 January 1917; „Zajutak za školsku djecu u 'Prehrani'.“, *NN*, vol. 83, no. 37, 15 February 1917; „Za zajutak školskoj mladeži u 'Prehrani'.“, *NN*, vol. 83, no. 43, 22 February 1917; „Dostava zajutarka siromašnoj školskoj djeci po vojnicima.“, *NN*, vol. 83, no. 44, 23 February 1917; „Zajutak siromašnoj školskoj djeci u 'Prehrani'.“, *NN*, vol. 83, no. 57, 10 March 1917; „Treći ogromni štednjak u 'Prehrani' postavljen.“, *NN*, vol. 83, no. 75, 31 March 1917.

⁴⁶ „'Prehrana' za djecu zagrebačkih pučkih škola.“, *NN*, vol. 83, no. 271, 26 November 1917.

⁴⁷ An exhaustive bibliography can be found in: Geiger and Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba“, pp. 88-89, note 4. The paper contains examples of provision cards, most of which pertain to Zagreb (Geiger and Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba“, pp. 92-105). In the meantime, a series of exhibition catalogues on has been published on the occasion of the First World War centenary throughout Croatia, but they contain very little or no information about food-related topics. For Zagreb, see: Strukić, *Odjeci s bojišnice*, pp. 67-68.

⁴⁸ Burek, „Djelovanje poglavarstva grada Varaždina“, pp. 282-290; Kočevar, „Zrno do zrna palača“, pp. 16-35.; Barčot, *Prešućeni rat*, pp. 108-137, pp. 143-158.

⁴⁹ *Zagreb 1913-1918*, pp. 152-165.

city property to vegetable gardens. Small fields proved of little practical use, so the city's fields on the southern coast of the Sava River were expanded, covering former military training grounds and thickets. Potatoes and various vegetables were grown there, and sold at prices 25-50% lower than on the market. Up until 1918, there was no systematic plan for production or professional personnel, because it was thought the economy only made sense during wartime. However, a chronic shortage of milk led to the introduction of planned milk production.⁵⁰

In 1914, the Provisional Department placed on the city market all kinds of meat (beef, veal, pork, fish, game), milk, vegetables (sauerkraut, potatoes, beans), eggs, barley porridge, rice, coffee, and sugar, but also wood, coal, and petroleum.⁵¹ Next year there was a shortage of beef, but this was mitigated by larger amounts of pork and fish. In addition to the mentioned foodstuffs, they started selling oil, corn, and soap.⁵² In 1916, the city authorities became aware that the allocated food was insufficient to feed the city, and arranged the transport of all sorts of foodstuffs with "provincial" producers and opened their own pork processing plant. They bought a forest in Slavonia in order to secure firewood and, next year, a crisis in the wood supply prompted them to buy another one.⁵³ In 1918, they had trouble acquiring anything of good quality, and used turnip, peas, pasta, oats, onions, and later even something called "oil cakes".⁵⁴ One of the Provisional Department's shops was located on Ban Jelačić Square, where the largest queues formed, especially when potatoes were being sold. Even though the shop opened at 6 in the morning, queues comprised of people of all ages began forming around midnight. Everyone sought to be at the head of the queue, and the wait proved futile for many.⁵⁵ Fights often broke out while food was being distributed,⁵⁶ and in the late war, food started to be openly sold at exorbitant prices on the black market.⁵⁷

In June 1918, the Society organized the daily selling of fruit and vegetables at its stands on Ban Jelačić Square, and all interested institutions were required to register with the Society. Peas, cucumbers, kale, string beans, cherries, currants, and pears arrived in wagons from Srijem and were sold at lower prices than the ones set at the Zagreb market. Since even contemporaries estimated that 2/3 of

⁵⁰ *Zagreb 1913-1918*, pp. 45-46.

⁵¹ *Zagreb 1913-1918*, pp. 152-153.

⁵² *Zagreb 1913-1918*, pp. 154-157.

⁵³ *Zagreb 1913-1918*, pp. 158-162.

⁵⁴ *Zagreb 1913-1918*, pp. 162-165.

⁵⁵ Jurić, „Zagreb“, p. 128.

⁵⁶ „Baraka za prodaju brašna“, *Ilustrovani list* (further: *IL*) 2, no. 32, 7 August 1915; „Utorak i petak bez mesa u Zagrebu“, *IL* 2, no. 32, 7 August 1915; „Sa zagrebačkog bojišta“, *IL* 2, no. 37, 11 September 1915; „Jagma za solju u Zagrebu“, *IL* 3, no. 32, 5 August 1916; „Nekada i danas u Zagrebu“, *IL* 4, no. 20, 19 May 1917; „Planinarstvo u Zagrebu“, *IL* 4, no. 27, 7 September 1917; „Aprovizacija grada Zagreba drvima“, *IL* 4, no. 37, 15 September 1917; „Zagrebačke slike“, *IL* 4, no. 39, 29 September 1917; „Slike iz zagrebačkih ulica“, *IL* 4, no. 49, 8 December 1917.

⁵⁷ „Slike sa zagrebačkog trga“, *IL* 5, no. 20, 22 June 1918; „Ratno lihvarjenje u Zagrebu“, *IL* 5, no. 25, 27 July 1918; „Ulična aprovizacija“, *IL* 5, no. 28, 17 August 1918; „Slike iz Zagreba“, *IL* 5, no. 31, 7 September 1918.

the city's inhabitants couldn't afford the market prices for fruit and vegetables, the "scramble" for food within the Society's organization shouldn't come as a surprise. Next week, stands were erected on two other city squares.⁵⁸

In mid-December 1914, the Society kitchen used around one ton of various sorts of vegetables (beans, potatoes, cabbage, kale, and turnips) and large amounts of wood and coal to make over 3,000 meals of stew. The monthly expenditure for this amounted to around 20,000 crowns, or around 600 crowns per day.⁵⁹ Expenses grew around Christmas and Easter because meals at that time also included meat and cakes. The Society had the right to buy bread made of 1/3 barley flour at a 30% discount, and were supplied with vegetables by the Provisional Department.⁶⁰ It is believed that it was this discount that allowed the Society to expand its activities at a time when other associations had difficulty covering their basic expenses.⁶¹

In summer 1915, food prices grew up to three times pre-war levels and the reasons for the Society's success became apparent. Namely, Šandor A. Alexander had made long-term contracts with food suppliers at the beginning of the war, and these obliged them to supply food at significantly lower prices. Once supplies were exhausted, he started an initiative to centralize the food supply for all wartime assistance institutions, claiming that this would save a lot of money. He took upon himself the acquisition of flour and baking of bread at prices significantly lower than the ones on the market, and concluded an agreement with the Citizens' Bakery for the privileged acquisition of bread for 30,000 people at their stores. This time, the census of soldiers' families, workers, and other poor people was made by the people themselves, and food stamps were introduced. These projects were realized during the second half of October 1915. The Society took over the supply station of the Tavern Keepers' Union, but the project of acquiring cheaper bread fell through after two weeks due to insufficient quantities of flour.⁶²

⁵⁸ „Prodaja ‘Hortusova’ povrća i voća u korist ‘Prehrane’“, *NN* 84, no. 141, 22 June 1918.

⁵⁹ In four months of its existence, the Society distributed around 300,000 meals, using 30,500 kg of bread, 115,000 kg of vegetables, around 60,000 pairs of sausages, 2,000 kg of fat, 1,400 kg of salt, 500 mtc of coal, and 22 fathoms of wood. Within 10 months, 35 tons of food, 50 fathoms of wood and 10 railcars of coal had been spent. („Potrošak za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu.“, *NN* 81, no. 12, 16 January 1915; „Potrošak za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu.“, *JL* 4, no. 1000, 17 January 1915; „Kolik je potrošak za milijun obroka jela s kruhom.“, *NN* 81, no. 148, 28 June 1915)

⁶⁰ „Do dvadeset hiljada kruna mjesečno...“, *NN* 80, no. 331, 18 December 1914; „Do dvadeset hiljada kruna mjesečno...“, *JL* 3, no. 956, 19 December 1914; „Prehrana siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu.“, *NN* 80, no. 334, 22 December 1914; „Prehrana siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu.“, *JL* 3, no. 962, 23 December 1914; „Do 26.000 Kr. iznosi izdatak za siečanj...“, *NN* 81, no. 24, 30 January 1915; „Do 26.000 K iznosi izdatak za mjesec siečanj...“, *JL* 4, no. 1019, 31 January 1915; „Društvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu.“, *JL* 4, no. 1084, 7 April 1915.

⁶¹ Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo*, p. 42.

⁶² „Kolik je potrošak za milijun obroka jela s kruhom.“, *NN* 81, no. 148, 28 June 1915; „Centralizacija dobava živežnih potrepština dobrotvornih ratnih institucija.“, *NN* 81, no. 214, 15 September 1915; „Centralizacija dobava živežnih potrepština dobrotvornih ratnih institucija.“, *JL* 4,

Prompted by the high prices and scarcity of food, in January 1917 the Imperial and Royal Nutrition Office in Vienna issued a regulation on the opening of new war kitchens, whose implementation was to be done by the political bodies of individual countries. Since the Society was the largest in Zagreb whose sole activity was feeding the population, Šandor A. Alexander started an initiative for founding a War Kitchen within its frame. Already in early February, a menu was published, listing the prices of meals, while anyone could acquire bread on their own or at maximum price, provided they were properly registered. Two or three different meals were offered each day (priced from 25 fillérs to 1 crown), and those who could apply included families with state support, lower-ranking clerks at public or private companies, those employed in crafts or trade, and industrial workers.⁶³ There had been talk of a similar project since the beginning of the war, and again in April 1916, but it seems they simply failed to come to fruition – until then.⁶⁴

News of the War Kitchen's opening ignited polemics on the Society's method of operation, its lack of readiness for the implementation of such a complex project, its financing, and its methods of acquiring the necessary foodstuffs. A large number of complaints originated from the Tavern Keepers' Union, whose leaders believed that the War Kitchen should be decentralized and replaced with a system where tavern keepers distribute food in various parts of the city, while the Society would acquire the food and oversee its distribution. Since the Kitchen was directly linked to a charity, it was assumed that it was financed through citizens' contributions and charitable plays, which was considered bad because it meant that not all citizens had the right to use it. Šandor A. Alexander refuted this, revealing that the Society had always functioned as a company which buys food, while the above-mentioned contributions and plays were used only to fund emergency acquisitions.⁶⁵

Despite everything, the opening of the Kitchen was announced for 11 February 1917, and all those who wished to receive food were asked to pay for eight days in advance. Over 100 families and an unknown number of individuals applied for

no. 1250, 16 September 1915; „Društvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika...“, *NN* 81, no. 241, 8 October 1915; „Kruh 'Prehrane'“, *NN* 81, no. 243, 19 October 1915; „Društvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika...“, *NN* 81, no. 252, 29 October 1915; „Organizacija ratne prehrane“, *JL* 6, no. 1762, 7 February 1917; „Organizacija ratne prehrane. Mišljenje i izjava kr. savjetnika Š. A. Alexandera“, *JL* 6, no. 1764, 9 February 1917.

⁶³ „Ratna kuhinja i centralizacija svih zagrebačkih ratno-dobrotvornih kuhinja u 'Prehrani'“, *NN* 83, no. 22, 27 January 1917; „Ratne kuhinje“, *NN* 83, no. 22, 27 January 1917; „Ratna kuhinja u Zagrebu. Centralizacija svih zagrebačkih ratno-dobrotvornih kuhinja u 'Prehrani'“, *JL* 6, no. 1752, 28 January 1917; M. P., „Ženski obzor“, *JL* 6, no. 1754, 30 January 1917; „Cjenik jela ratne kuhinje u 'Prehrani'“, *NN* 83, no. 27, 3 February 1917; „Ratna kuhinja u 'Prehrani'“, *NN* 83, no. 28, 5 February 1917; „Ratna kuhinja u 'Prehrani'“, *NN* 83, no. 30, 7 February 1917; „Prodaja kiselog zelja u 'Prehrani'“, *NN* 83, no. 36, 14 February 1917.

⁶⁴ „Jeftinija prehrana“, *JL* 5, no. 1457, 11 April 1916.

⁶⁵ „Organizacija ratne prehrane“, *JL* 6, no. 1761, 6 February 1917; „Organizacija ratne prehrane“, *JL* 6, no. 1762, 7 February 1917; „Organizacija prehrane i ratne kuhinje u Zagrebu“, *JL* 6, no. 1763, 8 February 1917; „Organizacija ratne prehrane. Mišljenje i izjava kr. savjetnika Š. A. Alexandera“, *JL* 6, no. 1764, 9 February 1917; „Ratna kuhinja u Zagrebu“, *JL* 6, no. 1767, 12 February 1917; „Rad 'Prehrane'“, *NN* 83, no. 172, 28 July 1917.

the first day, and were offered tomato soup and dry sausages with *ričet* (barley porridge boiled with beans) for 1.25 crowns, without bread. Each meal could be bought separately, and one ration consisted of half a litre of stew. The number of users doubled already the very next day, but many were turned back because they had arrived without previous notice.⁶⁶ In order to supply all those interested, a large stove was acquired for cooking an additional 2,000 meals and installed by the end of March. In early March, the larger factories were asked for help in acquiring “mobile war kitchens”, while workers were notified that some factories are already getting food from the War Kitchen and invited to “take advantage of this blessing”. Most of the families which received food took it back home, while the dining hall in the Art Pavilion was mostly used by people employed by the government or private companies.⁶⁷

The War Kitchen remained open until October 1919, when it moved out of the Art Pavilion at the behest of the City Government. This had been expected since back in April, when their great hall was taken away and given to the French military mission for quartering “colonial troops”. The hall was later returned, but the storage space was not, which led to “much of the food spoiling due to the damp and warmth of the kitchen”.⁶⁸ Work in poor conditions continued for only a short time, since the president of the “Humaneness” Society Guido Stern⁶⁹ suggested Šandor A. Alexander to take over the Soup Kitchen and the feeding of its users, while “Humaneness” would provide funding.⁷⁰

In mid-June 1917, news arrived in Zagreb about Šandor A. Alexander being awarded a medal for his services in charity, but this fact had no effect on the work of the Society. However, when news that the largest house in the city had been bought were confirmed, this caused suspicion towards the Society’s work because its income was supposed to have served as the basis for a foundation for feeding the widows and orphans of fallen soldiers, disabled soldiers and their families, and all others who were left unfit for work due to the war.⁷¹ Even though the amount

⁶⁶ „Ratna kuhinja u ‘Prehrani’“, *NN* 83, no. 31, 8 February 1917; „Ratna kuhinja u ‘Prehrani’“, *JL* 6, no. 1764, 9 February 1917; „Otvorenje ratne kuhinje u ‘Prehrani’“, *NN* 83, no. 33, 10 February 1917; „Otvorenje ‘Ratne kuhinje’ u ‘Prehrani’“, *JL* 6, no. 1766, 11 February 1917; „Otvorenje ratne kuhinje“, *NN* 83, no. 34, 12 February 1917; „Ratna kuhinja u ‘Prehrani’“, *NN* 83, no. 35, 13 February 1917; „Cijene jela u Ratnoj kuhinji u ‘Prehrani’“, *JL* 6, no. 1768, 13 February 1917.

⁶⁷ „Ratna kuhinja u ‘Prehrani’“, *NN* 83, no. 40, 19 February 1917; „Putujuća ratna kuhinja ‘Prehrane’“, *NN* 83, no. 50, 2 March 1917; „Putujuća ratna kuhinja ‘Prehrane’“, *JL* 6, no. 1786, 3 March 1917; „‘Prehrana’ i ‘Ratne kuhinje’“, *NN* 83, no. 60, 14 March 1917; „Treći ogromni štednjak u ‘Prehrani’ postavljen“, *NN* 83, no. 75, 31 March 1917; „Ban u umjetničkom paviljonu“, *JL* 6, no. 1816, 2 April 1917; „Rad ‘Prehrane’, ‘Ratne kuhinje’ i ‘Vojničkog doma’“, *NN* 83, no. 105, 7 May 1917.

⁶⁸ Mayer, *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, p. 15, pp. 21-22.

⁶⁹ Guido Stern (1867 – 1937) was the president of the „Humaneness“ Society from 1911 until 1920, and his family was one of its founders (Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo*, p. 86).

⁷⁰ Mayer, *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, p. 22; Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo*, p. 45.

⁷¹ The „Foundation of Nourishment President and Founder Šandor A. Alexander” was

of 20,000,000 crowns was not disclosed, the Society was accused of illegal food trading and malfeasance with flour at the expense of the Provisional Department.⁷² However, today it appears that the money was part of the income of the Zagreb Brewery, whose majority owner was Samuel David Alexander,⁷³ Šandor A. Alexander's brother.⁷⁴

On 10 August 1917, the City Council established a Revision Committee, which was supposed to provide a report as soon as possible. The report was finished on 15 September, but the City Council acknowledged it only on 3 December. Despite this, the findings were published in the newspapers in order to remove suspicion from the Society and its president. The report shows that the Society was founded by Šandor A. Alexander in September 1914, who gave 60,000 crowns from his own pocket, so that the feeding of the population could start as soon as possible. Since citizens' contributions and the city and state subsidies could not cover the expenses, Alexander decided to engage in food trading at his own risk, with the potential profits being used for the benefit of the Society. By 14 September 1917, the society managed to achieve an income of 721,431 crowns, while expenditures reached 1,971,815 crowns. A deficit of 1,250,384 crowns was covered by selling tea, which had been acquired in large quantities at the beginning of the war, and by selling cabbage and turnips during the winter of 1916/17. In fact, the selling of these foodstuffs on the market resulted in a profit, since they were sold for a total of 2,443,626 crowns, which were used to buy the mentioned controversial house, securities and goods, cover claims, etc. The official report ends with a critical note on the "truly modest support" of the city for this endeavour, claiming it was supposed to use all available funds to help the Society rather than leaving it all to an individual who "is acquiring the funds necessary for that purpose through successful speculation".⁷⁵ Of course, the last part wasn't published in official organs.⁷⁶

The entire revision report was composed of data offered to the auditors by Šandor A. Alexander, which allowed potential critics to continue to make com-

established on 12 March 1918 and financed the soup kitchen until 1966, when it ceased to exist. A fond of the same name exists in the Croatian State Archives, but doesn't contain any relevant documents from the First World War period.

⁷² „Odlikovanje Š. A. Alexandera.“, *NN* 83, no. 138, 18 June 1917; „Šandor A. Alexander.“, *JL* 6, no. 1892, 17 June 1917; „Prihod najveće kuće u gradu u korist 'Prehrane'“, *NN* 83, no. 167, 23 July 1917; „Kukovičeva kuća.“, *JL* 6, no. 1932, 27 July 1917.

⁷³ Samuel David Alexander (1862–1943) graduated at the Business Academy in Graz, after which he worked in his father's company and led a subsidiary in Sisak. During the time of the Austro-Hungarian Monarchy, he owned breweries and malt factories in Sisak and Zagreb. He also owned a large number of shares of the Royal Leather Factory in Zagreb, and founded the first oil factory in Croatia. He was a board member of many banks and business associations, participated in the activities of singing and other associations, and became one of the founders of the Israeli holiday camp in Zagreb in 1914. (Mirnik, „Obitelj Alexander“, pp. 101-103)

⁷⁴ Kolar, „Zagrebačka pivovara“, pp. 36-37.

⁷⁵ DAZ, GPZ, Opći spisi Predsjedništvo, no. 1.696 Prs/1917.

⁷⁶ „Revizija 'Prehrane'“, *NN* 83, no. 212, 17 September 1917; „U 'Prehrani' sve u najboljem redu!“, *JL* 6, no. 1984, 17 September 1917; „'Prehrana' pred gr. zastupstvom.“, *NN* 83, no. 278, 4 December 1917.

plaints. After publishing the report, criticism died down or at least wasn't as public. Through public polemics, we can see that fat was acquired from Hungary because it was unavailable in Croatia in 1917. From Bohemia they acquired 30 wagons of cabbage, but it was seized by the Army, and the same happened to the 10 wagons of potatoes stored in Slavonia. The Society bought cabbage and turnips en masse, grated and pickled them, and then sold them to hospitals at a certain profit. When these foodstuffs disappeared from the market, they publicly announced that they would start selling their supplies to the populace.⁷⁷

After the mentioned controversy, there was talk in December 1917 about the need for changing the Society's business model and introducing new regulations. Even though the Land Government approved the regulations on 3 August, just before the Revision Committee was founded, the founding assembly was held on 18 December 1917, i. e. after the City Council received the report.⁷⁸ The Society was named "Nourishment" and its Administrative Board was for the most part composed of the same people who were active in its predecessor.⁷⁹ The Society's previous work was formulated into five official goals, which were to last throughout the war, but also while its effects continued to be felt. The feeding of poor members of the families of mobilized or killed soldiers, and of those who were left unfit for work due to the war, had priority. Next in line was the poor school youth, older and/or disabled people and other poor folk, the upkeep of the "Soldier's Home" (an establishment where soldiers can relax and socialise without getting involved with the civilian population), and providing food to poorer people at a discount.⁸⁰

On 13 August 1918, King Charles IV gave Šandor A. Alexander a hereditary title of Hungarian nobility, with the adjective "of Sesvete" for his work in providing wartime relief, and this was received with approval among the general populace.⁸¹ A ceremonial session of "Nourishment" was held one month later, and on this occasion Josip Šilović congratulated the Society members for providing food for the families for tens of thousands of soldiers as well as "countless peasants from the countryside", "many soldiers passing through Zagreb", disabled people, teachers-in-training, school youth, and "thousands upon thousands" of poor children from Dalmatia, Istria, and "Herzeg-Bosnia" during the four war years. This would never have been possible without Šandor A. Alexander, and it was said that "Nourishment" was Alexander.⁸² Newspapers reported that it was precisely thanks to "Nourishment" that nobody died of hunger in Zagreb.⁸³ Even though the official reason for the

⁷⁷ DAZ, „Prehrana“, Podaci o radu 1917./1947., unnumbered, „Agramer Tagblatt“ from 8 September 1917.

⁷⁸ „Reorganizacija 'Prehrane'“, *JL* 6, no. 2067, 8 December 1917; „Glavna skupština društva 'Prehrane'...“, *NN* 83, no. 283, 11 December 1917.

⁷⁹ DAZ, „Prehrana“, knjiga Zapisnika godišnjih skupština, 1; Mayer, *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, p. 15.

⁸⁰ HDA, UOZV, (1915.-1917.), no. 55.649/1917., Pravila društva „Prehrana“ u Zagrebu.

⁸¹ „Službeno.“, *NN* 84, no. 206, 10 September 1918; „Odlikovanje predsjednika 'Prehrane'“, *NN* 84, no. 207, 11 September 1918.

⁸² DAZ, „Prehrana“, knjiga Zapisnika godišnjih skupština, pp. 15-16.

⁸³ „Svečana sjednica odbora 'Prehrane'“, *NN* 84, no. 210, 14 September 1918.

ennoblement was exclusively his charity work, it is hard to believe that it was the only one. It is far more likely that it was a reward for war loans (actually grants) totalling 1,000,000 gold crowns.⁸⁴

Conclusion

The initial confusion of the central authorities after the outbreak of the war and their slow response to the resulting problems made room for the local authorities and enterprising individuals. The basis of a relief system was established a few weeks after the mobilization and was in constant need of updating due to increasing demand, and the acquisition of food presented a burning problem. Even though it was difficult to acquire certain kinds of food, it seems food was always available on the market in Zagreb, albeit in minimal amounts and at maximum prices. The proximity of the Slavonian breadbasket and the rural surroundings of the city allowed for a constant influx of food to the markets, including the black market. The Provisional Department's shops offered the most basic food at lower-than-market prices and thus enabled the feeding of the poorer citizens. The poorest were catered to by the Society, and soup kitchens were opened for various types of users, primarily soldiers' wives and children. In addition, the Society sent meagre breakfasts to the poorest primary school pupils.

Food was in very short supply of food in late-war Zagreb, but it appears that there weren't any deaths from hunger, albeit a great many people fell into extreme poverty. It would have been even worse were it not for the efforts of Šandor A. Alexander, a man of great personal wealth who was supported by a very large and powerful family with strong business and private connections throughout Croatia and the Monarchy.

Sources and literature

Sources

Ilustrovani list (IL), vol. 1-5 (1914-1918).

Jutarnji list (JL), vol. 3-7 (1914-1918).

Narodne novine (NN), vol. 80-84 (1914-1918).

Obzor, vol. 55-59 (1914-1918).

Državni arhiv Zagreb (DAZ), „Prehrana“.

Državni arhiv Zagreb (DAZ), Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Opći spisi Predsjedništvo.

Državni arhiv Zagreb (DAZ), Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Opći spisi.

Hrvatski državni arhiv (HDA), Predsjedništvo Zemaljske vlade (PrZV).

Hrvatski državni arhiv (HDA), Unutrašnji odjel Zemaljske vlade Serija pravila (UOZV SP).

Hrvatski državni arhiv (HDA), Unutrašnji odjel Zemaljske vlade (UOZV).

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zbirka Stampati.

⁸⁴ Mirnik, „Obitelj Alexander“, p. 107.

Pravila društva „Liga za zaštitu djece“ u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb: Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu, 1916.

Pravila društva za prehranu siromašne školske mladeži pučkih škola u Zagrebu, Zagreb: Tisak Ign. Granitza, s. a.

Zagreb godine 1913-1918. Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba, Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927.

Literature

Banik-Schweitzer, Renate: „Der Prozess der Urbanisierung“, in: Helmut Rumpel i Peter Urbantsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Soziale Strukturen*, vol. IX/1, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010, pp. 185-232.

Barčot, Tonko: *Prešućeni rat. Korčulanski kotar u I. svjetskom ratu*, Dubrovnik: State Archives in Dubrovnik, 2015.

Bićanić, Rudolf: „Zagreb kao multifunkcionalni grad i zanimanja njegovog stanovništva“, *Iz starog i novog Zagreba* 1 (1957), pp. 313-328.

Burek, Višnja: „Djelovanje poglavarstva grada Varaždina u ratnim godinama 1914. i 1915.“, in: Vladimir Huzjan (ed.), *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, Zagreb-Varaždin: Croatian Academy of Sciences and Arts – HAZU, Institute for Scientific Research Work in Varaždin, 2014, pp. 273-299.

Geiger, Vladimir and Fabry, Edgar: „Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu. Aprovizacija, 1914.-1918.“, *Numizmatičke vijesti* 56 (2014), no. 67, pp. 87-118.

Grižak, Zoran and Goldstein, Ivo: „Na vratima 20. stoljeća“, in: *Povijest grada Zagreba*, Ivo Goldstein and Slavko Goldstein (eds.), vol. 2, Zagreb: Novi liber, 2012-2013, 1: 352-407.

Jurić, Mirjana: „Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti“, *Libellarium* 2 (2) (2009), pp. 121-144.

Kampuš, Ivan and Karaman, Igor: *Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb: Školska knjiga, 1994.

Kočevar, Sanda: „Zrno do zrna palača – aprovizacija Karlovca u vrijeme Velikog rata“, in: Sanda Kočevar (ed.), *Za kralja i dom. Karlovac i Prvi svjetski rat / For King & Country. Karlovac and World War One*, Karlovac: Karlovac City Museum, 2014, pp. 16-35.

Kolar, Mira: „Zagrebačka pivovara do 1945.“, *Hrvatska revija* 2 (3) (2002) (Obnovljeni tečaj), pp. 33-40.

Kolar, Mira: *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1973.

Kolar-Dimitrijević, Mira: „Struktura privredno aktivnih stanovnika sjeverne Hrvatske prema materinjem jeziku uoči Prvog svjetskoga rata“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 17 (1) (1990), pp. 127-161.

Kolar-Dimitrijević, Mira: *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo Društvo čovječnosti 1846-1946.*, Zagreb: Židovska Općina Zagreb – Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“, 1998.

Kraus, Ognjen (ed.): *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Zagreb Jewish Municipality, 1998.

Mayer, Viktor: *Dobrotvorno društvo „Prehrana“*, Zagreb: Union grafičko-nakladni zavod d. d., 1939.

Mirnik, Ivan: „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanog vremena“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 28 (1995), pp. 96-127.

Strecha, Mario: „O pitanju utjecaja bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993), pp. 79-88.

Strukić, Kristian (ed.): *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb: Zagreb City Museum 2015.

Vranješ-Šoljan, Božena: *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914.)*, Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost, 1991.

Vujić, Antun, EiC: *Hrvatski leksikon*, vol. 2, Zagreb: Naklada leksikon, 1996–1997.

POVZETEK

Kako prehraniti mesto med prvo svetovno vojno – primer Zagreba

Vijoleta Herman Kaurić

Na predvečer prve svetovne vojne je imel Zagreb vse attribute modernega glavnega mesta ene od dežel Avstro-Ogrske, vključujoč vse značilnosti lokalno-upravnega, političnega, prometnega, gospodarskega ter kulturnega središča. Po popisu prebivalstva leta 1910 je imel Zagreb 79.038 prebivalcev, v mestno upravo je bilo vključenih tudi šest sosednjih vasi, a le 6,85 % mestnega prebivalstva se je ukvarjalo s kmetovanjem. Glavne gospodarske panoge so obsegale obrt in industrijo, trgovino in bančništvo, visok odstotek prebivalstva je bil zaposlen v oskrbi in prometu. Natančno število ljudi, ki so živeli v mestu med prvo svetovno vojno, ostaja neznanka. Po oceni mestnega glavarstva je v mestu živelo približno 86.000 ljudi, gre za edini podatek za obdobje med uradnim popisom – drugi od obeh je bil leta 1921. Znano je tudi, da je mestno prebivalstvo “znatno” naraslo zaradi prihoda beguncev iz zasedenih območij, a njihovo natančno število ni zabeleženo.

Kmalu po razglasitvi splošne mobilizacije je postalo jasno, kako zelo so bile družine vpoklicanih vojakov odvisne od svojih prehranjevalcev in koliko bi jih težko preživelo brez pomoči, ne glede na čas trajanja vojne. Osrednja oblast se je sprva slabo odzvala na nove okoliščine in le počasi reševala težave, ki jih je prinesla vojna, kar so kmalu zatem popravili lokalna oblast ter podjetni posamezniki. Sistem pomoči, ki ga je bilo zaradi vedno večjih potreb treba nenehno dopolnjevati, so vzpostavili nekaj tednov po mobilizaciji in nabava hrane je bila pereč problem. Čeprav je bilo težko nabaviti določene vrste živil, se zdi, da je bila hrana na zagrebški tržnici vedno na razpolago, čeravno v minimalnih količinah ter z maksimalnimi cenami. Bližina slavonske žitnice in ruralna okolica mesta sta omogočali stalen pritek hrane na tržnice, tudi na črni trg. V trgovinah odseka za preskrbo so najbolj osnovna živila prodajali po cenah, ki so bile nižje od tržnih, s čimer so omogočili prehrano najrevnejših prebivalcev mesta, za katere je skrbelo društvo, ljudske kuhinje so bile namenjene različnim tipom uporabnikov, predvsem ženam in otrokom vojakov. Društvo je poskrbelo tudi za skromen zajtrk najrevnejših osnovnošolcev.

Proti koncu vojne je v mestu vladalo pomanjkanje živil, a zdi se, da nihče ni umrl zaradi lakote, čeprav je veliko ljudi utrpelo skrajno revščino. Položaj bi bil še slabši brez Šandorja A. Alexandra, izjemno premožnega moža s podporo velike in mogočne družine z razvejanimi poslovnimi in zasebnimi kontakti na Hrvaškem in v druge po monarhiji.

Marta Rendla

Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja

RENDLA Marta, dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, marta.rendla@inz.si

Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 412–438, cit. 46

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Slovenska gospodinjstva so v obravnavanem obdobju približno do leta 1980 v razmerah zmanjševanja potrošnih izdatkov za hrano povečevala potrošnjo večine skupin kmetijskih in prehranskih proizvodov po količinah; z upadanjem deleža manj zdravih živil se je hkrati struktura prehrane izboljševala. Na prelomu sedemdesetih v osemdeseta leta in v osemdesetih letih se je v okoliščinah poglobljajoče krize začela povečevati v strukturi življenjskih stroškov udeležba izdatkov za hrano; sama struktura hrane pa se je s preusmeritvijo na cenejša živila, predvsem bogata z ogljikovimi hidrati, začela postopoma poslabševati.

Ključne besede: prehrana, izdatki za hrano, struktura potrošnje hrane, Slovenija, Jugoslavija

RENDLA Marta, PhD, Assistant with a Doctorate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, marta.rendla@inz.si,

Slovenes' Diet from the 1960s to the End of the 1980s

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 412–438, 46 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

In the period at hand and in conditions marked by the reduction of food expenditures up to 1980, Slovene households increased the consumption of most groups of agricultural produce and foodstuffs; the consumption of less healthy foods decreased and, concurrently, the structure of diet improved. With the deepening crisis at the turn of the decade and in the 1980s the food expenses started to grow in the structure of the cost of living; the structure of food itself gradually started to deteriorate with the switch to cheaper foods, particularly those rich in carbohydrates.

Key words: diet, food expenditures, structure of food consumption, Slovenia, Yugoslavia

Uvod

Na prehranske navade vplivajo socialne, ekonomske, etnične in kulturne danosti okolja, pa tudi izobraženost ljudi, dostopnost in cena hrane. Posamezne kategorije prebivalstva oziroma gospodinjstva oblikujejo svoje prehranske navade v odvisnosti od omenjenih dejavnikov. Prehrana kmečkega prebivalstva se tako razlikuje od prehrane mestnega prebivalstva. V času socialističnega samoupravnega gospodarstva so kmečka gospodinjstva, ki so bila odvisna zgolj od dela na lastnem gospodarstvu, za prehrano pretežno še vedno uporabljala bolj lastne pridelke, kupovala pa le tisto, kar jim je manjkalo; mešana gospodinjstva so hrano v večji meri kupovala, bodisi pri sosedih bodisi prek trgovske mreže; medtem ko so nekmečka gospodinjstva bila po večini odvisna od razmer na trgu. Velik vpliv na način prehrane imajo različni viri dohodkov kot tudi njihova struktura ter prav tako ponudba oziroma preskrbljenost trga.

Prehrana prebivalstva, odvisna od količin in kakovosti živil, ki so na voljo potrošnikom, kot od ekonomskih možnosti, predvsem od kupne moči prebivalstva, je eden od kazalnikov življenjske ravni.

Pomemben kazalnik življenjske ravni in posredno tudi revščine je tako delež izdatkov, ki ga gospodinjstva namenjajo za hrano. Zaradi različnih ekonomskih zmožnosti gospodinjstev hrana ni bila dostopna vsem v enaki meri. Revna gospodinjstva so namreč večji del svojih dohodkov porabila samo za nakup hrane. Prav tako so fiziološke potrebe človeškega organizma po energijski vrednosti hrane pogojene z zgradbo telesa, starostjo, spolom, telesno višino, težo, vrsto dela, fizično in telesno aktivnostjo posameznika. Priporočila o zdravju, uravnoveženi, priporočeni prehrani na osnovi fizioloških potreb organizma po energiji in posameznih hranilih glede na starost, spol in delo, ki ga človek opravlja; o živilih, ki vsebujejo hranila in o priporočenem ritmu prehranjevanja z namenom preprečevanja obolenj in stanj, ki jih lahko povzroči nezdravo prehranjevanje, so v obravnavanem obdobju oblikovale ustrezne institucije na osnovi vsakokratnih mednarodnih smernic oziroma Organizacije združenih narodov za prehrano in kmetijstvo (Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO). Leta 1954 je Zvezni zavod za statistiko na osnovi priporočil omenjene organizacije izdelal normativne vrednosti energijsko in hranilno uravnovežene prehrane. Zaželeno je bilo, da od 50 do 60 % skupnih

potreb po energiji pokrijejo ogljikovi hidrati in da ena tretjina beljakovin odpade na beljakovine živalskega izvora.¹

Standarde in normative za vzgojno-izobraževalne ustanove je v 70. in 80. letih v Sloveniji pripravljala Centralni zavod za napredek gospodinjstva v Ljubljani kot referenčna strokovna ustanova za družbeno prehrano. Oblikovanje normativov za obroke hrane v vzgojno-izobraževalnih ustanovah je na osnovi jugoslovanskih standardov z letom 1982 na predlog samoupravnih interesnih skupnosti za vzgojo in izobraževanje prevzel Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo.²

Izdatki slovenskih gospodinjstev za hrano in strukturna poraba le-te v letih 1963–1988

Struktura potrošenega dohodka gospodinjstev, ki obsega izdatke za osnovne življenjske potrebščine, izdatke za odplačila posojil, izdatke za stanovanje in ime-tje ter prihranke, za omenjeno razdobje kaže, da je do leta 1980 v strukturi vseh izdatkov upadal, čeprav ostajal najpomembnejši, delež izdatkov za življenjske potrebščine. Znotraj njega pa so kot izraz večanja življenjske ravni upadali, a vendar zavzemali še vedno največji delež izdatki za osnovne dobrine in storitve: hrano, obleko in obutev.

Delež izdatkov za hrano, odvisen od višine osebnega dohodka in gibanja cen prehranskih izdelkov, s svojo udeležbo v življenjskih stroških za opazovano obdobje izkazuje, da je najpomembnejša postavka in hkrati, kako pomemben kazalnik sprememb na področju življenjske ravni je. Namreč z zmanjševanjem deleža izdatkov za hrano približno v isti meri narašča delež za druge dobrine. Spremembe lahko povzročijo tudi drugačne navade v načinu prehrane, npr. da zaradi podražitev ali zmanjšane ponudbe gospodinjstva potrošijo deloma preusmerijo.

Izdatke za hrano so tako slovenska kot jugoslovanska gospodinjstva v opazovanem obdobju zmanjševala vse do izteka sedemdesetih let. S 40,1 %, kolikor je v strukturi vseh izdatkov znašal delež za prehrano slovenskih gospodinjstev v letu 1963, so slovenska gospodinjstva do leta 1978 zmanjšala na 27,6 % oziroma za 12,5 %; jugoslovanska gospodinjstva pa so v enakem razdobju zmanjšala tovrstne

¹ Vadnal, *Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957*, str. 36, 37 in isti: *Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958–1969*, str. 18, 22. Sodobne smernice za zdravo, uravnoteženo prehrano priporočajo naslednje energijske in hranilne vrednosti/deleže osnovnih makrohranil: Priporočen vnos skupnih maščob za zdrave odrasle osebe je do 30 %, vnos beljakovin, ki jih zaužijemo iz mleka in mlečnih izdelkov, mesa, rib ter žit, krompirja in stročnic, naj bi predstavljal od 10 do 15 % dnevnega energijskega vnosa glede na starostno skupino, toda ne več kot 20 % dnevnega energijskega vnosa; priporočen vnos glavne hranilne snovi, ogljikovih hidratov, ki organizmu zagotavljajo energijo in jih zaužijemo predvsem z žiti, zelenjavo, krompirjem in sadjem, v dnevni prehrani pa je vsaj 50 % dnevnega energijskega vnosa. (več na: http://www.opkp.si/sl_SI/cms/pomoc/pomoc-pri-delu-z-opkp/referencne-vrednosti-za-vnos-hranil, pridobljeno 14. 4. 2017).

² Gabrijelčič Blenkuš ...[et al.], *Standardi zdravega prehranjevanja*, str. 10.

izdatke za 10,5 %, in sicer od 45,7 % v letu 1963 na 35,2 % leta 1978.³ V osemdesetih letih, ko se je zaradi upočasnitve in stagnacije fizičnega obsega nekaterih kmetijskih proizvodov na domačem trgu zmanjšala ponudba in so zato porastle njihove cene, so gospodinjstva ob hkratnem zmanjševanju realnega osebnega dohodka zmanjševala potrošnjo (količino) kmetijskih in prehranskih proizvodov.⁴

Ta preobrat je razviden tudi iz anket o porabi gospodinjstev iz izteka sedemdesetih in začetka osemdesetih let, za leti 1978 in 1983. Glede na leto 1978 ankete izkazujejo, da se je do leta 1983 delež izdatkov za hrano tako slovenskih kot jugoslovanskih gospodinjstev povečal za 3,2 %; z deležem 30,8 % pri slovenskih in z deležem 38,4 % pri jugoslovanskih gospodinjstvih se je ta delež izdatkov v strukturi vseh izdatkov gibal na ravni izpred desetletja.⁵ Udeležba izdatkov za nakup hrane je bila tako leta 1983 za 3,2 % večja kot leta 1978. To je pomenilo, da je življenjska raven z vidika prehrane oziroma življenjskih stroškov za hrano leta 1983 padla na raven iz leta 1973.

Grafikon 1: Delež izdatkov za hrano v strukturi potrošenega dohodka slovenskega gospodinjstva v primerjavi z jugoslovanskim gospodinjstvom v letih 1978–1983.

Fig. 1: Share of food expenditures in Slovene households' structure of disposable income compared to those of Yugoslav households in the years 1978–1983.

V obdobju zmanjševanja življenjskih stroškov za hrano, 1963–1978, se je delež izdatkov za hrano slovenskih gospodinjstev do leta 1973 glede na leto 1963 za največ, dobrih 12 %, zmanjšal pri kmečkih gospodinjstvih (delež izdatkov za hrano je pri njih s 54,3 %, kolikor je znašal leta 1963, do leta 1973 upadel na 42 %) in za dobrih 10 % pri mešanih gospodinjstvih (delež izdatkov za hrano je pri

³ *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 7–10; 107–110; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Raspoloživa ...*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52.

⁴ *Sistem i politika cena*, str. 404.

⁵ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Raspoloživa ...*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva 1983. Raspoloživa ...*, Statistički bilten 1549, str. 43, 45, 47; 51, 53, 55, 57; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359. *Sistem i politika cena*, str. 404.

slednjih s 44 %, kolikor je znašal leta 1963, do leta 1973 upadel na 33,7 %); nekmečka gospodinjstva, katerih izdatki za hrano so v strukturi vseh izdatkov med različnimi tipi gospodinjstev v opazovanem obdobju predstavljali najmanjši delež (leta 1963 35,2 %, leta 1973 pa 29,3 %) pa so v enakem obdobju ta delež znižala za slabih 6 %. V primerjavi s kmečkimi gospodinjstvi je bil delež izdatkov za hrano pri nekmečkih gospodinjstvih leta 1963 za okoli 19 % nižji; leta 1973 se je ta razlika za nekoliko zmanjšala, a je še zmeraj bila velika: delež izdatkov za hrano pri kmečkih gospodinjstvih je bil leta 1973 za 12,7 % večji kot pri nekmečkih gospodinjstvih.⁶ Kar pomeni, da so bila kmečka gospodinjstva takrat še vedno precej revna, saj so za hrano porabila skoraj polovico vseh izdanih sredstev.

V letih 1973–1978 so delež izdatkov za hrano nadaljnje, za več kot 4 %, znižala nekmečka gospodinjstva, in sicer z 29,3 % leta 1973 na 25,1 % leta 1978, mešana za 2 %, in sicer s 33,7 % leta 1973 na 31,7 % leta 1978, medtem ko je udeležba tovrstnih izdatkov pri kmečkih gospodinjstvih s 43,2 % bila leta 1978 za 1,2 % večja kot pred petimi leti.⁷ Nekmečka gospodinjstva so tako v tem razdobju v primerjavi z mešanimi in kmečkimi gospodinjstvi še izboljšala svoj položaj.

Na prelomu sedemdesetih v osemdeseta leta pa so glede na delež življenjskih stroškov za hrano bistveno izboljšala svoj položaj kmečka gospodinjstva. Izdatki za hrano kmečkih gospodinjstev so s 34,2 % v letu 1983 izkazovali, da so kmečka gospodinjstva delež izdatkov za hrano glede na leto 1978 znižala za 9 %. Po deležu izdatkov za hrano so se zelo približala mešanim gospodinjstvom (izdatki za hrano so pri njih leta 1983 znašali 33,3 %), kar je pomenilo, da so v primerjavi z letom 1978 tovrstni izdatki pri mešanih gospodinjstvih v letu 1983 porastli za 1,6 %. Kmečka gospodinjstva so zmanjšala tudi razliko tovrstnih izdatkov v odnosu do nekmečkih gospodinjstev. Nasprotno pa je delež izdatkov za hrano pri nekmečkih gospodinjstvih z 29,9 % v letu 1983 po 20-letnem upadanju porastel glede na leto 1978 za skoraj 5 %. Je bil pa tolikšen delež izdatkov za hrano pri njih med različnimi tipi gospodinjstev še vedno najnižji.⁸

V letu 1983 so gospodinjstva v povprečju glede na leto 1978 povečala delež izdatkov za hrano za 3,2 %. Kar pomeni, da so se življenjski pogoji v prvi polovici osemdesetih let 20. stoletja z vidika življenjskih stroškov za hrano slabšali, saj so mešana in nekmečka gospodinjstva, ki so bila prevladujoča, povečala delež izdatkov za hrano. V letu 1988, ko se je sicer delež za življenjske stroške gospodinjstev v strukturi vseh izdatkov glede na leto 1983 povečal za 4 %, pa so gospodinjstva v povprečju znižala izdatke za hrano za 3,4 %.

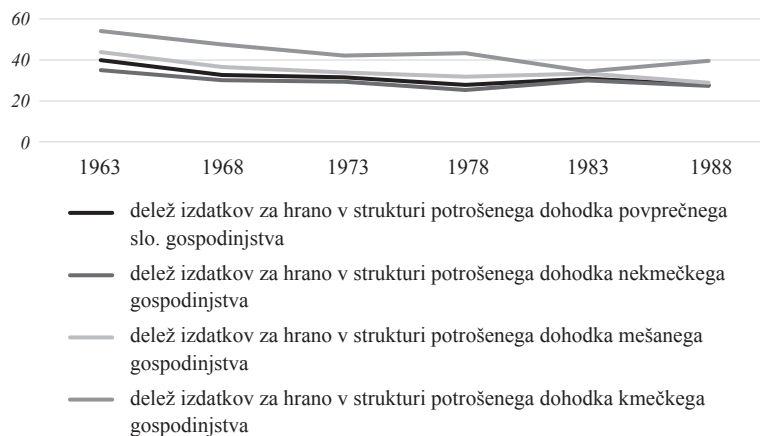
⁶ *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 7–10; 107–110; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359.

⁷ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Raspoloživa ...*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359.

⁸ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Raspoloživa ...*, str. 25, 34, 43, 52, *Anketa o potrošnji domačinstva 1983. Raspoloživa ...*, Statistički bilten 1549, str. 43, 45, 47; 51, 53, 55, 57.

Grafikon 2: Delež izdatkov za hrano v strukturi potrošenega dohodka glede na socialnoekonomске kategorije slovenskih gospodinjstev v letih 1963–1988.

Fig. 2: Share of food expenditures in Slovene households' structure of disposable income in terms of social and economic categories in the years 1963–1988.

Potrošnja kmetijskih in prehranskih proizvodov slovenskih gospodinjstev v letih 1963–1988

Med leti 1963 in 1978, ko je delež izdatkov za hrano v strukturi življenjskih stroškov pri slovenskih gospodinjstvih večinoma upadal, se je potrošnja večine skupin kmetijskih in prehranskih proizvodov po količinah povečevala; z upadanjem manj zdravih prehranskih proizvodov v strukturi prehrane se je izboljševala tudi njena kakovost.

O načelih sodobne prehrane so v obravnavanem obdobju prebivalstvo izobraževali strokovnjaki prek strokovnih institucij, publikacij, časopisja, pa tudi sodobnejših medijev. Za reševanje vprašanj organiziranja celotnega gospodinjstva, od prehrane, oblačil in obutve, urejanja gospodinjstva in stanovanja, do varstva, vzgoje in prehrane otrok, ki v okviru nove družbene ureditve naj ne bi bilo več le domena žensk, temveč celotne družbe, je bil v Ljubljani leta 1954 ustanovljen Centralni zavod za napredek gospodinjstva. Ljubljanskemu zavodu je sledilo ustanavljanje društev za napredek gospodinjstva tudi po drugih slovenskih mestih in krajih. Strokovno društvo za gospodinjstvo izobraževanje in Splošna množična društva za pospeševanje gospodinjstva so tako ob sodelovanju z raziskovalnimi ustanovami (inštituti) in podjetji, ki so reševali vprašanja, povezana z gospodinjstvom, prirejale razne oblike gospodinjanskega izobraževanja: kmetijsko-gospodinjanske šole in tečaje, seminarje, poučne izlete, šole za šivanje in ročna dela. Posamezna področja gospodinjstva so osvetljevali tudi z izdajanjem poljudnoznanstvenih knjig in strokovnega časopisja (mesečnik *Sodobno gospodinjstvo*, specialne brošure: *Mala potrošnikova knjižica*, *ABC pletenja*, *ABC šivanja*). Strokovni krogi so si prizadevali ljudi izobraziti, kako žensko v moderni družbi z uporabo tehnoloških pridobitev sodobnega časa razbremeniti domačega gospodinjanskega dela. Hkrati

so strokovnjaki, pisci Sodobnega gospodinjstva, naslonjeni na izsledke znanosti, od samega začetka izdajanja le-tega tudi opozarjali na pomen sodobne prehrane. Takratne sodobne smernice so v dnevnih obrokih hrane narekovale hranilne snovi v količinah, odgovarjajoče fiziološkim potrebam organizma. Poudarjalo se je, da je naloga gospodinj in tistih, ki pripravljajo hrano, torej šolskih kuhinj in obratov družbene prehrane, da z razpoložljivimi sredstvi, torej v danih pogojih, sestavijo poceni, a okusno in pravilno prehrano – tako, ki bo zajamčila najboljše zdravje – nadalje, da se morajo borovati proti slabim navadam v prehrani in da z živili ravnajo tako, da hrana ne bo oporečna.⁹ V strokovnih priporočilih je za zdravo prehrano veljala tista, ki je vsebovala pravilno, uravnoteženo razmerje živil.

Zdravo življenje, zdrava in dietna prehrana so bili tudi glavni poudarki izobraževanja in osveščanja ljudi, ki jim je Centralni zavod za napredek gospodinjstva sledil v svojem raziskovalnem, svetovalnem in strokovnem delovanju vse do izteka osemdesetih let.

Na pomanjkljivosti prehrane Slovencev, ki so vztrajale z obdobju izboljšav, ves obravnavani čas, so strokovnjaki opozarjali vse od petdesetih let. Sodobno prehrano Slovencev je dr. Damjana Bebler sredi petdesetih let takole ocenila: »V dnevnih obrokih potrošimo namreč povprečno preveč kruha, testenin, močnatih jedi (cmokov, rezancev itd.) in preveč masti. *Na drugi strani pa popijemo mnogo premalo mleka, tudi kadar ga je dovolj, in pojemo premalo sadja in zelenjave, predvsem surove.*« / «Če bomo torej v naših obrokih nekoliko zmanjšali količine onih jedi, ki nam jih dajejo mlevski izdelki, uporabljali manj maščob, namesto tega pa povečali obroke mleka, sadja in zelenjave, se bomo že mnogo bolj približali načelom sodobne prehrane. Poleg tega bi morali povečati nekoliko tudi količine mesa.»¹⁰ Tako se je v prehrani vse od takrat skladno z dognanji znanosti poudarjala potrebna količina hranilnih snovi za organizem, torej beljakovin, maščob, ogljikovih hidratov, vitaminov, mineralov in rudninskih snovi. Pri beljakovinah je veljalo, da so za človeško telo več vredne živalske beljakovine kot rastlinske. Visoko na lestvici so bili jajca, mleko, skuta in sir, kot že sami po sebi visokovredni nosilci beljakovin, in živila, zelo pripravna za dopolnitev rastlinskih beljakovin, kruha, krompirja stročnic itd. V sestavi beljakovin se je priporočala ena tretjina beljakovin živalskega izvora.

Do konca sedemdesetih let so se z vidika biokemične sestave hrane z zmanjševanjem porabe žit, moke in pekovskih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva zmanjševali v strukturi hrane ogljikovi hidrati. Čeprav je še vedno velik delež potrebnih kalorij glede na hranilno vrednost sestave hrane odpadel na ogljikove hidrate (ti naj bi po takratnih standardih pokrili 50 % do 60 % potreb po kalorijah), je do leta 1978 poraba žit, moke in pekovskih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na leto 1963 upadla za 14,4 %. S tem se je izboljšala kakovost prehrane.

O priporočilih zdrave prehrane, kako ta močno vpliva na zdravje in o tem, da je zdrava prehrana uravnotežen sistem kemičnih sestavin, je za obravnavano obdobje v kuharskih receptih in prehranskih nasvetih pisala tudi revija Naša žena.

⁹ Bebler, *O pomenu prehrane*, str. 16.

¹⁰ Bebler, *O sodobni prehrani*, str. 63.

Naša žena, ki je o sebi, kot meni dr. Blanka Tivadar, imela mesijansko predstavo, je izhaja iz tedanjih spoznanj o prehrani. Vodila jo je tudi velika ideja o tem, kako usposobiti žensko za pravilno kuhanje, ki bo vodilo v zdravje naroda in izgraditev novega političnega sistema. Imaginarij prehrane se je spreminjal od raznovrstne in količinsko zadostne prehrane prek velikega poudarka na beljakovinah in vitaminih do škodljivosti sladkorja in maščob, glorificiranja sadja in zelenjave ter enačenja ekološko pridelane in zdrave prehrane.¹¹

V osemdesetih letih, v okoliščinah poglobljajoče se vsesplošne krize, se je začela povečevati v strukturi življenjskih stroškov udeležba izdatkov za hrano, medtem ko se je struktura hrane postopoma poslabševala. V pogojih vse težjega preživetja, ko je gospodinjstvom zmanjkovalo finančnih sredstev za hrano in osnovne življenjske potrebščine, se je Naša žena v kuharskih in prehranskih nasvetih usmerjala v ekološko pridelano hrano. Omenjala je *naravno, slovensko, domačo, kmečko in tradicionalno* hrano. Oglase za recepte so polnile podobe ostarelih kmečkih gospodinj v predpasnikih, ki so razkrivale recepte za peko domačega kruha, tradicionalnih poročnih pogač, pečenih v krušni peči. Naša žena se je zavzemala za biodinamično kmetijstvo in tudi prikrito tržila izdelke tovrstne pridelave. Predstavljala je filozofske ideje makrobiotike in njena pravila prehranjevanja. Ponujala je informacije za gojenje rastlin v prepletu s pozivi k samouresničevanju in osebni rasti. Lasten biovrt naj bi omogočal sprostitve po napornem dnevu in človeku omogočal učenje od narave. V povezavi z dognanji uradne medicine o »civilizacijskih boleznih« je poudarjala tudi koristnost uživanja svežega sadja in zelenjave.¹²

Da je v osemdesetih letih prihajalo na jedilnike vse več tradicionalne, kmečke, domače hrane, potrjujejo tudi ankete o količinski porabi hrane. V porabi prehranskih proizvodov je namreč znova začela naraščati poraba prehranskih proizvodov, bogatih z ogljikovimi hidrati. Od malenkostnega porasta v letu 1983, ko so nadpovprečno porabo proizvodov iz moke z 230 kg letne porabe na člana gospodinjstva (od povprečja je bila večja za 78 %) beležila kmečka gospodinjstva, je poraba tovrstnih proizvodov glede na leto 1978 v letu 1988 porastla, za skoraj 45 %, tudi v povprečju. Največjo porabo tovrstnih proizvodov, ki je bila s 170 kg letne porabe blizu slovenskega povprečja (172,7 kg), so tega leta med različnimi tipi gospodinjstev imela prevladujoča nekmečka gospodinjstva.¹³ Tako velik porast izdelkov iz žit, moke oziroma pekovskih izdelkov je odražal zniževanje življenjske ravni z vidika prehrane kot najosnovnejšega elementa preživetja.

Izboljševanje življenjske ravni z vidika prehrane se je na osnovi anket o količinski porabi hrane odražalo do leta 1978 v povečani porabi svežega in predelanega mesa, rib, svežega in predelanega sadja. Letna poraba svežega in predelanega

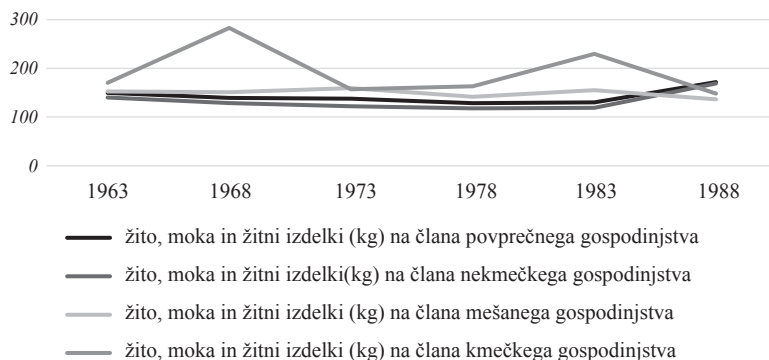
¹¹ Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

¹² Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

¹³ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1303, str. 14, 24, 34, 44; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1988. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1853, str. 38–43.

Grafikon 3: Poraba žit, moke in žitnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialnoekonomsko kategorijo gospodinjstev v letih 1963–1988.

Fig. 3: Consumption of cereals, flour, and baked goods per a member of a Slovene household in terms of social and economic categories of households in the years 1963–1988.

mesa na člana slovenskega gospodinjstva se je s 67,6 kg do leta 1978 glede na leto 1963 povečala za 121 %; poraba rib, ki je bila sicer z 2,8 kg letne porabe po članu gospodinjstva leta 1978 še vedno nizka, se je glede na leto 1963 povečala za 211 %; poraba svežega in predelanega sadja pa se je v enakem razdobju v letu 1978 s 70,2 kg letne porabe na prebivalca Slovenije povečala za 57 %.¹⁴

Višanje življenjske ravni se je vse od konca petdesetih let odražalo tudi v kuharskih nasvetih in receptih Naše žene. Ti so vsebovali več jedi iz mesa in tudi boljših kosov, kot so zrezki, zarebrnice, pečenka. V receptih so bila bolj pogosto zastopana naslednja živila: jajca, maslo, mleko, smetana. Jedilniki so z vključitvijo riža in južnega sadja – navajajo se banane, limone, pomaranče – postajali pestrejši. Kot novost so bile v jedilnike uvrščene ribe; kuhinjske dišavnice: majaron, rožmarin, timijan, lovor pa so postajale nekaj vsakdanjega in so izgubljale pomen sestavin za praznične jedi, kot je to veljalo za čas kmalu po vojni. Recepti in nasveti so priporočali pripravo jedi na olju in manj pripravo jedi na svinjski masti. Za glavne jedi je revija tudi že priporočala razne sestavljene solate; za njihovo začinjanje pa uporabo solatnega preliwa iz jogurta, majoneze, limoninega soka, hrena. Predvsem zaradi domnevnih koristi za zdravje pa tudi praktičnosti, so bili pogosto zastopani recepti za razne slane jedi z jajci. Zaradi enostavne in poceni priprave ter visoke hranilne vrednosti so bili tudi pogosti recepti za enolončnice.¹⁵

Uravnoteženost beljakovin, vitaminov in mineralov se je v prehranskih smernicah in zdravi prehrani začela poudarjati ob koncu petdesetih let. Zato je revija Naša žena spodbujala tudi k uživanju jajc, mesa, sadja in zelenjave. Na preveliko energijsko vrednost hrane takrat še ni opozarjala, je pa predlagala, kako nadomestiti premajhno vrednost vitaminov v pločevinkah.

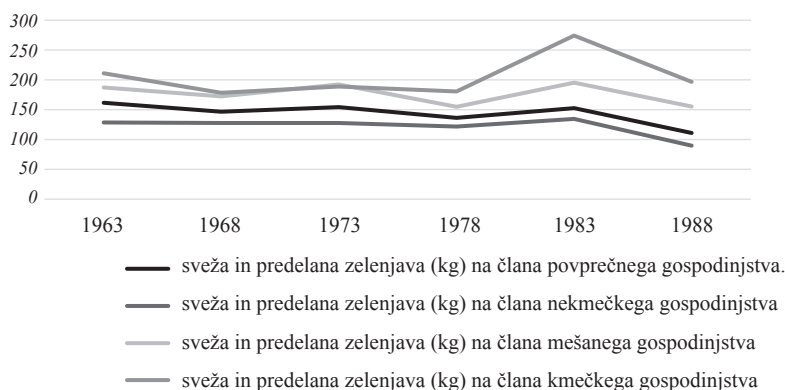
¹⁴ *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 65–68; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečnje godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1303, str. 14, 24, 34, 44.

¹⁵ Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

Kako je bilo s porabo sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, po gospodinjstvih, pa razkrivajo ankete o strukturi hrane po količinah. V obdobju 1963–1988 je poraba sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, pri slovenskih gospodinjstvih z nihanji upadala. V primerjavi z letom 1963, ko je letna poraba sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, na člana slovenskega gospodinjstva znašala 162,3 kg, pri čemer je 63,6 % vse zelenjave predstavljal krompir, se je ta v letu 1988 znižala na 110 kg (od tega je 54 kg ali 49 % vse zelenjave predstavljal krompir), kar pomeni, da je poraba sveže in predelane zelenjave upadla za 52,3 kg oziroma za 32,2 %. Udeležba krompirja v zelenjavi pa je bila leta 1988 glede na leto 1963 nižja za 14,6 %, torej se poraba krompirja ni znižala za toliko, kot se je znižala poraba vse zelenjave.¹⁶ V biokemični strukturi hrane je bila konec osemdesetih let ob porastu žitnih proizvodov, in ne tako velikem upadu krompirja, v katerem prav tako prevladujejo ogljikovi hidrati, udeležba ogljikovih hidratov precejšnja. Porast deleža ogljikovih hidratov je opozarjal na zniževanje življenjske ravni z vidika prehrane, saj porast le-teh pomeni, da so se gospodinjstva preusmerjala v nakupe cenejših, manj kakovostnih živil, z veliko vsebnostjo ogljikovih hidratov.

Grafikon 4: Poraba sveže in predelane zelenjave na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialnoekonomske kategorije gospodinjstev v letih 1963–1988.

Fig. 4: Consumption of fresh and processed vegetables per a member of a Slovene household in terms of social and economic categories of households in the years 1963–1988.

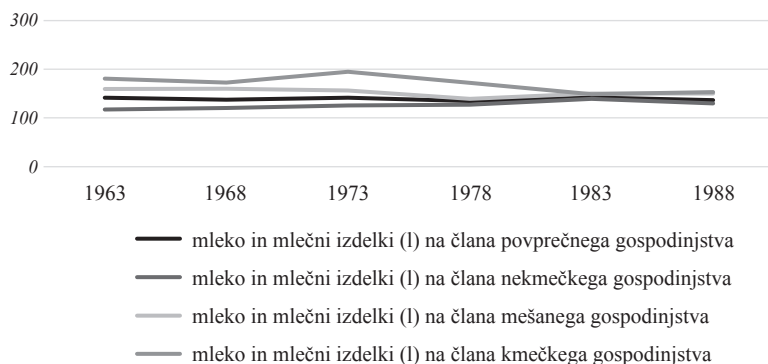
Letna poraba mlečnih izdelkov in mleka, kateremu je Naša žena vse od konca petdesetih let pripisovala skoraj čudežne učinke – mleko naj bi telesno in duševno izčrpanim povrnilo moč in voljo do dela, zdravilo naj bi slabokrvnost, odpravljalo motnje v delovanju jeter, ohranjalo pri zdravju kosti, zobe, nohte itd. – je na člana slovenskega gospodinjstva med leti 1963 in 1988 z nihanji stagnirala. Mleka in mlečnih izdelkov je leta 1963, 1973 in 1983 prebivalec Slovenije v povprečju

¹⁶ Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, Statistički bilten 349, str. 65–68, Anketa o potrošnji domačinstva u 1988. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten 1853, str. 38–43.

porabil okoli 142 litrov; največje odstopanje od te ravni po članu gospodinjstva, ko je bila poraba nižja za 8,2 litra oziroma za 5,8 %, je bila zabeležena leta 1978; nekoliko nižja poraba, za okoli 4 %, je bila zabeležena tudi leta 1968 in 1988.¹⁷

Grafikon 5: Poraba mleka in mlečnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialnoekonomske kategorije gospodinjstev v letih 1963–1988.

Fig. 5: Consumption of milk and dairy products per a member of a Slovene household in terms of social and economic categories of households in the years 1963–1988.

Kam se je Slovenija s tolikšno porabo mesa in mleka uvrščala mednarodno, pa je razvidno iz podatkov, znanih za šestdeseta leta, ki jih na tem mestu podajam. Poraba mesa in mleka je bila v šestdesetih letih, kot jo izkazujejo ankete o porabi gospodinjstev, gledano primerjalno, v Sloveniji med najnižjimi v Evropi. Poraba mesa na prebivalca se je takrat gibala v Sloveniji med 30 in 43 kg; poraba mleka pa med 137 l in 142 l. Porabljene količine mesa na prebivalca v Evropi pa so medtem znašale nad 60 kg; v Avstriji, Belgiji, Vzhodni Nemčiji, Švici, na Češkem, Danskem celo nad 70 kg; v Franciji, Zahodni Nemčiji, Angliji pa 80 kg. Največjo porabo mesa na prebivalca so takrat imeli v Kanadi (91 kg), ZDA (109 kg), Avstraliji (106 kg) in na Novi Zelandiji (110 kg). Najvišjo porabo mleka na prebivalca so takrat v Evropi imele Danska (263 l), Finska (318 l), Francija (219 l), Irska (270 l), Nizozemska (245 l), Norveška (260 l), Švedska (258 l), Švica (226 l) in Anglija (233 l). Nizko porabo mleka so imele Avstrija (198 l), Italija (141 l), Jugoslavija (122 l); najnižja poraba mleka pa je bila na Portugalskem (41 l).¹⁸

Z naraščajočim deležem izdatkov za hrano so gospodinjstva v osemdesetih letih začela zmanjševati porabo nekaterih prehranskih proizvodov. Zategovanje pasu, ki je bilo posledica gospodarske, politične in družbene krize in se je ob

¹⁷ Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, Statistički bilten 349, str. 65–68; Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968. Količine ..., Statistički bilten, broj 660, str. 12, 22, 32, 42; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Količine ..., Statistički bilten broj 938, str. 12, 22, 32, 42; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104; Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; Anketa o potrošnji domaćinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten broj 1853, str. 38–43.

¹⁸ Vadnal, Prehranitvena bilanca SR Slovenije, str. 3–48, str. 14.

iztekanju sedemdesetih let začelo manifestirati v pomanjkanju najbolj vsakdanjih potrebščin, od živil olja, sladkorja, južnega sadja, kave itd., se je odrazilo tudi v receptih in kuharskih nasvetih Naše žene. V takšnih okoliščinah je Naša žena, kot že omenjeno, popularizirala preprosto ljudsko prehrano in »babičino kuhinjo«. Njen namen pri tem je bil gospodinjam svetovati, kako v vse slabših pogojih varčevati s hrano. Priporočala je, da naj se je le toliko, kolikor je potrebno; kupi le toliko hrane, kot se jo zares rabi; nadaljnje je svetovala, kako nadomestiti draga živila in rdeče meso, ki ga je na trgu primanjkovalo. Za pripravo golaža je npr. svetovala uporabo mesne konzerve; star kruh pa za pripravo drobtin, kruhovih cmokov in peciva. Kuharski nasveti so na eni strani odkrito odsevali draginjo in nezadostno ponudbo, po drugi strani pa popularizirali posledično preprosto ljudsko hrano. V tem obdobju je bilo veliko tradicionalnih receptov iz drugih jugoslovanskih kuhinj, ki so vsebovali poceni sestavine, receptov za zelenjavne enolončnice iz sezone zelenjave ter domačih slovenskih jedi iz poceni zelenjave, krompirja in malo mesa. Receptov za sladice je bilo vse manj, kar je kazalo, da je vsakdanje življenje vse manj sladko. Poleg zatekanja k tradicionalni hrani so kuharski nasveti in recepti vsebovali številne novosti, ki so bile prisotne tudi v prejšnjih obdobjih. Pogosti so bili recepti in nasveti za pripravo rib, zelenjave in belega mesa. Med recepti za sladice pa so bili pogosti recepti za sadne kupe z uporabo stepene smetane. Kot novost se je v nasvetih priporočala uporaba sadja za pripravo glavnih jedi, npr. svinjske pečenke z grozrdjem; sadje se je priporočalo tudi z začimbami. Za novost je še vedno veljala uporaba olivnega olja in eksotičnih začimb.¹⁹

Pritisk po zmanjšanju osebne porabe se je poznal tudi na krožnikih. Povprečni stroški za hrano npr. štiričlanskih delavskih družin so leta 1982 predstavljali s 34 % največji delež v življenjskih stroških. Zato je bilo na krožnikih manj mesa, mlečnih izdelkov in sadja, več pa žit in krompirja.²⁰ Leta 1983 je bila tako poraba svežega in predelanega mesa s 54 kg po članu slovenskega gospodinjstva glede na leto 1978 manjša za 13,3 kg ali za skoraj 20 %; razlika v porabi le-tega pa se je v letu 1988 z 59 kg letne porabe glede na leto 1978 nekoliko, zaostajala je za 12,7 %, zmanjšala. Od povprečne ravni so pri porabi mesa in mesnih izdelkov z letom 1978 začela odstopati kmečka gospodinjstva. Leta 1978 je član kmečkega gospodinjstva z dobrimi 80 kg letne porabe pojedel 13,2 kg ali 19,5 % več mesa in mesnih izdelkov kot Slovenec, leta 1983 z 99 kg letne porabe mesa in mesnih izdelkov za skoraj 45 kg ali 82 % več, leta 1988 pa je s skoraj 102 kg letne porabe mesa pojedel 42,8 kg ali 72,5 % več tovrstnih živil kot povprečni Slovenec.²¹

Poraba jajc na člana gospodinjstva je naraščala do leta 1973. Takrat je prebivalec Slovenije na leto pojedel 187 jajc. Glede na leto 1963 je to pomenilo 70 jajc več ali slabih 60 % več. Po letu 1973 pa je poraba jajc do leta 1988 z nihanji upadala. Leta 1988 je Slovenec pojedel 24,3 jajca manj ali za 13 % kot leta 1973.

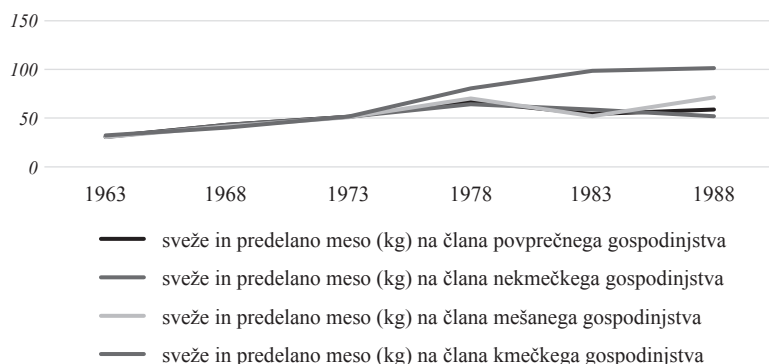
¹⁹ Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

²⁰ Klep, *Strašna statistika*, str. 7.

²¹ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120.

Grafikon 6: Poraba svežega in predelanega mesa na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialnoekonomsko kategorijo gospodinjstev v letih 1963–1988.

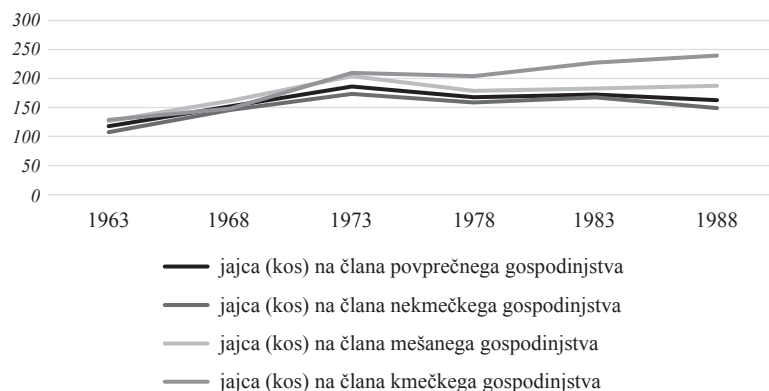
Fig. 6: Consumption of fresh and processed meat per a member of a Slovene household in terms of social and economic categories of households in the years 1963–1988.

Glede na leto 1963 pa je leta 1988 letna poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva (162,7 jajca) še vedno večja za 39 %.²²

Grafikon 7: Poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialnoekonomsko kategorijo gospodinjstev v letih 1963–1988.

Fig. 7: Consumption of eggs per a member of a Slovene household in terms of social and economic categories of households in the years 1963–1988.

²² Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, Statistički bilten 349, str. 65–68; Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968. Količine ..., Statistički bilten, broj 660, str. 12, 22, 32, 42; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Količine ..., Statistički bilten broj 938, str. 12, 22, 32, 42; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104; Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; Anketa o potrošnji domaćinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten broj 1853, str. 38–43.

V osemdesetih letih 20. stoletja sta, kot rečeno, stopnja kmetijske proizvodnje ter stagnacija potrošnje vplivali na vzpostavljanje globalnega ravnotežja ponudbe in povpraševanja po kmetijskih proizvodih, vendar na nižji ravni potrošnje prehranskih proizvodov, kot je bila do leta 1980. Porabo posameznih skupin kmetijskih in prehranskih proizvodov so gospodinjstva, merjeno v količinah, tako v letu 1988 glede na leto 1983 zmanjšala: sveže in predelane zelenjave, vključujoč krompir, za 28 %, svežega in predelanega sadja za 18,7 %, mleka in mlečnih izdelkov za 4,7 %.²³ Glede na višino izdanih sredstev za potrošno košarico in strukturo osebne potrošnje so se pogoji življenja v osemdesetih letih poslabševali. Ob naraščajočih izdatkih za osnovne življenjske potrebščine se je potrošnja krčila; njena struktura pa se je po kakovosti zniževala. Ker je hrana postajala vse dražja, so ljudje nakupe usmerjali v manj kakovostna živila. Ob koncu osemdesetih let je v strukturi prehrane porastla poraba kruha in mlevskih izdelkov na prebivalca. Delež prevladujoče skupine živil je v biokemični sestavi hrane povečeval že sicer velik delež ogljikovih hidratov. Živila z veliko vsebnostjo ogljikovih hidratov so bila zvečine poceni, zato je naraščajoča potrošnja teh živil kazala na zniževanje življenjske ravni prebivalstva. Porabo tovrstnih živil so najbolj povečala nekmečka gospodinjstva, katerih delež je bil leta 1988 največji, 74,3 %. Ob naraščajočih življenjskih stroških so ljudje imeli vse manj možnosti za varčevanje. Tudi zadolževanje in zadolženost gospodinjstev sta se zaradi inflacije in neugodnih kreditnih pogojev zmanjševala.

Boljši, slabši, enaki – prehrana prebivalstva Slovenije v primerjavi s prebivalstvom Jugoslavije v letih 1978–1983

Ker je po letu 1978 prišlo na področju življenjske ravni z vidika prehrane do sprememb – pri gospodinjstvih se je udeležba življenjskih stroškov za hrano začela povečevati, struktura hrane pa postopoma poslabševati – podajam natančnejšo primerjalno analizo strukture prehrane slovenskih gospodinjstev v odnosu do jugoslovanskih v letih 1978–1983. Analiza strukture prehrane v letih 1978–1983 je pokazala, da je leta 1978 udeležba izdatkov za hrano v strukturi vseh izdatkov za življenjske potrebščine slovenskega gospodinjstva znašala 27,6 %; pri čemer so nekmečka gospodinjstva za prehrano namenila četrtino, mešana dobro tretjino, kmečka gospodinjstva pa dobrih 43 % vseh izdatkov. Potrošniki v Sloveniji so tega leta za prehrano porabili relativno (6,5 %) več denarja kot v povprečju Jugoslavan; delež izdatkov za hrano v strukturi vseh izdatkov slovenskih gospodinjstev pa je bil s 27,6 % v primerjavi z jugoslovanskimi kljub temu nižji za 7,6 %. Torej je kljub dražji hrani v Sloveniji bila življenjska raven boljša, saj so slovenski potrošniki sorazmerno s tem namenjali več sredstev za druge dobrine. Delež izdatkov za hrano v strukturi vseh izdatkov za življenjske potrebščine se je v letu 1983 pri gospodinjstvih povečal za več kot 3 % tako na slovenski kot jugoslovanski ravni.

²³ *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; *Anketa o potrošnji domačinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten broj 1853, str. 38–43.

Je pa delež za življenjske stroške z 79,9 % v Sloveniji leta 1983 ostal na skoraj enaki ravni kot leta 1978, ko je ta znašal 80,4 %. Na jugoslovanski ravni je delež za življenjske stroške v letu 1983 glede na leto 1978 upadel za 4,5 % in se tako izenačil z deležem slovenskih gospodinjestev.²⁴

Struktura prehrane oziroma kakovost porabe živil se je do leta 1978 izboljševala. Zmanjšala se je poraba žit (moke, kruha, testenin) in maščob; zvečala pa se je poraba mesa in mesnih izdelkov ter rib, olja, mleka, sira, jajc, sadja in vrtnin. Letna poraba moke, žit in izdelkov iz žit je leta 1978 v Sloveniji na prebivalca znašala 128 kg, pri čemer je bila količinska poraba na člana pri nekmečkih gospodinjestvih nekoliko manjša od povprečja, pri kmečkih gospodinjestvih pa je bila več kot četrtino nad povprečjem. Maščob so takrat Slovenci porabili okoli 22 kg. Razlike v količinski porabi maščob med posameznimi socialnoekonomskimi kategorijami gospodinjestev so bile minimalne oziroma se je poraba maščob na člana gospodinjstva pri vseh tipih gospodinjestev gibala blizu povprečja; največja poraba maščob, od povprečja je odstopala za približno sedmino, je bila pri kmečkih gospodinjestvih. Član kmečkega gospodinjstva je takrat letno porabil tudi za okoli tretjino več zelenjave od Slovenca. Član slovenskega gospodinjstva je leta 1978 na leto pojedel 89 kg sadja. Nadpovprečna poraba mesa na člana gospodinjstva je takrat odpadla na člane kmečkih in mešanih gospodinjestev; medtem ko so nižjo porabo od povprečja imeli člani nekmečkih gospodinjestev. Podobno je bilo pri porabi jajc. Na člana gospodinjstva je letno odpadlo 168 jajc. Nadpovprečno število jajc na leto so pojedli člani kmečkih in mešanih gospodinjestev. Tudi poraba mleka in mlečnih izdelkov na člana gospodinjstva se je pri kmečkih in mešanih gospodinjestvih gibala nad slovenskim povprečjem, medtem ko je bila poraba mesa, mleka in mlečnih izdelkov na člana gospodinjstva pod povprečjem pri nekmečkih gospodinjestvih.²⁵

Za kmečka gospodinjstva je bila značilna velika poraba moke in pekovskih izdelkov, mesa, maščob, jajc, mleka; v primerjavi z mestnimi gospodinjestvi so porabila predvsem več moke, zelenjave oziroma krompirja (ta je pri kmečkih gospodinjestvih predstavljal 60 % vse zelenjave, pri nekmečkih pa 46 % vse zelenjave), maščob, mleka, jajc. Ugodnejšo strukturo porabe od kmečkih in mešanih gospodinjestev so člani nekmečkih gospodinjestev imeli pri porabi rib, maščob in moke ter pekovskih izdelkov. Poraba rib, ki je bila z 2,8 kg na člana povprečnega gospodinjstva relativno majhna, je bila pri članih nekmečkih gospodinjestev za 0,5 kg nad slovenskim povprečjem. Poraba moke in pekovskih izdelkov je bila za manj kot desetino nižja od povprečja; rahlo nižja od povprečja je bila tudi poraba maščob.²⁶

V primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjestvi so leta 1978 slovenska gospodinjstva imela ugodnejšo strukturo potrošnje v primeru moke in pekovskih izdelkov,

²⁴ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Raspoloživa ...*, Statistički bilten 1301, str. 15–18; 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Raspoloživa ...*, Statistički bilten, broj 1549, str. 11, 13, 15, 17, 51, 53, 55, 57.

²⁵ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104.

²⁶ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104.

mesa, sadja, mleka in mlečnih izdelkov ter jajc. Ugodnejšo strukturo prehrane glede na slovenska gospodinjstva so imela jugoslovanska gospodinjstva v primeru porabe zelenjave in rib. Moke in pekovskih izdelkov je član slovenskega gospodinjstva na leto porabil za 39 kg ali skoraj za četrtno manj od člana jugoslovanskega gospodinjstva; nasprotno pa je za 14 kg porabil več mesa, za 12,6 kg več sadja, 10 l več mleka in mlečnih izdelkov; Slovenec je pojedel tudi 14 jajc več kot Jugoslovčan.²⁷

Značilnost prehrane je bila razmeroma visoka dnevna kalorična vrednost hrane. Dnevna energetska vrednost hrane na jugoslovanski ravni je leta 1970 znašala 3300, leta 1980 pa okoli 3450 kalorij.²⁸ Kalorična vrednost hrane je bila glede na starostno strukturo prebivalstva, strukturo in intenziteto dela po takratnih standardih zdrave prehrane za več kot 30 % višja od objektivne potrebe.²⁹ Glede na razmerje beljakovin živalskega in rastlinskega izvora se je struktura prehrane glede na stanje iz leta 1970 do leta 1978 z večjo porabo mesa, mleka in jajc sicer izboljšala, a poraba moke in izdelkov iz moke in krompirja je bila še vedno velika. Pestrost prehrane, predvsem bogate z beljakovinami živalskega in manj rastlinskega izvora, z vitamini in minerali, na pomen katere je kot vir zdravja opozarjala od konca šestdesetih let tudi Naša žena, navkljub izboljšani splošni ravni prehrane ni bila dosežena v zadostni meri. K temu so prispevale nestabilna domača proizvodnja in omejene uvozne možnosti.

Glede na leto 1978 so slovenska gospodinjstva v letu 1983 povečala porabo zelenjave. Poraba le-te je v primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjstvi leta 1978 zaostajala za okoli 5 %; leta 1983 pa so slovenska gospodinjstva porabo zelenjave izenačila z jugoslovanskimi oziroma jo celo malenkostno preseгла. V primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjstvi so slovenska gospodinjstva v tem razdobju imela tudi večjo porabo mleka in mlečnih izdelkov ter jajc; medtem ko so za jugoslovanskimi po porabi sadja in mesa zaostajala.³⁰

²⁷ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1303, str. 14, 24, 34, 44.

²⁸ Šefer, *Socialna politika*, str. 64.

²⁹ Sodobne smernice priporočajo pri odraslem človeku pri normalnem zmernem delu približno od 2300 do 2500 kalorij, pri težkih fizičnih delih pa do 4000 kalorij in več; povprečna dnevna potreba po kalorijah je sicer odvisna od zgradbe telesa, starosti, spola, telesne višine, teže, od vrste dela, fizične in telesne aktivnosti posameznika. Odrasel človek potrebuje dnevno za normalno življenje in delo, ki terja zmeren do povečan napor, od 100 do 130 g beljakovin, od 60 do 100 g maščob in od 400 do 500 g ogljikovih hidratov.

³⁰ *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1550, str. 67, 68, 74, 75, 82, 83, 89, 90, 97, 98, 104, 105, 112, 113, 119, 120.

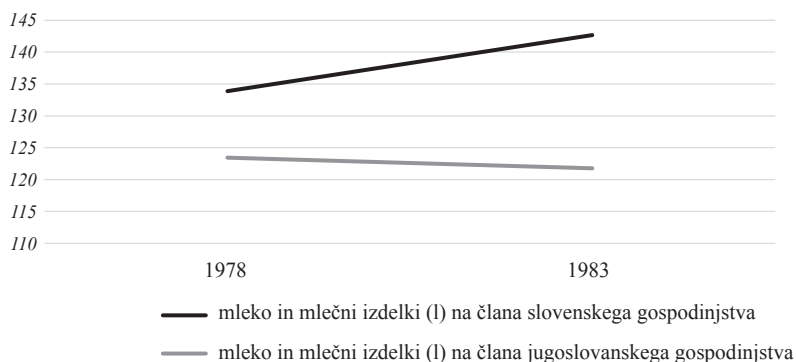
Grafikon 8: Poraba sveže in predelane zelenjave na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 8: Consumption of fresh and processed vegetables per a member of a Slovene household compared to that of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

Grafikon 9: Poraba mleka in mlečnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 9: Consumption of milk and dairy products per a member of a Slovene household compared to that of a member of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

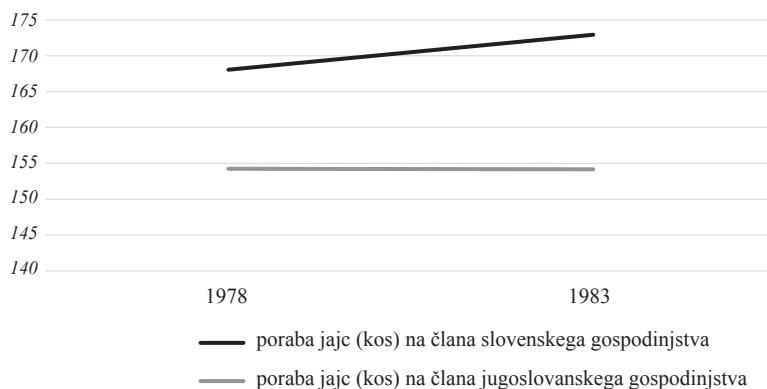

Potrošnja govejega mesa na splošno se je v obdobju 1975–1985 v Jugoslaviji povečala za 6 %, skupna potrošnja vseh vrst mesa pa za 28,4 %. Udeležba govejega mesa v strukturi vseh vrst mesa se je gibala med 26 % in 30 %; v zadnjih letih omenjenega obdobja pa je upadala. Poraba vseh vrst mesa na prebivalca Jugoslavije se je z 48,3 kg v letu 1974 povečala na 54,2 kg v letu 1985. Potrošnja govejega mesa pa s 14,7 kg v letu 1975 na 15,2 kg v letu 1982; leta 1984 pa se je zmanjšala na 14,5 kg, leta 1985 pa na 14,1 kg. Pri tem se je večji delež govejega mesa porabil v svežem stanju, manjši pa za proizvodnjo izdelkov: raznih salam in dimljenih suhomesnih izdelkov itd.

Za potrošnjo mleka v državi je v istem obdobju bilo značilno počasno naraščanje. Povprečna poraba mleka na prebivalca v Jugoslaviji se je glede na leto 1975, ko je prebivalec porabil 150 l mleka, do leta 1980 povečala na 168 l letne

Grafikon 10: Poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 10: Consumption of eggs per a member of a Slovene household compared to that of a member of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

porabe; potem pa je poraba mleka na prebivalca do leta 1984 stagnirala na okoli 155 litrov, leta 1985 pa se je povečala na 212 litrov. Tak porast so povzročile cene prehranskih proizvodov. Potrošnja mleka in mlečnih izdelkov je nihala. Glede na leto 1975 se je potrošnja sira povečala v letih 1979 in 1980 za 25 %, potem pa je padala. Leta 1984 je bila tako glede na leti 1979 in 1980 manjša za 9,6 %, leta 1985 pa je poraba sira skoraj dosegla raven iz omenjenih let. Potrošnja svežega mleka pa je od leta 1975 do 1984 stalno rastla. Velike količine mleka so se v Jugoslaviji namreč porabile za prehrano telet, pa tudi za prehrano drugih vrst domačih živali. V primerjavi z razvitimi državami je bila poraba mleka in mlečnih izdelkov sicer zelo nizka.³¹

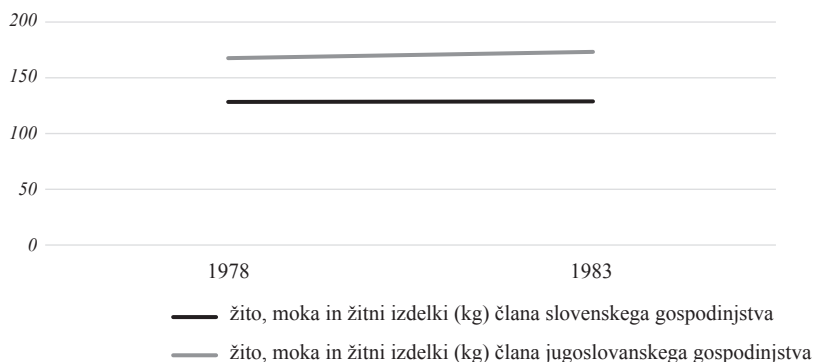
Zmanjšanje porabe posameznih živil na prebivalca je bila posledica motenj na trgu. Med različnimi kategorijami gospodinjstev so v enakem razdobju porabo mesa povečala kmečka gospodinjstva. Slovenska gospodinjstva so imela v primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjstvi leta 1983 ugodnejšo strukturo potrošnje, in sicer s skoraj 34 % manjšo porabo v primeru moke in pekovskih izdelkov; s 14,5 % večjo porabo porabljenih količin mleka in mlečnih izdelkov ter z 11 % večjo porabo jajc na člana gospodinjstva; medtem ko so porabljene količine zelenjave tako slovenskih kot jugoslovanskih gospodinjstev s 153 kg letne porabe na člana gospodinjstva bile na enaki ravni. Po porabi mesa pa so jugoslovanska gospodinjstva malenkostno prekosila slovenska gospodinjstva. Član jugoslovanskega gospodinjstva je pojedel 0,7 kg ali 1,3 % več mesa od prebivalca Slovenije.³²

³¹ Govedarstvo, str. 27, 28.

³² *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ...*, Statistički bilten 1550, str. 67, 68, 74, 75, 82, 83, 89, 90, 97, 98, 104, 105, 112, 113, 119, 120.

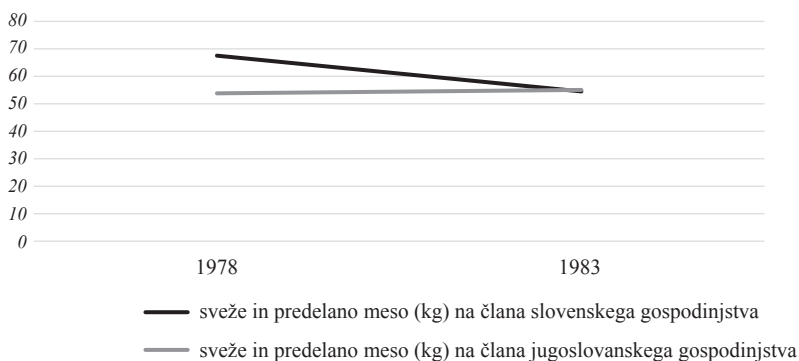
Grafikon 11: Poraba žit, moka in izdelkov iz žit na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 11: Consumption of cereals, flour, and baked products per a member of a Slovene household compared to that of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

Grafikon 12: Poraba svežega in predelanega mesa na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 12: Consumption of fresh and processed meat per a member of a Slovene household compared to that of a member of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

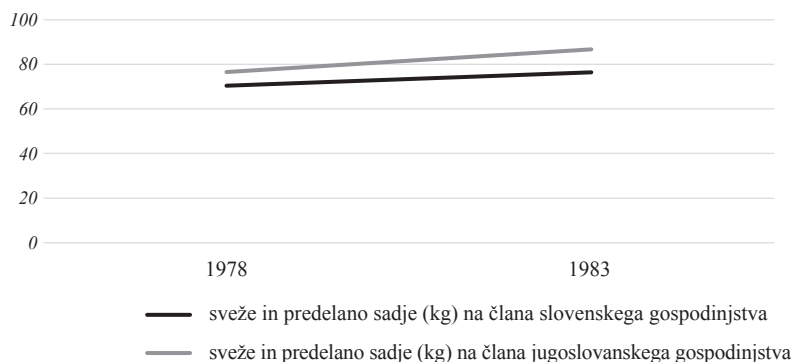

Ugodnejšo strukturo prehrane glede na slovenska gospodinjstva so imela jugoslovanska gospodinjstva tudi v primeru porabe sadja in rib. Član jugoslovanskega gospodinjstva je letno pojedel za 13,4 % več sadja in 0,8 kg ali za 27,6 % več rib od člana slovenskega gospodinjstva.³³

³³ Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine ..., Statistički bilten 1550, str. 67, 68, 74, 75, 82, 83, 89, 90, 97, 98, 104, 105, 112, 113, 119, 120.

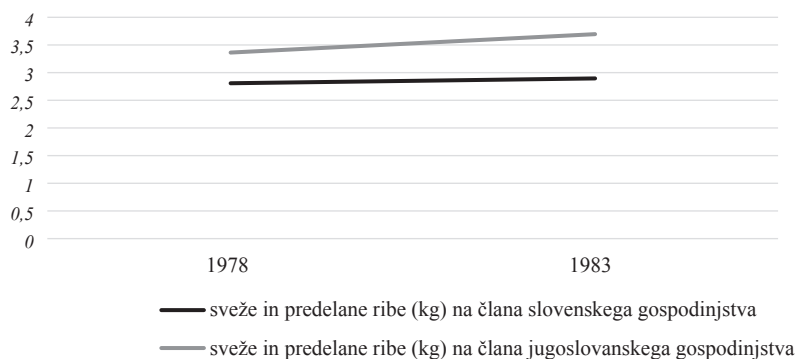
Grafikon 13: Poraba svežega in predelanega sadja na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 13: Consumption of fresh and processed fruit per a member of a Slovene household compared to that of a member of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

Grafikon 14: Poraba svežih in predelanih rib na člana slovenskega gospodinjstva v primerjavi s porabo na člana jugoslovanskega gospodinjstva v letih 1978–1983.

Fig. 14: Consumption of fresh and processed fish per a member of a Slovene household compared to that of a member of a Yugoslav household in the years 1978–1983.

Problem oskrbe npr. z mesom in drugimi kmetijskimi proizvodi je bil v Sloveniji večkrat prisoten. V prvi polovici sedemdesetih let je svežega mesa v mesnicah primanjkovalo zaradi neusklajenih cen. Medtem ko so bile odkupne cene živine sproščene, so bile maloprodajne cene mesa določene in zamrznjene. V Sloveniji je bilo takrat meso cenejše kot v drugih republikah, npr. na Hrvaškem. V obdobjih, ko so bile prisotne motnje z oskrbo mesa, so gospodinjstva porabo preusmerjala na kupovanje večjih količin stročnic in testenin. To izkazuje tudi udeležba posameznih skupin živil – ko poraba mesa pada, je vključno s stročnicami v porastu poraba zelenjave.

Razpoložljivost kmetijskih proizvodov

Značilna za trg kmetijskih in prehranskih proizvodov v opazovanem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji je bila nestabilnost, ki je vplivala na neenakomerno in dinamično rast cen kmetijskih proizvodov. Tako kot za celotno gospodarstvo so bila tudi za to področje značilna pogosta neskladja med ponudbo in povpraševanjem. In prav tako med cenami surovin in končnimi izdelki. Značilne so bile disparitete cen med cenami vhodnih materialov in cenami končnih proizvodov. Cene kmetijskih in prehranskih proizvodov so bile v režimu stroge družbene kontrole in niso motivirale kmetijskih pridelovalcev k večji proizvodnji. To je bil eden od glavnih razlogov za neskladja med agregatno ponudbo in povpraševanjem po kmetijskih proizvodih na domačem trgu.³⁴ Še posebej je stagnirala ponudba tistih proizvodov, ki so bili pod strožjim režimom družbenega nadzora cen: pšenice, oljaric, proteinskih hranil, občasno mesa in mleka. Težave v kmetijstvu in živilstvu so bile tako predvsem posledica dolgoletnega administrativnega poseganja v cenovna razmerja, zadrževanja cen kmetijskih in živilskih proizvodov.³⁵ Npr. za živinorejo so bila značilna nesorazmerja v cenah na relaciji krmila–živinorejski proizvodi (meso, mleko). Politika cen kmetijskih pridelkov je bila bolj podrejena globalnim ciljem razvoja kot potrebam optimalnega razvoja kmetijstva. Z njo so se reševala vprašanja zaščite standarda državljanov, ohranjala dosežena raven potrošnje in reševala druga vprašanja socialne politike. Pogoste spremembe režima cen vse do začetka osemdesetih let so bile skladno s cilji družbeno ekonomskega razvoja podrejene hitremu razvoju industrije in drugim nekmetijskim dejavnostim. Usmeritev na hitro industrializacijo je kmetijstvu dodelila vlogo poceni oskrbovalca nekmečkega prebivalstva.

Ker Jugoslavija in Slovenija z domačo proizvodnjo nista zadostili svojim potrebam po kmetijskih proizvodih, se je agregatno ravnotežje zagotavljalo s stalnim in precejšnjim uvozom kmetijskih proizvodov. Jugoslavija je npr. uvažala goveje meso za industrijsko predelavo. Med leti 1975–1985 je najmanj količin govejega mesa uvozila leta 1985, največ pa leta 1980. Ker se je uvažalo po večini zamrznjeno goveje meso za predelavo, so bile cene govejega mesa iz uvoza nižje od izvoznih cen junčjega mesa.³⁶ Jugoslavija je v omenjenem obdobju uvozila letno 3000 glav

³⁴ *Sistem i politika cena*, str. 395.

³⁵ Sunčič, Maček, Leskovšek, *Intenziviranje kmetijske pridelave*, str. 61.

³⁶ Čeprav je bila Jugoslavija velika uvoznica govejega mesa, pa so živi junci, goveje meso in izdelki iz govejega mesa predstavljali pomembne izvozne proizvode jugoslovanskega kmetijstva. Izvoz živih juncev je stalno naraščal (leta 1985 jih je bilo izvoženih nad 40 tisoč ton); medtem ko se je izvoz junčjega mesa v letih 1975–1978 povečal z okoli 37 tisoč na okoli 62 tisoč ton, pa je zatem začel upadati oziroma nihati – gibal se je med 21 tisoč in 58 tisoč tonami. V obdobju rasti izvoza govejega mesa je naraščal izvoz govejih konzerv. Največ (nad 6000 in pol ton) jih je bilo izvoženih leta 1981. Izvoz juncev za piganje in zakol – junče meso je bilo izredne kakovosti; tudi cene izvoza so bile nad svetovnimi. Pogoji za izvoz junčjega mesa so se v zadnjih letih omenjenega obdobja zaostriili, saj je bil jugoslovanski izvoz usmerjen na evropske države, ki so v tem obdobju znatno povečale proizvodnjo mesa in od uvoznice mesa postale izvoznice mesa. Na upadanje izvoza govejega mesa so vplivali tudi nezadostna elastičnost v ponudbi in nezadostno prilagajanje zahtevam tujega tržišča v pogledu kakovosti, načina obdelave, pakiranja. Povpraševanje po visokokakovostnem junčjem mesu (baby beefu) je bilo v

goveda, 30–50 tisoč ton surove kože, okoli 25 milijonov ton svežega mesa, 5000 ton mleka v prahu in okoli 5000 ton masla.³⁷

Za kmetijstvo v Sloveniji je bilo značilno, da se je proces organiziranja kmetijske proizvodnje prepočasi prilagajal intenzivnosti deagrarizacije. Za slovensko kmetijstvo je bilo tudi značilno, da je bilo pri precejšnjem delu osnovnih kmetijskih pridelkov in proizvodov deficitarno. Zato je Slovenija morala potrebe po žitu, koruzi, živini oziroma mesu, maščobah, sladkorju, olju, sadju in zelenjavi, rižu pa tudi po posameznih semenih, v največji meri pokrivati z uvozom iz drugih delov države. Velik del potreb po žitu, moki, koruzi, sladkorju, jedilnem olju, v manjši meri po sojinah tropinah, pesnih rezancih in sadju si je Slovenija prizadevala dolgoročno zagotavljati iz Vojvodine. V Hrvaški si je poskušala zagotoviti trajno preskrbo z žitom in mesom. Največje presežke osnovnih kmetijskih pridelkov je slovensko kmetijstvo ustvarjalo pri krompirju. V petdesetih letih je republika Slovenija od normalne letine te poljščine (50 tisoč vagonov) v druge republike izvozila v povprečju letno od 1500 do 4000 vagonov. V letih 1959–1967 pa od 15 do 19 tisoč vagonov. Zanimanje trgovcev iz drugih republik za slovenski krompir se je po letu 1967 zmanjšalo. V letu 1966 so zajamčene cene krompirja ter visoke odkupne cene namreč spodbudile pridelovalce iz drugih republik, da so posadili mnogo več krompirja kot v preteklih letih. Slovenija pa je posledično izgubila precejšen del jugoslovanskega trga. Poleg krompirja je v druge republike v omembe vrednih količinah izvažala zgodnjo povrtnino, hmelj, zelišča, nekatere vrste sadja (češnje, jabolka, maline), perutnino in del proizvodnje testenin in keksov.³⁸

V Sloveniji je bil v kmetijski proizvodnji pomembnejši napredek dosežen šele po letu 1959, ko je bila prvič po vojni presežena predvojna raven kmetijske proizvodnje. V petdesetih letih je tako Slovenija letno iz drugih republik še morala uvoziti 550 vagonov masti, 3200 vagonov sladkorja in 800 vagonov sadja. V prvi polovici petdesetih let sta v večjih količinah na slovenski trg prihajala tudi še zgodnja zelenjava in sadje, potem pa se je začel povečevati delež domače pridelave. Državno trgovsko podjetje Sadje-zelenjava, ki je imelo razvejano trgovinsko organizacijo, je takrat zelenjavo in fižol pretežno uvažalo iz Dalmacije, zgodnje zelje iz Srbije in Hrvaške, čebulo in papriko, znatne količine grozdja, marelic in nekaj riža iz Makedonije. V večjih količinah so slovenska trgovska podjetja iz drugih republik uvozila tudi grah, slive, orehe in breskve, sladkor, slaščice, mast, olje, margarino, sol in vino.

Investicije v kmetijstvu so po letu 1959 hitreje naraščale in do leta 1962 se je skupna kmetijska proizvodnja glede na leto 1955 povečala za 41 % ali za 6 % letno. Kmetijska proizvodnja Slovenije je bila v letu 1963, ko je zaposlovala okoli 32 % prebivalstva, udeležena v skupnem narodnem dohodku Slovenije s 15,4 %; delež kmetijstva v izvozu je dosegel 21 %, vključno z živilsko industrijo pa je udeležba kmetijstva v izvozu znašala 25 %.³⁹

upadanju; nasprotno pa je naraščalo povpraševanje po mesu starejših kategorij govedi in novih oblik načina razrezovanja in pakiranja. V: *Govedarstvo*, str. 27.

³⁷ *Govedarstvo*, str. 27.

³⁸ Prinčič, *Blagovna menjava*, str. 157–159.

³⁹ *SZ SSRS*, Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966, str. 309.

Na področju proizvodnje mleka in govejega mesa je bil v Jugoslaviji do osemdesetih let dosežen sicer velik napredek, a rezultati sredi osemdesetih let 20. stoletja niso bili zadovoljivi. Med pomembne vzroke za relativno počasno rast proizvodnje v govedoreji so spadale: nezadostna proizvodnja in slaba kakovost vlakninske živinske krme, neugodna pasemska sestava goveda in razdrobljena proizvodnja. Nestabilno rast govedorejske proizvodnje so povzročali spremenljivi, najpogostejše neugodni ekonomski pogoji, predvsem neugodne cene mleka. Zaradi tega se je zmanjševalo število krav, s tem pa vzreja in posledično proizvodnja mesa in mleka.⁴⁰

Tako na državni kot slovenski ravni se je položaj kmetijstva, še zlasti na področju proizvodnje mleka in govejega mesa, po gospodarski reformi sredi šestdesetih let izboljšal. Povečanje števila goveje živine je bilo posledica tudi stimulatивnih odkupnih cen mleka. Na proizvodnjo in prodajo mleka, ki sta bili zlasti v porastu pri zasebnih pridelovalcih, je vplivala julija 1965 uvedena minimalna odkupna cena mleka, ki se je glede na preteklo obdobje povečala skoraj za polovico. Proizvodnja mleka se je po reformi stimulirala tudi s premijami.⁴¹ Farnska prašičereja in farnsko perutninarstvo sta takrat v Sloveniji še naprej ostajala v težavah, čeprav je proizvodnja slednjega s precejšnim porastom perutninskega mesa glede na preteklo leto naredila velik korak naprej. Kljub napredku porast proizvodnje mesa v razmerah vse večjih potreb domačega trga ni kril povpraševanja. Možnost nadomestitve pomanjkanja svinjskega in nekaterih vrst govejega mesa se je kazala v večji proizvodnji perutnine. Do motenj v oskrbi z mesom je prihajalo tudi ob dobri proizvodnji mesa, saj se je zaradi čakanja in pritiska na višje cene, čakanja na višje izvozne premije itd. zadrževalo blago. Razmere na trgu z živilskimi proizvodi so bile pogojene s stabilnostjo odnosov oziroma s sodelovanjem med kmetijsko proizvodnjo, predelovalno industrijo in trgovino.⁴²

V šestdesetih letih je Slovenija velik del pšenice in mlevskih izdelkov uvozila iz Vojvodine in Slavonije. Tudi koruzo, ki so jo v glavnem uporabljali za krmo živini, je nabavljala v drugih republikah. Veliko povpraševanje po testeninah in keksih je slovenska trgovska podjetja spodbudilo, da so jih kupovala tudi v drugih republikah. Iz Srbije, Bosne in Hercegovine ter Hrvaške so se slovenske oljarne (Domžale, Ilirska Bistrica, Kranj) oskrbovale tudi z oljaricami; iz Hrvaške je Slovenija uvažala tudi jajca. Okoli 60 % vseh potrebnih vrtnin in sadja je tako Slovenija uvažala iz drugih republik (od decembra do aprila zelenjavo iz Dalmacije; pri paradižniku, papriki, čebuli in pri fižolu v zrnju pa je bila celo leto vezana na nabave iz Makedonije in Srbije). Vse več zelja v glavah je takrat kljub večji domači pridelavi uvažala iz Varaždina. Od sadja je bila na uvoz iz drugih republik vezana pri grozdju, marelicah, slivah. V drugi polovici šestdesetih let je zaradi boljše kakovosti ter ugodnejših cen začel naraščati tudi uvoz jabolk iz drugih republik. Na trgih drugih republik je Slovenija morala kupovati tudi meso. Npr. leta 1955 je v Srbiji in Bosni in Hercegovini nabavila 15–20 % manjkajočih količin govejega in

⁴⁰ *Govedarstvo*, str. 28.

⁴¹ *SZ SSRS*, Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965, str. 172.

⁴² *SZ SSRS*, Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966, str. 174.

40 % svinjskega mesa. Precejšnje količine klavne živine in prašičev so slovenska klavniška podjetja iz Srbije in Hrvaške uvozila tudi v šestdesetih letih. Slovenija je v drugih republikah morala kupovati tudi krmo za živino in prašiče. Npr. leta 1965 je 60 % potrebne krme za prašiče morala drago kupiti, kar je vplivalo na ceno mesa.⁴³

Položaj kmetijstva se je po gospodarski reformi izboljšal, a ob koncu osemdesetih let so v Sloveniji ostajali odprti nekateri razvojni problemi kmetijstva. Med njimi sta bili nestabilna proizvodnja in neuskkljenost med poljedelsko in živinorejsko proizvodnjo. V Sloveniji je živinoreja sicer dosegala boljše rezultate od državne ravni in boljše kot v rastlinski proizvodnji, a je rast proizvodnje temeljila tudi na nakupljeni krmi v drugih republikah. Večji delež živinoreje (58 %) v strukturi kmetijstva je izkazoval večjo razvitost te panoge kot v Jugoslaviji, kjer je bil delež živinoreje v kmetijstvu 43 %, in manjšo razvitost kot v razvitih državah, kjer se je gibal delež živinoreje v kmetijstvu med 70 in 80 %.⁴⁴

Po letu 1980 so neugodni agroekološki in nestabilni ekonomski pogoji vplivali, da je bila proizvodnja hrane v Sloveniji manjša od predvidevanj; močno je bila izražena tudi odvisnost od vremenskih razmer. Proizvodnja hrane, ki je nihala od stopnje rasti 7,1 % do -3,7 %, je kljub temu izkazovala razmeroma ugodne rezultate v proizvodnji in tržnosti kmetijskih proizvodov. Povprečna rast kmetijske proizvodnje (1,6 %) je v letih 1981–1988 presegla poprečno rast gospodarstva (rast družbenega proizvoda (DP) je bila 0,4 %); bila je tudi ugodnejša od rasti te proizvodnje v Jugoslaviji (0,2 %). Relativno ravnotežje agregatne ponudbe kmetijsko živilskih proizvodov se je vzpostavljalo z upadajočo ravnijo domače potrošnje in izvoza.⁴⁵

V sedemdesetih in osemdesetih letih je bila redna in zadostna prehrana slovenskega prebivalstva še vedno precej odvisna od uvoza iz drugih republik, saj se je v Sloveniji v korist povečevanja površin s krmnimi in industrijskimi površinami nadaljevalo zmanjševanje površin s krušnimi žiti, krompirjem in drugimi poljščinami; nazadovala sta tudi živinoreja in sadjarstvo. Čeprav se je fizični obseg kmetijske priraje in pridelave povečeval, je bila v osemdesetih podobno kot v sedemdesetih letih 20. stoletja stopnja slovenske samooskrbe s hrano nekaj nad 80 %.⁴⁶

Viri in literatura

Tiskani viri

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963. II. deo. Statistički bilten 349. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1965.

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968. Količine-proseci po domaćinstvu (po članu domaćinstva), III deo. Statistički bilten, broj 660. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), april 1971.

⁴³ Prinčič, *Blagovna menjava*, str. 160–162.

⁴⁴ *Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije*, str. 267.

⁴⁵ Leonardi, *Sedanje razmere v kmetijstvu*, str. 24.

⁴⁶ Prinčič, *Blagovna menjava*, str. 162.

- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Raspoloživa i upotrebljena sredstva, proseci po domačinstvu. Statistički bilten 1301. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1982.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine artikala lične potrošnje. Statistički bilten 1303. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), jun 1982.
- Anketa o potrošnji domačinstva 1983. Raspoloživa i upotrebljena sredstva, proseci po domačinstvu. Statistički bilten 1549. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1986.
- Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikala lične potrošnje. Proseci po domačinstvu i članu domačinstva. Statistički bilten 1550. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), 1986.
- Anketa o potrošnji domačinstva 1988. -prvi rezultati- Statistički bilten 1787. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1989.
- Anketa o potrošnji domačinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje. Proseci po domačinstvu i članu domačinstva. Statistički bilten broj 1853. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1990.
- Statistični letopis SR Slovenije 1975. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
- Sejni zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, četrti sklic. Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963. Ljubljana: Ljudska skupščina Ljudske republike Slovenije, 1963.
- Sejni zapiski Skupščine Socialistične Republike Slovenije (SSRS). Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.
- Sejni zapiski Skupščine Socialistične Republike Slovenije (SZ SSRS). Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.

Literatura

- Bebler Damjana: O pomenu prehrane. *Sodobno gospodinjstvo*, I. I, 1954, št. 1-2, str. 16.
- Bebler Damjana: O sodobni prehrani. *Sodobno gospodinjstvo*, I. II, 1955, št. 16-17, str. 63.
- Gabrijelčič Blenkuš Mojca ...[et al.]: *Standardi zdravega prehranjevanja v vzgojno-izobraževalnih ustanovah (brez jasličnih oddelkov v vzgojno-varstvenih organizacijah)*. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje, 2005.
- Govedarstvo 1975–1985. *Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarne sveske*, XXXI, 1987, str. 21–28.
- Klep Jožka: Strašna statistika. Kako se kaže inflacija v naši denarnici. *Mladina*, št. 18, 5. maj 1983, str. 7.
- Leonardi Božena: Sedanje razmere v kmetijstvu v Sloveniji in možnosti razvoja v obdobju 1991–1995. *IB: informativni bilten: revija za planiranje*, let. 24, 1990, str. 24–39.
- Prinčič Jože, Blagovna menjava Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami (1945–1991). *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 145–170.
- Sistem i politika cena poljoprivrednih proizvoda, 1945–1987. *Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarne sveske*, let. XXXI, 1987, str. 1495–1502.
- Sunčič Franc, Maček Jože, Leskovšek Mirko: Intenziviranje kmetijske pridelave ob ekološkem ravnovesju. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 23, 1986, str. 60–64.
- Šefer Berislav: *Socialna politika v socialistični samoupravni družbi*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1981.
- Tivadar Blanka: Naša žena med željo po limonini lupinici in strahom pred njo: zdrava prehrana v socializmu. *Družboslovne razprave*, XXV, 2009, str. 7–23.

Vadnal Angela: Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957. *Prikazi in študije*, let. V, 1959, str. 21–38.
Vadnal Angela: Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958 do 1969. *Prikazi in študije*, let. XVII, 1971, str. 3–48.

SUMMARY

Slovenes' Diet from the 1960s to the End of the 1980s

Marta Rendla

Diet and eating habits were in the period in question was influenced by social, economic, ethnic, and cultural conditions of the area, the population's education, access to food, and its price. Rural households that were reliant solely upon working their own land still consumed mostly their own produce and bought only what they did not have; more food was bought either from their neighbours or in retail by mixed households, while non-rural households depended mostly on the market.

In the period at hand food expenditures, an important indicator of the standard of living but also of poverty, were reduced up to the end of the 1970s by Slovene and Yugoslav households. In 1963 Slovene households' food expenditures represented 40.1% of their total expenditures; in 1978 they were reduced by 12.5% and totalled 27.6%; in the same period Yugoslav households reduced food expenditure by 10.5%, dropping from 45.7% in 1963 to 35.2% in 1978.

Even though on average Slovene consumers spent, relatively speaking, more money on food than their Yugoslav counterparts in 1978, namely 6.5%, the share of food expenditures was lower in the case of Slovene households if compared to that of their Yugoslav counterparts by 7.6%, which implies that the standard of living was better in Slovenia despite the fact that food was more expensive.

Between 1963 and 1978, when Slovene households reduced food expenditures and increased the consumption of most groups of produce and foodstuffs, the share of less healthy foodstuffs decreased and the structure of diet improved. By reducing the consumption of cereals, flour, and baked goods, which underwent a 14.4% decrease in the years 1963–1978, the share of carbohydrates in Slovenes' diet was reduced as well. Although improved, the diet was not diverse enough, it was particularly rich in protein of animal origin and to a lesser degree in those of plant origin, vitamins, and minerals; this was the result of an unstable internal production and limited possibilities for import.

In the eighties, as the general crisis deepened when the dwindling supply of produce and foodstuffs saw their price increase and the real value of remuneration decrease, the share of food expenditures grew in the structure of the cost of living, while the structure of consumed food gradually started to deteriorate with the switch to cheaper foods, particularly those rich in carbohydrates. With the growing food expenditures households started to reduce the consumption of certain foodstuffs; *Naša žena*, the first women's and family-oriented periodical, advised its readership to use organic food in their recipes; *natural, Slovene, homegrown, country and traditional* food was mentioned.

The consumption of meat, dairy products, or fruit decreased, while the quantity of cereals and potato consumed increased. In 1983, each member of Slovene households consumed 54 kg of fresh or processed meat, which was 13,3 kg or almost 20% less than in 1978; in comparison to 1978, the difference was somewhat reduced in 1988, namely by 12.7%, when 59 kg were consumed. Beginning in 1978, rural households differed from the average in terms of consumption of meat and meat-based products. In 1978 a member of a rural household consumed a good 80

kg of meat or meat-based products a year, or 13.2 kg or 19.5% more than an average Slovene. In 1983, a member of a rural Slovene household consumed 99 kg of meat and meat-based products a year, exceeding the Slovene average by almost 45 kg or 82%, and in 1988 almost 102 kg of meat a year, topping the Slovene average by 42.8 kg or 72.5%.

After a slight increase in 1983, when above-average (exceeding the average by 78%) consumption of flour-based foods was recorded in rural households, i.e. 230 kg a year, the consumption of flour-based foods increased by almost 45% (on average as well) in 1988 if compared to that of 1978.

The consumption of fresh and processed meat, fish, fresh and processed fruit increased, and in terms of diet the standard of living improved up to 1978. Until then (67.6 kg) a member of a Slovene household consumed 121% more fresh and processed meat a year than in 1963; the consumption of fish, which was still low (i.e. 2.8 kg per household member a year), increased by 211% if compared to that of 1963; the period also saw a 57% increase in the consumption of fresh and processed fruit, in 1978 Slovenes consumed 70.2 kg per capita.

The consumption of fresh and processed vegetables, including potato, in Slovene households in the period in question, namely 1963-1988, was marked by a fluctuating decrease; it dropped by 52.3 kg or 32.2%. Stagnation in the consumption of individual produce and foodstuffs was most prominent in the eighties; in 1988 households reduced the consumption of fresh and processed vegetables, including potato, by 28% and the consumption of processed fruit by 18.7%, milk and dairy products by 4.7% if compared to that of 1983.

Towards the end of the 1980s the increased share of carbohydrates in food's biochemical structure pointed to the lowering of the standard of living. In 1988, the consumption of food with high carbohydrate content increased most in nonrural households, whose share comprised 74.3%.

Danijel Vojak

Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991.

VOJAK Danijel, dr., viši znanstveni suradnik, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", HR-10000 Zagreb Marulićev trg 19/1, danijel.vojak@pilar.hr

Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 440–461, cit. 89

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Hr. (En., Hr., En.)

Romsko stanovništvo je za vrijeme Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bilo gotovo istrebljeno od strane ustaških vlasti. U radu je analiziran odnos vlasti socijalističke Hrvatske prema komemoriranju romskih žrtav. Jedna od teza autora jest da se sjećanje na romske žrtve potisnulo u ideološki obrazac službene politike „bratstva i jedinstva“ čime su izostale posebne komemoracije ili druge prakse kulture sjećanja, poput postavljanja spomenika u sjećanje na romske žrtve. Tako su romske žrtve bile „utopljene“ u sveopći obrazac „žrtava fašističkog terora“. Slijedeći istraživačke teze Heike Karge o tome kako je jugoslavenska državna vlast nastojala kontrolirati „službena sjećanja“ na rat (uključujući organiziranje komemoracija i podizanje spomenika), autor ovog rada slijedi njezine teze o tome kako su neke lokalne vlasti imale određenu slobodu u organiziranju „vlastitog sjećanja“ na rat, a time i komemoriranja.

Ključne riječi: Romi, Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, komemoracija, spomenici.

VOJAK Danijel, PhD, Senior Research Associate, Ivo Pilar Institute of Social Sciences, HR-10000 Zagreb Marulićev trg 19/1, danijel.vojak@pilar.hr

Commemorating Romany Victims of World War II in Socialist Croatia between 1945 and 1991

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 440–461, 89 notes

Language Hr. (En., Hr., En.)

During World War II, the Romany population was well-nigh annihilated by the Ustashe authorities in the Independent State of Croatia. The paper analyses the authorities' position on commemorating Romany victims in the Socialist Republic of Croatia. The author argues, inter alia, that remembrance of Romany victims was cast in an ideological mould of the official policy of "brotherhood and unity", whereby specific commemorations or other practices of the culture of remembrance, e.g. erecting memorials commemorating Romany victims, were omitted. Romany victims were thus "drowned" in the general pattern of "victims of fascist terror". Drawing upon Heike Karge's research theses on how the Yugoslav state authorities sought to control the "official memory" of the war (including the organization of commemorations and erecting monuments), the author follows her theses on how specific local authorities were somewhat free to organize "their own memory" of the war and, consequently, that of commemorating.

Key words: Romanies, World War II, the Independent State of Croatia, commemoration, monuments.

Uvod¹

Povijest romskog stanovništva u Hrvatskoj obilježena je represivnom asimilacijom s razdobljima tolerancije i njihove socijalne integracije. Jedno od razdoblja u kojem je represivno-asimilacijska politika hrvatskih državnih vlasti prema Romima dosegнула vrhunac bilo je za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je nad njima izvršen genocid. Posljedice tog petogodišnjeg ratnog razdoblja za romsku populaciju u Hrvatskoj bile su gotovo katastrofalne. Tek nekoliko stotina Roma preživjelo je rat, a po samom završetku rata započelo je dugo razdoblje prešućivanja i zanemarivanja njihovog ratnog stradanja od strane novih hrvatskih i jugoslavenskih komunističkih vlasti. U radu će se nastojati analizirati proces komemoriranja romskih žrtava u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata do danas i to posebice u kontekstu odnosa hrvatskih vlasti i samih Roma prema ovom pitanju. Iz toga se nadovezuje teza rada da je komemoriranje romskih žrtava nakon Drugog svjetskog rata bilo uklopljeno u službeni ideološki matricu „bratstva i jedinstva“, unutar kojeg se nije posebno isticao etnički identitet žrtava. Za vrijeme Republike Hrvatske nastavilo se potiskivanje i/ili marginalizacija komemorativnog obilježavanja stradanja Roma, koje je završilo tek sa boljom regulacijom pravnog položaja romske nacionalne manjine i njihove sve izraženije međusobne organizacije, čime je započeto sustavno komemoriranje romskih žrtava. Štoviše, komemoracija romskih žrtava postala je dio službenih dana Republike Hrvatske.

Ukratko o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu

Povijest Roma od njihovog doseljavanja u XIV. stoljeću na hrvatska područja do Drugog svjetskog rata, obilježena je politikom progona i nasilne asimilacije. U tom kontekstu potrebno je ukratko spomenuti razdoblje druge polovine XVIII. st. kada se na hrvatskim područjima, kao i drugim dijelovima Habsburške monarhije, provodila politika represivne asimilacije romskog stanovništva, zabranjujući im korištenje vlastitog imena, običaja i jezika, oduzimajući im djecu, koju su zatim

¹ Rad je nastao u okviru znanstvenog projekta „Spomenici i kultura sjećanja: Komemoriranje žrtava Židova, Srba i Roma od 1945. do 2016.“ (voditelj dr.sc. Danijel Vojak). Ovim putem posebno zahvaljujem na pomoći Filipu Tomiću i Nevenu Kovačevu.

slali na odgoj „dobrim kršćanskim obiteljima“ i sl.² Razdoblje od druge polovine XIX. st. do kraja Prvog svjetskog rata bilo je obilježeno donošenjem i pokušajima provođenja brojnih zakonskih odredbi o Romima, a one su se posebice odnosile na prisilnu sedenterizaciju.³ Slična politika represivnog zakonodavstva prema Romima nastavila se i u međuratnom razdoblju, kada su oni bili pripadnici nove jugoslavenske države.⁴ Iako demografski podaci nisu dovoljno pouzdani uslijed loše metodologije i česte etničke mimikrije, pokazuju kako je broj Roma u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugoga svjetskog rata bio veći od 70 000, od čega ih je oko 15 000 živjelo na hrvatskim područjima (Banovini Hrvatskoj). Romi su većinom bili rimokatoličke vjeroispovijesti, mlađe dobne strukture i gotovo potpuno nepismeni. Politika jugoslavenskih državnih vlasti prema Romima nije se razlikovala od prošlih vlasti, a bila je obilježena brojnim neuspješnim pokušajima represivne asimilacije i prisilne sedenterizacije.⁵

Romi su zajedno s ostalim stanovništvom hrvatskih područja ušli u novu državnu zajednicu u travnju 1941., kada je profašistička ustaška vlast uz potporu Njemačke i Italije nasilno preuzela vlast i proglasila Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ustaški režim karakterizirao je diktatorsko-autoritativan način vlasti, koji je provodio rasističku nasilno-represivnu politiku prema dijelu manjinskog stanovništva.⁶ Ustaške su vlasti po dolasku na vlasti donijele rasne zakone kojima su Rome isključile iz društva, rasno definirajući njihov položaj, čime su im znatno ograničili građanska prava i slobode. U tim je zakonima primjetan utjecaj Nürnberških zakona, posebice u definiranju arijevske podrijetla.⁷ Slijedeći korak u progonu Roma u NDH bila je odredba Ministarstva unutarnjih poslova od 3. srpnja 1941. kojom je određeno popisivanje Roma.⁸ pri čemu su se trebali prikupiti njihovi osobni podaci (datum, mjesto rođenja, bračni status, broj i imena djece, zanimanje, način života). Osim toga, određeno je da se protjeraju oni nomadski Romi koji su ušli u NDH nakon njezina osnivanja.⁹ Pozadina ove Odredbe je težnja vlasti da utvrde pravu demografsku „sliku“ romskog stanovništva. To je bila svojevrsna priprema za provođenje temeljitog rješenja onoga što su tada vlasti nazivale „ciganskim pitanjem“ na terenu. Na temelju toga mogli su uslijediti sljedeći potezi ustaških vlasti.¹⁰ Istodobno i povezano s mjerom popisivanja Roma unutar nekih dijelova središnjih vlasti u Zagrebu, napose u Zavodu za kolonizaciju i Ministarstvu unutarnjih poslova, promišljalo se o mogućnosti kolonizacije Roma kao konačnog

² Vojak, *Romi u Prvom svjetskom ratu*, str. 9 - 25; Vojak, *Iz povijesti Roma u 18. stoljeću*, str. 197-215.

³ Vojak, *Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva*, str. 145 - 162

⁴ Vojak, *U predvečerje rata*, str. 61 - 207.

⁵ Vojak, *U predvečerje rata*, str. 66 - 89; Vojak, *Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931.*, str. 447-476.

⁶ Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 399-461; Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, str. 205-349.

⁷ Tri socijalno-politička problema, *Hrvatsko jedinstvo*, 3.5.1941, 1.

⁸ Hrečkovski, *Progoni i deportacije slavonskih Roma*, str. 35.

⁹ Bulajić, *Ustaški zločini genocida*, str. 83-84.

¹⁰ Milošević, *Izbjeglice i preseljenici*, str. 240.

rješavanja „ciganskog pitanja“. Od kolonizacije Roma odustalo se vjerojatno zbog nedovoljne spremnosti vlasti NDH u njezinu provođenju uslijed sve težih ratnih sukoba vlasti s antifašističkim Narodnooslobodilačkim pokretom (dalje NOP).¹¹

Prema dostupnim izvorima uočljivo je kako su vlasti NDH ubrzo nakon dolaska na vlast krenule s masovnim ubijanjem romskog stanovništva. Likvidacije Roma započele su krajem srpnja 1941. ubijanjem 15 Roma u Ivanović Jarku kraj Karlovca, a nastavile su se na području Korduna i Banije krajem iste godine i početkom 1942. Ustaške vlasti su provodile i deportaciju Roma u logore u NDH. Masovna deportacija Roma u jasenovački logor započela je okružnicom Ministarstva unutarnjih poslova i odredbom Ustaške nadzorne službe, uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 19. svibnja 1942. kojom je propisano prikupljanje svih Roma u NDH.¹²

O razmjerima stradanja romskog stanovništva u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata u najkraćem i najslikovitijem obliku dovoljno je reći kako su predratni popisi stanovništva zabilježili oko 15 000 Roma (1931.), a prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. zabilježio ih je samo 405 na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine. Iz toga je uočljivo kako je romsko stanovništvo na području NDH gotovo u potpunosti bilo demografski uništeno, iako se tim „službenim podacima“ uvijek treba koristiti s velikim oprezom uslijed metodoloških i drugih pitanja (poput etničke mimikrije Roma).¹³ Upravo zbog navedenoga postoje značajne razlike među znanstvenicima u „procjenama“ broja ubijenih Roma u NDH, koje se kreću od nekoliko tisuća Roma do 60 000 Roma.¹⁴ Osim toga, unutar dijela hrvatske historiografije postoji mišljenje kako se stradanje Roma u NDH preuveličava, posebice kada se govori o njihovu stradanju u jasenovačkom logoru.¹⁵

Odnos prema kulturi sjećanja na romske žrtve u Europi nakon Drugog svjetskog rata

U svibnju 1945. završen je Drugi svjetski rat s antifašističkom pobjedom nad nacizmom i fašizmom. No, kraj rata dijelu romskog stanovništva u europskim državama nije značio mnogo, jer je dio njih još ostajao u logorima, poput onih u Francuskoj, dok su drugi i dalje trpjeli društvenu, ekonomsku i obrazovnu diskriminaciju i pritom bili pod snažnim pritiskom asimilacije.¹⁶ Neki znanstvenici posebno

¹¹ Vojak, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 30 – 31.

¹² Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u*, str. 71, 218-219, 262; Baić, *Kotar Vrginmost*, str. 262, 445-446, 597-599, 857; Vukobratović, *Teror i zločini fašističkih okupatora*, 360; Romčević, *Žrtve fašističkog terora*, 1276-1279; Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima*, str. 40 - 41.

¹³ Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 676-677.

¹⁴ Bulajić, *Ustaški zločini*, str. 83; Biondich, *Persecution of Roma-Sinti in Croatia*, str. 39; Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 699-749; Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 324 - 325; Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 676.

¹⁵ Ivezić, *Jasenovac: brojke*, str. 67, 69, 70, 71; Mrkoci, Horvat, *Ogoljela laž logora*, str. 20, 39.

¹⁶ Taylor, *Another Darkness*, str. 187 – 199; Brearley, *The Persecution of Gypsies*, str. 590.

ističu kako su vlasti u komunističkim zemljama u Europi bile netolerantne prema Romima, posebice u kontekstu politike zabrane nomadizma i prisilne sedenterizacije, zabrane korištenja njihova jezika i političkog djelovanja te prisilnog potiskivanja njihovog nacionalnog identiteta.¹⁷ Istodobno, zbog lošeg i marginalnog društvenog, političkog i ekonomskog položaja Roma u zapadnoeuropskim državama nije bilo mogućnosti organiziranog djelovanja protiv tamošnjih vlasti u potiskivanju sjećanja na romske žrtve Drugoga svjetskog rata. Na određeni način može se zaključiti kako je u većini europskih zemalja potisnulo (marginaliziralo) stradanje Roma u ratu uz izostanak službenih isprika i reparacija romskim žrtvama.¹⁸ Jedan od takvih primjera odnosa državnih vlasti prema Romima bile su zapadnonjemačke vlasti, koje su odbijale priznati da su nacističke vlasti u Njemačkoj počinile genocid nad Romima, već su tvrdile da su se nacisti prema njima provodili uobičajenu kriminalističku politiku kao prema drugim asocijalcima i kriminalcima.¹⁹ Zbog takvog stava su zahtjevi za službenim priznavanjem romskih i sintskih²⁰ žrtava bili odbacivani od njemačkih sudova sve do 1960-ih, kada se to promijenilo. Nakon dobivene bitke na sudovima, romske i sintske organizacije započele su od 1970-ih s polemikama oko priznavanja njihovog stradanja u široj njemačkoj javnosti što je dovelo do službenog priznanja 1982. od strane njemačkog kancelara Helmuta Schmidta. Ubrzo zatim njemačke su vlasti osnovale Fond za žrtve Nacizma koje dotada još nisu bile obeštećene. Polemika se nakon toga nastavila oko jednakopravnog komemorativnog obilježavanja ovog stradanja sa stradanjem Židova što je bilo predmet rasprava oko otvaranja muzeja holokausta u Berlinu krajem 1980-ih i prijedloga oko izgradnje zasebnog spomenika romskim i sintskim žrtvama.²¹ Ovaj proces priznavanja je na određeni način završio u listopadu 2012. kada je njemačka kancelarka Angela Merkel otkrila spomenik sintskim i romskim žrtvama nacionalsocijalizma u središtu Berlina i pritom istaknula značaj ovog spomenika, posebice jer se dotada premala pažnja pridavala ovom „genocidu“. ²² Zapostavljeno pitanje romskog stradanja bilo je vidljivo i među europskim znanstvenicima. U svjetskoj historiografiji stradanja Roma bila su svedeni tek na uzgrednu bilješku i „sekundarni“ (manje značajni) aspekt istraživanja u znanstvenim i drugim službenim publikacijama u usporedbi sa stradanjima židovskog stanovništva. Tek dvadeset godina od kraja Drugog svjetskog rata izdano je prvo sintetsko djelo o stradanju

¹⁷ Brearley, *The Persecution of Gypsies*, str. 590.

¹⁸ Clayton, *Roma: A People*, str. 11; Hancock, *We are the Romani*, str. 48 – 49.

¹⁹ Margalit, *The Justice System*, 330 – 350; Martins – Heuss, ‘*Genocide in the 20th Century*’, 194; Lutz, *Gypsies as Victims*, str. 346 – 359.

²⁰ Sinti su dio subskupine romskog naroda, koji većinom žive u središnjoj Europi. Samo ime potječe od indijske pokrajine Sindh, a smatra se kako se ova skupina u 16. st. odvojila od drugih romskih skupina na području njemačkih država, gdje su tek u 19. st. većinom preuzeli sjedilački način života; Sinte, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, ur. Donald Kenrick. Lanham -Toronto- Plymouth: 2007, str. 247.

²¹ Blumer, *Disentangling the Hierarchy of Victimhood*, str. 205-228; Margalit, *The Justice System*, str. 181 – 204; Taylor, *Another Darkness*, str. 189 – 190; Sandner, *Kazneno zakonodavstvo*, str. 175 – 194.

²² Kuhla, *A Monument to the Porajmos*.

Romu i to ono njemačkog znanstvenika Hansa-Joachima Döringija, koji je 1964. objavio *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat* u Hamburgu.²³ Znatno broj znanstvenika smatrao je Rome „minornim“ žrtvama nacističkog režima za koje nije bilo predviđeno potpuno istrebljenje (npr. Yehuda Bauer, neki radovi Raula Hilberga, George L. Mosse, Yisreal Gutman, itd.). Stoga je prevladalo mišljenje o „jedinstvenosti“ židovskog holokausta i istodobno se „zaboravilo“ na nacističko nastojanje istrebljenja Roma i hendikepiranih, koji su zajedno sa Židovima, ubijani samo radi svog neodgovarajućeg podrijetla i tjelesnog stanja, a ne zbog ponašanja ili vjerovanja.²⁴

Nameće se pitanje kakav je bio odnos romskih zajednica prema pitanju stradanja svojih sunarodnjaka u Drugom svjetskom ratu. Neki znanstvenici navode kako je među preživjelim Romima prevladala „šutnja“ i „zaborav“ kao način rješavanja psiholoških trauma uzrokovanih ratom. Malobrojna predratna romska inteligencija većinom je prva stradala u ratu, a kod Neroma nije se javio veći znanstveni i drugi interes o ovoj tematici.²⁵ Isabel Fonseca nastoji to objasniti navodeći kako su Romi od svog zaborava na događaje vezane za njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu napravili „umjetnost“, za razliku od Židova koji su daleko odmakli u brizi i obilježavanju stradanja u istom ratu („monumentalna industrija sjećanja“).²⁶ Drugi znanstvenici ističu kako izostanak romskog sjećanja i komemoriranja stradanja ne znači da su oni zaboravili taj dio prošlosti, već ga na drugačiji način interpretiraju.²⁷ Nadalje, neki ističu kako sjećanje Roma ovisi o posebnosti progona svake njihove skupine, o samoj percepciji sjećanja i izgradnji identiteta kod svake romske skupine. Nadalje, navode kako je do „zaboravljanja“ došlo zbog specifičnosti njihovog progona („nedokumentiran“), ali i zbog toga kako se većinsko stanovništvo odnosilo prema njima, te su bili „ušutkani“ u govoru o svom stradanju. S procesom obrazovanja i boljeg društveno – političkog organiziranja, kod Roma se oblikovala politička svijest i svijest o potrebi izgradnje novog „kolektivnog identiteta“. Sve to dovelo je do pojačanog interesa javnosti za problematiku romskog stradanja, a time se isticala i potreba za komemoriranjem njihovih žrtava.²⁸ Iz navedenog se može primijetiti kako je romski socioekonomski i politički marginalan položaj, između ostalih razloga, doprinio potiskivanju sjećanja šire (neromske i romske) javnosti na romske žrtve rata, i s time je povezan izostanak komemorativnih aktivnosti. Imajući navedeno na umu, razumljiv je i izostanak sustavnih državnih komemoracija i postavljanja spomenika romskim žrtvama. No, neke su europske države, poput spomenutog primjera Njemačke, podignule spomenik romskim žrtvama. Među prvima to su učinile gradske vlasti Amsterdama koje su u listopadu 1978. podignule spomenik za „milijun ubijenih Roma i Sinta za vrijeme Drugog svjetskog rata“. Autorica spomenika je Heleen

²³ About, Abakunova, *Introduction*, str. vii.

²⁴ Hancock, *We are the Romani*, 48 – 51; Margalit, *The Justice System*, 330 – 350.

²⁵ Clayton, *Roma: A People*, str. 11.

²⁶ Fonseca, *Sahranite me uspravno*, str. 306.

²⁷ Stewart, *Remembering without Commemoration*, str. 561-582.

²⁸ Kapralski, *The Aftermath of the Roma*, str. 230 – 251.

Levano, a zasluge za njegovo podizanje idu ROM Foundation predvođenoj Koosom Petalom, koji je kao romski vođa 1970-ih lobirao među tamošnjim gradskim vlastima da se Rome uključi u nizozemsko komemoriranje holokausta. Spomenik je nešto manji od dva metra, a prikazuje romsku obitelj (oca, majku i dvoje djece) kako bježi od rata.²⁹ Zanimljivo je kako su nizozemske vlasti zajedno s organizacijom Kuća Ane Frank planirale podići 2015. novi spomenik („Holocaust Memorial of Names“) u kojim bi bilo upisano 102 000 imena Židova te 220 imena Roma i Sinta deportiranih iz Nizozemske za vrijeme Drugog svjetskog rata. Koliko je poznato, kao autor tog spomenika je izabran Daniel Libeskind, a on bi trebao biti otvoren početkom 2018.³⁰ Najviše spomenika posvećenih romskim žrtvama postavljeno je na mjestima bivših nacističkih koncentracijskih logora. Tako je u travnju 1995. podignut spomenik Romima i Sintima u Buchenwaldu na mjestu braka u kojima su bili smješteni romski i sintski logoraši tog najvećeg nacističkog logora u Trećem Reichu. Spomenik se sastoji od brojnih kamena u kojima su upisana imena drugih koncentracijskih logora.³¹ Ovaj spomenik je nadopunjen 2013. kada je tristotinjak mladih Roma postavilo novo kamenje na kojem su upisali imena romskih žrtava.³² Na mjestu bivšeg nacističkog logora Ravensbrück, u kojemu su posebno stradale Romkinje, 1995. je uređena jedna spomen – soba za stradale Sinte i Romeu kojoj se nalazi spomen- ploča s tekстом

„...Mi, narodi Sinta i Roma sjećamo se sa poštovanjem i tugom naših majki, žena i djece koji su bili ubijeni od SS u koncentracijskom logoru Ravensbrück. Također, sjećamo se svih naših ljudi koji su pali kao žrtve nacističkog genocida na širem ovom području pod vlašću Nationalsocijalizma...“.³³

No, još jedna spomen-ploča podignuta je unutar ovog logora s natpisom „U sjećanje na žrtve Sinta i Roma nacističkog genocida“.³⁴ Unutar Spomen-područja Mauthausen, koji je prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata bio nacistički koncentracijski logor, podignut je u svibnju 1998. spomenik Romima i Sintima na prostoru nekadašnjeg kamenoloma, gdje su oni bili izrabljivani za vrijeme rata. Na spomeniku je natpis u kojem se navodi kako je posvećen 500 000 žrtava nacionalsocijalizma, a posebice 450 Romkinja i djece ubijene po dolasku u ovaj logor. Zanimljivo je kako dio spomenika čini željeznička pruga kojom su voženi romski i sintski logoraši.³⁵ Spomen-ploča romskim i sintskim žrtvama podignuta je u blizini Krematorija Mittelbau-Dora.³⁶ Spomen-ploča Romima i Sintima podignuta je u Münchenu u počast 50 000 ubijenih Roma i Sinta u Drugom svjetskom ratu, a na

²⁹ *Gypsy Monument-Memorial of War.*

³⁰ *Dutch Holocaust Memorial of Names.*

³¹ *Buchenwald Memorial to Roma and Sinti.*

³² Više o projektu *Gedenkweg Buchenwaldbahn*, unutar kojeg je ovaj spomenik nadopunjen, vidjeti na: <http://www.gedenksteine-buchenwaldbahn.de/content/homepage.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

³³ *Ravensbrück Roma and Sinti Memorial; Ravensbrück Memorial to Roma and Sinti.*

³⁴ *Ravensbrück Roma and Sinti Memorial.*

³⁵ *Mauthausen Roma and Sinti Memorial; Roma and Sinti (Gypsy) Mauthausen Memorial.*

³⁶ *Mittelbau-Dora Memorials.*

njoj je napisano „U sjećanje na ubijene Sinte i Rome u Münchenu 1933 – 1945. Oni su bili žrtve nacionalsocijalističkog genocida u Auschwitzu i drugim logorima“. Zanimljivo je istaknuti kako postavljanje ove spomen-ploče u Münchenu ima dublji značaj, budući da je taj grad bio institucionalno središte progona Sinta i Roma u Njemačkoj.³⁷ U Budimpešti je 2006. podignut spomenik progonjenim i ubijenim Romima u Mađarskoj, a njeni autori su Ákos Maurer Klimes i Tamás Szabó. Ovaj spomenik je bio nerijetko žrtva vandalizma i određenih rasističkih izljeva jednog dijela tamošnjih stanovnika prema Romima.³⁸ Možda najkontraverzniji romski spomenik je onaj podignut 2009. u Letyu na mjestu bivšeg koncentracijskog logora. Autor spomenika je Zdenek Hůla, a sastoji se od granitnih dijelova s natpisom „Žrtvama romskih zatvorenika u logoru Lety“. Problem s ovim spomenikom je što na tom mjestu od 2009. do danas radi svinjska farma što je izazvalo brojne proteste romskih aktivista. Osim reakcija čeških vlasti koje su pozivale na uklanjanje svinjske farme radi vrijeđanja sjećanja na romske žrtve, slično je reagirao 2010. i Europski parlament. Ove godine su češke vlasti otkupile svinjsku farmu čime će se spriječiti daljnje narušavanje³⁹ komemoracijskih aktivnosti.

Osvrt na komemoriranje romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji, 1945. - 1991.

Poslije Drugog svjetskog rata Hrvatska je postala dio nove jugoslavenske državne zajednice, čije su se vlasti susrele s pitanjem kako oblikovati svoj politički identitet. Odgovor na ovo pitanje pronađen je u korištenju odgovarajućih rituala i simbola, ali i u „proizvodnji nove povijesti“. Na tragu ovog Dunja Rihtman–Auguštin ističe kako je jugoslavenski socijalizam ostvario svoj „simbolički i ritualni svijet“ ističući socijalističku tradiciju, političke simbole i rituale, a sve radi potvrde vlastitog legitimiteta.⁴⁰ Tako je Drugi svjetski rat (Narodnooslobodilačka borba) postao središnje društveno iskustvo čime je ona bila legitimirana kao država tj. kao „polazišna točka i sidrište jugoslavenskog identiteta“. ⁴¹ Jedan od oblika simbola takve politike bili su spomenici, pomoću kojih su jugoslavenske socijalističke vlasti stvarale prostor „kolektivnog pamćenja“ i pritom usmjeravale povijesno sjećanje na „brižljivo probrane napredne osobe i događaje“. ⁴² Ukoliko se usredotočimo na aspekt komemoracija, potrebno je imati na umu promišljanja Paula Connertona koji navodi kako se društveno sjećanje iskazuje komemorativnim ceremonijama, ili drugim riječima, shvaćanje povijesti sačuvano je u riječima i slikama, a ono

³⁷ *Munich memorial for the Roma and Sinti.*

³⁸ *Budapest Roma Holocaust Memorial.*

³⁹ *Reconstruction of the reverent area 2009 – 2010; Lety memorial; Muller, Czech pig farm.*

⁴⁰ Rihtman – Auguštin, *Ulice mog grada*, str. 15.

⁴¹ Sundhaussen, *Jugoslavija i njezine države*, str. 243, 245.

⁴² Brkljačić, Prlenda, *Zašto pamćenje i sjećanje*, str. 10; Rihtman – Auguštin, *Ulice mog grada*, str. 16 - 17.

je vidljivo u komemorativnim ceremonijama.⁴³ U skladu s time je i promišljanja Pierre Nora kako su mjesta pamćenja ostaci i krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije, čine ih, između ostalog, i spomenici.⁴⁴ Istodobno, jugoslavenske vlasti su kao središnji element legitimacije države i naroda smatrali „oživljavanje žrtava“ pod idejom: „mrtvi kao dokaz za pravo na život“. Cilj takve politike povijesti i sjećanja bio je održavanje uspomena na herojska djela, brutalnost neprijatelja i broj žrtava što je bilo vidljivo u podizanju brojnih spomenika.⁴⁵ Imajući navedeno na umu, nameće se pitanje odnosa jugoslavenskih vlasti prema romskim žrtvama iz Drugog svjetskoga rata, posebice u kontekstu simbolike (npr. podizanja spomenika) ili rituala (npr. održavanja komemoracija).

Kako bi se odgovorilo na prethodno pitanje potrebno je istaknuti kako nije poznato znanstveno istraživanje koje bi obuhvatilo pitanje komemoriranja romskih žrtava u drugim socijalističkim republikama jugoslavenske države. Možda najbliže tome je Andrew Lawer koji u jednom svom radu spominje kako se među tisućama spomenika o NOB-u podignutim u socijalističkom razdoblju nekoliko desetaka spomenika odnosi na stradanje Roma. No, autor pritom ne navodi točno na koje se spomenika ovo odnosi.⁴⁶

Zanimljivo je spomenuti Srbiju kao područje gdje je vjerojatno podignut prvi spomenik Romima u zemljama bivše socijalističke Jugoslavije. Naime, Romi su kao vojnici Srbije sudjelovali u mnogim vojnim operacijama za vrijeme Prvog svjetskog rata. No, zbog sveukupnog romskog sudjelovanja u ratu podignut im je nakon rata u Beogradu dvometarski obelisk s natpisom „U sjećanje na romske žrtve koji su umrli ili ubijeni za vrijeme Rata, 1914. – 1918.“ Uz to, na spomeniku su bila upisana imena ubijenih romskih vojnika, kao i imena onih koji su donirali novac za podizanje spomenika.⁴⁷ Slijedeći poznati spomenik o Romima odnosi se na Stevana Đorđevića Novaka⁴⁸, koji se istaknuo u borbama sa četnicima na širem borskom području. Upravo je u sukobu sa četnicima poginuo na širem području Donje Bele Reke (općina Bor). Zbog svojih ratnih zasluga proglašen je u studenom 1953. (prvim romskim) narodnim herojem, a pritom mu je, zajedno s drugim poginulim partizanima, podignut spomenik u Prevodskom potoku. Komemoracija njemu i drugim partizanskim borcima u čast održava se u srpnju, a organizira senu sklopu općinske manifestaciju „Prevodski potok“. Na komemoraciji sudjeluju

⁴³ Connerton, Paul, *Kako se društva*, str. 10, 107.

⁴⁴ Nora, *Između pamćenja i historije*, str. 28.

⁴⁵ Sundhaussen, *Jugoslavija i njezine države*, str. 247 – 248.

⁴⁶ Lawler, *Whose Memorial?*, str. 21.

⁴⁷ Crowe, *A History of the Gypsies*, str. 211-212; ovaj spomenik je vjerojatno bio podignut u beogradskoj četvrti Jatagan-mali.

⁴⁸ Stevan Đorđević Novak (Radičevci/Srbija, 1919. – Donja Bela Reka/Srbija, 10.VII.1943.), vojnik. Nakon završene osnovne škole započeo je obrtničko obrazovanje (izradi košara), koji je napustio zbog materijalnih poteškoća. Nakon toga radio je kao nadničar. Početkom Drugog svjetskog rata priključio se lokalnoj organizaciji Saveza komunističke omladine Jugoslavije. U listopadu 1941. pristupio je Zaglavsko – timočkom partizanskom odredu, gdje se istaknuo kao zapovjednik čete, a od srpnja 1942. djelovao kao zapovjednik Timočke čete; Popović, Đorđević Jovana Stevan Novak, str. 223.

državne i boračke organizacije te romske organizacije. Zanimljivo je kako se o ovom spomeniku brine romska porodica Đorđević čiji su članovi porodice stradali na ovom području, a to ukazuje na određeni izostanak državne brige za romsko komemoriranje.⁴⁹ Njegovim imenom nazvano je Društvo za kulturu i prosvetu Roma Stevan Đorđević Novak sa sjedištem u Boru. Slijedeći spomenik Romima u Srbiji odnosi se na spomenik u Arapovoj Dolini (kraj Leskovca). Spomenik je posvećen ubijenim stanovnicima Arapove doline, među kojima je bilo 293 Roma. Ubojstvo supočinile njemačke okupacijske snage početkom prosinca 1941. kao odmazdu za ubojstvo tri njemačka časnika, a na „preporuku“ lokalnih leskovačkih vlasti. Autor spomenika je Bogdan Bogdanović, koji ga je otvorio u prosincu 1973. Treba napomenuti kako je autor prilikom podizanja spomenika Revoluciji u obližnjem Leskovcu 1971. slučajno čuo priču o masovnom strijeljanju što ga je potaknulo da podigne ovaj spomenik, koji se sastoji od petnaest zelenih kamenih blokova. Općinske leskovačke vlasti su zakonski nadležne za brigu o ovom spomeniku, što one čine nedovoljno dobro, te je okolina spomenika zapuštena i u njegovoj blizini nalazi se razni otpad. No, unatoč tome na ovom mjestu se održavaju komemoracije i to svakog 11. studenog kada je u Srbiji Državni dan sjećanja na romske žrtve Drugog svjetskog rata.⁵⁰

Najviše spomenika o Romima u NOB-u vjerojatno je podignuto u Bosni i Hercegovini. Tako su Romi posebno navedeni na spomeniku žrtvama fašističkog terora u Poljicama Gornjim (u općini Lukavac). Zatim su Romi, zajedno s drugim nacionalnostima, navedeni na spomeniku u Podgrmecu (općina Sanski Most), te na spomeniku u Kuščici (općini Vitez) i spomeniku u Spomen-području Donja Gradina.⁵¹

Od drugih republika bivše socijalističke Jugoslavije poznato je da je u Sloveniji postavljena spomen-ploča o Romima, no tek prošle godine. Tako je prilikom obilježavanja Međunarodnog dana stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu 2. kolovoza 2016. u Murskoj Soboti otkrivena spomen-ploča romskim žrtvama holokausta u Drugom svjetskom ratu. Postavili su je Zveza Romov Slovenije zajedno sa slovenskim Ministarstvom kulture i gradskim vlastima Murske Sobote. Tom prilikom je Damjana Pečnik, državna tajnica iz Ministarstva kulture, izjavila kako je otkrićem ove spomen-ploče Slovenija napravila velik korak u razumijevanju razmjera tragičnih događaja iz svoje povijesti.⁵² Također, u obližnjem Evropskom muzejom romske kulture in zgodovine otvorena izložba „Porajmos-genocid nad Romi“.⁵³

⁴⁹ M.C., *Donja Bela Reka*; B.F., *Ciganče, heroji*.

⁵⁰ Lawler, *Whose Memorial?*, str. 17-22.

⁵¹ Podaci o ovim spomenicima u Bosni i Hercegovini proslijedio mi ih je Andrew Lawler, na čemu mu se zahvaljujem.

⁵² Horvat, *V Murski Soboti*.

⁵³ Horvat, *Odkrili spominsko ploščo*.

Komemoriranje romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. - 1991.

Potiskivanje ili marginalizacija sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu bila je primjetna i u socijalističkoj Hrvatskoj. Kako bi se razumjela potrebno se ukratko osvrnuti na odnos jugoslavenskih socijalističkih vlasti prema sjećanju na Drugi svjetski rat.

Neki navode kako je jugoslavenska država kontrolirala sjećanje na Narodnooslobodilački rat (dalje NOR) i socijalističku revoluciju kao jedan od njezinih najznačajnijih ideoloških stupova. Tako je ideološki koncept vlasti bio „bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti“, koji je ujedno činio bit službenog kolektivnog pamćenja.⁵⁴ Središnja državna institucija koja je imala zadaću čuvanja i njegovanja tradicije i sjećanja na NOR (održavanje grobova, postavljanje spomenika, sakupljanje dokumenta) bio je Savez boraca, osnovan 1947. i kao takav se nametnuo kao „prijenosnik službenih teza o prošlosti“ i „čuvar sjećanja na bratstvo i jedinstvo“.⁵⁵ U takvom ideološkom kontekstu Savez boraca bio je jedno od središnjih tijela koja su nakon rata popisivale žrtve rata, a među njima su se nalazili i Romi. No, potrebno je napomenuti kako je nakon Drugog svjetskog rata u središtu općejugoslavenskog sjećanja bio „partizan“ (borac) kao ratni junak, a marginalizirano je sjećanje na „logorsku žrtvu“. Tek krajem 1950-ih bilo je vidljivo da se žrtve počinju smatrati herojima, a njihovo stradanje smatra se oblikom bezuvjetnog otpora („herojstva“).⁵⁶ Istodobno, metodološki koncept priznavanja statusa žrtava rata podrazumijevao je da su žrtve bile podijeljene na „pale borce“ (partizane) i „žrtve fašističkog terora“ (one poginule od okupatora i domaćih izdajnika od 6. travnja logora). Status žrtava nije priznat onima koji su surađivali s okupatorom (kolaboracionistima), a rangiranje žrtava donosilo je određene socijalne i materijalne povlastice.⁵⁷ Tako je Savez boraca 1950. proveo najobuhvatnije popisivanje žrtava rata, no rezultati nikada nisu u potpunosti objavljeni, jer se nisu uskladili s prethodno iznesenim (službenim) brojem od 1,7 milijuna ubijenih. Između ostalog, značajni problem je činila nedostatna metodologija provođenja popisa. U popisnim upitnicima razlikovale su se žrtve fašističkog terora (upisivani samo oni koji su bili na strani NOB-a), logorske žrtve (samo ne žrtve koje su umrle kao aktivni dio NOB-a ili njegovi simpatizeri) i „ostali“ (umrli u ratu koji nisu podržavali NOB niti podržavali okupatora i njegove saveznike). Što se tiče Roma oni su zajedno sa Židovima, malom djecom i starcima upisivani u rubriku „ostali“.⁵⁸ No, istodobno se kod Roma isticao značaj Drugog svjetskog rata kao ključno razdoblje za početak njihove emancipacije i ravnopravnosti s ostalim stanovništvom. Marinko Gruić⁵⁹ je u tom kontekstu 1982. istaknuo kako

⁵⁴ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 32; Horvatinčić, *Formalna heterogenost*, 85; Gruić, *Romi – narodnost*, str. 37.

⁵⁵ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 19 – 21, 32.

⁵⁶ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 138, 176 - 179.

⁵⁷ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 36.

⁵⁸ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 37 – 39.

⁵⁹ Marinko Gruić (Trogir, 16. XI. 1927 — Zagreb, 19. II. 1985), novinar, političar. Dio školovanja završio u Trogiru, gimnaziju i studij prava u Zagrebu 1960). Za vrijeme Drugog

„...u Titovoj Jugoslaviji Romi su postali slobodni ljudi i ravnopravni građani. To je za njih bio historijski ., zaokret, konačno su u svojoj zemlji, u svojoj domovini, iako im je matični narod na hiljade kilometra daleko...”.⁶⁰

Iste godine je Gruić naveo kako

“...Romi su se, zajedno s drugim narodima i narodnostima, borili za slobodu. Oni su bili aktivni činilac – subjekt slobode. Na žalost, kraj rata ih je veoma malo dočekalo. Okupator i ustaše su veliku većinu pobili. Dio ih je poginuo u narodnooslobodilačkoj borbi. Žrtve i patnje Roma sve nas obvezuju. I još nešto: patriotski osjećaj, duboka vjernost i ljubav za našu zajedničku socijalističku Jugoslaviju...”⁶¹

Iz nekoliko prethodno navedenih primjera uočljiva je aktivnost zagrebačkog društva „Rom“ osnovanog 1980. u Zagrebu i može se smatrati jednim od začetaka romske društvene organizacije u Hrvatskoj. Osim predsjednika Rasima Bajrića, jedan od njezinih aktivnijih članova je bio Nadir Deidžo–Nikolić, koji je povremeno u javnosti oštro kritizirao diskriminirajući položaj Roma. Tako je istaknuo kako

„...koliko ja znam, samo jedan spomenik romskim žrtvama fašističkog terora podignut od rata naovamo, i to u mom selu Mokrice kraj Bosanske Gradiške, koji sam ja i otkrio 1971. godine. Zar i to nije dokaz da su Romi u socijalističkoj Jugoslaviji građani drugog reda...”⁶²

Osim njih, poznato je djelovanje i Ališana Samija, koji je kao predstavnik zagrebačkog društva „Rom“ krajem travnja 1981. sudjelovao na radnom sastanku bivših logoraša Stare Gradiške u Staroj Gradiški. On je tom prilikom pozdravio sudionike skupa i izvijestio ih kako njegovo Društvo „Rom“ radi na „evidentiranju što točnije svoje žrtve po ovdašnjim logorima za vrijeme rata”.⁶³ Ovaj podatak je iznimno značajan jer govori o tome da su sami se Romi u Hrvatskoj započeli organizirati i sustavno započeli raditi na problematici stradanja njihovih sunarodnjaka. Nažalost dokumentacija o radu ove zagrebačke organizacije nije poznata, no njezin rad se može smatrati jednim odrazom vremena s početka 1980-ih kada se i u hrvatskoj javnost započeo koristiti pojam „zaboravljenih holokaust“ s ciljem približavanje pitanja marginalizacije romskih žrtava hrvatskoj javnosti. Istodobno s ovom pitanjem, romski aktivisti borili su se za priznavanje Roma kao etničke manjine pod parolom „mi nismo Cigani, mi smo nacija!”.⁶⁴ Istodobno, u hrvatskoj se javnosti pojavljuju prva znanstvena i publicistička djela o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu. Na određen način, poticaj za ova

svjetskog rata pristupio je partizanima i 1943. postao članom Komunističke Partije. Nakon rata radio je kao omladinski i partijski djelatnik, a od sredine 1950-ih radio je kao novinar i urednik u Vjesniku i Komunistu, a istaknuo se direktor Vjesnika (1974. – 1985.). Obavljao je pritom razne partijske funkcije u Zagrebu, posebice kao član Centralnog Komiteta Saveza Komunist Hrvatske (1965. – 1985.); Stuparić, Marinko Gruić.

⁶⁰ Gruić, *Neka aktualna pitanja*, str. 21.

⁶¹ Gruić, *Romi – narodnost*, str. 21.

⁶² Stanivuković, Čerge duž buleva, str. 7.

⁶³ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.4 Komisija za bivše političke zatvorenike, ratne zarobljenike, internirce i logoraše, kut. 240, „Kula“ Stara Gradiška, 1. 6. 1981.

⁶⁴ Acković, *Nacija smo a ne Cigani*.

istraživanja bilo je objavljivanje prijevoda djela Christiana Bernadaca *Zaboravljeni holokaust: pokolj Cigana*, koji je 1981. objavila zagrebačka izdavačka kuća Globus. Zagrebački znanstveni Časopis *Naše teme* 1984. objavljuje nekoliko radove Muhameda Hadžijahića i Vaneka Šiftara o stradanju Roma u Bosni i Hercegovini i Sloveniji. Iste godine u Spomen–području Jasenovac održava se Okrugli stol, na kojem Slavica Hrečkovski izlaže istraživanje o stradanju Roma iz Slavonije u tamošnjem koncentracijskom logoru. Dvije godine kasnije Narcisa Lengel-Krizman sudjeluje na Okruglom stolu u Jasenovcu, gdje izlaže o genocidu nad romskim stanovništvom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁶⁵ Ista autorica te godine objavljuje u Časopisu za suvremenu povijest prvi opsežniji historiografski prilog o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁶⁶ Ovi se znanstveni prinosi mogu smatrati određenom društvenom refleksijom na pitanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu.

Drugi dio pitanja kulture sjećanja prema romskim žrtvama odnosio se na praksu komemoriranja romskih žrtava, posebice podizanjem spomenika. Neki primjećuju kako se službeno sjećanje „hrani“ ritualima (npr. spomenicima), a za vrijeme socijalističke Hrvatske (1945. – 1990.) ukupno je podignuto oko 6000 spomen obilježja „antifašističkim borbama, nevinim i mučenim žrtvama fašističkog terora“.⁶⁷ Od toga se tek dva spomen-obilježja u socijalističkoj Hrvatskoj odnose na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu. Takav znatan izostanak spominjanja etničnosti žrtava može se objasniti kolektivnom i unitarnom politikom u Jugoslaviji, gdje je bilo zabranjeno isticati posebne nacionalne skupine kao ratne žrtve. Zbog toga su na spomenicima i prilikom komemorativnih aktivnosti korišteni termini poput „žrtve fašističkog terora“. Posljedica takve politike kulture sjećanja bio je „utapljanje“ etničkog predznaka romskih žrtava u „masu drugih (fašističkih) žrtava“. Romski etnički identitet mogao se prepoznati dobrim poznavanjem žrtava putem prezimena i mjesta stanovanja, kao što to pokazuje primjer na širem virovitičkom području.⁶⁸ Bivši ustaški koncentracijski logor Jasenovac tek je krajem 1960-ih pretvoren u Spomen–područje i u početku je i na ovom području bilo potisnuto (marginalizirano) sjećanje na romske žrtve.⁶⁹ No, s jačanjem i sve aktivnijim djelovanjem romskih udruga, napose iz Srbije, kao i javnim djelovanjem istaknutih romskih pojedinaca, poput Slobodana Berberskog, Saita Balića i Rajka Đurića, počelo se u hrvatskoj javnosti spominjati i stradanje romskih žrtava.⁷⁰

Prvi primjer podizanja spomenika posvećenog romskim žrtvama Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj je onaj u selu Uštice, u neposrednoj blizini Spomen–područja Jasenovac. Ukratko treba podsjetiti kako su Uštice prije Drugog svjetskog rata bile selo s pretežnim srpskim stanovništvom, koje je početkom svib-

⁶⁵ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 176, Jasenovac 1986. g., *Okrugli stol Jasenovac 1986.*

⁶⁶ Vojak, *O proučavanju Roma*, 232 – 233.

⁶⁷ Banov, *Hrvatsko kiparstvo*, str. 681; Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 137.

⁶⁸ Šteković, *Romi u virovitičkom kraju*, str. 10 – 11, 28 – 33, 36, 47 – 49.

⁶⁹ Radonić, *Univerzalizacija holokausta*, str. 53 – 62; Acković, *Uštica – najveći romski grad*, str. 45 – 62; Papo, *Romsko stradanje*, str. 6 – 7.

⁷⁰ Acković, *Nacija smo a ne Cigani*; Vojak, *O proučavanju Roma*, str. 229 – 230.

nja 1942. iseljeno, nakon čega je bio dio ustaškog jasenovačkog logora u kojem su većinom bili ubijeni i mučeni Romi zbog čega mjesto i nosi naziv „ciganski logor“ i/ili „cigansko groblje“. ⁷¹ Lokalitet Uštica je unutar Spomen–područja Jasenovac otvorio Pero Car, predsjednik SUBNOR-a Hrvatske, početkom srpnja 1971. s riječima „...pred nama su stravična svjedočanstva ti nasilja: stalna opomena da se sve to ne ponovi... (...)...to mjesto koje su smrtovođe izabrale 1941. godine za najstrašnije mučilište, gdje je bilo šest logora, ovog srpnja na godišnjicu Dana boraca dobiva definitivni oblik spomen – područja... (...)... sjetimo se s pijetetom onih koji su pali ovdje i na drugim mjestima... (...)...njihove smrti stvorile su u nama neprestanu obvezu da se borimo za bratstvo i jedinstvo...“ ⁷²

Tom prilikom je postavljena betonska spomen–ploča i to na betonsko postolje dimenzija 101x101 cm. Na samoj spomen–ploči napisan je tekst:

„...Pun je sila svijet
al ništa od čovjeka
jače nije.
Romsko groblje
1942 – 1945.
Broj grobnica 21
Ukupna površina grobnica 1218 m²
Ukupna površina groblja 4292 m²
Spomen-područje Jasenovac...“ ⁷³

Tada je bila ukupno evidentirana 21 grobnica na 4700 m². ⁷⁴ Među prvim masovnim komemorativnim posjetima u Ušticama zabilježen je onaj početkom srpnja 1982. kada ga je posjetilo dvjestotinjak članova kulturno–prosvjetnog društva “Rom” iz Zagreba. Tom prilikom je Rasim Bajrić, predsjednik Skupštine Roma iz Zagreba, istaknuo kako

“...pod ustaškim pritiskom u Jasenovcu su željeznicom, u teretnim vagonima dopremali Rome iz svih krajeva Jugoslavije. Odmah po dolasku u logor vršili su likvidacije Cigana smatrajući ih kukavicama i iz bojazni da ne počinju bježati... (...)...u ovoj našoj grupi nalaze se mnogi čiju su najbliži tu poginuli, jer na ovom mjestu su ginuli naši očevi, majke, djeca, sestre, braće, rođaci i prijatelji. Tko je u stanju da opiše pakleni košmar jasenovačkog logora smrti? Tko je u stanju da opiše bezbrojne drame pojedinaca, grupa... (...)...ali te čudovišne zločine ne smije da proguta tama ljudskog zaborava, prvenstveno iz socijalno moralnih razloga, socioloških, naučno istorijskih i konačno čovječanskih razloga. Taj ambis u koji su strpane stotine hiljade ljudi, to ludilo koljačkih bandi, taj moralni i društveni krah fašizma ne smije ostati zaboravljen...” ⁷⁵

Uštica kao mjesto sjećanja na romske žrtve bilo je u 1980-im predviđeno za daljnje („konačno“) uređenje i to na način da su predviđena nova istraživanja

⁷¹ Arhiva Spomen-područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti, Ana Požar, Informacija o radu i razvoju Spomen – područja Jasenovca. Jasenovac, 1985., str. 3; Acković, *Uštica – najveći romski grad*, str. 45 – 62.

⁷² Popović, *Žrtve Jasenovca*, str. 3.

⁷³ Uštica.

⁷⁴ Uređene grobnice u Ušticu. *Poruke* 2 (1971), br. 2 (3), str. 6.

⁷⁵ Romi u posjeti spomen – području Jasenovac, *Poruke* 11 (1982), br. 1 (16), str. 6.

prostora s ciljem otkrivanja novih grobnica, a namjeravalo se „ogradingroblje i izraditi adekvatno obilježje“. ⁷⁶ Nakon toga je ovaj lokalitet bio na određeno razdoblje zapušten sve do 2012., kada se na njemu započelo obilježavati Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Pojramosa/Holokausta (od 2017. Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu/Samudaripen). ⁷⁷

Potrebno je spomenuti spomenik o romskom stradanju u Drugom svjetskom ratu, koji je podignut 1970. u selu Žeravice (u blizini Bosanske Gradiške). Spomenik je podignuo tamošnji općinski SUBNOR na temelju prikupljenih sredstava lokalnih poduzeća („Potkozarje“, „Radnik“, „Vodoprivredno poduzeće „Sava““), a Dragan Kotur je spomenik projektirao i izradio. Tom prilikom su tamošnji Romi izjavili kako „...Nemamo riječi da se zahvalimo za sve ovo Savezu udruženja boraca, našoj općini, našim susjedima i komšijama. Ovo je prvi slučaj u zemlji da se podiže posebno obilježje žrtvama naše narodnosti. To je, bez sumnje, veliko hvala za ono što su Romi dali za Narodooslobodilački pokret i današnjicu...“. ⁷⁸

Ovaj spomenik obilježava stradanje Roma u tom selu u rujnu 1944., kada su ustaške vlasti iz njega deportirale 611 Roma u jasenovački koncentracijski logor, iz kojeg nitko nije preživio. Manji dio Roma uspio je pobjeći od deportacija, pritom je dio njih pristupio partizanskom pokretu. Na spomeniku je napisano

„...Ja, vječni kameni simbol podsjećam te, dragi posjetioče, na 611 Cigana koji padoše kao žrtve fašističkog terora...“. ⁷⁹

Ovaj spomenik su održavali tamošnji „mladi Romi“, a godišnje se na njegovom mjestu održavale komemoracije na kojima su prisustvovali Romi iz drugih Republika socijalističke Jugoslavije. O jednoj takvoj komemoraciji izvijestila je *Arena* u kolovozu 1985., kada je na njoj sudjelovao Rasim Bajrić, predsjednik zagrebačkog društva „Rom“ i Franjo Gossain, član Republičkog odbora SUBNOR-a Hrvatske. Bajrić se u svom govoru osvrnuo na dobar društveni i gospodarski položaj tamošnjih Roma, dok je Gossain govorio o svom sjećanju na stradanje Roma u Istočnoj Slavoniji. ⁸⁰ Bajrić se kao predsjednik zagrebačkog društva „Rom“ u siječnju 1980. obratio dopisom Republičkoj konferenciji SUBNOR-a u Zagrebu, navodeći kako se u selu Žeravica kod Bosanske Gradiške nalazi „jedini spomenik Romima palim u narodnooslobodilačkom ratu“ te

„...budući da se spomenik zbog pomanjkanja financijskih sredstava ne održava na zadovoljavajući način, kao se održavaju i ostali spomeni vezani uz narodnooslobodilačku borbu, obraćamo vam se s molbom da u okviru svojih mogućnosti razmotrite financiranje za uređenje navedenog spomenika...“. ⁸¹

⁷⁶ Arhiva Spomen područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti. Informacija o radu Spomen – područja Jasenovca. Jasenovac: Spomen – područje Jasenovac, 1986., str. 3.

⁷⁷ Vojak, *Međunarodni dan sjećanja*, str. 247 – 250; Vojak, *Felton iz zaboravljene povijesti*, str. 30.

⁷⁸ Šerbula, U bosanskohercegovačkom selu, str. 6.

⁷⁹ Ločar, *Romi ipak ne zaboravljaju*, str. 22 – 23.

⁸⁰ Ločar, *Romi ipak ne zaboravljaju*, str. 23.

⁸¹ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 187, Spomenici 1984. g., br. 156/84.

Na ovaj dopis je reagirao Vjekoslav Duda, kao tajnik Komisije za njegovanje i razvijanje tradicija NOB i tekovina revolucije, 27. veljače 1984. On je izvijestio o dopisu oko spomenika u selu Žeravica Republički odbor SUBNOR-a Bosne i Hercegovine u Sarajevu i pritom tražio više informacija o ovoj „akciji“.⁸² U analiziranom arhivskom fondu (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske) nisu pronađeni drugi relevantni dokumenti vezani uz ovu inicijativu zagrebačkog društva „Rom“. Usprkos problemima u održavanju spomenutog spomenika, tamo se i dalje obilježavaju komemoracije u spomen na romske žrtve.⁸³

Postajali su određeni prijedlozi (inicijative) za postavljanje spomenika romskim žrtvama i na drugim područjima socijalističke Hrvatske. Prva poznata takva inicijativa odnosila se na Savez boraca Budimci (općini Podgorač), koji se krajem travnja 1961. obratio Glavnom odboru Saveza boraca NOR NR Hrvatske s molbom da da oni sudjeluju u jednom dijelu materijalnih troškova za podizanje „spomenika palim borcima NOR i žrtvama fašističkog terora Budimaca“. U istom dopisu su među tim žrtvama spomenuti i Romi kao suradnici NOR-a, a pritom je navedeno kako za njih nema „točnih podataka“.⁸⁴ Sljedeća inicijativa vezana uz podizanje spomenika stradalim Romima u Drugom svjetskom ratu odnosi se na spomenik u selu Skakavac. Općinski odbor SUBNOR-a Hrvatske Karlovac je u dopisu od svibnja 1975. Republičkom odboru SUBNOR-a Hrvatske izvijestio o spomenicima na njegovom području te je istaknuo da oni planiraju, između ostalog, za iduću godinu obilježavanje stradanje srpskog i romskog stanovništva početkom siječnja 1942.⁸⁵ U narednim godinama nastavilo se raspravljati o potrebi podizanja spomenika u Skakavcu, posebice u kontekstu pitanja njegova održavanja.⁸⁶ Zanimljivo je spomenuti inicijativu županijskog Općinskog odbora Saveza udruženje boraca NOR-a, koji se krajem svibnja 1985. pismeno obratio Komisiji za njegovanje i razvijanje tradicije iz NOB-a i tekovina revolucije pri Republičkom odboru SUBNOR-a SR Hrvatske, u kojem je izvijestio o zaključcima sastanka sredinom svibnja iste godine Odbora za obilježavanje značajnih historijskih događaja i ličnosti, Općinskog odbora SUBNOR-a Županja, Koordinacijski odbor i Općinskog komiteta za društvene djelatnosti. Jedan od zaključaka bio je da se na njihovom (županijskom) području podigne „adekvatno“ spomen–obilježje tamošnjim stradalim Romima.⁸⁷ Kako nije poznato da se na županijskom

⁸² Isto, br. 05-156784

⁸³ *Obilježavanje 4. jula*; M.V., *Obilježeni 4. Jul*.

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 182, Spomenici 1961. g., br. 528, 1961. IV. 25.

⁸⁵ Državni arhiv u Karlovcu, HR-DAKA-507, Odbor SUBNOR-a Hrvatske Zajednice općina Karlovac, kut. 46, Opći spisi 1975. (1 – 159), SUBNOR SR Hrvatske, Općinski odbor Karlovac, br. 166/75., 12. 5. 1975.

⁸⁶ Državni arhiv u Karlovcu, HR-DAKA-507, Odbor SUBNOR-a Hrvatske Zajednice općina Karlovac, kut. 51, Opći spisi 1980. (1 – 193), br. 2/80., Kategorizacija spomenika.

⁸⁷ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 188, 337/86, Općinski odbor SUBNOR-a Županja.

području podigao slični spomenik romskim žrtvama, može se zaključiti kako je ova inicijativa županjskih organizacija bila neuspješna.

Nadalje, potrebno je spomenuti kako su se na nekim spomenicima navodila imena i prezimena Roma, no ne i njihova romska nacionalnost. Luka Šteković pisao je o nekoliko spomenika romskim žrtvama na širem virovitičkom području. Tako navodi kako je na spomeniku palim borcima i žrtvama fašističkog terora u Golom Brdu podignutom u srpnju 1976., među ostalim, navedeno 127 osoba iz romskih porodica Oršoš, Kalanjoš i Stojanović. Slično je navedeno dvadeset ubijenih članova romske obitelji Stefanović na spomeniku u Turanovcu (spomenik podignut u listopadu 1961.), 35 članova romske porodice Stevanović na spomeniku u Pčeliću, 12 ubijenih Roma iz porodice Stevanović na spomeniku u Suhopoljskoj Borovi (spomenik podignut u srpnju 1955.).⁸⁸ Spomen–kosturnica palim borcima NOR-a i žrtvama fašističkog terora podignuta je u selu Lepavina (u okolici Koprivnice) krajem srpnja 1959. Na ovom spomeniku navedeno je 20 ubijenih članova iz romske porodice Oršoš kao žrtve fašističkog terora.⁸⁹

Zaključak

Romsko stanovništvo gotovo je bilo istrebljeno kao posljedica rasističke politike ustaških vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Razmjeri stradanja su takvi da je ovo stanovništvo tek sedamdeset godina kasnije demografski dostiglo broj stanovnika iz razdoblja između dva svjetska rata. Istraživanje u ovom radu obuhvatio je jedan aspekt odnosa vlasti prema tom stradanju, a on se odnosio na pitanje komemoriranja romskih žrtava u socijalističkoj Hrvatskoj. U kraćem osvrtu na pitanje odnosa nekih europskih država prema komemoriranju romskih žrtava primjetno je bilo njihovo potiskivanje (marginalizacija) i nedovoljno obilježavanje što se počelo mijenjati tek od 1980-ih. To je dovelo do postavljanja tek nekoliko spomenika romskim žrtvama u Europi, od kojih se ističe spomenik romskim i sintskim žrtvama 2012. u Berlinu. Slično potiskivanje komemoriranja romskih žrtava bilo je primjetno i u socijalističkoj Jugoslaviji, gdje je tek na nekoliko spomenika navedena romska nacionalnost. U Hrvatskoj je spomen – ploča romskim žrtvama podignuta tek 1971. u Ušticama, u sklopu Spomen–područja Jasenovac. Zanimljiv je i slučaj bosanskohercegovačkog sela Žeravica, gdje su sami Romi podigli i održavali spomenik svojim ubijenim sunarodnjacima. U drugim slučajevima, gotovo u pravilu, romskim žrtvama bila je izbrisana nacionalnost i ona je bila uklopljena u obrazac „žrtava fašističkog terora“. Takav odnos prema romskim žrtvama naslanjao se na službeni ideološki obrazac „bratstva i jedinstava“ koji je isključivao isticanje nacionalnosti žrtava. Iz navedenog može se zaključiti kako je poslijeratna marginalizacija romskih žrtvama prevladavala u socijalističkoj Hrvatskoj što je bio još jedan odraz njihovog marginalnog društvenog položaja. Obrazac zanemarivanja komemoriranja romskih žrtava nastavio se i u

⁸⁸ Šteković, *Romi u virovitičkom kraju*, str. 10, 28- 29, 31.

⁸⁹ U *Malim Grabričanima podignut spomenik*, str. 2; Horvatić, *Spomenici NOB-a*, str. 46.

razdoblju Republike Hrvatske i to sve do unazad nekoliko godina kada se u Ušticama započeo obilježavati Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve.

Izvori i literatura

Izvori

Arhiva Spomen- područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti.

Državni arhiv u Karlovcu, HR-DAKA-507, Odbor SUBNOR-a Hrvatske Zajednice općina Karlovac. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.4 Komisija za bivše političke zatvorenike, ratne zarobljenike, internirce i logoraše.

Internetski izvori

B.F., „Ciganče, heroj sa Prevodskog potoka“, Medija centar Bor, 14.07.2014., dostupno na <http://www.mc.kcbor.net/2014/07/14/cigance-heroj-sa-prevodskog-potoka/> (pristupljeno 11.11.2017.).

Buchenwald Memorial to Roma and Sinti, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

Dutch Holocaust Memorial of Names, dostupno na <https://www.holocaustnamenmonument.nl/en/holocaust-memorial-of-names/dutch-holocaust-memorial-of-names/> (pristupljeno 14.11.2017.).

Gypsy Monument-Memorial of War, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

Horvat, Kristijan Odkrili spominsko plošću bodočega muzeja romske, judovske in evangeličanske kulture, sobotainfo.com, 03.08.2016., dostupno na <https://sobotainfo.com/novica/lokalno/odkrili-spominsko-plosco-bodocega-muzeja-romske-judovske-evangelicanske-kulture> (pristupljeno 11.11.2017.).

Horvat, Sandi, V Murski Soboti odkrili spominske plošće romskim žrtvama genocida, RTV SLO, 03.08.2016., dostupno na <https://www.rtvsllo.si/lokalne-novice/prekmurje/v-murski-soboti-odkrili-spominske-plosce-romskim-zrtvam-genocida/399506> (pristupljeno 11.11.2017.).

Kuhla, Karoline, A Monument to the Porajmos Sinti and Roma Holocaust Victims Remembered in Berlin; Spiegel Online, dostupno na <http://www.spiegel.de/international/germany/monument-to-sinti-and-roma-murdered-in-the-holocaust-opens-in-berlin-a-863212.html> (pristupljeno 31.10.2017.).

Lety memorial, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

M.C., Donja Bela Reka danas slavi ‚Prevodski Potok‘, Medija centar Bor, 12.07.2011., dostupno na <http://www.mc.kcbor.net/2011/07/12/donja-bela-reka-danas-slavi-prevodski-potok/> (pristupljeno 11.11.2017.).

M.V., Obilježen 4. Jul – Dan boraca u Gradišci, Glas Srpske, dostupno na <http://www.glas-srpske.com/drustvo/panorama/Obiljezen-4-Jul-Dan-boraca-u-Gradisci/lat/187657.html> (pristupljeno 30.10.2017.).

Mauthausen Roma and Sinti Memorial, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

Mittelbau-Dora Memorials, dostupno na <http://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/DORAML06.HTM> (pristupljeno 14.11.2017.).

- Muller, Robert, Czech pig farm to quit WW2 Roma concentration camp site, *reuters.com*, 17.08.2017., dostupno na <https://www.reuters.com/article/us-czech-roma/czech-pig-farm-to-quit-ww2-roma-concentration-camp-site-idUSKBN1AN1RL> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Munich memorial for the Roma and Sinti, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Obilježavanje 4.jula - Dana Borca u Mjesnoj zajednici Žeravica u Gradišci, Radio Gradiška, dostupno na <http://radiogradiska.net/Drustvo-Gradiska/obiljeavanje-4jula-dana-boraca-u-eravici-u-optini-gradika.html> (pristupljeno 30.10.2017.).
- Ravensbrück Roma and Sinti Memorial, dostupno na <http://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/ROMA03.HTM> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Ravensbrück Memorial to Roma and Sinti, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Reconstruction of the reverent area 2009 - 2010, dostupno na http://www.lety-memorial.cz/reconstruction_en.aspx (pristupljeno 14.11.2017.).
- Roma and Sinti (Gypsy) Mauthausen Memorial, dostupno na <http://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/MAUT22.HTM> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Stuparić, Darko, Marinko Gruić, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8077> (pristupljeno 02.11.2017.).
- Uštica, Spomen – područje Jasenovac, dostupno na <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5961> (pristupljeno 02.11.2017.).

Literatura

- About, Ilsen, Abakunova Anna, „Introduction“, u: *Annotations to the Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti*. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016., vii – viii.
- Acković, Dragoljub, „Uštica – najveći romski grad mrtvih“, u: *Okrugli sto Odgovornost države Hrvatske za izvršeni genocid nad srpskim narodom i drugim narodima u periodu 1941 – 1945. i 1991. – 1995. godine (Okrugli stol – Beograd, 9. marta 2007.)*, ur. Smilja Tišma. Beograd: Pešić i sinovi, 2007., str. 45 – 62.
- Acković, Dragoljub, *Nacija smo a ne Cigani: pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i pojedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj i sadašnjoj Jugoslaviji*. Beograd: Rrominterpress, 2001.
- Baić, Dušan. *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*. Vrginmost: Općinski odbor Saveza boraca, 1980.
- Banov, Ive Šimat, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Biondich, Mark „Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945“, u: *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich (Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Studies, 2002), str. 33 – 48.
- Blumer, Nadine, Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany‘ national narrative, u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ure. Anton Weiss – Wendt, New York – Oxford: Berghahn, 2013, str. 205-228.
- Brearley, Margaret, The Persecution of Gypsies in Europe, *American Behavioral Scientist*, 45 (2001), br. 4, str. 588 – 599.
- Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra, Zašto pamćenje i sjećanje?, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006, str. 7 – 18.
- Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 2. Beograd: Rad, 1988.

- Clayton, Martyn, *Roma: A People on the Edge*. Braiswick: Felixstowe, 2002.
- Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2004.
- Crowe, David M. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin, 1996.
- Čulinović, Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- Dupalo, Adam, *Banija i Sisak u NOP-u 1941: događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2014.
- Fonseca, Isabel, *Sahranite me uspravno: Cigani i njihov put*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Geiger, Vladimir, Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači" Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (2011), br. 3, str. 699-749.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Novi Liber; Europapress holding, 2008.
- Gruić, Marinko, Romi - narodnost: Socijalna emancipacija i nacionalni afirmacija bivših nomada, *Večernji list*, 28.08. 1982, br. 1, str. 37.
- Gruić, Marinko. Romi: Neka aktualna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije, u: *Lipovljanski susreti '82*, ur. Jovan Mirković, Lipovljani: Organizacijski odbor Lipovljanskih susreta, 1982, str. 21 – 38.
- Hancock, Ian, *We are Romani people/ Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2012.
- Horvatić, Franjo, *Spomenici NOB-a općine Koprivnica*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1987.
- Horvatinčić, Sanja, Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, *Analiz Galerije Antuna Augustinčića*, Vol. 31(2011), str. 81-106.
- Hrečkovski, Slavica, Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac, u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985., 35 - 38.
- Ivezić, Mladen *Jasenovac: brojke*. Zagreb: Vlastita naklada, 2003.
- Kapralski, Slawomir, *The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration*, u: *The Nazi Genocide of the Roma*, ur. Anton Weiss – Wendt. New York – Oxford: Berghahn, 2013., str. 230 – 251.
- Karge, Hejke [Karge, Heike], *Sećanje u kamenu: okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek.
- Lawler, Andrew. Whose Memorial? The Arapova Dolina Monument in Leskovac, Serbia, *Roma Right Journal*, 1 (2016), 17 – 22.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
- Lončar, Drago, Romi ipak ne zaboravljaju. *Arena*, 7.8.1985., br. 1285, str. 22 – 23.
- Lutz, Brenda Davis, Gypsies as Victims of the Holocaust, *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (1995.), br. 3, str. 346 – 359.
- Margalit, Gilad. The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies, *Holocaust and Genocide Studies*, 11 (1997.), br. 3, str. 330 – 350.
- Margalit, Gilad. The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies, u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ur. Anton Weiss – Wendt. New York – Oxford: Berghahn, 2013, str. 181 – 204.
- Martins – Heuss, Kirsten, Genocide in the 20th Century: Reflections on the collective identity of German Roma and Sinti (Gypsies) after National Socialism, *Holocaust and Genocide Studies*, 4 (1989.), br.2, str. 193–211.
- Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945. godine*. Beograd: IRO Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1981.

- Mrkoci, Vladimir, Vladimir, Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*. Zagreb: Naklada E. Čić, 2008.
- Nora, Pierre, Između pamćenja i historije. Problematika mjesta, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006, str. 21 – 43.
- Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2007.
- Papo, Bibijana, Romsko stradanje u Jasenovcu još se ne obilježava na pravi način. Intervju dr. Dragoljub Acković, *Romi.hr*, 1(2016), br. 3, str. 6 – 7.
- Popović, Jovo, Žrtve Jasenovca – zalog bratstva i jedinstva. *Vjesnik*, 03.07.1972., str. 3.
- Popović, Slobodan, Đorđević Jovana Stevan Novak, u: *Narodni heroji Jugoslavije*, sv. 1 (A – M), ur. Petar Kačavenda, Dušan Živković, Beograd – Titograd: Partizanska knjiga, Narodna Knjiga – *Pobjeda*, 1982.
- Radonić, Ljiljana, Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac, *Suvremene teme*, 3 (2010), br. 1, str. 53 – 62.
- Rihtman – Auguštin, Dunja, Ulice mog grada: Antropologija domaćeg terena. Beograd, 2000.
- Romčević, Bogdanka Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić 1941-1945., u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989., str. 1178 – 1325.
- Romi u posjeti spomen – području Jasenovac, *Poruke* 11 (1982), br. 1 (16), str. 6.
- Sandner, Peter (2009). Kazneno zakonodavstvo koje je proizašlo iz progona Sinta i Roma, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick. Zagreb: Ibis-grafika, str. 175 – 194.
- Sinte*, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, ur. Donald Kenrick. Lanham -Toronto-Plymouth: 2007, str. 247.
- Stanivuković, P. Čerge duž bulevara. *Večernje novosti*, 17.03. 1990., str. 7.
- Stewart, Michael, Remembering without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories among European Roma, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10 (2004), br. 3, str. 561-582.
- Sundhaussen, Holm, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006, str. 239 – 284.
- Šerbula, Gojko, U bosanskohercegovačkom selu Mokricama Spomenik Romima, *Četvrti jul*, 4.8.1970., str. 6.
- Šteković, Luka, *Romi u virovitičkom kraju*. Beograd: Radnička štampa, 1998.
- Taylor, Becky, *Another Darkness, Another Dawn, A History of Gypsies, Roma and Travellers*. London: Reaktion Books, 2015.
- Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945*. Zagreb: EPH; Novi liber, 2010.
- Tri socijalno-politička problema, *Hrvatsko jedinstvo*, 3.5.1941., 1.
- U Malim Grabričanima podignut spomenik, *Glas Podravine*, 1.8.1959., br. 30, str. 2.
- Uređene grobnice u Uštici. *Poruke* (1971), br. 2(3), str. 6.
- Vojak, Danijel „Iz povijesti Roma u 18. stoljeću: Nikola Škrlec Lomnički o Romima u spisima Status actualis, Projectum i Descriptio“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 31 (2013), str. 197-215.
- Vojak, Danijel, Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, 20 (2004), br. 4: 447-476.
- Vojak, Danijel, Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873.-1918. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37 (2005), str. 145-162.
- Vojak, Danijel, O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija? *Historijski zbornik*, 63 (2012), br. 1, str. 215 – 240.

- Vojak, Danijel, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. - 1941.* Zagreb--Romsko nacionalno vijeće, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj, Kali Sara⁴, 2013.
- Vojak, Danijel, Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta Jasenovac, 2. kolovoza 2012. *Povijest u nastavi*, 10 (2014), br. 20 (2), str. 247-250.
- Vojak, Danijel. Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. - 1945.*, ur. Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Romsko nacionalno vijeće: 2015, str. 17 – 59.
- Vojak, Danijel, *Romi u Prvom svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. - 1918.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2015.
- Vojak, Danijel, Feljton iz zaboravljene povijesti Roma u hrvatskoj (IV dio): Od etničke grupe do parlamentarne zastupljenosti, *Romi.hr*, 2 (2016), br. 4, str. 30.
- Vukobratović, Božo, Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941, u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10. - 13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972., str. 341 – 364.

SUMMARY

Commemorating Romany Victims of World War II in Socialist Croatia between 1945 and 1991

Danijel Vojak

The harm inflicted on the Romany population in the Independent State of Croatia during World War II was tantamount to their annihilation. After the war, their position in socialist Croatia continued to be socially and economically marginal, which somewhat impacted the lack of remembering and commemorating their own victims. The paper aims to analyse the mode in which Romany victims were commemorated and the authorities' position on the question at hand. The author argues, inter alia, that remembrance of Romany victims was cast in an ideological mould of the official policy of "brotherhood and unity", whereby specific commemorations or other practices of the culture of remembrance, e.g. erecting memorials commemorating Romany victims, were omitted. Romany victims were thus "drowned" in the general pattern of "victims of fascist terror". Drawing upon Heike Karge's research theses on how the Yugoslav state authorities sought to control the "official memory" of the war (including the organization of commemorations and erecting monuments), the author follows her theses on how specific local authorities were somewhat free to organize their "own memory" of the war and, consequently, that of commemorating. In the paper at hand this is exemplified by way of several monuments commemorating Romany victims. SUBNOR's archival fonds in Zagreb, Sisak, and Karlovac were analysed, along with that of the Jasenovac Memorial Site.

Zapisi

Peter Štih

O novi knjigi, novejši hrvaški historiografiji in novih pogledih na hrvaško zgodnj srednjeveško zgodovino

Neven Budak, **Hrvatska povijest od 550. do 1100.** Zagreb: Leykam international, 2018, 350 strani.

Pričujoči zapis je imel sprva za cilj na kratko opozoriti na novo knjigo Nevena Budaka, enega najboljših poznavalcev hrvaške srednjeveške zgodovine in rednega profesorja za to obdobje na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu. Ker pa je hrvaško zgodovino pisje – vključno z vzporednimi arheološkimi, umetnostnozgodovinskimi, epigrafskimi, kulturnozgodovinskimi in drugimi raziskavami – naredilo v zadnjih desetletjih velik korak naprej v poznavanju zgodnj srednjeveške hrvaške zgodovine in se v marsikaterem oziru oddaljilo od tradicionalnih interpretacij in ker je slovensko zgodovino pisje vedno z zanimanjem spremljalo, kaj se na tem področju dogaja pri naših sosedih, se je piscu teh vrstic zdelo smiselno, da o teh novostih nekoliko podrobneje seznani slovenske bralce in da obenem kot neke vrste diskusijski prispevek predstavi svoje poglede na nekatera vprašanja, ki jih interpretira drugače kot avtor knjige, s katerim ga veže dolgoletno prijateljsko sodelovanje.

— — —

Pogled na zgodovino evropskih narodov se je v zadnjih desetletjih temeljito spremenil. Novi metodološki in konceptualni pristopi so nepovratno zamajali »velike zgodbe«, ki so jih je v službi in kot rezultat narodnih ideologij vzpostavile nacionalne historiografije v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Hrvatsko zgodovino pisje ni tukaj seveda nobena izjema. Na področju medievistike se je po medvojnem »metodološkem konzervativizmu«, ki ga je po Budakovih besedah poosebljal Ferdo Šišić, ter povojni »samoizolaciji« hrvaškega zgodovino pisja, začela v osemdesetih letih 20. stoletja menjati tradicionalna podoba najzgodnejše hrvaške preteklosti. Ob Luju Margetiću, in Tomislavu Raukarju, ki pa se je bolj posvečal visoko in poznosrednjeveškim temam, so bile spremembe povezane z zgodovinarji in zgodovinarikami danes srednje in mlajše generacije, kot so Neven Budak, Ivo Goldstein, Mladen Ančić, Hrvoje Gračanin, Trpimir Vedriš, Danijel Dzino, Damir Karbić, Ivan Basić, Zrinka Nikolić Jakus, Maurizio Levak in drugi. K spremenjenemu pogledu na hrvaški zgodnji srednji vek so veliko prispevali tudi umetnostni zgodovinarji od Željka Rapanića do Nikole Jakšića in Miljenka Jurkovića, kot tudi arheologi, kjer naj prav tako le kot *pars pro toto* izpostavim Ante Miloševića, Majo Petrincec in Krešimirja Filipecca. Posebej velja

omeniti Vedrano Delonga, ki je svoj raziskovalni opus posvetila nadvse bogati epigrafski zapuščini na Hrvaškem, prvovrstnemu zgodovinskemu viru, kot so to tudi hagiografska besedila, katerim je prav v zadnjem času namenjeno vedno več pozornosti, medtem ko so s kulturnozgodovinskega gledišča nepogrešljiva dela Radoslava Katičiča in Mirjane Matijević-Sokol. Omembo bi si seveda zaslužili še številni drugi raziskovalci in raziskovalke zgodnesrednjeveške hrvaške preteklosti, ki pa jih na tem mestu seveda ni mogoče vseh naštet, velja pa ob tej omejitvi vendarle poudariti, da je med njimi veliko mladih, ki so se znanstveno formirali že v postjugoslovanskem času in se izpolnjevali tudi v tujini, zlasti na Srednjeevropski univerzi v Budimpešti.

V tu predstavljeni knjigi je Neven Budak povzel današnje stanje raziskav, h kateremu je s svojim opusom veliko prispeval tudi sam in nam predstavil v veliko ozirih drugačno sliko hrvaške zgodovine med 6. in 12. stoletjem, kot smo je vajenih iz hrvaške nacionalno koncipirane »velike zgodbe«. Delo je izšlo pri založbi Leykam international v seriji Hrvatska povijest, katere urednik je prav Budak in ki ima za cilj, da v sedmih sklopih in vsega skupaj kar 18 (!) knjigah oziroma zvezkih, segajočih od prazgodovine do današnjega časa, na poljuden, a vendarle znanstveno utemeljen način predstavi celotno hrvaško zgodovino. Ta je, kot je razbrati že iz programa, koncipirana teritorialno in se začne s prvim pojavom človeka na hrvaških tleh, pri čemer hrvaški prostor zopet ni obravnavan kot ena enota in celota, ampak kot skupek zgodovinskih pokrajin, ki jih je zaradi svojih specifik v zgodovinskem razvoju potrebno obravnavati tako sinhrono kot diahrono. Kot je razvidno s spletne strani založbe, je v seriji do zdaj izšlo 10 knjig, s čimer je bila z Budakovo knjigo presežena polovica vseh njenih načrtovanih zvezkov.¹

Poljudnoznanstveno zasnovana serija, in z njo tudi predstavljena knjiga, ima to značilnost, da nima znanstvenega aparata. Sledi pa vsakemu poglavju komentiran pregled najnovejše literature, ki je dober vodnik po obravnavanih vsebinah. Med to literaturo je posebej za izpostaviti več kot 650 strani obsežno monografijo Nova zraka u europskom svjetlu, ki je leta 2015 izšla pri Matici hrvatski in obravnava isto časovno obdobje hrvaške zgodovine.² Od Budakove se razlikuje v marsikaterem oziru, ne samo po obsegu. Predvsem je to kolektivno delo, ki ga je podpisalo kar osemnajst avtorjev in avtoric, kar se seveda odraža v besedilih, ki se v svojih (metodoloških) pristopih in narativih velikokrat med seboj precej razlikujejo in tudi prekrivajo, tako da ima knjiga mestoma prej značaj zbornika kot sinteze. Je pa zato opremljena z osnovnim znanstvenim aparatom, vsako poglavje pa ima tudi obsežen seznam virov in literature. Besedila pomembno, tudi v razlagalnem smislu, dopolnjujejo številne in dobre ilustracije, ki so se jim v celotni Leykamovi seriji žal odpovedali, ter barvni zemljevidi. Zaradi teoretičnega in konceptualnega okvirja, v katerega je umestil svojo raziskavo in iz nje izpeljano interpretacijo, je branja vredna tudi knjiga hrvaško-avstralskega zgodovinarja Danijela Dzine (Dži-

¹ <http://www.leykam-international.hr/program.php?id=1&ed=1>

² Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjemu vijeku (oko 550 – oko 1150), ur. Zrinka Nikolić Jakus (Zagreb 2015) xxiii+655 str.

ne) o identitetnih transformacijah v zgodnj srednjeveški Dalmaciji, o kateri sem v Zgodovinskem časopisu že poročal.³ Zaradi aktualnosti in povezanosti s tematiko Budakove knjige, velja na tem mestu omeniti tudi dva monografska zbornika, ki sta izšla letos pri založbah Routledge in Brill, zrasla pa sta iz dveh mednarodnih simpozijev, ki sta leta 2012 in 2015 v Zadru in Splitu obravnavala vzhodnojadranski prostor in njegovo širše zaledje v za hrvaško (in marsikatero drugo) zgodovino v več ozirih ključnem karolinškem obdobju.⁴ Zbornika potrjujeta odlično vpetost hrvaških raziskovalcev zgodnjega srednjega veka v mednarodno raziskovalno skupnost, ki jo po drugi strani vedno bolj pritegujeta med Frankovskim in Bizantinskim cesarstvom ležeča vzhodni Jadran in njegovo zaledje, kot tudi, kako močno so se spremenili pristopi in pogledi in v kako veliki meri so se posledično spremenila tudi razmišljanja o hrvaški zgodovini v zgodnjem srednjem veku.

Budakov prikaz hrvaške zgodovine v zgodnjem srednjem veku, ki je za približno dve stoletji daljši od periodizacije tega obdobja v vzhodnoalpskem slovensko-avstrijskem prostoru, je razdeljen na devet poglavij. Prvo poglavje predstavlja bralcu zvrstno in po svoji geografski pertinenci in provenienci zelo različne pisne vire za hrvaško zgodovino (str. 14–31), ki jih niti ni tako malo. Mednje hrvaško zgodovinopisje tradicionalno ne prišteva *Converso Bagoariorum et Carantanorum*, pa bi jo lahko: frankovska oziroma Pribinova in Kocljeva (Spodnja) Panonija južno od Mure in severno od Drave je, čeprav le v manjšem delu, vendarle tudi del hrvaškega prostora in s tem hrvaške zgodovine. In tudi sicer je ta vir zaradi »panonskih zadev«, bavarskega misijona, cerkvene jurisdikcije Salzburga, Konstantina in Metoda, omembe kneza Ratimirja, Bolgarov in sploh vključenosti panonskega prostora in dalmatinskega zaledja v bavarsko Vzhodno prefekturo po letu 828, pomemben za hrvaško zgodovino.⁵ Pomemben in kvantitativno zelo bogat vir za to obdobje so tudi arheološki preostanki in umetnostnozgodovinski spomeniki, na katere v poglavju prav tako ni posebej opozorjeno, pa bi glede na vlogo, ki jo imajo pri raziskovanju tega obdobja hrvaške zgodovine, bilo pravzaprav nujno. Del tega uvodnega poglavja je tudi zelo koristen pregled hrvaškega zgodovinopisja od Ivana Lučića in njegovega kapitalnega dela *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Amsterdam 1666) naprej, s poudarkom na historiografiji od 19. stoletja dalje, ko je prišlo tudi do njene institucionalizacije (str. 31–47). Pri tem je najbolj podrobno

³ Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1550 12, Leiden/Boston 2010) xix+271 str.; gl. Zgodovinski časopis 66 (2012) 444–445.

⁴ *Imperial Spehens and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, eds. Mladen Ančić/Jonathan Shepard/Trpimir Vedriš (London/New York 2018) xxxii+333 str.; *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, eds. Danijel Dzino/Ante Milošević/Trpimir Vedriš (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1550 50, Leiden/Boston 2018) xx+365 str.

⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38/Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana 2012).

predstavljeno zgodovinopisje po hrvaški osamosvojitvi, ki ga zaznamujejo novi metodološki in konceptualni pristopi in ki priča o njegovi integriranosti v aktualne evropske zgodovinopisne raziskave in razprave. V osnovnih potezah so navedena tudi dela in avtorji tujih, v glavnem sosednjih historiografij, ki so se ukvarjala s posameznimi, s hrvaško zgodnjesrednjeveško zgodovino zvezanimi vprašanji.

Za kontekstualizacijo celotnega pregleda ni nič manj pomembno drugo poglavje, ki pa ni usmerjeno v fizičnogeografske danosti hrvaškega prostora in v njihov pomen za življenje človeka in s tem za zgodovino, kot bi pričakovali iz njegovega naslova »Zemljepisne determinante«, ampak v kratko predstavitev politično organiziranih teritorijev od Istre, Dalmacije, Hrvaške in vzhodnojadranskih sklavinih južno od nje pa do Spodnje Panonije (str. 48–59). So pa v tem poglavju upravičeno izpostavljene glavne komunikacijske smeri, kjer ima poleg starih rimskih cest zlasti pomembno vlogo vzhodnojadranska plovna pot. Povezovala je vzhodno Sredozemlje s srednjo Evropo in je ohranjala svoj nadregionalni pomen tudi v »temnem« 7. in 8. stoletju; z njo pa je nenazadnje povezano tudi v virih precej dobro dokumentirano srednjedalmatinsko gusarstvo.

Sam zgodovinski pregled se začneja v tretjem poglavju (str. 60–85), ki obravnava prehod med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom in z njim povezana vprašanja (dis)kontinuitet in/ali transformacij v zgodovinskem razvoju. V njem bo bralec dobil osnovne informacije o vlogi Bizanca na vzhodnojadranski obali oziroma v Dalmaciji in Istri med Justinijanovo rekonkvisto gotske Italije in frankovsko ekspanzijo v severnojadranski in zahodnobalkanski prostor, nadalje o avarski zasedbi panonskega prostora in z njo zvezani slovanski širitvi, kot tudi o vprašanju preživetja krščanstva in Cerkve (škofij) do vzpostavitve metropolije v Splitu leta 925. Pri vprašanju slovanske ekspanzije avtor na kratko povzema trenutno diskusijo, v kateri je postalo jasno, da samo z modelom slovanskih migracij ni mogoče razložiti slavizacije tako obsežnih evropskih predelov, ampak, da je pri tem v veliki meri potrebno računati z identitetno transformacijo staroselskega (romanskega) prebivalstva.⁶

Pri tem je intenzivno raziskovanje zgodovine dalmatinskih mest in njim pripadajočih agrarnih zaledij, ki ima že dolgo znanstveno tradicijo, dovolj jasno opozorilo na njihovo močno kontinuiteto s pozno antiko. Spremembe, ki so nastopile z avarsko-slovansko ekspanzijo in krizo bizantinsko-rimskega sveta, se tako danes ne ocenjujejo več v smislu radikalnega preloma, ampak postopne preobrazbe. Torej v smislu in okviru, kot je bil ta problem artikuliran tudi na nivoju evropske historiografije, ki je sintagmo o propadu Rimskega cesarstva nadomestila s tisto o njegovi transformaciji. V teh koordinatah je v knjigi zlasti tematiziran primer dalmatinske metropole Salone in njene nadškofije, ki naj bi po pripovedovanju Konstantina Porfirogeneta in Tomaža Arhidiakona doživela nasilen konec, čeprav ni nič manj možno, da sta mesto in nadškofija postopoma ugasnili in se potem na novo konstituirali v bližnji Dioklecijanovi palači – Splitu. Zgodba o avarsko-slo-

⁶ Gl. npr. Walter Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart/Berlin/Köln 2002) 206 sl.; Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat* 161 sl.

vanskem razrušenju dalmatinske metropole, katere padec se od Frana Bulića naprej tradicionalno datira v leto 614, in ki je dobil tudi simbolni pomen zgodovinske prelomnice, je danes vsekakor manj prepričljiva, kot je bila še pred desetletji.

V razliko od Salone izkazujejo rimska mesta v Istri neprekinjeno kontinuiteto iz pozne antike naprej. Pri tem preseneča trditev (str. 70), da so bila v vseh treh najpomembnejših mestih na polotoku – to je v nekdanjih rimskih kolonijah Pola, Parencij in Tergeste – stacionirani numeri. *Numerus* je v virih izpričano samo v Trstu, in še to šele na začetku 9. stoletja, čeprav velja prepričanje, da je mesto dobilo svojo garnizijo okvirno konec 6. stoletja ter, da je v nadaljevanju prišlo do oblikovanja komunalno-vojaške skupnosti posebne vrste.⁷ Tudi ni mogoče iz epigrafskega posvetilnega napisa za katedralo v Bragi, ki ga je leta 558 sestavil tamkajšnji škof Martin in v katerem se med ljudstvi Germanije in Panonije, ki so po zaslugi sv. Martina iz Toursa spoznala Kristusov nauk, omenjajo tudi Slovani, že kar sklepati o delovanju misijonarjev med slednjimi sredi 6. stoletja (str. 75). Napis je po svojem značaju slavilen in s tem nagnjen k pretiravanju, na kar opozarja že to, da naj bi krščanstvo tedaj doseglo tudi že Sase, ki jih je spreobrnilo šele frankovsko »pridiganje z železnim jezikom« pod Karlom Velikim.⁸ Je pa v zvezi s Slovani pomemben v toliko, ker kaže, da je iz Panonije izvirajoči in na današnjem Portugalskem delujoči škof vendarle že vedel zanje in da imamo najkasneje iz sredine 6. stoletja informacije o njih, ki so najverjetneje neodvisne od bizantinskih piscev. To je pomembno tudi v kontekstu teze Florina Curte, da je slovanska identiteta bizantinski konstrukt.⁹ Prav tako ne bo držalo, da je škof Andrej iz Celeje, ki je okrog leta 680 morda rezidiral v Istri (na takratni sinodi v Rimu je namreč podpisan kot *Andréas eláchtistos epískopos tês hagías ekklesías Kelaiánes eparchías Istriás* oz. *Andreas episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Istriae*), iz svojega pribežališča skrbel za (staroselske) kristjane »ki so živeli na področju pod oblastjo Karantancev« (str. 82). Če pustimo ob strani po mnenju Rajka Bratoža precej veliko možnost, da je Andrej rezidiral še v Celeji oziroma na področju svoje škofije in je torej deloval v okvirih *ecclesiae in gentibus*, je za opozoriti, da se Karantanija v času, dokler je do konca 8. stoletja obstajal avarski kaganat (in verjetno tudi kasneje ne), ni raztezala čez mestno področje antične Celeje. To je ležalo na glavni komunikaciji, ki je preko Akvileje, Emone

⁷ Placitum Rizianense, ed. Harald Krahwinkler, "…in loco qui dicitur Riziano…" Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 72; gl. tudi prav tam 38 sl.; Rajko Bratož, Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39/Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014) 476. Za starejše obdobje gl. Jaroslav Šašel, *Römisches Militär auf der Halbinsel Istrien*, v: isti, *Opera selecta*, ed. Rajko Bratož/Marjeta Šašel-Kos (Situla 30, Ljubljana 1992) 489 sl.; prim. Alka Starac, Istra od Epulona do Dioklecijana. Rimsko vladanje u Histriji (Pula 2002) 257 sl., 298 sl., 315 sl.

⁸ Gl. Jaro Šašel, Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem, *Kronika* 24 (1976) 151–158. Citat je iz *Translatio sancti Liborii* c. 5, ed. Georg Heinrich Pertz (MGH, *Scriptores* 4, Hannover 1841) 151.

⁹ Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region* c. 500–700 (Cambridge 2001).

in Poetovione povezovala italški s panonskim prostorom in skupaj s Posavinjem in slovenskim Posavjem so jo vse do meje Italije na kraških prelazih kontrolirali Avari (v tem smislu bi bilo potrebno popraviti tudi zemljevid na str. 323, po katerem se je avarska oblast drugega kaganata končala že v današnji vzhodni Sloveniji). Andrej je torej v najboljšem primeru lahko skrbel za kristjane pod oblastjo Avarov na nekdanjem mestnem teritoriju Celeje.¹⁰

Četrto poglavje (str. 86–118) bi lahko imenovali klasično. V njem je obravnavano vprašanje izvora in naselitve oziroma etnogeneze Hrvatov. Vprašanje je obremenjeno z dolgo zgodovino raziskovanj, številnimi različnimi mnenji in malo trdnimi ugotovitvami. Iz tega okvira ni mogel niti Budakov prikaz, ki je v veliki meri referat o različnih teorijah, čeprav mu pristopa z relativno novih metodoloških izhodišč, ki jih je glede zgodnj srednjeveških etnogenez in gentilnih identitet razvila ti. »dunajska šola« s Herwigom Wolframom in Walterjem Pohlom na čelu. Nobena razprava o izvoru Hrvatov in o njihovih začetkih v Dalmaciji seveda ne more mimo Konstantina Porfirogeneta in njegovega *De administrando imperio* (DAI), kjer je v vizirju raziskovalcev zlasti 30. poglavje. V njem se je v zgodbi o priselitvi Hrvatov pod vodstvom petih bratov in dveh sestra namreč zelo verjetno ohranilo avtentično hrvaško *origo gentis* izročilo.¹¹ Tega seveda ni razumeti v smislu »kako je bilo«, ampak kakšne predstave so o svojih začetkih v določenem času pred njegovim zapisom v DAI imeli Hrvati sami oziroma njihova politično odločujoča elita, kjer je v prvi vrsti misliti na vladarsko dinastijo in njen dvor.

Pri tem sprejema Budak (str. 95 sl., 169 sl., 226) najnovejšo tezo Ante Miloševića, ki jo je skušal dopolniti Denis Alimov, da se za imenom hrvaškega vladarja Porina, ki je običajno razumljen kot (knez) Borna, skriva ime slovanskega božanstva Perun.¹² Zgodba o Porinu – ta je v 30. poglavju DAI prikazan kot prvi krščanski knez Hrvatov, ki je po njihovi zmagi nad Franki in njihovim knezom Kotzilisom prejel krst od iz Rima poslanih škofov – naj bi torej bila del mitološke in ne historične naracije hrvaškega *origo gentis*. Po Miloševići razlagi so torej Hrvati oziroma njihova dinastija začetke svoje zgodovine povezovali z nebeškim vladarjem Perunom.

Božanski začetki ljudstva ali dinastije so večkrat izpričan topos v evropskih *origo gentis* narativih, vendar obenem ne tudi nujen in s tem strukturno neobvezen

¹⁰ Gl. Rajko Bratož, *Ecclesia in gentibus*. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v čas slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadrnom in Donavo, v: Grafenauerjev zbornik, ur. Vincenc Rajšp idr. (Ljubljana 1996) 211 sl.; isti, *Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation »in gentibus« im 7. Jahrhundert*, v: Radovi XIII. mednarodnog kongresa za starokrščansku arheologijo II – Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II, ur. Nenad Cambi/Emilio Marin (Città del Vaticano/Split 1998) 587–602. Za meje Karantanije gl. Peter Štih, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, *Zgodovinski časopis* 58 (2004) 483 sl.

¹¹ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 30, ed. Gyula Moravcsik, engl. transl. Romilly J. H. Jenkins (Corpus fontium historiae Byzantinae 1, Washington DC 2008) 142–145.

¹² Ante Milošević, *Tko je Porin iz 30. glave De administrando imperio?*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 40 (2013) 127–134; Denis Alimov, *Hrvati, kult Peruna i slavenski gentilizam* (Komentari na hipotezu Ante Miloševića o identitetu Porina i Peruna), *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 42 (2015) 141–164.

element takšnih pripovedi.¹³ Zgodbe o izvoru oziroma začetku novega ljudstva (in njihovih dinastij) strukturno praviloma zaznamuje *primordium*, to je tisto prelomno začetno dejanje, ki je konstituiralo in/ali legitimiralo novo skupnost in ima praviloma mitološki značaj.¹⁴ V hrvaškem *origo gentis* je primordialno dejanje s katerim se začenja zgodovina dalmatinskih Hrvatov, odcepitev družine (γενεά) petih bratov in dveh sestra od Belohrvatov onstran Bavarske in njihov prihod z ljudstvom (λαός) v Dalmacijo, kjer so premagali Avare in ji zagospodovali. Eden od bratov se je imenoval Hrobatos (Χρωβάτος). To kaže, da so Hrvati svoj začetek in z njim zvezano gentilno ime v svojih predstavah izpeljevali od imena enega izmed bratov iz skupine svojih mitoloških prvih voditeljev, ki se nam tako kaže kot praoče Hrvatov oziroma kot njihov *heros eponymos*. Te predstave srečujemo tudi drugod: Slavus naj bi npr. dal ime Slovanom, Čeh Čehom, medtem ko naj bi bil Kij začetnik Kijeva in Kijevčanov. Nič manj ni zanimivo, čeprav hrvaško zgodovinopisje temu vprašanju ne posveča pozornosti, da je bilo enemu od omenjenih petih bratov ime Kosentzis (Κοσέντζης). Ime je z jezikoslovnega gledišča identično imenu, ki je označevalo posebno socialno skupino kosezov vzhodnoalpskega, zlasti karantanskega prostora.¹⁵ O njihovem izvoru obstajajo različne razlage, Ljudmilu Hauptmanu pa je prav ta omemba v DAI bila eden od temeljev za njegovo t. i. hrvaško teorijo. Po njej so bili kosezi eno od hrvaških plemen, ki se je po doselitvi v Dalmacijo odcepilo, se naselilo v nekdanji Sredozemski Norik, kjer naj bi premagalo Avare in kot novi gospodar zavladalo tamkajšnjim Slovanom (Karantancem).¹⁶

Porin v hrvaškem *origo gentis* narativu ni niti prvi vladar Hrvatov niti se je z njimi začela njihova zgodovina niti ga pri Konstantinu zabeležena tradicija kakor koli postavlja v božanski kontekst, ampak ga ima zgolj za prvega krščanskega kneza dalmatinskih Hrvatov v času po njihovi zmagi nad Franki. Zaradi tega, kot tudi zaradi imenodajne in s tem inicialne vloge, ki je pripisana Hrobatosu, mi je Miloševićeva teza manj prepričljiva kot tradicionalno mnenje, ki izenačuje Porina z Borno, ki je bil na začetku 9. stoletja gentilni knez Gačanov in (frankovski) duks Liburnije in Dalmacije. Že dolgo je znano, da vsebuje oralna literatura, kamor sodi tudi *origo gentis*, zgodovinske in fiktivne (mitološke) elemente.¹⁷ Medtem, ko ima zgodba o hrvaški selitvi pod vodstvom petih bratov in dveh sestra nedvomno mitološki značaj, vsebuje zgodba o zmagi Hrvatov nad okrutnimi Franki in njihovim vodjo Kotzilisem¹⁸

¹³ Gl. Alheydis Plassmann, *Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (Vorstellungswelten des Mittelalters 7*, Berlin 2006) 36–358.

¹⁴ Gl. Plassmann, *Origo gentis* 361 sl.; Herwig Wolfram, *Das Römerreich und seine Germanen. Eine Erzählung von Herkunft und Ankuft* (Wien/Köln/Weimar 2018) 45.

¹⁵ Fran Ramovš, *Praslovensko kasęgъ »Edling«*, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani* 2 (1925) 315.

¹⁶ O Hauptmanovi hrvaški teoriji in sploh vprašanju Hrvatov v Karantaniji gl. Peter Štih, *Novi poskusi reševanja problematike Hrvatov v Karantaniji*, *Zgodovinski časopis* 43 (1989) 319–333 (tudi v hrvaščini v: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak (Zagreb 1995) 122–139).

¹⁷ Wolfram, *Römerreich und seine Germanen* 40 (s sklicevanjem na Chadwicka).

¹⁸ Ime Κοτζιλις (Kocelj) je, kot je že dolgo znano, skrajšana oziroma ljubkovalna oblika imena Kadaloh (Bogo Grafenauer, *Vprašanje konca Koceljeve vladave v Spodnji Panoniji*, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953) 182 sl.) in v DAI c. 30 omenjenega frankovskega nosilca

ter pokristjanjenju pod Porino elemente, ki jih je mogoče povezati z zgodovinskim dogajanjem v prvih desetletjih 9. stoletja in meniti, da se je v tem delu pripovedi ohranil (seveda pokvarjen) zgodovinski spomin na čas, ko je tudi dejansko prišlo do oblikovanja hrvaške identitete in kneževine.

Pri vprašanju zgodovinskih in ne mitskih začetkov Hrvatov na tleh Dalmacije je po drugi svetovni vojni dolgo prevladovala teza Boga Grafenauerja, po kateri je prišlo okrog leta 615 najprej do naselitve Slovanov pod vodstvom Avarov, kar naj bi bilo zvezano z uničenjem Salone, nato pa naj bi slabo desetletje kasneje sledila še doselitev (slovanskih) Hrvatov, ki so sprožili vsesplošen slovanski upor proti avarskim gospodarjem. Teza ni več aktualna iz dveh razlogov. Prvič, ker je danes uveljavljeno metodološko načelo, da ni upravičeno govoriti o Hrvatih (ali kateri koli drugi etniji), preden so ti omenjeni v sočasnih virih, to pa je šele sredina 9. stoletja. In drugič, ker je leta 1977 Lujo Margetić postavil novo tezo, po kateri so se Hrvati naselili v Dalmacijo šele konec 8. stoletja v povezavi s frankovsko-avarsko vojno.

Margetićeva teza je sicer naletela na različne odmeve, a se je v modificirani obliki ohranila pri zagovornikih »migracijske« teorije, kot sta Mladen Ančić in Ante Milošević, in je bila prvič predstavljena v okviru velike razstave in spremnega kataloga »Hrvati i Karolinzi« leta 2000. Po tej modificirani Margetićevi tezi naj bi konec 8. ali najkasneje v začetku 9. stoletja sicer res prišlo do naselitve Hrvatov v Dalmacijo, vendar ne v smislu celega ljudstva, ampak manjše vojaške skupine, ki je bila nosilec hrvaškega imena in jedro okrog katerega se je nato oblikovala hrvaška etnična identiteta. Ti Hrvati naj bi bili le ena od slovanskih vojaških skupin, ki so se po zlomu avarskega kaganata naselile na tla nekdanje rimske Panonije in Dalmacije s področja vzhodno od Labe in s soglasjem ali celo v organizaciji Frankov zapolnile politični vakuum, ki je nastal po zlomu avarskega kaganata in je zahteval reorganizacijo kontaktne cone bizantinskega in frankovskega cesarstva v vzhodnojadranskem zaledju.¹⁹ Teza seveda ni nesporna in je bila tako kot ostale

tega imena je zato mogoče izenačiti s furlanskim duksom Kadalohom. Pod njegovo komando so spadali tudi Slovani v Spodnji Panoniji južno od Drave in v dalmatinskem zaledju. Kadaloh je umrl leta 819 na povratku z vojnega pohoda proti Ljudevitu Posavskemu, ki je pred tem pri cesarju obtožil furlanskega duksa okrutnosti, o kateri je govora tudi v DAI.

¹⁹ Gl. nazadnje Mladen Ančić, *Migration or Transformation: The Roots of the Early Medieval Croatian Polity*, v: *Migration, Integration and Connectivity* 43–62; Ante Milošević, *The Products of 'Tetgis Style' from the Eastern Adriatic Hinterland*, prav tam 63–85. Predhodna dela obeh avtorjev na to temo so razvidna iz znanstvenega aparata tu navedenih razprav. Za širši raziskovalni kontekst gl. Trpimir Verdiš, *'Croats and Carolingians': Triumph of a New Historiographic Paradigm or Ideologically Charged Project?*, prav tam 287–298.

Pristaš migracijske teze je npr. tudi arheolog Vladimir Sokol, ki je na predavanju v Hrvaški akademiji znanost in umetnost 15. 2. 2018 z naslovom „Rođenje Europe“, 790./791. – 795. – 800. – 812. ili Kada i odakle su došli Hrvati, Nova europska povijesna paradigma (gl. <https://www.vecernji.hr/vijesti/hrvati-stigli-u-8-st-iz-ceske-budak-o-najranijoj-povijesti-hrvata-raspravljaja-se-vec-150-godina-1226971> ; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ugledni-arheolog-na-kon-novih-istrazivanja-otkrio-odakle-su-i-kada-doista-dosli-hrvati-nisu-stigli-iz-irana-nisu-tu-ni-od-stoljeca-sedmog/7040659/>) brez vsakršne podlage v virih proglasil Vojnomira Slovana za kneza vojaške skupine Hrvatov ob zgornji Labi na današnjem Češkem, ki naj bi jo Karel Veliki angažiral, da uniči avarski kaganat v Panoniji. Po Sokolu naj bi prav Hrvati (sic!) zasedli in oplenili avarski ring leta 795. Prim. spodaj besedilo pri op. 74–75.

deležna kritik. Predvsem ni v virih nobenih poročil o slovanskih migracijah v tistem času, še najmanj v frankovski režiji, in tudi pojav frankovskih mečev in drugega, celo zelo reprezentativnega arheološkega gradiva v »starohrvaških« grobovih, v katerih je bila očitno pokopana takratna družbena elita, ni nujno odraz prihoda nove dominantne skupine v zaledje dalmatinskih mest, ampak je npr. lahko tudi posledica trgovskih tokov med jedrnimi pokrajinami frankovskega cesarstva in novo vzpostavljeno periferijo.²⁰

Tej »migracijski« tezi danes še najbolj konkurira »transformacijska« teza, ki jo zagovarja tudi Budak, dobro pa jo povzema naslov zaključnega poglavja uvodoma omenjene knjige Danijela Dzine: *Chroati Ex Machina*.²¹ Po njej se niso Hrvati od nikoder doselili, ampak so kot ljudstvo nastali šele na tleh antične Dalmacije v prvi polovici 9. stoletja, pri čemer naj bi v osnovi šlo za identitetno transformacijo staroselskega prebivalstva v novih političnih razmerah in družbenih razmerjih. Na liniji »transformacijske« teze, čeprav z drugimi poudarki, je tudi Francesco Borri. Na podlagi že precej stare, a mednarodno (Herwig Wolfram, Patrick Geary) precej recipirane ideje Walterja Pohla, da so bili Hrvati kot neke vrste graničarji (border guards) socialna (in ne etnična) skupina znotraj avarskega kaganata, tudi Borri meni, da se Hrvati niso od nikoder priselili, ampak so se v drugi polovici 9. (!) stoletja iz socialne prelevili v etnično skupnost.²²

Kakor koli poskušajo te nove teze v skladu z današnjim vedenjem in razumevanjem zgodovine razložiti eno od najbolj intrigantnih vprašanj hrvaške starejše zgodovine in ne glede na to, kako jih ocenjujemo in kateri dajemo prednost, ostaja še vedno neodgovorjeno temeljno vprašanje, kdo so bili nosilci hrvaškega imena in tradicije. Prav mogoče, da ne bo odgovor nanj nikoli znan.

Kljub vsem razlikam glede izvora in etnogeneze Hrvatov se danes vse bolj utrjuje spoznanje, da so imeli pri oblikovanju hrvaške etnične identitete in hrvaške politične skupnosti zelo pomembno, če ne že odločilno vlogo Franki oziroma njihova oblast nad dalmatinskim zaledjem po koncu avarskih vojn. Nesporno dejstvo je, da postane zgodovina Hrvatov in njihove kneževine otipljiva šele v desetletjih okrog srede 9. stoletja in da so začetki politične organizacije postavarskega dalmatinskega zaledja in s tem tudi Hrvatov na nek pobliže nejasen način povezani z že omenjenim Borno, ki je imel dvojno vlogo in legitimnost in je bil ob krizi, ki jo je sprožil upor Ljudevita Posavskega, najpomembnejši (pro)frankovski eksponent »na terenu«. Bil je knez Guduskanov, s čimer – kot je to pokazal Damir Karbić – prejkone ni mišljena gentilna skupnost Gačanov ob reki Gacki v Liki, kot se to tradicionalno misli, ampak Gudučanov, ki naj bi svoje ime tako dobili po precej južneje ležeči Guduči, pritoku Krke v zaledju

²⁰ Nazadnje Goran Bilogrivić, *Carolingian Weapons and the Problem of Croat Migration and Ethnogenesis*, v: *Migration, Integration and Connectivity* 86–99.

²¹ Neven Budak, *Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh–Eleventh Century)*, v: *Franks, Northmen, and Slavs*, eds. Ildar H. Garipzanov/Patrick J. Geary/Premysław Urbańczyk (*Cursor mundi* 5, Turnhout 2008) 223–241; Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat* 175.

²² Francesco Borri, *White Croatia and the arrival of Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history*, *Early Medieval Europe* 19 (2011) 204–231. Za kritiko Borrija gl. Ančić, *Migration or Transformation* 45 sl.

Skradina in s centrom v Bribirju oziroma Bribirski glavici, nekdanjem rimskem municipiju in kasnejšemu središču ene od hrvaških županij (str. 108).²³ Nova lokalizacija Guduskanov na mejnem področju Liburnije in Dalmacije tudi bolje sovпада z drugim položajem, ki ga je zasedel Borna, ko so ga Franki postavili za teritorialnega duksa, to je vojaškega poveljnika omenjenih dveh pokrajin. S tem je podobno kot Ljudevit Posavski, ki je bil duks Spodnje Panonije, postal *fidelis* frankovskega kralja oz. cesarja²⁴ (in ne nujno že kar »frankovski vazal« (str. 107), kar predpostavlja komendacijo) ter bil kot Ljudevit vključen v vojaško strukturo po avarskih vojnah razširjene Furlanske krajine. Pri vsem tem je pomembno, da se hrvaško ime še ne povezuje z Borno, ampak je v virih tistega časa prvič izpričano šele pri Trpimirju in nato Branimirju od sredine 9. stoletja naprej – torej okvirno eno generacijo za Borno – ki sta sama sebe že razumela za »kneza Hrvatov« in sta se tako tudi reprezentirala.

Peto in najboljše poglavje v knjigi nosi naslov »Prelomno 9. stoletje« (str. 119–208) in je razdeljeno na tri razdelke. V prvem delu (str. 119–144) obravnava avtor dinamično politično sosedstvo Hrvatov in širšega hrvaškega prostora, ki so ga determinirale sile od Frankov in Bizanca preko Benečanov, Bolgarov in Moravanov do Madžarov in nenazadnje tudi papeškega Rima. Pregled se začneja s frankovsko-bizantinsko vojno za Dalmacijo in Benetke v prvih letih 9. stoletja, ki ji pripisuje avtor velik pomen za nadaljnji razvoj na vzhodnojadranski obali, saj naj bi bil Aachenski mir leta 812 »morda najbolj usoden politični dogovor v hrvaški zgodovini. Z njim je bila nekdanja enotna provinca Dalmacija razdeljena na dva dela, ki bosta v naslednjih skoraj tisoč letih najpogosteje pripadali različnim političnim celinam« (str. 123). Gotovo nič manj usodne posledice je imela tudi naselitev Madžarov v panonsko nižino konec istega stoletja, ki je prav tako prinesla spremembe, ki so zaznamovale tisočletje hrvaške zgodovine. Med tema dvema mejnikoma Budak na kratko seznani bralca z notranjepolitičnimi (dinastičnimi) krizami, ki so (o)slabile frankovsko cesarstvo in med drugim povzročile usahnitev frankovske oblasti nad dalmatinskim zaledjem ter posledično omogočile vznik samostojne hrvaške kneževine. Nadalje obravnava vzpon Benetk ter v 9. stoletju zelo akuten problem gusarjenja s strani Hrvatov, Neretljanov in tudi Saracenov, ki je ogrožalo ustaljene trgovske pomorske poti z Levantom ob vzhodnojadranski obali, kot tudi novo papeško politiko nasproti slovanskim ljudstvom nekdanjega Ilirka. Z njo je bilo povezano tudi dogajanje v Bolgariji in na Moravskem, ki sta se v 9. stoletju povzpeli med najpomembnejši slovanski politični sili v jugovzhodni srednji Evropi in kamor je skušal Rim razširiti svojo cerkveno jurisdikcijo, kar je

²³ Damir Karbić, Zlatni vijek Bribira, Hrvatska revija 7/2 (2007) 12 sl.; isti, Razvoj političkih ustanov, v: Nova zraka u europskom svjetlu 92. Gl. npr. Goran Bilogrivić, Etnički identiteti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – materijalni i pisani izvori (Zagreb 2016, doktorska disertacija, tipkopis) 108 sl.

²⁴ Za pomen pojma *fidelis* v političnem jeziku Frankov, ki je opredeljeval razmerje med frankovskim kraljem in podrejenimi gentilnimi knezi gl. Peter Štih, Integration on the Fringes of the Frankish Empire. The Case of the Carantanians and Their Neighbours, v: Migration, Integration and Connectivity 107 sl.; isti, *Sacramentum fidelitatis* in integracija v Frankovsko cesarstvo (v tisku za Goriški letnik).

seveda povezano tudi z delovanjem Konstantina in Metoda na Moravskem in v Panoniji, o čemer vsem dobi bralec osnovne informacije.

Glede na velik pomen, ki je v knjigi pripisan frankovsko-bizantinski vojni v Jadranu na začetku 9. stoletja, je vendarle treba opozoriti, da niti frankovski niti bizantinski niti beneški viri ne vedo nič o kakršnihkoli neposrednih vojaških konfrontacijah med Franki in Bizantinci, ki so postali sosedje po frankovski podreditvi langobardske Italije in uničenju avarskega kaganata.²⁵ Prvi in do leta 809 edini dokumentirani vojaški spopad med obema silama se je zgodil leta 788 v Kalabriji, ko se je z bizantinskimi četami skušal v Italijo vrniti Adelchis, sin zadnjega, leta 774 odstavljenega langobardskega kralja, ki je pobegnil v Carigrad.²⁶ Del frankovske reakcije na dogajanje v južni Italiji je verjetno bila zasedba bizantinske Istre, vendar ni tudi o tem nobenih poročil, ki bi namigovala, da je prišlo med obema stranema do kakršnih koli spopadov. Zdi se precej plavzibilno, da je frankovska vojska, ki je leta 788 v Furlaniji premagala Avare ob njihovem zadnjem poskusu vpada v Italijo,²⁷ brez bojev in ob podpori oziroma s pomočjo tistega dela lokalnih elit, ki je bil profrankovsko orientiran in kateri je pripadal novigrajski škof Mavricij, zasedla sosednjo Istro, katere vojaško moč so predstavljale samo lokalne milice tamkajšnjih mest in kaštelov in ne cesarske čete. Tudi Benetke so se leta 805 podvrgle Karlu Velikemu brez bojev; njihova podreditev Frankom je bila posledica notranjepolitičnih spopadov v lagunah, kjer je bil eden najbolj prominentnih predstavnikov profrankovske stranke gradeški patriarh in istrski metropolit Fortunat. In tudi za bizantinsko Dalmacijo ni nobenih poročil, ki bi opravičevala mnenje o frankovsko-bizantinski vojni zanje, pri čemer lahko velja za gotovo, da Franki v zaledju bizantinske Dalmacije niso imeli stacioniranih svojih vojaških sil, niti ni nobenih vesti o pohodih v Italiji, na Bavarskem ali drugih pokrajinah cesarstva rekrutirane frankovske vojske, kot jih poznamo iz avarske vojne ali upora Ljudevita Posavskega. Tako kot v Benetkah in verjetno Istri, bi tudi v Dalmaciji odločilno vlogo pri zamenjavi oblast lahko imele tamkajšnje mestne elite. Znotraj njih izstopa zadarski škof Donat, ki je prišel po

²⁵ Za bizantintinsko-frankovske odnose na Jadranu gl. od novejšje literature Antonio Carile/Giorgio Fedalto, *Le origini di Venezia* (Bologna 1978) 233 sl.; Gherardo Ortalli, *Venezia dalle origini a Pietro II Orseolo*, v: Paolo Delogu/André Guillou/Gherardo Ortalli, *Longobardi e Bizantini. Storia d'Italia 1* (Torino 1980) 378 sl.; Vladimir Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925–928*, *Historijski zbornik* 33–34 (1982) 302 sl.; Peter Classen, *Karl der Große, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums* (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 9, Sigmaringen 1988) 92 sl.; Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* (Biblioteka Latina et Graeca 13, Zagreb 1992) 150 sl.; Francesco Borri, *L'Adriatico tra Bizantini, Longobardi e Franchi dalla conquista di Ravenna alla pace di Aquisgrana (751–812)*, *Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medio evo* 112 (2010) 44 sl.; Luigi Andrea Berto, *Under the 'Romans' or under the Franks? Venice between two empires*, *Haskins Society Journal* 28 (2016) 1 sl.

²⁶ *Regesta Imperii 1/1. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*, ed. Johann Friedrich Böhrmer/Engelbert Mühlbacher/Johann Lechner (Innsbruck 1908) št. 296a; Classen, *Karl der Große* 32 sl.; Borri, *L'Adriatico* 34 sl.

²⁷ Gl. Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien/Köln/Weimar 1992) 147 in op. 162.

božiču leta 805 skupaj z zadarskim mestnim duksom Pavlom (in hkrati z beneškim odposlanstvom) *ad praesentiam imperatoris* v Diedenhofen (Thionville) ter obiskal, kot je mogoče sklepati iz precej kasnejše legende o prenosu relikvij sv. Anastazije iz Carigrada v Zadar, v službi Karla Velikega cesarsko prestolnico na Bosporju. Zdi se, da so bili tako v Benetkah, kot v Istri in Dalmaciji zlasti škofje profrankovsko usmerjeni – morda tudi pod vplivom papežev Hadrijana I. in njegovega naslednika Lea III., ter njunih tesnih povezav s Karlom Velikim – in da je frankovska politika preko njih ali z njihovo pomočjo izpeljala politični prevrat v omenjenih provincah. Glede na povedano bi bilo zato nemara umestneje govoriti o frankovsko-bizantinskem spopadu za Jadran kot pa o (pravi) vojni.²⁸

Kakor koli že, obisk beneškega in dalmatinskega odposlanstva pri Karlu Velikem je bil trenutek, ko si je cesar na zahodu s po vsebini neznanim *Ordinatio de ducibus et populis tam Venetiae quam Dalmatiae* tudi formalno podredil obe bizantinski provinci. Šele takrat je sledila vojaška reakcija Bizanca in konec leta 806 je po več kot stoletju v Jadransko morje prvič vplula bizantinska flota, »da ponovno osvoji Dalmacijo«.²⁹ Dalmacija in Benetke so zopet prišle pod kontrolo vzhodnega cesarja, pri čemer ni zopet nikakršnih poročil o vojaških spopadih med obema silama. Je pa patricij Niketas, poveljnik bizantinske flote, ko je je ta zimovala na sidrišču pred Benetkami, leta 807 sklenil premirje s kraljem Italije in Karlovim sinom Pipinom. Z njim se je o miru pogajal tudi Pavel, poveljnik naslednje bizantinske flote, ki je leta 809 priplula pred Benetke in je njen manjši oddelek zaman skušal zavzeti od Frankov branjeni Comacchio, Benetkam konkurirajoči emporij na severnem Jadranu v rokavih delte Pada, ki je prvi dokumentirani spopad med Franki in Bizantinci po letu 788. Šele po teh dogodkih so poskušali Franki pod poveljstvom Pipina po kopnem z vojaško silo zasesti Benetke, ki naj bi se (u)branile same, brez vojaške pomoči bizantinskega cesarja.³⁰ A s Pipinovo smrtjo leta 810 se je ostareli Karel Veliki odpovedal vsem aspiracijam po kontroli severnega Jadranskega morja in z Aachenskim mirom iz leta 812 sta ostali Dalmacija in Benetke na podlagi *statusa quo* pod bizantinsko, Istra pa pod frankovsko oblastjo. Ves potek te nenavadne frankovsko-bizantinske »vojne« opozarja, kako previdno sta postopali obe strani, se izogibali neposrednim vojaškim konfrontacijam in svoje interese uveljavljali predvsem preko svojih satelitov, rekrutiranih iz vrst provincialnih elit.

²⁸ V tem smislu je indikativno, da Einhard, *Vita Karoli Magni* c. 15, ed. Georg Waitz (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* [25], Hannover/Leipzig 1911) 18, sicer našteva Istro, Liburnijo in Dalmacijo med številnimi pokrajinami, ki jih je osvojil Karel Veliki, vendar jih obenem ne omenja v poglavjih (5–14), kjer piše o vojnah, ki jih je Karel vodil v času svojega življenja.

²⁹ *Annales regni Francorum* a. 806, ed. Friedrich Kurze (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* [6], Hannover 1895) 122.

³⁰ O poteku frankovsko-beneške vojne za Benetke leta 810 imamo tri poročila, ki se med seboj razlikujejo. Po beneški tradiciji, ki jo povzema Johannes Diaconus, *Chronicon Venetum* [Lib. 2, c. 27], ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto, Cronache (Scrittori della Chiesa di Aquileia 12/2, Roma 2003) 74, so Benečani uspeli ubraniti frankovski napad na Rialto. Po frankovski interpretaciji v *Annales regni Francorum* a. 810, ed. Kurze 130, sta se beneška doža podredila Pipinu. Po Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 28, ed. Moravcsik 120, pa so Benečani sklenili s Pipinom mir in se obvezali na plačevanje tributa.

Drugi razdelek petega poglavja je posvečen pokristjanjevanju Hrvatov in Slovanov ter cerkveni organizaciji v Dalmaciji oziroma na vzhodnojadranski obali, ki ima močno poznoantično krščansko tradicijo in vsaj do neke mere tudi kontinuiteto v zgodnji srednji vek (str. 144–161). Prav slednje naj bi pomembno vplivalo na pokristjanjevanje Hrvatov oziroma Slovanov, saj naj bi se Kristusov nauk med (slovansko) pogansko prebivalstvo v zaledju dalmatinskih bizantinskih mest širil »kapilarno« in dolgoročno, medtem ko naj bi bila hrvaška elita krščena v kratkem časovnem intervalu v prvih desetletjih 9. stoletja iz Italije, kjer je vsaj nominalno pomembno vlogo moral imeti Oglej, ki je bil od leta 796 odgovoren za pokristjanjevanje na ozemlju premaganega avarskega kaganata južno od reke Drave. V skladu s tezo, da naselitve Hrvatov ni bilo, pa se v zadnjem času celo meni, da pokristjanjevanja Hrvatov sploh ni bilo oziroma ni bilo potrebno, saj naj bi bilo prebivalstvo, ki je prevzelo hrvaško identiteto tako ali tako že krščansko.

V celoti gledano na vprašanje pokristjanjenja Hrvatov in dalmatinskih Slovanov ni jasnih odgovorov niti jasne slike. Je pa mogoče meniti, da je poleg pokristjanjevanja »od spodaj«, ki ga predpostavlja kapilarno in dolgoročno širjenje krščanstva in ki je bilo značilno predvsem za zgodnje obdobje krščanstva v Rimskem cesarstvu (v zgodnjem srednjem veku so se takšni poskusi, kot npr. sv. Amanda pri Slovanih ali sv. Vojteha-Adalberta pri Prusih, bolj kot ne končali neuspešno ali celo katastrofalno), moralo priti tudi do pokristjanjevanja »od zgoraj«. Ta metoda je opredeljevala celotno misijonsko prakso v zgodnjem srednjem veku od Klodvika pri Frankih, Æthelberhta pri Anglosasih in Widukinda pri Sasih do Borisa pri Bolgarih, Knuta pri Dancih, Venclja pri Čehih ali Štefana pri Madžarih. Prvi cilj takratnih misijonarjev je vedno bil spreobrniti družbeno elito s kraljem oziroma vladarjem v središču, kajti le na takšen način je bilo mogoče zagotoviti uspešnost misijona. Drugi pomemben dejavnik, ki ga je potrebno upoštevati tudi pri vprašanju pokristjanjenja Hrvatov, pa je, da je bil sprejem krščanske vere predpogoj za vsakršno integracijo poganskih družbeni elit v Frankovsko cesarstvo.³¹ V tem kontekstu oziroma iz te perspektive se kaže frankovsko obdobje hrvaške zgodovine ob koncu 8. in v prvih desetletjih 9. stoletja kot ključno tudi za začetke krščanstva in ne samo za začetke hrvaške kneževine. Vsekakor je bil prvi dokumentirani knez Hrvatov Trpimir že kristjan, isto velja tudi za njegovega predhodnika Mislava, ki sta se z daritvami Cerkvi tako tudi reprezentirala.³² Kot frankovski duks v Dalmaciji in Liburniji ter *fidelis* cesarja Ludvika Pobožnega je moral biti kristjan tudi že Borna (in za njim Vladislav kot tudi Ljudevit v Panoniji), ki je bil po hrvaški tradiciji v 30. poglavju DAI sploh prvi krščanski knez Hrvatov, kar je v kontekstu gornjega razumevanja stvari potrebno brati na način, da je bil prvi »od zgoraj« pokristjanjeni gentilni knez (Gudučanov) na ozemlju (kasnejše) hrvaške kneževine.

³¹ Gl. Peter Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, *Zgodovinski časopis* 69 (2015) 8 sl., zlasti 19 sl.

³² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*/Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 1 (listine godina 743–1100) št. 2, 3, ed. Marko Konstenčić/Jakov Stipišić/Miljen Šamšalović (Zagreb 1967) 3 sl.

V razliko od Dalmacije in seveda Panonije, kjer so zaradi slovanske naselitve in avarskega gospostva propadle prav vse škofije, pa so tiste v Istri preživele iz antike v zgodnji srednji vek. Budak (str. 154) po pravici poudarja, da je to odraz močne kontinuitete življenja na polotoku, kjer sta se rimska ureditev in antični način življenja kljub transformacijam ohranila v veliki meri tudi v naslednja obdobja. Je pa potrebno ob prikazu cerkvene zgodovine Istre vendarle opozoriti, da patriarh s sedežem v bizantinsko-beneškem Gradežu z Aachenskim mirom leta 812 ni izgubil svoje jurisdikcije na istrskimi škofijami (str. 156). To se je zgodilo šele leta 827, ko so »karolinški škofje na srečanju v karolinški Mantovi odločili v korist karolinškega Ogleja«. ³³ A spor med dvema patriarhatoma – nastala sta z dvojnimi volitvami patriarha leta 607 in se imela vsak zase za ekskluzivnega naslednika poznoantičnega oglejskega patriarhata, ki je svoje začetke povezoval z apostolom Petrom in evangelistom Markom – se je kljub temu vlekel še v 12. stoletje. ³⁴ Benetke se seveda niso sprijaznile s sklepi mantovanske sinode, ki na njenem teritoriju ležečem Gradežu niso odvzeli le jurisdikcije nad istrskimi škofiji, ampak ga sploh degradirali na nivo *plebs* znotraj oglejske dieceze in mu odrekli položaj škofije in metropolije. Njen odgovor je bil, da so dale naslednje leto 828 pripeljati iz Aleksandrije na Rialto relikvije sv. Marka, oglejskega svetnika-utemeljitelja in s tem signalizirale svojo pretenzijo po nasledstvu starega patriarhata. Vendar se s prenosom relikvij ni zgodil tudi že prenos sedeža patriarhata iz Gradeža v Benetke (str. 157). Majhen, utrjen in z lagunami zaščiten Gradež je ostal sedež patriarha vse do sredine 12. stoletja, ko se je preselil v Benetke, čeprav se je formalni prenos zgodil šele leta 1451. ³⁵

Tudi ni Karel Veliki leta 811 razmejil po Dravi oglejske patriarhije od salzburške nadškofije (str. 156, 179 sl.). To se je zgodilo že leta 796 na pohodu frankovske vojske v Panonijo, ki se je z drugo zasedbo ringa in podreditvijo kagana formalno končala avarska vojna; škofje, ki so spremljali frankovsko vojsko, pa so kar »na terenu« že določili glavne smernice pokristjanjevanja. Na povratku je kralj Italije Pipin razdelil po reki Dravi še pristojnost in odgovornost za pokristjanjevanje in cerkveno organizacijo na ozemlju poraženega kaganata med Salzburg in Oglej; odločitev pa je z močjo svoje cesarske avtoritete 803 potrdil še Karel Veliki. ³⁶ Leta 811 se je zgodilo nekaj drugega: v sporu glede cerkvene pripadnost Karantanije,

³³ Patrick J. Geary, *Furta sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages* (Princeton 1990) 89.

³⁴ Podrobneje gl. Peter Štih, Gradež kot Aquileia nova in Split kot Salona nova? Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete, *Zgodovinski časopis* 71 (2017) 350 sl.

³⁵ Antonio Niero, *Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia*, v: *Grado nella storia e nell'arte I* (Antichità Altoadriatiche 17, 1980) 278 sl.; Daniela Rando, *Una chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI–XII* (Bologna 1994) 81 sl.; Giorgio Fedalto, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (Scrittori della chiesa di Aquileia I, Città Nuova 1999) 240.

³⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanarum* c. 6, ed. Wolfram 68, v povezavi s *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, ed. Albert Werminghoff (MGH, *Concilia* 2/1, *Concilia aevi Karolini* 1/1 742–817, Hannover/Leipzig 1906) 172–176. Gl. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanarum* 147 sl. Poročilo Konverzije, da je Pipin 796 prepustil salzburški Cerkvi ozemlje okrog Blatnega jezera severno od Drave, presumira, da je ozemlje avarskega kaganata južno od reke pripadlo Ogleju.

v katerem so se v Ogleju sklicevali na starost svojih pravic (*antiquitas*: nekdanji Sredozemski Norik je kot predhodnik Karantanije spadal pod njegovo cerkveno jurisdikcijo), v Salzburgu pa na papeško avtoriteto (*auctoritas*: trije nasledniki sv. Petra so v 8. stoletju potrdili, da pripada Karantanija Salzburgu), je Karel Veliki kot novi Salomon razdelil po reki Dravi, »ki teče po sredini tiste province«, med obe metropoliji še Karantanijo.³⁷ Leta 811 torej ni šlo za razmejitve med Salzburgom in Oglejem, ampak za razdelitev Karantanije (in samo nje) med obe Cerkvi.

Pomemben in glede na nadaljnji razvoj tudi najbolj unikatni del hrvaške cerkvene zgodovine predstavlja glagoljaštvo in z njim zvezano slovansko bogoslužje, ki je bilo nekaj posebnega znotraj zahodne latinske Cerkve. Glagoljaši so v Dalmaciji izpričani že pred letom 925, ko sta papež in prvi splitski cerkveni zbor že prepovedala »Metodovo doktrino« in slovansko bogoslužje. Glagoljaši so v Dalmacijo torej prišli že v prvi generaciji po Metodovi smrti (885). Dva nedavno odkrita zgodnja glagolska epigrafska napisa iz Zgornje Dalmacije (str. 149) utrujeta tezo, da so Metodovi učenci glagoljaštvo na vzhodnojadransko obalo zanesli z jugovzhoda, iz bolgarske Makedonije, in ne s severa, z Moravske.

Veliko nejasnosti ostaja tudi pri vprašanju najzgodnejše cerkvene organizacije (str. 150–157), kjer niti za eno dalmatinsko škofijo ni zagotovljena kontinuiteta od antike naprej. To ne velja samo za salonitansko-splitsko Cerkev, ampak tudi za zadarsko kot zgornjedalmatinske in kvarnerske škofije, kjer se posamezni škofje lahko tudi stoletja dolgo ne omenjajo. Samo po sebi to še ne pomeni, da jih ni bilo, a dejstvo ostaja, da je »živa« škofijska organizacija v Dalmaciji po koncu antike nesporno otipljiva šele proti koncu 8. stoletja z udeležbo škofov iz Salone/Splita, Raba, Osorja in Kotorja na ekumenskem koncilu v Niceji leta 787. Natančnejšo sliko o škofijski organizaciji Dalmacije in Hrvaške nudijo pravzaprav šele zaključki dalmatinskih provincialnih sinod v Splitu iz 925 in 928, ki so se nam sicer ohranili v ne povsem zanesljivem izročilu (v *Historia Salonitana Maior*). Zaključki omenjajo v Dalmaciji in Kvarnerju osem škofij, med katerimi je dobila leta 925 metropolitni položaj salonitanska/splitska, čeprav so si njeni škofje, in nemara celo zadarski, že pred tem lastili naslov nadškofov.

Precej meglena ostaja tudi ustanovitev in najzgodnejša zgodovina škofije v Ninu, katere dieceza se je pokrivala z mejami hrvaške kneževine in je bila daleč največja med dalmatinskimi škofijami, njen škof pa je bil na prvem cerkvenem zboru v Splitu leta 925 označen kot škof Hrvatov, *episcopus Croatorum*. Danes prevladuje v hrvaškem zgodovinopisju mnenje, da je bila ustanovljena v času kneza Domagoja v šestdesetih letih 9. stoletja mimo volje papeža (Nikolaja I.), ki jo je naknadno priznal (in s potrditvijo sklepov splitskega cerkvenega zbora leta 928 tudi ukinil). Vprašanje, iz katerega cerkvenega središča naj bi bila ustanovljena ninska škofija, v knjigi ni načeto, opozarjeno je le, da ni stvarnih dokazov, da je bila podrejena Ogleju (str. 153). To je sicer res, a nič manj tudi, da na marsikatero vprašanje zgodnjeresrednjeveške zgodovine zaradi skromnih virov nimamo jasnih

³⁷ D. Kar. I. št. 211, ed. Engelbert Mühlbacher (MGH, *Diplomata Karolinorum* 1, München 1991) 282 sl.

odgovorov. In v tem okviru govori še največ argumentov v prid mnenju, da je bila škofija v Ninu vendarle ustanovljena iz Ogleja, kar se ni moglo zgoditi brez interesa in nemara tudi ne brez pobude hrvaškega kneza, njen škof pa je bil sufragan oglejskega metropolita.

Cerkvenopravno je bil prav Oglej od leta 796 pristojen za pokristjanjevanje in cerkveno organizacijo vsega tistega ozemlja južno od Drave, ki je z uničenjem avarskega kaganata prišlo pod oblast Frankov in je torej imel cerkveno jurisdikcijo tudi nad prostorom (kasnejše) hrvaške kneževine. Na njegov nadrejen položaj v zvezi s škofijo v Ninu opozarja tudi pismo papeža Štefana VI. iz leta 886/887. V njem je grajal ninskega škofa Teodozija, ki je izkoristil smrt splitskega škofa Marina in se dal izvoliti še za njegovega naslednika, da je posvetitev prejel od oglejskega patriarha, katerega papež v posebnem pismu tudi opozarja, da je s tem dejanjem prekoračil svoje pravice.³⁸ Pismi kažeta, da so v Ogleju – in to mnenje so očitno delili tudi v Ninu – še devetdeset let po Pipinovi dodelitvi ozemlja južno od Drave smatrali, da imajo cerkveno pristojnost nad hrvaškim teritorijem, s čimer so prišli v konflikt z Rimom. Ta je šele v šestdesetih letih 9. stoletja v povezavi s pokristjanjenjem Bolgarov in spremembo precej rigidne papeške politike do slovanskih ljudstev na robu krščanskega sveta oživil svoje aspiracije po neposredni jurisdikciji nad nekdanjim Ilirikom.³⁹ Del te nove politike je bila leta 869 tudi ustanovitev nove cerkvene pokrajine s slovanskim liturgičnim jezikom – Metodove nadškofije. Z njo je Hadrijan II. povsem ignoriral Pipinovo in Karlovo odločitev iz leta 796 oziroma 803 in začrtal nove cerkvene meje. S tem pa je posegel v pravice Salzburga v Panoniji severno od Drave (in sprožil velik cerkvenopolitični spor bavarskega episkopata z Rimom in Metodom) kot tudi Ogleja južno od nje in že iz tega razloga je razumljivo, da je papež spodbijal pristojnost njegovih patriarhov, da posvečujejo ninskega škofa. In tudi enajsti sklep prve splitske sinode iz leta 925, ki je v bistvu opozorilo (ninskemu) »škofu Hrvatov«, da naj ve (*se sciat*), da je tako kot ostali dalmatinski škofje podrejen splitskemu metropolitu, je mogoče razumeti na način, da se je (še vedno) smatral za sufragana oglejskega patriarha.⁴⁰

Na ustanovitev ninske škofije iz Ogleja pa namigujejo tudi stiki, ki jih je s Furlanijo imel hrvaški knez Trpimir okrog sredine 9. stoletja. Dokumentirajo jih vpisi Trpimirjevega imena v Čedajskem evangeliarju, ki so ga najverjetneje hranili v Škocijanu ob Soči, le nekaj kilometrov vzhodno od Ogleja. Iz njih izhaja, da je Trpimir s svojim spremstvom, med katerim sta bila tudi njegov sin Peter in Sebedrah, ki je imel kot *ostiarius* visok položaj na dvoru hrvaškega kneza, najverjetneje osebno obiskal Furlanijo.⁴¹ Pri tem skoraj gotovo ni šlo samo za romanje, ampak je

³⁸ Codex diplomaticus št. 16–18, ed. Konstrenčič/ Stipišić/Šamšalović 19–22.

³⁹ Gl. Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882). Papal Power and Political Reality (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450* 24, Leiden/ Boston 2014) 34 sl.

⁴⁰ Codex diplomaticus št. 23, ed. Konstrenčič/ Stipišić/Šamšalović 32.

⁴¹ Codex Forojuliensis 5v.22, 5v.26, 23r.4, ed. Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung. Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliars von Cividale* (MGH, Studien und Texte 25, Hannover 1999) 255, 266, gl. tudi

bil obisk verjetno celo predvsem politične narave. V tem kontekstu lahko s precejšnjo verjetnostjo domnevamo, da se je Trpimir srečal tudi z oglejskim patriarhom in furlanskim duksom Eberhardom, zetom Ludvika Pobožnega in obenem svakom njegovega sina Lotarja I., katerega nadoblast je Trpimir priznaval.⁴² Eberhard je okrog leta 847 tudi nudil zatočišče preganjanemu saškemu kleriku Gotšalku iz Orbaisa, ki ga kmalu zatem srečamo na Trpimirovem dvoru (gl. str. 171 sl.). Vse to napeljuje na misel, ki seveda ostaja zgolj domneva (kot je prav tako danes prevladujoče mnenje), da je prav ob Trpimirjevem obisku Furlanije padla odločitev o ustanovitvi škofije za njegovo kneževino. S tem pa postaja ponovno aktualna teza Nade Klaić, ki je ustanovitev ninske škofije povezovala že s Trpimirjem, katerega znamenita in po njenem mnenju v poznani obliki falsificirana darovnica, naj bi bila prvotno namenjena »njegovemu«, to je ninskemu škofu in ne splitskemu nadškofu.⁴³ Naj v zvezi z Ninom omenim še nič manj znamenito Višeslavovo krstilnico, ki ima pri Hrvatih velik simbolni pomen. Zanje je Nikola Jakšić kot zelo verjetno pokazal, da se nikoli ni nahajala v Ninu, oziroma celo, da do leta 1941 nikoli ni zapustila Benetk, kjer je bila narejena po naročilu duhovnika Petra, ki ga Jakšić izenačuje z istoimenim odposlancem papeža Janeza VIII. v drugi polovici sedemdesetih in prvi polovici osemdesetih let 9. stoletja pri slovanskih ljudstvih na Balkanu.⁴⁴

Če se po tem nekoliko daljšem ekskurzu o vprašanjih, zvezanih s pokristjanjevanjem in najzgodnejšo cerkveno organizacijo, zopet vrnem h knjigi, se ta v tretjem razdelku petega poglavja (str. 161–208) nadaljuje z obravnavo »novih elit in političnih tvorb v Dalmaciji, Panoniji in Istri«. V tem okviru avtor v posebnem podpoglavju najprej obravnava razmere v bizantinski Dalmaciji, ki je bila skržena na mestne teritorije srednjedalmatinskih mest ter del otokov, vključno s kvarnerskimi. V celoti gledano ostaja vprašanje bizantinske provincialne ureditve še vedno precej nejasno. Vrhunec te ureditve nedvomno predstavlja vzpostavitev vojaško organizirane teme Dalmacije s strategom na čelu, o kateri je še vedno eno temeljnih del pred več kot šestdesetimi leti napisal Jadran Ferluga. Za njen začetek je mogoče reči le, da je morala biti ustanovljena najkasneje leta 878 za časa kneza Zdeslava, pri čemer

222 sl. Vendar pa, kot poudarja Ludwig, n. d. 223 in op. 249, sami vpisi še ne dokazujejo, da so navedene osebe tudi v resnici osebno prišle v Furlanijo, ampak so lahko samo dale vpisati svoje ime (kot je bilo npr. vpisano ime bolgarskega kana Borisa-Mihaela, ki zagotovo ni obiskal Furlanije). Ludwig tako domneva, da sta Furlanijo obiskala samo Trpimirjev sin Peter in njegov dvorjan Sebedrah.

⁴² Codex diplomaticus št. 3, ed. Konstenčić/ Stipišić/Šamšalović 4: *Regnante in Italia piissimo Lothario Francorum rege*.

⁴³ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb 1975) 232 sl. Referat o razvoju in stanju raziskav v zvezi s Trpimirovo darovnico gl. pri Mirjana Matijević Sokol, 1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira, v: 100 godina Arheološkog muzeja Istre u Puli: nova istraživanja u Hrvatskoj (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 25, Zagreb 2010) 9–19.

⁴⁴ Nikola Jakšić, *Una vasca battesimale altomedievale fra le due sponde dell'Adriatico, v: Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno, a cura di Alexandra Chavarría Arnau/Miljenko Jurković* (Dissertationes et monographiae 8, Zagreb/Motovun 2016) 243–256; gl. tudi Trpimir Vedriš, »Baptismal font of the Croats: a case study in the formation of national symbol, *Memoirs of the American Academy in Rome* 62 (2017) 65–98.

nekateri mislijo, da se je to zgodilo že takoj po koncu frankovske zasedbe Dalmacije v prvem desetletju 9. stoletja, drugi v štiridesetih in tretji, kar se zdi tudi najbolj verjetno, v sedemdesetih letih 9. stoletja (str. 164 sl.).⁴⁵ Bolj kot tem vprašanjem je v knjigi pozornost namenjena lokalni dalmatinski eliti (str. 161 sl.), katere socialni in ekonomski položaj odlično ilustrirata oporoki dveh pripadnikov mestnega vodilnega sloja, priorjev Petra iz Splita (katere avtentičnost in datacija v začetek 9. stoletja sta sicer sporni) in Andreja iz Zadra iz leta 918, ki je razpolagal z velikim premoženjem v hišah, luksuznih predmetih, denarju, nesvobodnjakih, vinogradih, poljih, konjih, živini in drobnici. V lasti je imel tudi ladjo, njegove kašče pa so bile polne žita.⁴⁶ Oporoki sta pomembni tudi v širšem kontekstu, saj omogočata bolje razumevanje ekonomskih temeljev ostalih vzhodnojadranskih mestnih elit tribunskega ranga, npr. tistih v Istri, ki jih sicer osvetljuje listina Rižanskega zbora iz leta 804.

Nejasni ostajajo tudi začetki same hrvaške kneževine, o čemer je bilo nekaj že povedanega v povezavi z Borno in čemur je namenjeno podpoglavje »od frankovske Dalmacije in Liburnije do Hrvaške« (str. 166–174). Medtem ko je *terminus ante quem*, ki ga označuje Trpimirjev naslov *dux Chroatorum*, s katerim se je leta 852 oziroma v najboljšem primeru leta 839/40 samega sebe opredelil za kneza Hrvatov, kar je sploh najstarejša omemba hrvaškega imena v virih, je veliko težje določljiv *terminus post quem*. Franki v času Karla Velikega in Ludvika Pobožnega vsekakor še niso vedeli za hrvaško ime: Borna je za njih teritorialni duks Dalmacije in Liburnije in gentilni knez Guduskanov, medtem, ko je bil njegov glavni nasprotnik Ljudevit teritorialni duks Spodnje Panonije. Tudi Ladislav, ki je 821 s soglasjem cesarja nasledil svojega umrlega strica Borno, ni izpričan kot nosilec ali predstavnik hrvaške identitete. Zato se je strinjati z Budakom (str. 170), da so se morali Hrvati kot vladajoča in imenodajna skupina uveljaviti enkrat v vmesnem času. Pri tem so predstavljali Guduskani že dobro etabliirano gentilno skupnost in nasprotnike obenem, ki se svojemu dominantnemu položaju verjetno niso bili pripravljeni kar tako odpovedati – še zlasti, če drži mnenje, da je bilo njihovo središče v Bribirju v Dalmaciji (in ne v Liki) in s tem na jedrnem ozemlju kasnejše hrvaške kneževine. To napeljuje na sicer precej sprejemljivo domnevo, ki pa vendarle ostaja samo domneva, da je bila gentilna konsolidacija Hrvatov zvezana z (nasilno) izključitvijo oziroma podreditvijo konkurenčnega centra moči in morda tudi s frankovsko upravno reformo leta 828. Z njo je bil ukinjen velik furlanski dukat z oblastnimi in vojaškimi ingerencami, ki so na vzhodu segale vse do Drave in zaledja dalmatinskih mest, zaradi česar je prišlo do slabljenja frankovskega vpliva, če ne že kar do političnega vakuma.

Ozemlje pod komando furlanskega duksa-prefekta, je bilo po novem razdeljeno med štiri neimenovane grofe oziroma grofije, kar je sprožalo različne špekulacije na katera ozemlja se je razširila grofovskva uprava in kje je zamenjala gentilno ure-

⁴⁵ Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (Posebna izdanja Srpske akademije nauka 291, Beograd 1957). Gl. nazadnje na kratko Mladen Ančić, *Church with incomplete biography: plans for the consolidations of Byzantine rule on the Adriatic at the beginning of the ninth century*, v: *Byzantium, its neighbours and its cultures*, eds. Danijel Dzino/Ken Parry (Brisbane 2014) 81.

⁴⁶ *Codex diplomaticus* št. 21, ed. Konstrenčić/ Stipišić/Šamšalović 25 sl.

ditev.⁴⁷ V zadnjem času se je uveljavilo mnenje, da so to bile (ožja) Furlanija, Istra, Karantanija in Karniola, ki pa vendarle ostaja bolj ali manj prepričljiva domneva.⁴⁸ A kljub temu je še najmanj možnosti, da bi bila ena od novih grofij Hrvaška, kot na podlagi naslova *comes*, ki sta ga v sedemdesetih letih 9. stoletja nosila Zdeslav in Branimir (za katerega je izpričan tudi naslov *dux*), dopušča Budak (str. 172, 182).

Prvič, uvedba grofovске uprave je pomenila odpravo gentilnih knezov in popolno državnopravno integracijo v frankovsko kraljestvo, saj je predstavljala enega najpomembnejših orodij kraljeve vladavine in temeljno institucijo državne organizacije na področju sodstva, uprave in vojske.⁴⁹ Z njo se ni razširila samo veljavnost frankovskega prava na ozemlja gentilno organizirani kneževin z veliko stopnjo notranje avtonomije, ampak je frankovski kralj/cesar postal še lastnik vse tiste zemlje, ki je pripadala knezu ali ni imela lastnika in jo je sedaj v obliki vladarskih darovnic začel podeljevati laičnim in cerkvenim prejemnikom. Takšne podelitve so v 9. stoletju izpričane v Istri, Karantaniji in Panoniji severno od Drave, ne pa tudi v Panoniji južno od Drave in na ozemlju hrvaške kneževine.⁵⁰ To je dovolj jasen indic, da tu ni prišlo do uveljavitve frankovske grofovске uprave, kar bi bilo tudi v popolnem nasprotju z vsem, kar vemo o razvoju Hrvaške, ki se je v zadnjih desetletjih 9. stoletja, torej ravno v času, ko naj bi bila izpričana kot frankovska grofija, uspela povsem otresti frankovske nadoblasti. Drugič, naslov *comes*, s katerim je Janez VIII. naslovil Zdeslava in Branimirja, v papeški korespondenci očitno ni bil mišljen funkcionalno, ampak hierarhično. Namreč, z istim naslovom je Janez VIII. v svojih pismih nagovoril tudi moravskega kneza Svetopolka in Petra, ki je spadal med *optimates* in *consiliarios* bolgarskega kralja Borisa-Mihaela.⁵¹ Da omenjena nista bila frankovska grofa, ni potrebno posebej poudarjati, medtem, ko nam funkcionalno oznako, ki so jo v Rimu pripisovali Branimirju, odkriva pismo, ki ga je Janez VIII. naslovil na kler in vernike hrvaške kneževine in v katerem je označen kot *princeps vester*, vaš vladar/knez, kar je seveda položaj, nezdržljiv z grofovskim.⁵²

V 9. stoletju stopijo zlasti po zaslugi DAI, ki je daleč najpomembnejši vir informacij za te vsebine, na zgodovinski oder tudi vzhodnojadranske sklavini

⁴⁷ Gl. Krahwinkler, Friaul 194 sl. in op. 418.

⁴⁸ Herwig Wolfram, Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907 (Wien 1995) 247.

⁴⁹ Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergbd. 31, Wien/München 1995) 155 sl.

⁵⁰ Gl. Jochen Giesler, Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation (Rahden/Westf., 1997) 141 sl.

⁵¹ Registrum Iohannis VIII. papae št. 67, 183, 255, ed. Erich Caspar (MGH Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5, Berlin 1928) 61, 147, 222.

⁵² Registrum Iohannis VIII. papae št. 206, ed. Caspar 165. Kot kombinacijo funkcionalnega in hierarhičnega naslova je razumeti tudi Branimirjev dvojni naslov na arhitravu iz Šopota pri Benkovcu: + BRANIMIRO COM[mes] DVX CRUATORV(m) COGIT[avit...]; Vedrana Delonga, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj (Monumenta medii aevi Croatiae 1, Split 1996) 166 sl., 296.

južno od reke Cetine, kjer se je končala hrvaška kneževina. Predstavljale so samostojne, politično organizirane teritorije, ki pa se na daljši rok niso uspele obdržati. Upravičeno jim je namenjena posebna pozornost, celo v posebnem podpoglavju (str. 175–178). Pri tem vendarle preseneča, da sta v pregled vključeni le Neretvanija (Naretanija) oziroma Paganija in Zahumlje, ne pa tudi južneje ležeči, a prav tako zgornjedalmatinski sklaviniji Travunija s Konavljem in Duklja, o katerih bi tudi veljalo zapisati nekaj osnovnih informacij.⁵³

Zato pa je precej bolj celovito predstavljena Spodnja Panonija (južno od Drave) v 9. stoletju (str. 178–185). Hrvaško zgodovinopisje namenja v zadnjem času zgodnj srednjeveški Slavoniji, za katero imamo v primerjalnem kontekstu precej skromne pisne, arheološke in umetnostnozgodovinske vire, vedno večjo pozornost. Rezultat tega novega zanimanja in z njim zvezanih raziskav sta med drugim dve obsežni monografiji Hrvoja Gračanina in Krešimirja Filipeca, nastali na podlagi njunih disertacij, katerih pomembnost je tudi v tem, da v svojih interpretacijah upoštevata tako pisne vire kot arheološko gradivo.⁵⁴ Eno takšnih pomembnih arheoloških odkritij zadnjega časa so ostanki lesene karolinške cerkve iz zgodnjega 9. stoletja v Loborju v hrvaškem Zagorju (str. 178, 182), ki se kaže kot eden redkih poznanih misijonskih centrov oglejskega patriarhata v Panoniji južno od Drave.⁵⁵

Frankovska Spodnja Panonija je bila politično organiziran prostor slovanske poselitve z duksom na čelu; tipična sklavinija torej, po kateri je Slavonija tudi dobila svoje ime. Njen prvi poznani duks je bil Ljudevit, katerega upor v letih 819–822 je pritegnil pozornost frankovskih zgodovinopiscev, ki so nam zapustili nadvse dragocene informacije o dogajanju na jugovzhodni periferiji cesarstva. Ljudevitovemu uporu so se pridružili tudi Karniolci, za katerih kneževino bi komaj lahko rekli, da je ležala »južno od Save na področju današnje Slovenije« (str. 181). Z ozirom na središče Karniole, ki je bilo v Karniju (Kranju), in glede na podatek Frankovskih državnih analov, da živijo Karniolci ob Savi in skoraj mejijo na Furlane, bi bilo bolje zapisati, da je ležala v današnji osrednji Sloveniji, na ozemlju kasnejše Kranjske.⁵⁶ Prav tako se upor niso pridružili vsi Karantanci, ampak le del, del pa jih je ostal zvest Frankom in Bavarcem, kar dobro odslikava velika nasprotja znotraj karantanske družbe, ki je bila razklana že za časa protikrščanskih in protibavarskih uporov v šestdesetih letih 8. stoletja, ko je del s knezom na čelu sprejel politično podreditev in z njo uvoženo novo vero, del pa se je temu upiral. In tudi požig Maksimiljanove meniške celice v

⁵³ Kot ima to npr. Ludwig Steindorf, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung* (Städteforschung, Reihe A 20, Köln/Wien 1984) 33 sl.

⁵⁴ Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju* (od konca 4. do konca 11. stoljeća) (Zagreb 2011); Krešimir Filipец, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća* (Sarajevo 2015).

⁵⁵ Krešimir Filipец, *Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 37 (2010) 51–59.

⁵⁶ Gl. Peter Štih, *Od Karniole do Kranjske – dolga in zapletena pot nastanka dežele*, v: *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre deß Herzogthums Crain v slovenski jezik*, ur. Janez Weiss (Ljubljana 2014) 470–474.

Pongauu (današnji Bischofshofen) leta 820 s strani poganskih Slovanov je komaj mogoče razumeti na način, da so se Ljudevitovemu upor priključili tudi »Slovani v okolici Salzburga«, ampak je prej šlo za pustošenje Karantancev iz sosednjega Lungaua, kjer je bila tudi požgana neka cerkev.⁵⁷ Težko bi se strinjal tudi z mnenjem, da je s pridružitvijo Karniolcev Ljudevitov upor ogrožal že kar samo Furlanijo oziroma »Langobardijo« (Italijo); sovražnikove sile so se po pričevanju Frankovskih državnih analov vedno nahajal vzhodno od Furlanije, v katero ni Ljudevit – v razliko od Dalmacije – tudi nikoli vpadel.

Za Ljudevitom sta v Spodnji Panoniji izpričana še dva duksa, ki prav tako nosita slovanski imeni: Ratimir v tridesetih letih in Braslav v zadnjih dveh desetletjih 9. stoletja, ko je njegovo oblastno območje eksplicitno označeno kot *regnum inter Dravum et Savum flumine*.⁵⁸ Čeprav področje Braslavove oblasti ni etnično, ampak teritorialno opredeljeno, vendarle menim, da v njem ne moremo videti samo frankovskega duksa uradniškega značaja (str. 184). Na to napeljuje zlasti izraz *regnum*, ki je povsem neobičajna oznaka za področja pod komando frankovskih teritorialnih duksov in je npr. označeval pokrajine oziroma ljudstva, nad katerimi so imeli oblast karolinški principi, kot sta bili v 9. stoletju to Bavarska in Karantanija. *Regnum* je v Braslavovem primeru razumeti v smislu Georga Waitza, Petra Classna ali Charlricharda Brühla kot pokrajino, ki je tvorila politično celoto brez popolne samostojnosti.⁵⁹ Braslav, ki je leta 884 v Tullnu kmalu za moravskim Svetopolkom postal vazal cesarja Karla III., je moral tudi v resnici biti knez v enakem smislu kot je to bil Svetopolk. Na svoj način potrjuje to tudi vpis v Čedadskem evangeliarju, ki omenja ljudi *de terra Brasclauo*. Prostor od koder so prišli je torej razumljen kot področje, ki pripada Braslavu oziroma je pod njegovo oblastjo.⁶⁰

Mnenje nekaterih, da je treba v tej vrsti spodnjepanonskih duksov na prvo mesto pred Ljudevita postaviti že enigmatičnega Vojnomira Slovana, ki je leta 795 vodil frankovsko vojsko iz Italije v središče avarskega kaganata, se – tako kot tudi vsa ostala ne – ne more dvigniti nad raven špekulacije; še toliko bolj, ker je Vojnomir v Frankovskih državnih analih, edinem viru o njem, podrobneje opredeljen samo kot *Sclavus* in niti ne vemo, če je bil knez/duks, kot se mu rado pripisuje (tudi na str. 186). V kontekstu nosilcev oblasti v Spodnji Panoniji je gotovo zelo zanimiva misel (str. 184), da bi bilo treba v vrsto tamkajšnjih duksov 9. stoletja za Ratimirjem in pred Braslavom uvrstiti tudi duksa Mutimirja, ki ga papež Janez VIII. leta 873 opominja, naj se v skladu z običaji svojih prednikov vrne v panonsko diecezo, kateri načeljuje od apostolskega sedeža ordiniran škof. S

⁵⁷ Gl. Peter Štih, Maksimilijanova meniška celica v Pongauu, sv. Maksimilijan Celejanski in začetki pokristjanjevanja Karantancev (v pripravi za Zgodovinski časopis).

⁵⁸ *Continuatio Ratisbonensis Annalium Fuldenses a. 884*, ed. Georg Heinrich Pertz/Friedrich Kurze (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* [7], Hannover 1891) 113. Kot *lapsus calami* je razumeti trditev (str. 180), da prinašajo to informacijo Frankovski državni anali, ki se zaključijo že z letom 829.

⁵⁹ Gl. Peter Classen, *Ausgewählte Aufsätze*, hgg. v. Josef Fleckenstein (*Vorträge und Forschungen* 28, Sigmaringen 1983) 206 sl.; Carlrichard Brühl, *Deutschland – Frankenreich. Die Geburt zweier Völker* (Köln/Wien 1995) 305 sl.

⁶⁰ *Codex Forojuliensis* 2r.6, ed. Ludwig 249.

slednjim je papež mislil na Metoda, ki ga je Rim postavil za misijonskega nadškofa za moravske in panonske Slovane. Pod njegovo pastirsko palico naj bi sedaj prišel še Mutimir, ki se ga običajno enači z istoimenim srbskim knezom in kar bi bilo na liniji tedanje papeške politike, čeprav Budakove interpretacije, ki sicer ni nova, seveda ni mogoče izključiti.⁶¹

Zato pa bi bilo potrebno na nekaj mestih izboljšati opis najzgodnejše zgodovine Pribine, preden se je okrog leta 840 ustalil v Panoniji ob Blatnem jezeru (str. 183) in ki je dobro poznana iz *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Pribina je leta 833 iz Nitre najprej prebežal na ozemlje bavarske Vzhodne krajine (in ne k Ratimirju), ki ji je kot prefekt načeloval Ratbod. Ta ga je takoj predstavil Ludviku Nemškemu, na katerega ukaz je bil tudi krščen (in ne šele po letu 838). Od Ratboda, pri katerem je »nato ostal nekaj časa«, je zaradi spora z njim zbežal najprej k Bolgarom, se od tam umaknil proti zahodu k Ratimirju (prvič in ne ponovno) in se leta 838, potem, ko je Ratbod po ukazu svojega kralja napadel Ratimirja (edinkrat in ne drugič), umaknil še globlje na frankovsko ozemlje. Prestopil je Savo in prišel je h grofu Salachu, ki ga je imeti za grofa v Karnioli in ne tistega »kar je ostalo od Spodnje Panonije v rokah Frankov«.⁶² V Panoniji takrat še ni bilo grofovske uprave (in še tu je bila kasneje vpeljana samo severno od Drave), ampak so v njej bili od Frankov (postavljeni in) legitimirani slovanski duksi. Salacho pa je bil tako kot Helmwin, ki je zamenjal zadnjega gentilnega kneza Karantancev, grof in Bavarec in ga je zato povezati s Karniolo, kjer je leta 828 tudi prišlo do zamenjave gentilne ureditve z grofovsko upravo.⁶³

Sledi prikaz »nastajanja novih družbenih odnosov v Istri« (str. 185–190), ki tvori posebno podpoglavje znotraj petega poglavja knjige. Osnova zanj je seveda

⁶¹ Fragmenta registri Iohannis VIII. papae št. 18, ed. Erich Caspar (MGH, *Epistolae* 7, *Epistolae Karolini aevi* 5 (Berlin 1928) 282. Za istoimenega srbskega kneza gl. *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio* c. 32, ed. Moravcsik 154 sl., in prim. Tibor Živković, *On the Baptism of the Serbs and Croats in the Time of Basil I (867–886)*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* (2013) 44 sl. in op. 68. Možnost, da je bil Mutimir panonski knez je dopuščal že Marko Perojevič, Ninski biskup Teodozije (g. 879–892) (Split 1922) 14 in op. 57, čeprav se z njo ni strinjal.

Metod v nasprotju s tradicionalnim mnenjem ni bil ordiniran za rezidencialnega nadškofa s sedežem v Sirmiju, mestu, ki ga takrat niti ni bilo, saj so ga pred skoraj tristo leti popolnoma uničili Avari, ampak v tradiciji neposredne papeške misijonske politike v zgodnjem srednjem veku ter po vzoru na Avgušтина, Vilibrorda in Vinfrida-Bonifacija za misijonskega nadškofa za Slovane Panonije in Moravske brez stalnega sedeža. Metoda pozna kot naslednika sv. Andronika (Sirmijskega) samo starocerkvenoslovansko izročilo, medtem, ko ni v papeških dokumentih nikoli naslovljen kot sirmijski (nad)škof. Zato se zdi precej verjetno, da je Metoda s sv. Andronikom povezala šele cirilmetodijanska tradicija s ciljem, da ga predstavi kot naslednika apostolov in še posebej sv. Pavla. Ta je bil po najstarejši ruski (Nestorjevi) kroniki prvi učitelj Slovanov in je deloval tako v Iliriku kot na Moravskem; za svojega naslednika in škofa med Slovani pa je postavil svojega učenca Andronika, Metodovega predhodnika. Gl. Betti, *Making of Christian Moravia* 199 sl.

⁶² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10, ed. Wolfram 72 sl.; gl. Wolfram, prav tam, 174 sl.

⁶³ Michael Mitterauer, *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (Archiv für Österreichische Geschichte 123, Graz/Wien/Köln 1963) 138 sl.

listina sodnega zbora v Rižani, ki je najpomembnejši dokument za istrsko zgodovino tistega časa in odlično odseva velike družbene spremembe na polotoku po prehodu od bizantinske pod frankovsko oblast.

Zbor na katerem so se v Rižani zbrali predstavniki istrskih mest in kaštelov, tamkajšnji škofje ter provincialni duks, je bil po svoji naravi sodni zbor, *placitum*. Potekal je po načelih zaslišanja strank v sporu, dokument, v katerem so bila povzeta zaslišanja in zapisani njegovi sklepi, pa je v eshatokolu označen kot *diudicatus et convenientia*, kot razsodba in dogovor. Zato bi bilo zanj umestnejše uporabiti kakšen drug pojem kot »skupščina« (str. 186), ki ne označuje zadovoljivo njegove vsebine. Na njem so vlogo sodnikov imeli trije (in ne dva) *missi* Karla Velika in njegovega sina Pipina. Od teh treh odposlancev je omenjen samo grof Kadaloh, prefekt Furlanskega dukata (str. 187), ne pa tudi grof Aio, Langobard z nadvse razgibano biografijo, ter duhovnik Izzo, ki je nemara prihajal iz srednjeitalskega cesarskega samostana Farfa.⁶⁴

V času rižanskega sodnega zbora leta 804 v Jadranu še ni bilo bizantinske mornarice – ta je, kot je bilo povedano že zgoraj, vplula šele dve leti kasneje – in to gotovo ni mogel biti eden od razlogov za njegov sklic (str. 186). Tudi je glede na naravo frankovsko-bizantinske »vojne« za Jadran, za katero ni do leta 809 dokumentiran niti eden vojaški spopad, komaj mogoče meniti, da je bila Istra v analogiji z avarsko vojno tudi baza za vojaške pohode proti Dalmaciji in Benetkam. Na to bi sicer lahko namigovala pritožba Istranov, da morajo brodariti v omenjeni dve provinci, vendar se skupaj z njima omenja še Ravena, kjer je bilo že leta 751 konec bizantinske oblasti. Predvsem pa tožijo Istrani, da morajo to služnost opravljati za duksa Janeza, njegove otroke in zeta, kar kaže, da jih je izkoriščal v povsem privatne namene in da je sporno brodarjenje imelo prej trgovski kot vojaški značaj. Nadalje so se pritoževali, da morajo opravljati *calcarias*, kar ni služnost neznanega pomena (str. 188), ampak so s tem mislili obvezo gašenja apna,⁶⁵ ki je bilo nujno potrebno v gradbeništvu, medtem, ko bo *canes numquam pavimus* prej razumeti, da niso nikoli hranili psov kot, da se jih niso bali (prav tam; *pavimus* od *pascere* in ne od *pavere*), kar je tudi smiselnejše, saj se v tem delu dokumenta Istrani pritožujejo nad novimi davščinami in služnostmi.⁶⁶ Tudi bi lahko razpravljali ali je bil Novigrad res pod neposredno cesarsko upravo in ali je bil tamkajšnji kancler predstavnik cesarske oblasti (str. 189). Najprej, predstavnik cesarske oblasti v Istri je bil duks, ki je bil za svojo službo plačan prav z dohodki novigrajskega veleposestva. To je bilo, kot razkriva njegovo poimenovanje (*fiscus publicus*), res del državnega fiska, vendar ga je *ad suam manum*, torej za lastno uporabo, imel duks Janez, ki je moral z njim tudi upravljati – tako kot je to počel z ostalo posestjo, ki jo je imel iz različnih pravnih naslovov – in v tem smislu je v novigrajskem kanclerju prej videti provincialnega oziroma celo Janezovega privatnega uradnika, ki je, kot je menil

⁶⁴ Gl. Krahwinkler, ... in loco 26 sl.

⁶⁵ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. Favre (1883–1887) sub voce calx; Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* (2002) sub voce calcaria.

⁶⁶ *Placitum Rizianense*, ed. Krahwinkler 76 sl.

že Lujko Margetić, vodil (pisarniške) posle istrskega duksa in bil na novigranskem teritoriju zadolžen tudi za pobiranje cesarskega davka.⁶⁷

Posebno poglavje družbenih sprememb v Istri, ki je sprožilo veliko negodovanje Istranov, je bila načrtna naselitev Slovanov s strani provincialnega duksa na mestne teritorije, kjer so izkoriščali njihovo zemljo, zanjo pa plačevali Janezu poseben *pensio*. Poleg tega so morali Istrani tem poganskim Slovanom tri leta dajati sicer Cerkvi namenjeno desetino.⁶⁸ Pri tem gotovo ni šlo za »slovansko desetino«, ki se v listini Rižanskega zbora niti ne omenja (str. 147). Slovanska desetina ima namreč točno določeno vsebino; bila je fiksirana in hkrati precej nižja od káonske variabilne desetine, pod tem imenom pa je izpričana samo na s Slovani poseljenem ozemlju salzburške nadškofije. Precej verjetno je bila vpeljana na pobudo Alkuina ob pokristjanjevanju panonskih Slovanov po koncu avarskih vojn in je upoštevala njihovo skromno ekonomsko moč, saj bi dodatna deset odstotna obdavčitev lahko povzročila neljube posledice, ki so jih Franki izkusili pri pokristjanjevanju Sasov.⁶⁹ V Istri pa Slovani, ki so sploh bili še pogani, desetine niso plačevali, ampak so jo od Istranov celo prejeli in ta ukrep provincialnega duksa je moral imeti drugačno ozadje.

Naseljevanje Slovanov na konfiscirana komunalna gmajnska zemljišča je mogoče umestiti v tradicijo državne kolonizacijske politike, kjer je bila v ospredje postavljena javna korist, *utilitas publica*, ki jo je Janez tudi izrecno izpostavil.⁷⁰ Iz listine Rižanskega zbora, kjer se omenjajo koloni in zakupne pogodbe (*cartulae enphitheoseos aut libellario iure*), nedvomno izhaja, da je agrarno gospodarstvo na polotoku v veliki meri temeljilo na zakupnem pravu in precej verjetno je, da so bili po tem pravu naseljeni tudi Slovani.⁷¹ Kot koloni – torej kot svobodni zakupniki in ne kot podložniki – pa so za v zakup dobljene posesti morali plačevati zakupnino, s čimer je prejkone mišljen ravno tisti *pensio*, ki so ga plačevali istrskemu vojvodi.⁷² Iz te perspektive se zato zdi, da predstavnikov istrskih mest in kaštelov na Rižanskem zboru ni toliko motilo samo naseljevanje Slovanov, kot jim je šlo v nos, da je zakupnino za njim pripadajoča občinska zemljišča – za katera

⁶⁷ Lujko Margetić, O nekim pitanjima Rižanskog placita, v: isti, Istra i Kvarner. Izbor studija (Rijeka 1996) 120.

⁶⁸ Placitum Rizianense, ed. Krahwinkler 74, 78 sl.

⁶⁹ Gl. Štih, Ko je Cerkev 28 sl.

⁷⁰ Placitum Rizianense, ed. Krahwinkler 79 (*faciant utilitatem in publico, sicut et ceteros populos*).

⁷¹ Za zakupno pravo v Istri in njegove poznoantične korenine gl. Sergij Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941 (Grazer rechts- und staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968) 81; isti, Zemljiška gospodstva, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev 2 (Ljubljana 1980) 101; Stefan Esders, Regionale Selbstbehauptung zwischen Byzanz und dem Frankenreich. Die inquisitio der Rechtsgewohnheiten Istriens durch die Sendboten Karls des Großen und Pippins von Italien, v: Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und frühen Neuzeit, hgg. v. Stefan Esders/Thomas Scharff (Gesellschaft, Kultur und Schrift. Mediävistische Beiträge 7, Frankfurt am Main 1999) 75 sl.; Krahwinkler, ... in loco 46 sl.

⁷² *Pensio* je kot zakupnino razumel že Lujko Margetić, O nekim pitanjima Rižanskog placita, v: isti, Rijeka, Vinodol, Istra (Biblioteka Dokumenti 17, Rijeka 1990) 126.

se je Janez sicer zagovarjal, da je mislil, da so državna in ne komunalna – pobiral duks in ne oni sami. Sicer pa je dajanje zemlje v zakup po libelaričnih pogodbah spadalo med sredstva, s katerimi je oblast privabljala nove naseljence na tla, ki jih je bilo potrebno šele kolonizirati. Prav med ukrepe, s katerimi je provincialna oblast v Istri privabila slovanske koloniste in jim olajšala težke začetke ter sploh omogočila preživetje na zemlji, ki jo je bilo potrebno šele kultivirati, pa je šteti tudi preusmeritev desetine poganskim Slovanom. Slovanska naselitev v Istri na začetku frankovske oblasti se tako kaže kot načrtna, s strani provincialne oblasti vodena in vzpodbujana kolonizacija opustelih, formalno mestom in kaštelom pripadajočih ozemelj.⁷³

V tem kontekstu velja opozoriti tudi na najnovejšo tezo Mladena Ančiča, da naj bi istrski Slovani prišli s prostora vzhodno od Labe pod vodstvom Vojnomira Slovana, v Istri pa naj bi jih duks Janez naselil kot »specialiste v nasilju« in uporabil kot protiutež lokalnim komunalnim elitam in njihovi moči; zemlja, ki so jo dobili, pa naj bi bila namenjena njihovem vzdrževanju.⁷⁴ Teza se v predloženi obliki ne zdi dovolj utemeljena, je pa zanimiva v toliko, ker usmerja v vprašanje, od kod so prišli Slovani duksa Janeza, naš pogled stran od neposrednega istrskega zaledja (v nemirno Panonijo npr.). Pri Ančičevi tezi ni, prvič, videti razloga, zakaj in kako bi nek Slovan (Vojnomir) iz Polabja, ki je geografsko povsem ločeno od Panonije in tamkajšnjih razmer ni mogel poznati, vodil iz Italije organiziran frankovski »raziskovalni odred« na »poizvedovalni misiji« (sic!; Ančič je s tem vojaškemu pohodu iz leta 795, ki se je po njegovem mnenju sicer zgodil konec zime 796, pripisal povsem nov pomen in cilj) v osrčje avarskega kaganata. Drugič, niti enega argumenta ni, ki bi delal Ančičevo tezo glede identitete Vojnomira ali vprašanja, od kod so bili v Istro rekrutirani Slovani, bolj verjetno od ostalih. Tretjič, zemlja, ki jo je poganskim Slovanom dodelil Janez, ni mogla biti mišljenja kot »sredstvo za (njihovo) vzdrževanje«, saj so zanjo plačevali zakupnino – *pensio*. Tega pomembnega podatka Ančič v svoji analizi »slovanskih odlomkov« listine Rižanskega zbora presenetljivo ni navedel, čeprav je bistven. Izključuje namreč možnost, da bi bila zemlja, na katero so bili naseljeni Slovani, mišljena kot plačilo za službo duksu Janezu. In četrtič, Ančičeva ideja o vojaškem (nasilniškem) ozadju naselitve Slovanov v Istri ne korespondira s pomenom, ki ga je v 9. stoletju imela iz tradicije antične politične misli izhajajoča *utilitas publica*. Bila je del oblastne

⁷³ Naselitev Slovanov v Istri odgovarja duhu določbe aachenskega kapitularja Karla Velikega iz 801/813 o obveznostih upraviteljev gospodarskih dvorov, ki naj dajo za izboljšanje vladarjeve oskrbe »koristnim ljudem«, kjerkoli jih bodo dobili, gozd za krčenje; Capitulare Aquisgranense c. 19, ed. Alfred Boretius (MGH, Leges 2, Capitularia regum Francorum 1, Hannover 1883) 170–172 (*Et plantent vineas, faciant pomaria, et ubicumque inveniant utiles homines, detur illis silva ad strirpandum, ut nostrum servitium immelioretur*). Prim. Maurizio Levak, Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave (Zagreb 2007) 44 sl.

⁷⁴ Ančič, Migration or Transformation 51 sl., zlasti 54 sl. Tezo je potrebno razumeti v kontekstu Ančičevih prizadevanj, da bi utrdil svoje glavno idejo, da so bili Hrvati manjša vojaška skupina, ki je prišla (v frankovski službi) konec 8. stoletja v dalmatinsko zaledje s prostora vzhodno od Labe in istrski Slovani naj bi dokazovali, da so se takšne migracije konec 8. stoletja tudi v resnici dogajale, čeprav niso v virih dokumentirane.

etike in je vsebovala predstavo o skupnem dobrem, o nečem, kar je v nasprotju s sebičnostjo, grabežljivostjo in gospodovalnostjo v korist vsem in kar je bil deklariran namen slovanske naselitve.⁷⁵

Če se po tem ekskurzu zopet vrnem h knjigi, se njeno peto poglavje nadaljuje z vzpostavitvijo vladarske dinastije Trpimirovičev (str. 190–195) in oblastno strukturo (hierarhijo) hrvaške kneževine (str. 196–204). Domagoj in Branimir v drugi polovici 9. stoletja zagotovo nista bila sinova ali sorodnika Trpimirja in tudi za naslednike Mutimirja ([najmlajšega] Trpimirjevega sina, ki je pred 892 nasledil Branimirja) ni jasno ali so bili z njim sorodstveno povezani. Budak zato upravičeno poudarja, da je dinastični naziv Trpimiroviči za hrvaške vladarje 10. in 11. stoletja »zgodovinsopisni konsenz in ne dejstvo, ki bi nedvomno izhajalo iz virov« (str. 195).

Pomembno mesto v oblastni ureditvi hrvaške kneževine je imel vladarjev dvor. Bil je politično središče, kjer so se sprejemale najpomembnejše odločitve, v katerih oblikovanje so bili vključeni ljudje iz vladarjevega najožjega kroga – njegovi dvorjani. Struktura hrvaškega dvora je precej dobro poznana iz omemb nosilcev posameznih uradov v listinskih seznamih prič. Pri tem pričajo omembe komornika in treh kaplanov (od katerih je opravljal najmanj eden funkcijo pisarja) v Trpimirjevi darovnici kot tudi vratarja (*ostiarius*) ob Trpimirjevem imenu v Čedajskem evangeliarju, da je vladarski dvor obstajal že sredi 9. stoletja. Mimogrede je tu za pripomniti, da hrvaška historiografija *ostiarius*a Sebedraha ni prepoznala kot člana Trpimirjevega dvora.⁷⁶ O razlogih lahko le ugibam, možna razlaga pa bi lahko bila, da ga Franjo Rački v objavi imen iz Čedajškega evangeliarja v svojih »Documenta« iz leta 1877, ki so podobno kot pri nas Kosovo »Gradivo« še vedno najbolj uporabljan priročnik virov za najstarejšo hrvaško zgodovino, ne povezuje s Trpimirjem in ni nato naveden niti v Šišićevem »Priručniku« niti v Klaićinih »Izvorih«. Novo branje, ki umešča Sebedraha v isti zapis s Trpimirjevim imenom, je predložil v svoji, danes merodajni izdaji v Čedajski evangeliar vpisanih imen šele Uwe Ludwig leta 1999.⁷⁷

Prav tako se v Trpimirjevi darovnici omenjajo tudi že župani, ki so bili pomemben del oblastno upravljalске strukture hrvaške kneževine in za katere je v knjigi rečeno (str. 196), da jih je na njihove položaje imenoval vladar in da so bili njegovi uradniki, ki so upravljali s kraljevimi posestvi (str. 277). Obenem pa avtor dodaja, da so imeli dvojno legitimnost: svoje (vojaške) skupine, kateri so načelovali,

⁷⁵ Peter Hibst, *Utilitas publica – Gemeiner Nutz – Gemeinwohl. Untersuchungen zur Idee eines politischen Leitbegriffes von der Antike bis zum späten Mittelalter* (Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris 1991) 158 sl., zlasti 170.

⁷⁶ Gl. npr. Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovekovlja* (Zagreb 2007) 350 sl.; Damir Karbić, *Razvoj političkih ustanova, v: Nova zraka u europskom svjetlu* 109, 116.

⁷⁷ *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. Franjo Rački (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 7, Zagreb 1877) 383 (št. 194); Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije 1* (do god. 1107) (Zagreb 1914) 125 (št. 14); Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine* (Zagreb 1972) 23 (št. 15). Prim. op. 41 in gl. Codex Forojuliensis 5v.22, ed. Ludwig 255: *Ratuic, Sebedrah ostiarius, domno Trpimiro*. Ludwigovo branje sugerira, da je del Trpimirovega spremstva ali odposlanstva bil tudi prvonašteti Ratvik.

in vladarja, katerega *fideles* so bili. Uradniški značaj županov je za visoki srednji vek in kasneje izpričan tudi v širšem slovenskem prostoru, kjer jih srečamo kot organe zemljiškega gospodstva, vendar je to stvar razvoja institucije župana in njene transformacije oziroma degradacije, medtem ko najzgodnejši staroslovanski župani na svoje položaje, tako se kaže, niso bili imenovani od višje instance, ampak so jim pripadali na podlagi njihove moči in gentilne legitimacije. To je prejkone veljalo tudi za hrvaške župane ali pa vsaj za tiste, ki so načelovali županijam in niso bili del dvornega personala oziroma niso bili nosilci dvornih služb, na katere so morali biti postavljeni v Budakovem smislu.⁷⁸

Institucija župana se, kot je dobro znano, prvič omenja v ustanovni listini bavarskega vojvode Tasila III. za samostan v Kremsmünstru v današnji Zgornji Avstriji iz leta 777. Tam navedeni župan (*iopan*) Physso nastopa kot gentilni vodja skupine Slovanov in z njene strani pravno zavezujoča oseba, ki se je dogovarjala in dogovorila z vojvodo in opatom o vključitvi njegovega ozemlja in njegovih ljudi v samostansko zemljiško gospodstvo.⁷⁹ Z njegovim gotovo prej oblastnim kot uradniškim položajem se sklada poročilo Konstantina Porfirogenta, da Slovani vzhodnojadranskih in drugih sklavinij niso imeli arhontov (knezov), ampak župane-starešine (starce), ki so bili institucija gentilne ureditve.⁸⁰ Na velik pomen, ki so ga prvotno imeli župani znotraj slovanske družbene ureditve in zaradi česar jih ni mogoče imeti zgolj za neke vrste kraljeve uradnike, opozarja tudi poročilo Ibn Rusta o moravskem »knezu knezov« Svetopolku, da je pomembnejši od župana (*sūbanġ*), ki je njegov namestnik, kot tudi dejstvo, da se je pri Srbih od konca 11. stoletja vladarski naslov glasil »veliki župan«. Naslov pomeni, da je bil vladar nekdo, ki je bil več od ostalih županov oziroma nekdo, ki se je dvignil nad njih, iz česar izhaja, da so osnovno oblastno strukturo, iz katere je izšel tudi knez, tvorili župani.⁸¹ K povedanemu lahko dodamo, da nam prav hrvaški primeri (kninskega ?) župana Gostihe, ki je dal ob izviru Cetine zgraditi monumentalno cerkev Sv. Spasa, kot tudi županov-graditeljev cerkvâ v Ždrapnju, Ninu ali v Bijaćih, izpričujejo, da

⁷⁸ Za razvoj institucije župana od staroslovanskega do gosposčinskega ostaja temeljnega pomena raziskava Ljudmila Hauptmanna, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 10, Ljubljana 1954) 7–74; dober pregled problematike ima nazadnje Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996) 190–198.

⁷⁹ Zadnja objava: Niederösterreichisches Urkundenbuch 1, št. 1, ed. Maximilian Weltin/Roman Zehetmayer (St. Pölten 2008) 1–5, vendar gl. tudi Wolfram, Salzburg 373 sl. O »slovanskem paususu« kremsmünsterske listine obstajajo različne interpretacije, pri čemer se zdi najbolj koherentna Wolframova, n. d. 366 sl.

⁸⁰ Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio c. 29, ed. Moravcsik 124. Temu odgovarja Porfirogenetovo poimenovanje župan za vladarja sklavinije Travunije, ki je šele potem, ko se je poročil s hčerjo srbskega kneza dobil naslov kneza (arhonta); Constantinus Porphyrogenitus, n. d. c. 34, ed. Moravcsik 162. Za institucijo starcev gl. Franjo Smiljanić, Studije o srednjovekovnim slavenskim/hrvatskim institucijama (Zadar 2010) 41 sl., 108.

⁸¹ Ján Pauliny, Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie) (Bratislava 1999) 99 (oz. Magnae Moraviae fontes historici 3 (Brno 1969) 347); Klaus Belke/Peter Soustal, Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos (Byzantinische Geschichtsschreiber 19, Wien 1995) 146 in op. 281.

so imeli župani tudi veliko ekonomsko moč, katere podlaga zopet ni mogla biti samo vladarska služba oziroma dohodki, ki bi izvirali iz nje.⁸²

Kakor koli že, institucija župana je v pisnih virih in epigrafskih spomenikih zgodnj srednjeveške Hrvaške zelo dobro, v primerjalnem kontekstu bi lahko celo rekli nadpovprečno dokumentirana. Zato je za obžalovati, da to gradivo v mednarodnih raziskavah o županih ni bilo upoštevano na način, ki si ga zasluži.⁸³

Tudi o banih, ki so bili še prav posebej izstopajoča institucija družbene in oblastne ureditve pri Hrvatih, obstaja od sredine 10. stoletja naprej, ko se ban prvič omenja v opisu Hrvaške pri Konstantinu Porfirogenetu (DAI c. 30), precej bogato gradivo. Iz njega je mogoče zaključiti, da so bili po svojem oblastnem položaju prvi za vladarjem in nemalokrat tudi njegova najbolj nevarna konkurenca. Institucija bana ima na Hrvaškem zelo dolgo zgodovino in je bila ukinjena šele leta 1941, z njo pa je bil v glavnem mišljen nosilec oblasti v rangi kraljevega namestnika. Glede izvora banov, ki so izpričani tudi v treh toponimih karantanskega prostora, pa Budak (str. 199) poleg avarske teze (ki je po mnenju etimologov nesporna)⁸⁴ opozarja še na tezo o njihovem frankovskem izvoru. A če bi za njimi res stala beseda *bannum*, ki je označevala oblastno pravico do zapovedi/prepovedi,⁸⁵ se postavlja vprašanje, zakaj niso bani potem izpričani tudi drugje po frankovskem svetu?

Šesto poglavje knjige je namenjeno hrvaški kraljevini in Dalmaciji v 10. in 11. stoletju (str. 209–271). Koncipirano je enako kot predhodno: uvodni razdelek obravnava politično sosedstvo, ostali trije pa vsebine iz političnega in cerkvenega razvoja. To je čas, ko se je po koncu frankovske nadoblasti znova povečal vpliv Bizanca in ko so se od zgodnjega 10. stoletja naprej hrvaški vladarji titulirali kot kralji in imeli na pobliže nejasen način tudi oblast nad Dalmacijo oziroma tamkajšnjimi primorskimi mesti. Nov vladarski naslov (*rex Croatorum/Croatiaę et/atque Dalmatinorum/Dalmatiaę*) in razširitev oblasti sta bila odraz krepitve Hrvaške, ki se je uspela najkasneje pod Tomislavom uveljaviti kot pomembna regionalna sila z močno vojsko in je bila v stanju tudi na bojnem polju braniti ali pa uveljaviti svoje interese nasproti sosedom (str. 222–238), medtem ko je na cerkvenem področju prišlo s splitskima sinodama leta 925 in 928 do oblikovanja enotne cerkvene pokrajine s splitskim nadškofofom kot metropolitom na čelu, vanjo pa je bilo inkorporirano tudi ozemlje hrvaške kneževine oziroma kraljevine (str. 238–244).

Poseben razdelek tega poglavja je v povezavi z reformnim papeštvom upravičeno namenjen Zvonimirju-Demetriju, saj je bil njegov prihod na oblast v več ozirih prelomen in je v retrospektivi označeval tudi uvod v propad samostojne hrvaške države (str. 251–261). Zvonimir, sicer poročen s hčerko madžarskega kralja Bele

⁸² Gl. Ante Milošević/Željko Peković, Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini (Studia mediterranea archaeologica 3, Dubrovnik/Split 2009) 11 sl., zlasti 226 sl.

⁸³ Prim. Matthias Hardt, Der Supan. Ein Forschungsbericht, Zeitschrift für Ostforschung 39 (1990) 161–171.

⁸⁴ Gl. npr. Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1 (Zagreb 1971) 104 sl.; France Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika 1 (Ljubljana 1976) 10 sl.

⁸⁵ Tako Karbić, Razvoj 111.

I., ni pripadal vladarski dinastiji Trpimirovičev. Na prestol se je zavihtel s položaja bana in je v iskanju legitimnosti svojega položaja priznal leta 1075 papeža Gregorja VII. za svojega seniorja, prejel od njega kraljevsko krono in dobil v fevd Hrvaško, ki je po novem formalno pripadala sv. Petru.

Poglavje zaključuje pregled redovne in samostanske pokrajine, ki je po začetkih v 9. stoletju – simbolno jih zaznamuje prihod benediktincev v Trpimirjevo ustanovo Rižinice v bližini Klisa nad Splitom, čeprav datirajo npr. arheologi in umetnostni zgodovinarji bogate artefakte cerkvene opreme iz sv. Marije pri Balah v Istri že v konec 8. ali začetek 9. stoletja in jih pripisujejo samostanski cerkvi – doživela v naslednjem obdobju precejšen razmah (str. 261–271). Samostanskih ustanov, tako moških kot ženskih, je bilo v Dalmaciji, na Hrvaškem in v Istri precej več kot recimo v vzhodnoalpskem prostoru, velikokrat pa so nam poznani tudi njihovi ustanovitelji, ki so prihajali tako iz vrst vladarske dinastije kot tudi mestnih elit.

Poglavje je razumljivo osredotočeno na prikaz razvoja in vzpona hrvaške kneževine, ki postane kot kraljestvo in z integracijo Dalmacije v 10. stoletju pomembna regionalna sila na vzhodnojadranski obali. V tem kontekstu je tudi razumeti, da je istrska zgodovina v tem obdobju obravnavana kar v okviru političnega sosedstva v povezavi z Benetkami (str. 218–222). Budak je tu nekoliko precenil vlogo Adalbera Eppensteinskega. Ta je kot mejni grof Karantanske krajine (jedro kasnejše Štajerske) postal leta 1012 še vojvoda Koroške, vendar ni v svojem vojvodskem naslovu nosil tudi istrskega imena (str. 219). Wipo, biograf Konrada II., in Herman iz Reichenau sta Adalbera Eppensteinskega res označila kot koroškega in istrskega vojvodo, vendar sta njuni historiografski deli nastali šele po smrti Adalbera, ki je v listinah za časa svojega življenja naslavljan samo kot *dux, dux istius marchiae Carentanorum* ali pa *dux Carentanorum, Carentani dux* in *dux de Carinthia*.⁸⁶ Tudi ni izpričano, da bi bil kdaj v Istri, da bi izvrševal v njej sodno oblast ali imel tam posest. Sploh je vprašanje, ali je Istra v času Adalbera še spadala pod oblast koroškega vojvode ali pa je bil istrski (mejni) grof podobno kot to velja za kranjskega od okrog leta 1000 že podrejen neposredni kraljevi oblasti.⁸⁷ A tudi če se je Adalberova vojvodska oblast raztezala nad Istro, v njene zadeve vendarle ni mogel posegati mimo istrskega (mejnega) grofa in njegovih oblastnih pristojnosti. Ta se kot *marchio* prvič omenja že leta 933 in ga je imeti za institucionalnega naslednika frankovskega duksa; leta 991 pa je dokumentirano njegovo predsedovanje provincialnemu sodnemu zboru na reki Mirni.⁸⁸ Glede Adalberove izgube koroškega vojvodskega in veronskega mejnogrofovskega položaja na državnem zboru v Bambergu leta 1035, kjer je bil

⁸⁶ Za vse omembe Adalbera v virih gl. Engelbert Klaar, *Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 61, Klagenfurt 1966) 22 sl.

⁸⁷ Ljudmil Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske* (Ljubljana 1999) 70 sl.

⁸⁸ *Codice diplomatico Istriano* 1, št. 71, 85, ed. Pietro Kandler (Trieste 1986) 157, 184 sl. Za starejšo oblastno-administrativno ureditev Istre ostaja še vedno temeljno del Ernst Mayer, *Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 24 (1903) 255–308.

obtožen, da se je hotel s pomočjo Hrvatov in, kot pravi Budak (str. 214), neznanih »Mirmidoncev« upreti cesarju, pa je Herwig Wolfram prepričljivo pokazal, da so bili s slednjimi mišljeni Madžari.⁸⁹

Kar je bilo rečeno glede Adalbera, velja tudi za Salijca Konrada (II.) Mlajšega, Adalberovega naslednika na Koroškem, ki sta mu zopet samo Wipo in Herman iz Reichenaua pripisala še vojvodski naslov v Istri.⁹⁰ In tudi ni nobene potrditve v virih, da je kralj Henrik III. leta 1039 ali kmalu zatem – to je po smrti svojega očeta Konrada II. in njegovega istoimenega bratranca ter koroškega vojvode, kakor tudi Adalbera Eppenstenskega, ki so vsi trije umrli v istem letu – ločil Istro od koroške vojvodine in jo kot novo vzpostavljeno mejno grofijo zaupal v upravo Popu (I.) Weimar-Orlamündskemu, prvemu predstavniku te turinške rodbine tako daleč na jugu (str. 220). Najprej je to komaj verjetno že zato, ker je Popo (I.), ki je bil sicer poročen z Azico (Hademut), hčerko istrskega grofa Wecelina (Weriganda) in Wilibirge Ebersberše, katere oče in brat sta bila mejna grofa na Kranjskem, moral umreti že pred majem 1040 in tudi ni izpričano, da bi nosil istrski naslov.⁹¹ In kot je bilo že povedano, se mejni grof v Istri prvič omenja že leta 933, kar zopet pomeni, da do vzpostavitve istrske marke ni moglo priti šele leta 1040. Stvari postanejo preglednejše šele za čas Poponovega sina Ulrika, ki je bil pod Henrikom IV. med okrog 1160–1170 mejni grof tako na Kranjskem kot v Istri, pri čemer je treba deželni mir, ki naj bi ga Ulrik z Istrani sklenil leta 1060 oziroma 1061 (str. 220), v resnici predstaviti v leto 1217, ko je bil istrski mejni grof oglejski patriarh Wolfger.⁹²

Sedmo poglavje knjige nosi naslov Gospodarji in sužnji (str. 271–283) in v njem se je avtor osredotočil na dva skrajna pola družbene stratifikacije. Če je bil namen poglavja predstaviti strukturiranost družbe na Hrvaškem, v Dalmaciji in Istri, se postavlja vprašanje, zakaj niso v njem predstavljene tudi druge »vmesne« skupine različnega osebnega, pravnega in socialnega položaja oziroma zakaj je bilo samo tema dvema skupinama namenjeno celotno poglavje, saj bi bil lahko njun prikaz kot posebno podpoglavje vključen v predhodno šesto ali celo peto poglavje, v katerem so obravnavani že župani, bani in dvorni personal? *Servi*, s katerimi se je Budak na začetku svoje akademske kariere veliko ukvarjal, se v razliko od nam bližjega vzhodnoalpskega prostora pojavljajo v hrvaškem gradivu relativno pogosto, začenši z že velikokrat omenjeno Trpimirjevo darovnico. O njih prinaša

⁸⁹ Herwig Wolfram, *Der Sturz Adalberos II. von Eppenstein – eine vertane Chance?*, v: *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag*, hgg. v. Gernot Peter Obersteiner/Peter Wiesflecker (Graz 2000) 671–682, zlasti 676. V tem smislu je *Mirmidones* razumel že Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek* (Zagreb 1995) 353 in op. 91, vendar gl. tudi Trpimir Vedriš, *Gdje žive Mirmidonce?* Prilog razpravi o značenju pojmova *Mirmidones* i *Marab* u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Kerševana, *Povijesni prilozi* 41 (2011) 47–85.

⁹⁰ *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 3, št. 251–255, ed. August Jaksch (Klagenfurt 1904) 107–108.

⁹¹ Gl. Ingrid Würth, *Die Grafen von Weimar-Orlamünde als Markgrafen von Krain und Istrien*, *Zeitschrift für thüringische Geschichte* 56 (2002) 112 sl.

⁹² Gl. Lujko Margetić, *Isprava o zemaljskom miru između istarskog stanovništva i markgrofa W.*, *Problemi sjevernog Jadrana* 5 (Rijeka 1985) 31–49.

dragocene podatke tudi že omenjena oporoka zadarskega priorja Andreja iz leta 918 kot tudi kartular samostana sv. Petra u Selu (Supetarski kartular), ki ga je leta 1080 ustanovil in dotiral Peter Črni, ter seveda tudi drugo gradivo.

Temeljno vprašanje, ki se pojavlja v zvezi s sužnji je, koliko se klasična rimska izraza *servus* in *ancilla*, ki se uporabljata v virih za te ljudi v 9., 10. in 11. stoletju, še pokrivata z vsebino, ki sta jo imela v antiki in ali je posledično zanje še upravičeno uporabljati besedo sužnji. Tudi v širšem evropskem kontekstu je namreč jasno, da se je pomen obeh pojmov zaradi spremenjenih gospodarskih norm in oblik v zgodnjem srednjem veku v socialnem in gospodarskem smislu sčasoma precej oddaljil od prvotno rimskega in da z njima niso bili mišljeni sužnji, kot jih poznamo v antiki, čeprav so seveda pravno gledano ostali lastnina svojega gospoda(rja). V tem smislu bi bilo gotovo bolje pojem *servus* prevajati z nesvobodnjak (Unfreier) kot pa s suženj.⁹³ Terminološka zadrega s katero je bil soočen avtor se zrcali tudi v knjigi sami, kjer je v naslovu poglavja sicer govora o sužnjih (robovi), v besedilu pa se zanje v največji meri uporablja kar neprevedeni izraz servi.

Na drugi strani družbene lestvice so bili pripadniki elite, za katero se v Zadru leta 986 prvič uporabi pojem *nobiles*. Skupine, ki so se označevale ali bile označevane s tem pojmom imamo lahko le pogojno za pripadnike posebnega plemiškega stanu, kajti beseda je pomenila tudi odličnika nasplošno. Budak zato posebej opozarja, da se je plemstvo od ostalih razlikovalo po svojem (oblastnem) položaju in materialnem statusu in ne po posebnih pravicah; v tem pogledu naj bi bili izenačeni z ostalim svobodnim prebivalstvom (str. 277, 279). *Nobilis* je, poenostavljeno rečeno, po tej razlagi lahko bil vsakdo, ki je izstopal po svojem bogastvu in je opravljal neko javno funkcijo. Pri tem je seveda zopet treba upoštevati razlike v družbenih podlagah v Dalmaciji in Istri, na Hrvaškem in v Slavoniji. To se je vse odrazilo tudi v oblikovanju in razvoju plemstva, ali kot je to značilno ostro formuliral že Ljudmil Hauptmann (sicer za čas po 1102): »Popolnoma drugače pa stoji stvar, čim si predočimo, da se je Hrvaška delila na tri bistveno različna področja. Tu je bila najprej Dalmacija, kup romanskih mestec na Jadranu – meščanska Hrvatska. Izza nje se je raztezala od Gvozda do dolnje Neretve druga Hrvatska, kjer je vsa zemlja razen pičlih kraljevskih domen pripadala plemenom – plemenska Hrvatska. Med Gvozdom pa in Dravo je ležala kraljevska Hrvatska, Slavonija ali Slovinje, ki so jo Arpadovići smatrali za pokorjeno zemljo in uredili po madžarskem vzoru.«⁹⁴ Hauptmann, med letoma 1926 in 1947 profesor srednjeveške zgodovine na Univerzi v Zagrebu, je bil eden pomembnejših raziskovalcev začetkov hrvaškega plemstva. Postavil je tezo o socialnem dualizmu, po kateri so bili vsi (v 7. stoletju) priseljeni Hrvati kot »gospodarji Slovanov« (Σκλαβάρχοντας) plemiči nad podrejenimi Slovani.

⁹³ Prim. Dieter Hägermann, *Servus*, v: *Lexikon des Mittelalters* 7 (Stuttgart/Weimar 1999) 1798 sl.; Sergij Vilfan, *Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* 2 (Ljubljana 1980) 302 sl.; Philippe Dollinger, *Der bayerische Bauerstand vom 9. bis 13. Jahrhundert* (München 1982) 196–219.

⁹⁴ Ljudmil Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, *Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 1 (1950) 101.

Z enačbo Hrvati-Kosezi = gospodarji nad karantanskimi Slovani jo je apliciral tudi na slovensko zgodovino, vendar se ni uveljavila.⁹⁵

Diskusija o plemstvu v zgodnj srednjeveški družbi (družbah) na Hrvaškem ima podobno kot tista o izvoru Hrvatov že zelo dolgo tradicijo, segajočo v 19. stoletje in je obremenjena s precej skromnimi viri (po Hauptmannovi evidenci je v listinah pred 1102 le devet primerov omemb *nobiles*) in še bolj s t. i. *Pacto convento* (včasih imenovana tudi Qualiter ali Apendikula), domnevno pogodbo med Kolomanom in predstavniki dvanajstih plemen Hrvatov, ki naj bi jim zagotovila plemiške privilegije ob njihovi podreditvi madžarskemu kralju in za katero danes velja, da je nastala šele sredi 14. stoletja.⁹⁶ Kljub dolgotrajni in mestoma tudi težko sledljivi diskusiji, ki jo je dobro povzel in predstavil Tomislav Raukar,⁹⁷ ostajajo številna vprašanja v zvezi z oblikovanjem hrvaškega plemstva oz. plemstva na Hrvaškem, pri čemer gre tudi za vprašanje »protopatricijata«, kot označuje Budak zgodnje mestno plemstvo v Dalmaciji (str. 277), neodgovorjena ali pa vsaj brez jasnih odgovorov.

Osmo poglavje (str. 284–294) obravnava zaključno obdobje hrvaške zgodnj srednjeveške zgodovine, zamejeno na eni strani s smrtjo (ali ubojem, kot trdi kasnejše izročilo) kralja Zvonimirja leta 1089 in na drugi s kronanjem madžarskega kralja Kolomana za hrvaškega kralja v Biogradu leta 1102 in nato še z njegovo podreditvijo dalmatinskih mest tri leta kasneje. Zvonimirjeva smrt brez moškega naslednika je povzročila notranjepolitično krizo, saj ni uspel nihče od njegovih naslednikov na hrvaškem prestolu konsolidirati oblast, tako, da govori Budak o razsulu, ki je zajelo kraljestvo oziroma celo o njegovem razpadu (str. 285, 288). Nerešeno vprašanje nasledstva je odprlo vrata madžarskim pretenzijam, kajti Zvonimirjeva žena je bila sestra madžarskega kralja Ladislava, ki se je že leta 1091 odpravil z vojsko proti vzhodnojadranski obali. Svoj pohod je moral zaradi napada Kumanov na vzhodu sicer prekiniti, je pa v Zagrebu v Slavoniji najkasneje leta 1094 ustanovil škofijo in se s tem trajno zapisal v zgodovino hrvaškega glavnega mesta. Ladislavove načrte je uresničil njegov nečak Koloman, ki je, ne brez odporov, na začetku 12. stoletja zavladal Hrvaški in Dalmaciji.

Knjigo v vsebinskem oziru zaključuje deveto poglavje (str. 295–315) z naslovom »Od ugasnitve antike do zrelega srednjega veka«. Naslov sugerira, da bo v njem povzeta vsebina knjige v njenem več kot poltisočletnem loku. Temu je le deloma tako, saj je večina poglavja namenjena kulturni zgodovini obdobja. Kulturna obnova je po nedvomni krizi v 7. in 8. stoletju najprej in najbolj otipljiva v gradnji novih cerkv, med katerimi izstopa cerkev sv. Trojice (Donata) v Zadru, v

⁹⁵ Tudi zato ne, ker je Bogo Grafenauer, Sklabarhontes – »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«, Zgodovinski časopis 9 (1955) 202–219, prepričljivo pokazal, da je Konstantin Porfirogenet (DAI c. 29) v svojem opisu vojne za Bari mislil na hrvaške in ostale slovanske kneze in ne na Hrvate in ostale gospodarje Slovanov. Takšno branje je, ne da bi vedel za polemiko med Grafenauerjem in Hauptmannom, potrdil tudi Johannes Koder, Zu den Archontes der Slawen in DAI 29, 106–115, Wiener Slavistisches Jahrbuch 29 (1983) 128–131.

⁹⁶ Gl. podrobneje Stjepan Antoljak, Pacta ili concordia od 1102. godine (Zagreb 1980).

⁹⁷ Neven Budak/Tomislav Raukar, Hrvatska povijest srednjeg vijeka (Zagreb 2006) 240–266.

oživitvi pisne kulture, znotraj katere zavzemajo posebno mesto številni epigrafski napisi, ki so imeli izrazito javno in reprezentativno funkcijo, obenem pa so tudi pomemben zgodovinski vir. Tu naj spomnim npr. le na napis novigrajskega škofa Mavricija na ciboriju katedralne krstilnice s konca 8. ali začetka 9. stoletja, ki je prvi postantični istrski epigrafski zapis, njegov rustični izgled in jezik pa odražata provincialno kulturo v času oživljene pismenosti, ali na Baščansko ploščo, ki ni le listina kralja Zvonimirja v kamnu, ampak najpomembnejši hrvaški glagolski epigrafski spomenik, kot tudi na Kolomanov napis na zvoniku samostanske cerkve sv. Marije v Zadru, ki je izjemna priča triumfa madžarskega kralja. Omeniti velja še številne artefakte kamnite cerkvene in druge opreme vzdolž celotne vzhodne jadranske obale, ki pričajo o obstoju in delovanju številnih kvalitetnih klesarskih delavnic. Ob vsem umetnostnozgodovinskem, arheološkem in kulturnem bogastvu, ki je povezano s hrvaškim zgodnjim srednjim vekom, se zdi pravzaprav nekoliko nenavadno, da ni avtor temu segmentu namenil samostojnega poglavja, ki bi si ga vsekakor zaslužilo.

Prav tu je tudi najbolj za obžalovati, da knjiga ni opremljena s slikovnim gradivom, vendar je tako zasnovana celotna serija. Ima pa zato na koncu, pred zaključnim seznamom osebnih in krajevnih imen, šest zemljevidov (str. 321–328). Ti so dragocen pripomoček bralcu v orientaciji po zgodovinskih prostorih, pri čemer je seveda potrebno začrtane meje, pa tudi nekatera poimenovanja, v veliki meri jemati z rezervo, saj imamo zanje malo zanesljivih informacij. Se pa kljub temu npr. pri zemljevidu »Hrvaške dežele v 9. stoletju« lahko vprašamo ali je etnonim Bosanci res že upravičen za tako zgodnji čas in zakaj je med Karolinškim cesarstvom in Spodnjo Panonijo, ki je bila vendarle njegov del, zarisana meja, ki sledi kasnejši meji med ogrskim in rimsko-nemškim kraljestvom oziroma današnji slovensko-hrvaški meji; ali zakaj je na zemljevidu o cerkveni razdelitvi v obdobju med 928 in sredino 12. stoletja Sirmij označen kot škofija, dieceza novigrajske škofije pa naj bi vključevala tudi Koper, ki je do ustanovitve oziroma obnovitve lastne škofije leta 1177 spadal pod cerkveno jurisdikcijo tržaškega škofa.

— — —

Za zaključek te obsežne in diskusijsko naravnane predstavitve knjige Nevena Budaka o hrvaški zgodovini v zgodnjem srednjem veku med sredino 6. in začetkom 12. stoletja je mogoče povzemajoče reči, da je njene avtor stal pred nelahko nalogo, ki jo je ne glede na gornje pripombe uspešno opravil. Na poljuden, a znanstveno korekten način je predstavil današnje stanje raziskav, znotraj katerih so bili v zadnjih desetletjih narejeni veliki konceptualni, metodološki in ugotovitveni premiki, a kjer se obenem še vedno išče odgovore na številna zapletena in vsaj ponekod nemara tudi nikoli rešljiva vprašanja. Del takšnega stanja je polifonija tez in mnenj, ki jih je Budak v glavnih potezah predstavil svojim bralcem ali vsaj opozoril nanje in tudi na takšen način zaznamoval svoj prikaz hrvaške zgodovine v zgodnjem srednjem veku, ki pušča odprte številne stvari ali opozarja, da jih je mogoče razlagati tudi drugače, kot jih vidi sam. Zgodovina je, če jo razumemo

kot spoznavni proces ugotavljanja kako je bilo, nikoli končana zgodba in bralcem Budakove knjige je to epistemološko ozadje zgodovine jasno predloženo. Knjiga ima tako tudi didaktično vrednost, ki jo poudarja že njen koncept – namreč, da je vsako poglavje opremljeno s komentiranim pregledom relevantne literature. Zato je odlično začetno branje za vsakogar, ki se želi podrobneje seznaniti s hrvaško zgodnj srednjeveško zgodovino. Med njenimi uporabniki vidim tako v prvi vrsti prav študente in študentke zgodovine.

Jubileji

Prof. dr. Stane Granda, sedemdesetletnik

Aprila letos je prof. dr. Stane Granda praznoval svoj sedemdeseti rojstni dan. V svoji izredno bogati in pestri karieri je nadaljeval in širil tradicijo svojih predhodnikov raziskovanja agrarne socialne in ekonomske zgodovine devetnajstega in dvajsetega stoletja in je s svojim delom pomembno prispeval k slovenskemu zgodovinopisju.

Prof. dr. Stane Granda se je rodil v Novem mestu. Tu je obiskoval osnovno šolo in nato gimnazijo. Po srednji šoli se je odločil za študij zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Leta 1972 je prejel Prešernovo nagrado za študente. Leto pozneje je zaključil študij in se zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer je deloval kot asistent za agrarno zgodovino. Leta 1978 je uspešno zagovarjal magistrsko delo z naslovom *Obremenitev slovenskega kmeta z davki 1850–1914*. Leto pozneje se je zaposlil kot asistent za zgodovino Slovencev v 19. stoletju na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa, takrat še pod okriljem Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ko je leta 1981 iz inštitutov pri SAZU nastal samostojni Znanstvenoraziskovalni center SAZU, je dr. Granda aktivno sodeloval pri prehodu v nove organizacijske okvire, saj je postal pomočnik vršilca dolžnosti direktorja ZRC SAZU. Istega leta je prevzel še dolžnosti tajnika zgodovinskega inštituta. Leta 1983 je postal upravnik matičnega inštituta in opravljal to dolžnost do leta 1996. Hkrati je bil med letoma 1984 in 1992 tudi pomočnik direktorja ZRC SAZU. V tem času je napredoval v raziskovalnega sodelavca in nato višjega raziskovalnega sodelavca (1984). Leta 1989 je sledil naziv raziskovalni svetnik. Med osamosvojitvijo leta 1991 je bil aktivno udeležen v teritorialni obrambi in je veteran vojne za Slovenijo. Leta 1994 je ubranil doktorsko disertacijo z naslovom *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*. Leto pozneje je bil izvoljen v naziv višji znanstveni sodelavec, leta 2000 pa je napredoval v naziv znanstvenega svetnika.

V svoji znanstveni karieri je dr. Stane Granda raziskoval in še vedno raziskuje zelo pester nabor tem. Njihova skupna točka je navezava na gospodarsko in socialno podobo podeželja in kmetijstva v preteklosti. Tema, h kateri se vedno znova vrača,

je revolucionarno leto 1848 in spremembe, ki jih je v stvarnost slovenskega podeželja vnesla zemljiška odveza. V to skupino sodijo vprašanja davčne obremenitve kmetov, modernizacije kmetijstva v 19. stoletju, vinogradništvo, zadružništvo in zavarovalništvo itd.

Spremembe, ki jih je v stvarnost slovenskega podeželja prinesla vključitev v sistem tržnega gospodarstva pa ni proučeval le z zornega kota kmečkega razreda. Več študij je posvetil tudi usodi nekdanjih zemljiških gospodov – poznejših veleposesti – v novi družbeno-ekonomski stvarnosti druge polovice 19. stoletja.

Drug sklop raziskovalnih tem, ki jim je dr. Stane Granda namenil svojo pozornost lahko opredelimo kot preplet vprašanj o narodnostni oziroma nacionalni zavesti in vlogi Katoliške cerkve in duhovnikov pri narodnem ozaveščanju. Sem lahko uvrstimo študije o katolištvu v kulturi in politiki, razprave posvečene škofu Bonaventuri Jegliču in katoliškim shodom, krščansko-socialnemu gibanju itd. Njegove znanstvene radovednosti je bilo deležno tudi kratko, a nadvse burno obdobje Ilirskih provinc h kateremu se je dr. Stane Granda kar nekajkrat vrnil.

Spoznanja svojih študij publicira v številnih znanstvenih in strokovnih monografijah ter člankih in referatih na znanstvenih srečanjih. Svoje znanstveno delo dopolnjuje z objavljanjem v poljudnih publikacijah, jubilejnih zbornikih in nastopih na priložnostnih srečanjih, okroglih mizah ipd.

Prof. dr. Stane Granda je bil dejaven tudi na pedagoškem področju. Sodeloval je pri pripravi študijskega programa Kulturna zgodovina na Politehniko v Novi Gorici, ki je pozneje prerasla v Univerzo v Novi Gorici. Na omenjeni ustanovi je bil najprej leta 2002 habilitiran v naziv izrednega profesorja in nato leta 2007 v naziv rednega profesorja. Dolga leta je deloval tudi kot predavatelj na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani kjer je predaval kulturno zgodovino na oddelku za slavistiko ter etnologijo in zgodovino na oddelku za etnologijo, ter študentom Fakultete za upravo Univerze v Ljubljani zgodovino uprave na Slovenskem.

Poleg znanstvenega in pedagoškega dela je prof. dr. Stane Granda opravljal še številne funkcije bodisi kot urednik bodisi kot član različnih svetov in organizacij. Med letoma 1974 in 1978 je bil urednik revije *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. Vse od leta 1981 do danes je bil član uredniškega odbora revije *Kronika*, vrsto let pa je bil tudi njen odgovorni urednik. Prav tako je bil sourednik pri projektih *Slovenske Enciklopedije* in *Slovenske kronike XIX. stoletja*. Pri obeh je bil avtor številnih gesel oziroma poglavij. V devetdesetih letih je bil član uredništva glasila Združenja veteranov vojne za Slovenijo *Veteran vojne za Slovenijo*.

Med letoma 1996 in 2000 je bil dr. Stane Granda predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije, nato pa je opravljal funkcijo predsednika znanstvene sekcije. Vse od ustanovitve Šole za slovenske študije Stanislava Škrabca na Politehniko v Novi Gorici 2003 je bil član njenega senata. Bil je član in nato med letoma 2004 in 2012 predsednik strokovnega sveta Narodnega muzeja Slovenije. Nekaj let je opravljal tudi delo svetnika Dolenjskega muzeja. Med letoma 2006 in 2008 je bil član znanstvenega sveta ZRC SAZU ter član Strateškega sveta Vlade Republike Slovenije za znanost, kulturo in izobraževanje. Med 2006 in 2010 je bil član Upravnega odbora Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

V istem obdobju je bil predsednik Programskega sveta RTV Slovenija. Od 2005 je član Komisije za učbenike, ki deluje v okviru Strokovnega sveta Republike Slovenije za splošno izobraževanje. Do leta 2017 je bil tudi predsednik omenjene komisije. Od 2011 je član glavnega odbora Zbora za republiko, od 2012 pa je član Združenja za vrednote osamosvojitve.

Leta 2014 se upokojil na ZRC SAZU, na Univerzi v Novi Gorici pa še vedno predava predmete Agrarna zgodovina, Izbrana poglavja v zgodovini vinogradništva in vinarstva ter Pravna zgodovina.

Leta 2015 je prejel priznanji zaslužni profesor Univerze v Novi Gorici ter zaslužni sodelavec ZRC SAZU. Konec lanskega leta je prejel od Slovenske škofovske konference odličje sv. Cirila in Metoda.

Ob njegovem jubileju mu čestitamo in želimo še mnogo veselja ob raziskovalnem delu.

Miha Seručnik

V spomin

Janko Pleterski (Maribor, 1. 2. 1923–Ljubljana, 8. 6. 2018)

O Janku Pleterskem in njegovem delu so ob njegovih obletnicah poglobljene študije napisali mnogi uveljavljeni kolegi in kolegice, med njimi Bogo Grafenauer,¹ Vida Deželak Barič,² Jurij Perovšek,³ Janko Prunk,⁴ Dušan Nečak⁵ in drugi. V tem spominskem zapisu lahko nakažem zgolj glavne značilnosti njegovega dolgoletnega in plodnega znanstvenega dela in siceršnjega angažiranja, saj je bil človek, ki je dobesedno živel v znanosti in za znanost in se je mrtvega počutil v tistem trenutku, ko ni mogel več ustvarjati, ko je bil njegov še popolnoma prisebni svetovljanski duh ujet v kletko pešajočega telesa, na koncu čisto gluho in slepo.

Janko Pleterski se je ukvarjal z mnogimi raziskovalnimi vprašanji, v ospredju so nacionalno vprašanje, odnos med razrednim in nacionalnim v habsburški monarhiji in še zlasti v obeh Jugoslavijah, druga svetovna vojna na Slovenskem, kulturni boj in slovenska državnost. Te in druge teme je znal tudi odlično povezovati v celoto.

Raziskovalno se je že z diplomsko nalogo *Politični profil koroškega časopisa Mir 1882–1920* posvetil Koroškim Slovincem. Naloga je bila objavljena leta 1956 v *Zgodovinskem časopisu*.⁶ Tej temi je posvetil še nekaj del, osrednja je doktorska disertacija *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična*

¹ Bogo Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, 1, str. 131–133.

² Vida Deželak-Barič, Janko Pleterski – osemdesetletnik. *Zbornik Janka Pleterskega*, Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2003, str. 13–30.

³ Jurij Perovšek, Janko Pleterski – devetdesetletnik. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, 2013, 2, str. 187–195. Gl. tudi: isti, Janko Pleterski – osemdesetletnik. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, 2003, 2, str. 187–195; isti, Janko Pleterski – sedemdesetletnik. *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, 1993, str. 225.

⁴ Janko Prunk, Janko Pleterski, sedemdesetletnik. *Delo* 34, 1993, 29, str. 2.

⁵ Dušan Nečak, Akademik Janko Pleterski – osemdesetletnik. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, str. 7–9.

⁶ Janko Pleterski, *Politični profil koroškega časopisa „Mir“ (1882 do 1920)*. *Zgodovinski časopis* 10/11, 1957, str. 183–216.

orientacija prebivalstva Slovenske Koroške 1848-1914, ki je bila objavljena leta 1965.⁷ Leta 1996 je v Celovcu izšla tudi v nemščini.⁸ Veliko se je ukvarjal tudi s koroškim plebiscitom (tri študije v zborniku Koroški plebiscit iz leta 1970, katerega sourednik je bil).⁹ Različne razprave o zgodovini koroških Slovencev je leta 2000 objavil v knjigi *Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976*.¹⁰ Tej temi se sicer ni odrekel do konca življenja, imel jo je za izhodišče vsega nadaljnega raziskovanja. Za Koroško v Jugoslaviji se je v povojnih letih boril tudi kot diplomat in tudi v zadnjem obdobju življenja podpiral prizadevanja za to, da bi Slovenija notificirala Avstrijsko državno pogodbo.

Ukvarjanje s koroškimi Slovenci je po sociološki metodi Frana Zwittra razširil na narodno politiko konec 19. in v začetku 20. stoletja ter jo v kasnejših delih povezal v celoten lok slovenske narodne usode do osamosvojitve: odmevna knjiga *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, ki je izšla leta 1971 (srbohrvaška izdaja 1976);¹¹ leta 1980 sinteza slovenske zgodovine od 1948 do 1918 v prestižni avstrijski *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*; ¹² leta 1981 študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju; ¹³ leta 1998 poglobljena in zajetna študija o prvaku slovenskega političnega katolicizma Ivanu Šušteršiču; ¹⁴ leta 2008 *Pravica in moč za samoodločbo*.¹⁵ Med knjigami, ki so posvečene zadnjemu obdobju habsburške monarhije, velja izpostaviti zbirko dokumentov in študij *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije*, 1982, ki je prva nazorno in konkretno pokazala razsežnosti avstrijske represije nad Slovenci, brez katere je težko razumeti obrat od avstrijskega jugoslovanstva k odločitvi za samostojno jugoslovansko državo.¹⁶

Politično najbolj odmevno je bilo njegovo raziskovanje jugoslovanskega federalizma, mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji in odnosa med razrednim in nacionalnim. Med več deli na to temo je seveda najbolj znana *Narodi, Jugoslavija,*

⁷ Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem : narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

⁸ Janko Pleterski, *Slowenisch oder deutsch?: Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914)*. Celovec: Drava, 1996.

⁹ Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn, ur., *Koroški plebiscit : razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

¹⁰ Janko Pleterski, *Avstrija in njeni Slovenci : 1945–1976*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2000.

¹¹ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971; isti, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*. Beograd: Nolit, 1976.

¹² Janko Pleterski, Die Slowenen, v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. 3: Die Völker des Reiches*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 801–838.

¹³ Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981.

¹⁴ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.

¹⁵ Janko Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: Med Metternichom in Badinterjem : študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.

¹⁶ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917 : poročili vojaške in vladne komisije*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1982.

revolucija iz leta 1985, ki je izšla v srbohrvaščini, slovenščini in makedonščini,¹⁷ s katero je posegel v samo jedro naraščajočih nacionalnih sporov in stopil na žulj »zgodovinskim prvoborcem srbskega nacionalizma v njegovih skrajnih mitoloških oblikah,«¹⁸ kot je to opredelil Bogo Grafenauer. Zanj je, v turbulentnem začetku kulturnih, intelektualnih in političnih polemik, ki so vodile v razpad Jugoslavije, leta 1986 dobil Ninovo nagrado (leta 1987 v Sloveniji tudi Kidričevo). Morda kot zadnje liberalno dejanje do tedaj prestižne jugoslovanske revije, ki je že tonila v Miloševićev medijski objem. Knjiga ga je, kot je nekoč potožil, »potisnila na politično dno.«¹⁹ Kritike srbskih zgodovinarjev, tudi najbolj znanega Branka Petranovića, ki je tedaj, tako kot vrsta drugih, že podlegal srbskemu nacionalizmu, je argumentirano zavrnil. Težko pa je bilo kaj storiti proti metodam, ki so se tedaj začele uveljavljati v jugoslovanskem medijskem prostoru in so žal vsakdanjost tudi v današnji Sloveniji: kuloarska opravljanja, širjenje laži in podtikanj z anonimnih naslovov (tedaj pisma bralcev z lažnimi imeni, mnogokrat napisana kar v uredništvih) in podobno. Danes ozadje teh napadov poznamo. V času prvega izida knjige je nastajal Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti, medijska, kulturniška in zgodovinarska vojna pa je služila pripravljanju terena za pravo vojno. Napor Pleterskega in redkih podobnih jugoslovanskih intelektualcev, da se na novo premisli jugoslovansko vprašanje in ohrani Jugoslavijo, so bili zaman.

Pleterski Jugoslavije ni dojemal zgolj teoretično. Zanj se je boril kot partizan in kot diplomat. V letih 1974–1976 jo je v treh etapah z nahrbtnikom, na katerem je pisalo »Ljubljana«, tudi prehodil.²⁰ Med študenti tedanje generacije je krožila šala, da profesor in glavni strokovnjak za jugoslovansko vprašanje hodi po Jugoslaviji, da bi sploh lahko razumel jugoslovansko vprašanje.²¹ No, v bistvu so imeli prav. Pleterski je vsekakor bil zgodovinar, ki je tisto, o čemer je pisal, hotel videti tudi na terenu.

Tema, ki ga je v zrelih letih osebno in politično najbolj težila in ji je posvetil kar nekaj del, pa tudi argumentiranih javnih polemik, je bil narodni razkol in medsebojni spopad med drugo svetovno vojno ter vloga škofa Rožmana in Katoliške cerkve v njem. Za razliko od številnih drugih je o tem premišljeval tako z osebno izkušnjo kot z globoko znanstveno analizo. Prvo celovitejše delo je bila Senca Ajdovskega gradca leta 1993.²² S tem problemom se je ukvarjal do konca življenja, v zadnjem obdobju ga je povezoval zlasti z vprašanjem suverenosti in državnosti. Pleterski izraza državljanska vojna ni sprejemal in je vedno znal tudi argumentirano pove-

¹⁷ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd: Komunist, 1985, 2. izd. 1988; isti, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, Državna založba Slovenije, 1986; isti, *Nacije, Jugoslavija, revolucijata*. Skopje: Komunist, 1988.

¹⁸ Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 133.

¹⁹ Več o širših implikacijah kritike v Janko Pleterski, *Knjiga pisem: razmišljanje o slovenski državnosti*. Ljubljana: Sophia, 2017, str. 189–192.

²⁰ Janko Pleterski, V 45 dneh peš po jugoslovanski diagonali. *Planinski vestnik* 77, 1976, 12, str. 586.

²¹ Trampuš, Jure, Janko Pleterski. *Mladina*, 2012, posebna številka – intervju, str. 34.

²² Janko Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbira v razklani Evropi*. Ljubljana: samozaložba, 1993.

dati, zakaj. Nikoli ni imel dvomov o razmerjih med obema taboroma in posledicah odločitve enih in drugih za slovensko državnost. »Za zdaj še suveren, a razdvojen, poševno stoječ stolp«, je imenoval slovensko državnost po letu 1991 večkrat, tudi v zadnjem intervjuju z Marto Verginello in Božom Repetom.²³ Kar je bila po njegovem mnenju posledica »zgodovinskega zanikanja druge izmed treh v našem narodnem bitju dogodenih samoodločb, torej tiste za svojo državnost v federativni novi Jugoslaviji leta 1943 (Kočevje, Jajce).«²⁴ Za prvo odločitev je štel odločitev za Jugoslavijo leta 1917 oz. 1918, za tretjo pa odločitev za samostojno Slovenijo leta 1990 oz. 1991. To zanikanje se je, kot je zapisal, opiralo »na poševno razlago, da se je pri nas namesto mednarodne druge svetovne vojne in protikupatorske rezistence v njenem sklopu, dogajala nekakšna domača, državljanska vojna. Torej vojna med tako imenovanim protipartizanskim taborom in partizani. Ta tabor je našo državo sicer prepustil osvajalcem, a boj naj bi bil vseeno slovensko državljanski. Domobranci so pa vztrajno razglašali, da oni za Hitlerja na prizadetih tleh pobijajo tam navzoče zločinske bandite, oziroma ,tolovaje‘.«²⁵

»Vsak naj svoje vzame nase, za to svoje naj ne obtožuje drugih, pa bomo imeli Slovenci upanje, da bomo kdaj res stopili v ,čisto in jasno prihodnost«, kakor si je želel Edvard Kocbek,«²⁶ je zapisal v *Pravici in moči* do samoodločbe leta 2008. Če do tega ne bo prišlo, bo Slovenija še naprej »država dveh domovin.«²⁷

Jasen je bil tudi glede revolucije, v kateri je videl obe komponenti: narodno in socialno. Revolucija je sestavina zgodovinskega toka, ta tok pa je nepovraten in ničesar, kar se je zgodilo, iz njega ni mogoče izključiti. Ne v medsebojni povezanosti in ne v posledicah. Zgodovina pač ni samopostrežna trgovina. Revolucije rastejo iz razmer, ustvarijo nove in prejšnje odrinejo v neponovljivo preteklost. Skoraj praviloma jih bremeni nasilje, ne le z odpravo starega, ampak tudi v zagatah in razočaranjih pri ustvarjanju novega. Imajo svoj konec in njihov smisel je v tem, da se lotevajo tlakovanja novih poti. Zato tudi revolucije na Slovenskem med drugo svetovno vojno ni mogoče izključiti, niti je zanikati, zavračati, obsojati. Revolucija seveda ni zakonita po obstoječem družbenem redu. »Dejansko pa je lahko upravičena po zgodovinskem toku, poteku, smeri rasti družbe, po neločljivosti te rasti od odnosov v njej« je leta 2012 zapisal v knjigi »Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?«²⁸

Janko Pleterski je bil zgodovinar, ki se je zavedal odgovornosti intelektualcev in je raziskovanje povezoval z družbenim angažiranjem. To kaže tudi njegova življenjska pot. Kmalu po maturi je bil zaradi odpornišтва več kot leto in pol v italijanskih zaporih in potem partizan, pa diplomat, novinar in šele nato raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja, ki je izšel iz Znanstvenega inštituta SNOS.²⁹ Vojna je spremenila njegovo življenjsko pot, saj bi sicer postal zdravnik, tako pa je

²³ Glej intervju v nadaljevanju.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 405, 514.

²⁷ Perovšek, Janko Pleterski – devetdesetletnik, str. 193.

²⁸ Prav tam, str. 192.

²⁹ Nečak, Akademik Janko Pleterski, str. 8.

diplomiral iz zgodovine. »Že v starosti Danteja ob začetku njegovega raziskovalnega pohoda v podzemlje,«³⁰ kot se je pošalil leta 1973 v oddaji Naši znanstveniki pred mikrofonom. Ta »svojevrsna pot v znanost«,³¹ če še enkrat navedem Grafenauerja, je bila za tiste čase posebnost, čeprav tudi sicer Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete nikoli ni bil slonokoščeni stolp znanosti, saj – če zaradi drugega ne, zaradi študentk in študentov – tudi ne more biti. Oddelek je imel izjemno močno vojno generacijo, v kateri so se personalizirala vsa tedanja družbena razmerja. Skozi Frana Zwittera (liberalec), Boga Grafenauerja (krščanski socialist) in Janka Pleterskega (komunist), pa še Metoda Mikuža (duhovnik, verski referent pri Glavnem štabu NOV in POS), se je po svoje odslikala celo tedanja sestava Osvobodilne fronte. Vsi so se tudi po vojni angažirali za uresničitev narodnih ciljev, večina predvsem pri vprašanju meja. Vsakega od njih je oblikovalo družinsko in socialno okolje.

Je bil pa Pleterski med njimi edini, ki se je po upokojitvi v osemdesetih letih tudi politično angažiral. Najprej kot član Kučanovega prenoviteljskega CK ZKS in Predsedstva CK ZKS (1986–1989); nato kot član republiškega predsedstva (1988–1990), zadolžen za znanost in kulturo.³² Seveda se tudi prej ni izoliral od družbenega dogajanja. Med drugim je bil dve desetletji (1954–1974) član uredništva Naših razgledov, tedaj elitnega intelektualnega časopisa za politična, gospodarska in kulturna vprašanja, objavljaj pa je tudi v Sodobnosti. Junija 1964 je v skupini štiriinšestdesetih sodelavcev te revije podpisal protestno izjavo zaradi ukinitve revije Perspektive, v kateri so obsodili policijske metode, preprečevanje svobode misli in tiska. To ni bila edina izjava tistega časa, je pa gotovo bila med odmevnejšimi.³³

Znotraj Kučanove reformistične ZKS je Pleterski odprl vrsto občutljivih razprav, političnih in strokovnih, in dal pobudo za nekaj projektov. Še nekaj let pred tem, leta 1983 je podprl potrebo po nastanku nacionalnega programa, ki jo je s svojim sicer vsebinsko protislovnim tekstom naslovljenim Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma,³⁴ sprožil tedanji starosta slovenskih komunistov France Klopčič. Tekst je v tedanjem vrhu ZKS in med partijskimi intelektualci naletel na mešane odzive in na koncu predlogu, ki je nastal štiri leta pred 57. številko Nove revije, niso upali slediti.³⁵ Pleterski je bil sicer prepričan, da mora biti morebitni program koncipiran kot »slovenska pot v Jugoslaviji« oziroma »z Jugoslavijo«. ³⁶ Kaj drugega si tedaj niti ni bilo mogoče predstavljati.

Njegov otrok je bila med drugim Slovenska novejša zgodovina, projekt, ki je konec osemdesetih let nastal v Sekciji marksističnega centra za vprašanja zgodovinskega, a je bil hitro prenesen na Inštitut za novejšo zgodovino, ki je edini imel za

³⁰ Naši znanstveniki pred mikrofonom: profesor dr. Janko Pleterski. *Naši razgledi* 22, 1973, 14, str. 363.

³¹ Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 131.

³² Nečak, Akademik Janko Pleterski, str. 8.

³³ Deželak-Barič, Akademik Janko Pleterski, str. 19.

³⁴ France Klopčič in Ciril Ribičič, Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma: teze o slovenski poti v prihodnost. *Borec* 44, 1992, str. 299–380.

³⁵ Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma: 10. julij 1984. *Borec* 44, 1992, str. 329.

³⁶ Prav tam.

to primerne kadre. Na seji CK ZKS 7. julija 1989 je v uvodni besedi branil avnojski koncept jugoslovanske federacije in menil, da se še ni izčrpal, saj bi to odprlo pot bodisi unitarni državi, bodisi razpadu države.³⁷ Še je verjel v možnost mirne razrešitve in bil prepričan, da lahko Srbi živijo v eni državi le, če se bo Jugoslavija preoblikovala v konfederacijo.³⁸ Kot zgodovinar in z osebno izkušnjo vojne je pač vedel, kako grozljiva je alternativa. Ki se je žal tudi zgodila.

Kot član Stanovnikovega predsedstva SRS je spisal besedilo o narodni pomiritvi oz. umiritvi, prvi politični tekst na to temo. Tudi z izrazom sprava se Pleterski namreč ni strinjal in ga je dal v narekovaj. Menil je, da to po nastanku države ni več le stvar naroda, pač pa državljanov, države in njenih institucij. »Izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi«, kot je imela naslov, je bila sprejeta drugega marca 1990.³⁹ Člani Predsedstva so z njo hoteli, kot so zapisali, storiti »prvi korak k pomiritvi, ki je tako zelo pomembna za slovenski narod in njegovo državo« ter tako prispevati »k nastajanju takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«. ⁴⁰ Izjava je imela nekaj učinka v cerkvenih krogih, teden dni za Predsedstvom je svojo izjavo o narodni spravi sprejela tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca. A Pleterski je s kasnejše distance razočarano ugotavljal, da izjava predsedstva ni imela nobenega učinka.

Osební udarec je doživel leta 1993, ko je skupina osamosvojiteljev v polivnilasti vrečki z napisom Bata vrnila državna odlikovanja, ker sta bila, tako kot prej oni, z Zlatim častnim znakom svobode Republike Slovenije odlikovana tudi Janko Pleterski in Ljubo Bavcon. Janez Janša ga je celo obtožil, da je zadrževal osamosvajanje Slovenije.⁴¹ Povod je bil, da je februarja 1987 javno kritiziral posamične prispevke v 57. številki Nove revije. Kritiziral jih je kot kritični intelektualci, ki je pred tem neprimerno bolj globoko od piscev preučil slovensko in jugoslovansko narodno vprašanje in to zato, ker kritizirani teksti niso upoštevali pravice vseh narodov Jugoslavije do samoodločbe, ki so jo Slovenci zahtevali zase. V podtonu je bil predvojni velikosrbski nacionalistični koncept Jugoslavije, ki je bil v tistem času tudi predmet skrivnih pogovorov slovenskih in srbskih razumnikov. Pleterski je tudi opozoril, da lahko Italija po osamosvojitvi Slovenije zasede rapalsko mejo, kar se na srečo ni zgodilo.⁴² A ne zaradi premisleka tistih, ki so ga napadali, pač pa po spletu mednarodnih in notranjeitalijanskih okoliščin. Polemika je pokazala, da tedanje nove politične elite razen vizije nacionalne države – če bo tako nanese, zgolj tudi v obliki malo razširjene Kranjske – niso imele nobenega resnega premisleka, kaj z državo sploh početi. »To, kar se je s slovensko državo, alias nacijo,

³⁷ Perovšek, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 225.

³⁸ Referat Mednacionalni odnosi in ZK Slovenije, prebran na seji CK ZKS 7. 7. 1989. Izvirnik hrani Janko Pleterski.

³⁹ Izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi. Delo 6. 3. 1990, str. 1–2.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Pleterski, *Knjiga pisem*, str. 133.

⁴² Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. Razprava o 57. številki Nove revije. Delo: Književni list 5. 3. 1987.

pri nas po osamosvojitvi politično uveljavilo, je res brez nujne samozavesti,⁴³ je Pleterski bridko zaključil ne tako davno nazaj.

»Zgodovina, tako kot narava, ne dela preskokov«⁴⁴ je bil eden od njegovih večkrat citiranih rekov. Mislil je na to, da je osamosvojitve Slovenije rezultat programa Zedinjene Slovenije leta 1848 in boja zanj, odhoda iz dvojne monarhije, samouprave Slovencev v kratkotrajni Državi Slovencev Hrvatov in Srbov in nacionalne krepitve v sicer unitarni Kraljevini Jugoslaviji, upora leta 1941, republiške državnosti v letih 1945-1991. Slovenska samostojnost pač ne zahteva novih mitov o »tisočletnem boju« za samostojno državo, le prepoznavanje resničnih mejnikov in njihovo postavitev v zgodovinski okvir, je menil.⁴⁵

S Knjigo pisem,⁴⁶ objavljeno pred le nekaj meseci (z letnico 2017) pri založbi Sophia, je še zadnjič razmišljal o slovenski državnosti. Gre za nadaljevanje knjige Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini: pismo iz mojega mlina starejših občanov⁴⁷ iz leta 2011, ki jo je tedaj podnaslovil po vzoru kratke proze Alphonsa Daudeta, smiselno pa po istem vzorcu nadaljeval v Knjigi pisem. Šlo je za intelektualni testament, kakršnega zmore le malokdo. Matjaž Kmecl je knjigo označil za »melanholijo prvega ešalona«,⁴⁸ ki mu je Pleterski pripadal. Rodu, ki se je »v najbolj zagatnem trenutku slovenskega obstajanja uprl obglavljanju Slovencev kot naroda, poniževanju in vlogi menjalnega drobiža, ki so mu jo namenili ‚veliki‘; vse do danes je ostal zvest takemu ponosnemu uporništvu.«⁴⁹

V Pravici in moči do samoodločbe je Pleterski leta 2008 zapisal, da je bil, odkar se je zavedal, da živi v svetu, na strani revolucije. »Še ko sem se v krčevinski šoli učil pisati, škripaje po skrilni tablici z ošiljenim kamenčkom, sem si želel, da v oguljenih klopeh med sošolci ne bi bilo takšnih s strganimi komolci na prekratkih rokavih, bleščečih od brisanja smrkavih nosov, in da med deklicami ne bi bilo podobnih, ki jim po dolgih svetlih kitah gomazijo uši. Da ne bi nikomur gledala lakota iz oči, da bi vsi imeli tudi svoj košček masla na kruhu, kot ga imam jaz.«⁵⁰

V enem zadnjih intervjujev je dodal: »Nekoč, ko sem bil mlad, sem morda bil revolucionar, sedaj sem star in vse življenje ne moreš biti revolucionar. Si pa lahko ves čas na strani svoje revolucije.«⁵¹

To je dokazal tudi s svojim zadnjim angažmajem, z odmevno zahtevo po pravici do evtanazije, čeprav je vedel, da je sam ne bo dočakal. In se s tem še poslednjič izpostavil v dobro prihodnjih generacij.

⁴³ Božo Repe, Janko Pleterski (1923–2018). *Mladina* št. 24, 25. 6. 2018.

⁴⁴ Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 133.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Pleterski, *Knjiga pisem*.

⁴⁷ Janko Pleterski, *Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini? (Pismo iz mojega mlina starejših občanov, 24. julija 2011)*. Ljubljana: Zveza združen borcev za vrednote NOB Slovenije, Svobodna misel, 2012.

⁴⁸ Matjaž Kmecl, Melanholija prvega ešalona: spremna beseda v: Pleterski *Knjiga pisem*, str. 232.

⁴⁹ Prav tam, str. 231.

⁵⁰ Perovšek, Janko Pleterski – devetdesetletnik, str. 192.

⁵¹ Trampuš, Janko Pleterski – intervju, str. 29.

Sem le eden od zgodovinarjev različnih generacij, s katerimi je imel Janko Pleterski do konca življenja tudi osebne stike. Janko ni bil moj profesor, pri njem sem, dokler je bil na fakulteti še aktiven, ujel le izpit Jugoslovansko vprašanje do leta 1918. Je pa bil zgodovinar, ki je poleg mojega pravega mentorja, Dušana Nečaka, s svojim delom in značajem name najbolj vplival. Nekaj let je bil, v času, ko sem se raziskovalno oblikoval, kot predsednik sekcije Marksističnega centra CK ZKS za vprašanja zgodovinopisja tudi moj predpostavljeni. Funkcija ni bila profesionalna, zato ni imel svoje pisarne, jaz pa sem jo delil z drugimi. Zato sem običajno enkrat na teden hodil k njemu na dom, na tedanjo Kidričevo, sedanjo Štefanovo ulico. Žena Majdka nama je skuhala kavo in prinesla svoje piškote, potem pa naju pustila sama. Kadar se je zaradi pisanja umaknil v izolacijo, v vikend v Strahomeru, sem ga klical na določen dan in ob določeni uri.

Od Janka sem se naučil pisati občutljiva besedila, analizirati in izražati svoje poglede ostro, a jasno, kultivirano in z argumenti. Stati za svojimi stališči, čeprav niso všečna. In sprejemati posledice za to. Prebrati med vrsticami, kar so avtorji (in še posebej politiki) povedali nezavedno. Pleterski, npr., ni bral le slovenskih besedil znanstvenih tekstov, pač pa tudi njihove povzetke v tujih jezikih. Prav tu mi je večkrat nazorno pokazal, kaj hoče pisec povedati za domačo in kaj za tujo javnost. Ni poznal velikih in malih tekstov. Ni se, npr., kot običajno počnemo, izogibal pisanju ocen knjig. A so bile te v resnici vsebinske študije z mnogimi dodatnimi informacijami in analizami. Bil je erudit z diplomatsko šolo, brez težav je predaval in razpravljaval v nekaj jezikih, po potrebi preskakoval iz enega v drugega. Bil sem z njim, ko se je na nekem posvetu s simultanim prevajanjem v več jezikov pogovarjal z eno od prevajalk in jo vprašal, kateri jezik bo prevajala. Povedala je – pozabil sem že katerega, mislim, da je bila italijanščina – a dodala, da se zanj ni prijavil še nihče. »No, se pa jaz, da ne boste brez dela, ji je odvrnil.« A je tudi tu ostal skromen. Nekoč mi je pripovedoval anekdoto, kako je kmalu po vojni na Dunaju v isti sobi prespal z ruskimi diplomati. V ruščini so se pogovarjali celo noč in si izmenjevali vojne izkušnje. Zjutraj pa mu je eden od Rusov rekel: »Janko, nisem vedel, da je jugoslovaniščina tako lahka. Vse sem te razumel.«

Pleterski se polemikam ni izogibal, bil je oster, a dostojen, premišljen in argumentiran. Profesor Janko Jarc je v času, ko se je šele uveljavljal dejal: »Če poznam Pleterskega? Na tisto, kar on napiše, lahko vzameš le še strup!«

S Pleterskim sva sodelovala tudi pri pripravi Zgodovine ZKJ, zadnjem projektu, kjer so se jugoslovanski zgodovinarji sploh še družili in je izšla leta 1985 oz. v slovenskem prevodu 1986. Zanj je napisal uvodno sintezo socialne in politične zgodovine jugoslovanskih narodov.⁵² Obsežno geslo Zgodovina Jugoslavije do leta 1941 je napisal tudi za šesto knjigo Enciklopedije Jugoslavije, tudi ta je v srbohrvaščini izšla tik pred razpadom države.⁵³ Knjiga o zgodovini ZKJ je danes pozabljena in tudi sicer napisana tako »uravnoteženo«, in oprano, da je današnjemu bralcu praktično nerazumljiva (vsaka republika je imela za posamične teme enak

⁵² Deželak-Barič, Akademik Janko Pleterski, str. 27.

⁵³ Prav tam, str. 27, 28.

obseg, ne glede na to, ali je npr. tam sploh bilo kakšno delavsko gibanje). A poglavje Pleterskega gotovo odstopa in ga je vredno prebrati tudi danes.

Šele ta izkušnja – v kateri sem doživel tudi diplomatske sposobnosti Pleterskega, a hkrati njegovo načelnost – mi je odprla pogled na razsežnost in kompleksnost jugoslovanskega vprašanja, s katerim se je tedaj v valu nacionalnega navdušenja le redko kdo še strokovno ukvarjal. Kot da so zadeve samoumevne in se bodo razrešile same po sebi.

Janko je, vse dokler je lahko bral, skrbno spremljal zgodovinopisno sceno. Ves čas je bral tudi moje članke in knjige, spremljal javne nastope, mi dajal kritične pripombe, pri izdajah v tujih jezikih, ki sem mu jih pošiljal, celo opozarjal na ustreznost ali neustreznost posameznih izrazov. Bil je vesel vsakega mojega javnega angažmaja, saj je bil prepričan, da je to dolžnost kritičnih intelektualcev. Zato je bil pogosto razočaran nad mlačnostjo stroke ob politični zlorabi zgodovine ali celo ob sodelovanju posameznih zgodovinarjev pri tem. Na vsak – ne samo moj – obisk v Domu starejših občanov v Fužinah se je skrbno pripravil, si koncipiral teme o katerih je želel govoriti ali pripravil odgovore, če si ga prosil za nasvet. Zadnji tak večji vsebinski pogovor smo imeli pred dvema letoma, ko sva mu s kolegom Petrom Vodopivcem pripeljala na obisk staro znanko, srbsko zgodovinarico Latinko Perović. Čeprav že močno naglušen in skoraj povsem slep, je v pogovoru vidno užival.

Zadnje atome moči je porabil za Knjigo pisem. Zadnji mail, ki sem ga Jan-ku pisal, je bila iskrena pohvala za knjigo, a nanj ni mogel več odgovoriti. Dva meseca pred tem, januarja letos, je kljub težavam in dvomom, če je še sposoben, poslal pisni intervju, ki sva ga z njim opravila s kolegico Marto Verginello. Do zadnjega ga je dopolnjeval in se (samo)spraševal, ali je še zmožen odgovoriti na svoji intelektualni ravni.

Bil je, brez dvoma, kot se boste lahko prepričali v nadaljevanju.

Božo Repe

Intervju z Jankom Pleterskim (Marta Verginella, Božo Repe)*

Kako se spominjate svojega otroštva?

Moj prvi spomin je, da smo z mamo in sestro bili pri mamini sestri v Jasini, tam v povirju Tise v češkoslovaški Podkarpatski Rusiji, danes Ukrajini. Tam je teta živela s hčerko in možem, ravnateljem obrtne šole. Ta je bil mojster oblikovanja lutk in mi je obljubil izdelati lutkovno gledališče. Res mi je desetletje pozneje podaril v Pragi kupljeno kompletno gledališče s kulisami in množico v češčini natisnjenih igric po vzorcih zgodb iz svetovne literature. Mnogočesa sem se naučil in prirejal s prijatelji na ljubljanskem Mirju kar imenitne lutkovne predstave. Navadil sem se brati češko, saj me v češko šolo v Mariboru niso poslali, čeprav je bila mama Čehinja. Govoriti pa sem znal, a ne od mame, ampak iz štirih mesecev bivanja v češki koloniji v Crikvenici. Tam sem, petletnik, celo pozabil, kako se govori po slovensko, čeprav sem se trudil, da ne bi. Tega napora se dobro spominjam. Spet sem se znašel šele med otroki pri igri v mariborskem parku. Mama je z nami govorila slovensko in mi odgovarjala: Tukaj živimo, važno je, da ste Slovani.

V kakšnem okolju ste odrasčali?

V Ljubljani v še bolj mestnem kot v Mariboru. V ljubljanski vadnici množica sošolcev iz uglednih trgovskih, uradniških, učiteljskih, celo premožnih podjetniških rodbin. Za nekatere sem bil »mariborska baraba«. Vadniškega učitelja, ki me je preskusno vprašal, kako bi sklanjal svoj priimek, sem osvojil, ko sem jo brez pomisleka kar odbrenkal. Čeprav prvič v življenju kaj takega vprašan, sem se spomnil na ime zame edinstvenega kopališča, kjer sem se naučil plavati in ga dobro poznam: Mariborski otok vendar! Ime na »ski«! Pa je šlo. Že pri roditelju so se učitelju oči zasvetile ...

* Intervju je nastal v okviru projekta Slovenska egozgodovina, ki ga na Oddelku za zgodovino FF vodi prof. dr. Marta Verginella. Intervju je bil opravljen v pisni obliki septembra 2017. 11. 1. 2018 je Janko Pleterski oddal precizirano verzijo, kot jo je označil sam. V intervjuju so bile odpravljene tipkovne napake. Opravljena redakcija ne posega v vsebino. Kot je razvidno iz zapisa, je intervjuvanec na nekatera vprašanja odgovarjal zborno.

Kakšen je bil vaš odnos z očetom?

Očeta, trgovskega potnika v Mariboru, sem videval bolj malo. V Ljubljani, ki je po 1933 bila njegov rajon, in ni več potoval, tudi bolj malo. Nisva se navadila na pogovore. Podpiral me je pri šolanju, soglašal je z mojim namenom, da bom zdravnik, obljubljal mi je, da mi omogoči študij na kakšni imenitni univerzi, celo angleški po potrebi. Omogočil mi je zasebno učenje italijanščine, dva meseca bivanja v lepi Firenzi, ki sem jo doživel brez vsakega načrta. Kakor se je on sam prebiral v življenju po izključitvi 1899 iz komaj začetega prvega letnika ptujske gimnazije. Povedal mi je, da ga je to doletelo, ker je na neka vrata v poslopju napisal »Živeli Slovenci, poginejo naj Nemci«. Poslej se je prebiral kot vajenec pri različnih trgovcih, daleč od politike. A ponosen je hranil fotografijo iz pomočniških let, ko je bil v Sokolu Celje. Samostojen trgovec ni bil nikoli niti politično dejaven. Pa vendar so mu kulturniki po koncu vojne 1918 zaupali, da odnese v Aspang zalogo hrane pisatelju Josipu Stritarju, ki je tam bival zunaj sestradanega Dunaja.

Kakšno je bilo življenje v Mariboru v tridesetih letih?

Ne vem, ker sem bil tedaj pač že v Ljubljani. Ohranil pa sem stik z Mariborom, ker sem se udeleževal taborov mariborskih gozdovnikov, največkrat v Martuljku. To so bili najlepši časi.

Ste prišli v stik s primorskimi begunci v Mariboru?

Skoraj nič. Pri nas je sicer stanovala majhna železničarska družina s Primorske, a svoje begunske usode sploh ni omenjala. Oče skrajno preprost železničarski premikač, sin težek epileptik. Omenjali so le, da je blizu njihovega kraja velika jama, iz katere priteče cela reka. Obiskala jih je sorodnica, ki je bila docela vdana italijanskemu režimu in je svojega sina svojih let imenovala Benito. Z njim sem se sprl, ker se je takrat dogodilo trčenje italijanske in naše ladje, jaz pa sem menil, da bi se italijanska morala potopiti. Benitova mama me je strogo oštela. V krčevinski šoli pa sem gledal prizor ustrelitve slovenskih rodoljubov, pač bazoviških žrtev.

Kakšni so bili odnosi med dijaki in profesorji na ljubljanski gimnaziji? Zakaj in kdaj ste preselili v Ljubljano?

Se katerega profesorja še posebej spominjate? Zakaj?

Kdo so bili vaši najožji prijatelji in prijateljice?

Na realni gimnaziji na Vegovi ulici je bil ravnatelj matematik Mašera, znan Primorec. Zelo spoštovan. A z njim skoraj nobenih izkušenj. Zanj smo rekli, Mašera mašira in cveke pobira. Sploh sem iz realne gimnazije odnesel kaj malo znanja zgodovine in le malo specifičnega zanimanja zanjo. Bolj so me privlačila naravoslovna znanja, tudi kemija in fizika. Razrednik v prvi C je bil Viktor Petkovšek, znan botanik. Priljubil se mi je fizik Pepe Švajger, doma iz Velikih Lašč, ki nas je prizadevno poučeval z izvajanjem mnogih poskusov v zelo opremljenem fizikalnem kabinetu in ki je po vsaki dokazani resnici rad prav očetovsko dostavljal spodbudo, »de boš vedu, butelj!« Radi smo bili njegovi butlji. Najbolj so me privlačili jeziki – slovenski, francoski, nemški, celo latinski. Imeli smo impozantne

profesorje, nekatere pozneje znane univerzitetne, na primer Ocvirka, Grada. Za Sneguljčka pa smo krstili živahnega malega Uroša Kraigherja, po vojni urednika znamenite serije Kondor. Ta me je poučil, kakšen je izvirni naglas mojega priimka. In to na primeru besede klošter. Pač ne boš rekel, da je kdo klošteeerski! Resnično, a zame žal prepozno, prijazni Sneguljček! Danes pa zveni neverjetno, ko spominu dodajam, da sošolk sploh nismo imeli. V prvi C nas je bilo 60, od teh nas je do osme C ostalo 28. Zaradi vojne so nam odpustili maturo. Po okupaciji enako tudi Italijani, a vsilili so nam dvojezična spričevala namesto izvirnih, slovenskih. Med sošolci je najbolj znan postal Bojan Štih. Pozneje sva skupaj študirala zgodovino ter se dolga leta družila tudi v uredništvu Naših razgledov. Med v vojni padlimi pomnim dva partizana, enega domobranca in eno žrtev zavezniškega bombardiranja železniškega viadukta v Borovnici.

Zakaj so vas Italijani aretirali?

Zaradi sodelovanja v Osvobodilni fronti slovenskega naroda. Nedavno sem od profesorja Egon Pelikana izvedel, da je moje ime zasledil zapisano v register antifašistov Italije. Po takšnih dokumentih o Italiji in iz Italije smo pač okcidentalci tudi Slovenci.

Kakšna je bila izkušnja v ljubljanskem zaporu?

Kako ste doživeli preživeli obdobje v Alessandriji?

Sodni zapor v Ljubljani so zajeli veliko množico zelo različnih ljudi v preiskavah novih okupatorskih oblasti, nekaj malega pa tudi kaznjencev še iz napadene države. Spomnim se prosulega Haceta. Presunila me je njegova skrajna bledica. Pa množica zanimivih oseb iz odpora, kajpada. A trčil sem tudi na meni nenavadnega Rudolfa Smersuja, menda že takrat šefa skrivne katoliške vojaške formacije, Slovenske legije. Zmedeni Italijani so ga zaprli pomotoma. Precej se je pogovarjal z menoj in me tehtal. Konec novembra 1943 pa je Rdečemu križu dopustil mojo vrnitev iz alessandrijskega sodnega zapora domov. To mi je čez čas povedal oče, ki tega sprva ni izvedel.

S kom ste delili kaznilniško izkušnjo? Kakšno je bilo vodstvo v kaznilnici?

Kako je potekal vsakdan? S kom ste si dopisovali?

Kaznilnica je bila stoletna ustanova z utečenim redom, ne morilsko taborišče. Nas, politične Slave niso silili k delu, so nas pa držali ločeno od Črnogorcev. Pazniki so po svoje stalno trgovali z nami. Zasegali nam skrivaj kupljena drva in drugo nelegalno robo in sredstva, nato pa nam zopet skrivaj vse prodajali nazaj. Skoraj vsi smo se združili v kolektiv za skupno porabo dovoljenega denarja za življenjske potrebe posameznikov. Paketi od doma so tvorili skupno podporo h kaznilniški prehrani. Ta je bila zelo pičla. Enkrat na dan. Zelenjavna juha, zakuhana s peščico pašte ali riža, vse redkejša. Kruha pa celo 300 g na dan. Ob nedeljah košček kuhane govedine in tri majhne kuhane krompirje v oblicah. Lahko smo kupovali, različno in neredno: malo ribic ali sira, čebulo, sadja.

Kaj ste si takrat mislili o Mussolinijevi Italiji?

Smeli smo brati vatikanski *Osservatore romano*, Športno gazeto, ki je vsebovala uradna vojna poročila, in popularni *Corriere della domenica*. Vojak Rus nam je vsak teden podajal analitična poročila. Ob padcu Mussolinijeve vlade pa smo ostali brez paketov od doma. Enkrat jih je potem prinesel od Rdečega križa moj oče.

Kako je potekala pot nazaj domov?

Najprej kar počez, bliže domu pa čez belogardistične in nemške lovilne zasede.

Po vojni ste bili v diplomaciji. Kako to, da ste se odločili za zgodovino?

Najprej sem upal na demobilizacijo. Te pa v OZNi, kamor so me poklicali pred koncem vojne, ni bilo. Odrešili so me stari skojevski znanci. Vodstvo mladine me je določilo za diplomatsko šolo v Beogradu. Avstrijsko vprašanje je potem postalo moj referat v zunanjem ministrstvu. Z diplomatskim izvedencem profesorjem Zwittrom sem spoznaval pomen zgodovine. V zunanjem ministrstvu so se v burnih časih po informbiroju lotili preverjanja svojih kadrov. V istem času je Vlado Velebit ustavil moj odhod za odpravnika poslov na Finsko, češ da naj počakam, da bo prej končano avstrijsko vprašanje. A kdaj bo to? Takrat sem pomagal le pripraviti arhiv izvedenskega inštituta za mednarodna vprašanja, da bi ga skrili na varno pred morebitno stalinsko intervencijo, pri čemer pa sem za prenos v Ljubljano izločil elaborate, ki so zadevali mejno vprašanje z Avstrijo. Odločil sem se za vrnitev v Ljubljano, v kompetenco slovenske politike. Pri tem mi je odločilno pomagal Franček Hočevar, politični predstavnik Jugoslavije na Dunaju, ki sem pri njem bil leto poprej na praksi. Tako sem prišel za novinarja na Radio Ljubljana. V letu 1954 sem pa sklenil, da presedlam na bolj tradicionalni Inštitut za narodnostna vprašanja in da se za to usposobim s pospešenim študijem zgodovine. Diplomiral sem kot izredni študent konec 1957, star že skoraj 35 let. Dušan Kermavner mi je takrat rekel: diploma ni nič posebnega, a da si jo spraviš skupaj pri tej starosti, pa je. Za diplomsko delo o koroškem časopisu Mir sem prejel Prešernovo nagrado za študente.

Veliko vaših raziskav zadeva nacionalno vprašanje tako med prvo svetovno vojno in po njej kot med drugo. Od kod to zanimanje?

Nekaj je tu osebne izkušnje in zanimanja. Morda pa največ iz družjenja s profesorjem Zwittrom. Še v Beogradu mi je dejal: »*V nobeni okupirani vzhodnoevropski deželi ni bilo samostojnega revolucionarnega obrata, samo v mnogonacionalni Jugoslaviji. Družbeni movens je tu bilo nacionalno vprašanje. A kaj in kako je to bilo? Ne gre mi za teorijo, ampak za izkušnjo v zgodovini.*«

Za vaše delo je značilna izjemna temeljitost, ne samo pri delu z viri, ampak tudi poglobljeni premisleki o delih drugih. Poleg tega pa obvladovanje kar nekaj tujih jezikov, kar omogoča širok pogled in pravzaprav v zgodovinopisju postaja redkost, saj se vse vedno bolj reducira na angleški jezik.

Sam glede moje natančnosti me morem odgovoriti. Mika me navesti besede novomeške legende profesorja Janka Jarca, s katerim se tedaj še nisva seznanila,

a jih je izrekel ob najinem obisku, skupaj z Bogdanom Osolnikom pri njem doma na Grmu: »Če poznam Pleterskega? Na tisto, kar on piše, lahko vzameš strup!«

Težavo zaradi krčenja znanja jezikov na angleščino porazno občutim, ko zaman pozivam kolege, naj preučijo objavljene dokumente o zunanji politiki Svetega sedeža v drugi svetovni vojni. Serija je pač urejena v francoskem jeziku. Kaj bi se zgodilo zgodovinarjem, če bi se papež spet preselil k Francozom ali pa preskočil kar na Kitajsko?

Tudi zato so vam nasprotniki v razpravah težko argumentirano odgovarjali. Od kod ta temeljitost? Iz študija, značajskih lastnosti, življenjskih izkušenj ali česa drugega?

Ne bi znal odgovoriti. Sicer pa to samoumevno mora spadati k metodi stroke.

Kako danes gledate na jugoslovansko zgodovinopisje, zlasti v luči razpada države in tudi vaših polemik z Brankom Petranovićem zaradi knjige *Narodi, Jugoslavija, revolucija*?

Polemik niti ni bilo. Na uničujočo izjavo profesorja Petranovića, ki o njej sploh nisem bil natančneje obveščen, nisem reagiral. Saj me je prav on 1974 na našem posvetu o Sloveniji spodbudil, naj napišem knjigo. Opazil je tedaj, da argumentiram na podlagi silne, a malo res brane serije dokumentov NOR Jugoslavije, ki jih je zbiral s pomočjo vseh republik in pokrajin vojnogodovinski inštitut v Beogradu. Pozneje sem spoznal šefa, generala Trga Fabjana. Moja knjiga je izšla osem let pozneje in Petranovićevo uničujoča kritična izjava je bila pravzaprav kritika rezultatov dela armijskega inštituta, ki je bil pač jugoslovanski in ne samo srbski oziroma velikosrbski. Prav zaradi tega je bil Petranović presenečen in zdaj nad mano ogorčen. Tistih več kot 120 knjig o NOR Jugoslavije bo treba zares prebrati in analizirati. V oddelku za zgodovino Filozofske fakultete jih najbrž še hranijo in v njih skoraj gotovo še tiče listki pri dokumentih, ki sem jih bral.

Kot član predsedstva SR Slovenije ste vstopili tudi neposredno v politiko. Kaj je bil motiv?

Do svoje upokojitve 1982 nisem nikoli bil kak politični funkcionar, politično aktiven sem bil le kot član stranke v okviru delovne organizacije Filozofske fakultete v Ljubljani. Tista knjiga me je pa z NIN-ovo nagrado potisnila na politična tla, čeprav je govorila o dogajanju na jugoslovanskih tleh v 18. stoletju pa potem do konca druge svetovne vojne. Že štiri leta upokojenec sem se čutil svobodnega in po izkušnjah zmožnega za delo v politiki, zato sem 1986 sprejel predlog Andreja Marinca, da postanem član CK ZKS, katerega predsedstvo je tedaj prevzel Milan Kučan. Ko sem že naslednje leto doživel, da Nova revija zavrača legitimnost kočevske samoodločbe slovenskega naroda, uveljavljeno v jajških sklepih Avnoja in da hoče France Bučar s somišljeniki demokratično slovensko državo postaviti na podlagi pogodbe z velikosrbstvom, kot nekakšen k suverenosti od velikodržavnih centralistov k osamosvojitvi le pripuščen poševno zgrajen stolp, namesto že samostojno zrasle suverene slovenske države, sem sprejel 1988 tudi predlog

Bogomirja Gorjana, predsednika zveze borcev NOB, naj postanem kandidat za člana Predsedstva Socialistične republike Slovenije.

Ena odmevnejših zadev, ki ste jih kot član predsedstva storili, je koncipiranje izjave o narodni pomiritvi. Kako danes gledate na t. i. narodno spravo?

Tista izjava Predsedstva SRS je bila bob ob steno.

Postavljeni poševni stolp se namreč z zgodovinskim zanikanjem druge izmed treh v našem narodnem bitju dogodbenih samoodločb – torej tiste za svojo državnost v federativni novi Jugoslaviji leta 1943 (Kočevje, Jajce) – opira na poševno razlago, da se je pri nas namesto mednarodne druge svetovne vojne in protikupatorske rezistence v njenem sklopu, dogajala nekakšna domača, državljanska vojna. Torej vojna med tako imenovanim protipartizanskim taborom in partizani. Ta tabor je našo državo sicer prepustil osvajalcem, a boj naj bi bil vseeno slovensko državljanski. Domobranci so pa vztrajno razglašali, da oni za Hitlerja na prizadetih tleh pobijajo tam navzoče zločinske bandite oziroma »tolovaje«.

To, kar se je s slovensko državo, alias nacijo, pri nas po osamosvojitvi politično uveljavilo, je res nekakšen za zdaj še suveren, a razdvojen, poševno stoječ stolp brez nujne samozavesti.

Kako iz svoje življenjske izkušnje gledate na odnos med politiko in zgodovinskim?

Oboje je neogibna potreba, a odnos med obema je problematičen. Prinaša dobro in slabo. Toda prav v takšnem odnosu nastaja in se dogodi tisto, čemur pravimo zgodovina. Zgodovina sama po sebi mora biti pojmovana kot nekaj samostojnega v naravi življenja in čemur ne moremo ukazovati. Zgodovina je nekaj, kar skušamo razumeti, ga sprejeti in živeti.

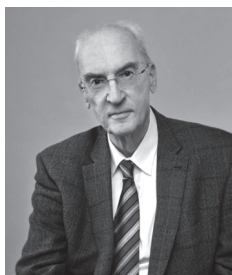
Kaj štejete za svoje najpomembnejše delo?

Svojo doktorsko disertacijo. Vse moje nadaljnje delo je izrastlo iz nje, tematsko, prostorsko in tudi časovno raziskovalno, obenem z mislijo, obrnjeno v bodočnost. Z vrha Socialistične zveze Slovenije, ki je tedaj usmerjala Inštitut za narodnostna vprašanja, tudi z denarjem za tri mesece mojega dela v Avstriji na disertaciji, so me spraševali, zakaj hočem začeti kar z 18. stoletjem, zakaj ne bliže današnjemu času, vsaj s temo plebiscita, bliže današnjim problemom. Če bi danes bil na tem, da se odločim, bi segel nazaj še dlje, vsaj še do 1515. Do slovenske kmečke vojne. Ta je od sosedov pač vselej imenovana vindiška, a stoji kot začetek slovenske zgodovine. In segel bi s tem tudi do 1550, do prve slovenske knjige. Morda bi posebej opozarjal, da se je protireformacija na Slovenskem uveljavila predvsem z državno avtoriteto vladarjev iz nemške dinastije Habsburg, ki je tudi s Koroške izgnala tisto z družbeno strukturo te dežele že uspešno zraščeno slovensko reformacijo. O tem ni odločala prenova tamkajšnje katoliške cerkve, ki je sledila. Menim, da je disertacija tudi sicer pripomogla k samozavesti slovenske skupnosti v deželi, kjer so iz nje oblastniško odštevali jezikovno po slovensko oziroma po slovenje govoreče »Vindiše«. Malce se mi zdi, da je moje delo pripomoglo k no-

vemu razumevanju narodnopolitičnih delitev v deželi. Še posebej k razumevanju dostikrat usodne vloge tamkajšnje socialne demokracije za Slovence. Izkušnja disertacije tiči pravzaprav v vsaki moji knjigi. Letos sem se razveselil refleksa moje disertacije v delu angleškega zgodovinarja Roberta Knighta o obnovljeni Avstriji in koroškem vprašanju. Osebnostno pa sem z disertacijo pridobil naslov častnega doktorja univerze v Celovcu in ob tem zagotovilo čudovitega avstrijskega demokrata, žal že pokojnega profesorja zgodovine Karla Stuhlpfarerja, da ne morem več reči za avstrijske sosedo, da preprosto ne berejo, kar je napisanega v slovenskem jeziku (*slovenica non leguntur*).

Ali naj na koncu še pristavim, da bi to isto želel tudi branju slovenskih del med Slovenci samimi na Slovenskem.

Primožu Simonitiju v slovo (Golnik, 28. 12. 1936–Ljubljana, 18. 7. 2018)*

Duhovnemu svetu latinista, ki sta mu bili blizu tako antična kot srednjeveška latinska literatura in seveda nič manj humanizem, bi pristojalo slovo v obliki *oratio funebris*. V obliki antične literarne vrste torej, ki so jo humanisti posvojili in jo je prof. Simoniti pri nas tematiziral z nagrobnim govorom Johanna Rota za Ulrikom Celjskim, ki ga je odkril v enem od rokopisov kremsmünstrskega samostana. A za govor, s katerim bi se od dragega kolega Primoža Simonitija lahko poslovil po antični šegi in se pri tej osebni hvalnici ravnal po topični shemi, kakor jo je poznala poznoantična retorična teorija, nimam niti znanja niti sposobnosti.

Moje omejitve me tako silijo, da spregovorim na tem mestu nekaj besed o profesorju in akademiku Simonitiju zgolj z zornega kota zgodovinarja. Da se osredotočim na njegov pomen za poznavanje slovenske preteklosti in da ga s tistim delom njegovega opusa, ki ni bil posvečen literaturi, ampak zgodovini, umestim tudi v slovensko zgodovino. Kajti Primož je vsekakor bil tudi zgodovinar, čeprav se je v avtobiografskem zapisu kot član Slovenske akademije znanosti in umetnosti opredelil zgolj kot klasični filolog in prevajalec.

Prvo Simonitijevo delo, na katero pomislimo v zgodovinskem kontekstu, je njegov Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja. Gre za nemara njegovo najpomembnejšo zapuščino. Knjiga je kulturnozgodovinska študija v najboljšem pomenu besede, v kateri nam je Simoniti razgrnil povsem novo plat slovenske preteklosti. Namesto trpečih kmetov in brezobzirnih fevdalcev, ki so dolgo časa opredeljevali slovenski zgodovinski narativ z vsemi svojimi črno-belimi poenostavitvami, so pred nas stopili izobraženi Kranjci, Štajerci in drugi prebivalci slovenskega prostora na prehodu iz srednjega v novi vek. Možno, ki so si odlično izobrazbo pridobili na severnoitalijanskih in južnonemških univerzah,

* Besedilo je bilo v nekoliko skrajšani obliki prebrano na žalni seji za akad. prof. dr. Primožem Simonitijem na Oddelku za klasično filologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 12. 9. 2018.

zlasti dunajski. Ki so bili na tekočem s takratnimi evropskimi idejnimi tokovi in so jih vsaj deloma prenašali tudi v svoja domača okolja. Med njimi je bilo kar nekaj takšnih, ki jim je visoka izobrazba odprla vrata do profesorskih, rektorskih in škofovskih položajev, jim omogočila socialni dvig in lepe kariere. Presenetljivo se je pokazalo, koliko knjig, znanja in kulture je bilo doma v slovenskem prostoru, ki mu nemara prelahko pripisujemo atribut provincialnosti.

Naslednje leto bo minilo štirideset let od njenega izida pri Slovenski matici in knjiga vse do danes ni izgubila svoje vrednosti. Zgovorna priča temu je dejstvo, da je pred desetimi leti v nemškem prevodu izšla tudi v založbi Avstrijske akademije znanosti. Človek jo vsakič znova z užitkom vzame v roke in občuduje, kako je Simoniti v njej povezal številne drobne niti informacij, ki jih je nabiral po srednjeevropskih knjižnicah in arhivih, in jih stkal v tudi jezikovno odlično in koherentno pripoved.

Knjiga seveda govori tudi o avtorju samem. Odkriva nam zrelega znanstvenika, ki je bil doma med obravnavanim gradivom in suveren v svojih presojah in analizah, saj je natančno poznal takratno evropsko duhovno in kulturno pokrajino, v kateri so se gibali njegovi junaki. Ob vsem tem ni mogoče spregledati, da je Primož Simoniti knjigo napisal kot doktorsko disertacijo in jo zagovarjal pri svojih dvainštiridesetih letih. Zadostuje že primerjava z današnjimi doktorati v okviru bolonjskega študija, ki sili praviloma manj kot petindvajset let mlade ljudi brez pravih raziskovalnih izkušenj, da svojo disertacijo napišejo v približno dveh letih, pa bo jasno, zakaj smo namesto kvalitete dobili kvantiteto.

Mednarodno zelo odmevno je bilo tudi Simonitijevo odkritje samo v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici ohranjenega rokopisa s polemiko nekdanjega Luthrovega učitelja, avguštince Bartolomeja Arnoldija iz Usingena proti Melancthonovi Apologiji Augsburške veroizpovedi iz leta 1532. Profesor Simoniti je poskrbel za tekstnokritično izdajo tega obsežnega rokopisa, ki je izšla leta 1978 v Würzburgu pri založbi Augustinus, v ugledni seriji Cassiciacum, ki z imenom spominja na kraj Cassago, eno od postaj v življenju sv. Avgušтина.

Tudi sicer sta bila protestantizem in protestantska literatura temi, ki sta vzbujali Simonitijevo pozornost in o katerih je večkrat pisal. Tu naj omenim le, da je v Vatikanski knjižnici v Rimu odkril Trubarjev osebni izvod njegovega Prvega dela Novega testamenta iz leta 1557–1558, v katerega je slovenski reformator ob naknadnem branju lastnoročno zapisoval popravke in spremembe svojega prevoda.

Primož Simoniti se je najboljše počutil med humanisti in starimi knjigami. Tako je naslovil tudi knjigo, ki je leta 2007 prav tako izšla pri Slovenski matici in v kateri je zbral nekatere svoje razprave. V teh lahko tako literarni kot kulturni zgodovinarji najdejo obilo koristnega branja. Delo je v kronološkem smislu nadaljevanje Simonitijevih raziskav humanizma, ki mu je seveda tudi tu namenjena precejšnja pozornost, hkrati pa obravnava vsebine iz časa reformacije, protireformacije in baroka. Že v prvi študiji o kulturnozgodovinskem pomenu renesančnega humanizma pri Slovencih izpostavlja dve metodološko pomembni vprašanji slovenske kulturne zgodovine. Da se je ta neupravičeno omejevala le na literarne spomenike v slovenskem jeziku in puščala ob strani latinsko ali nemško literaturo, ki je bodisi nastala

bodisi bila recipirana v slovenskem prostoru, in da je treba v slovensko kulturno zgodovino uvrstiti osebe, kot so Brikcij Preprost, Tomaž Prelokar, Jurij Slatkonja, Pavel Oberstain in še mnogi drugi, ki so sicer delovali v tujini, a stika z matično domovino niso izgubili, ampak so ohranili zavest svoje pripadnosti in kot osebe na visokih in vplivnih položajih tudi dejavno posegali v njene kulturne razmere.

Zgodovinarji pa smo profesorju Simonitiju posebej hvaležni še za nekaj: za njegove prevode antične, srednjeveške in novoveške literature. Tudi tu je lahko pokazal svoje mojstrstvo v obvladovanju tako latinskega kot slovenskega jezika. Nemara bolj kot s prevodi filozofskih del Spinoze, Descartesa, Avgušтина, Erazma Rotterdamskega ali literature Petronija in Apuleja je profesor Simoniti zgodovinarje razveselil s prevodom Popotnega dnevnika Paola Santonina, ki ponuja enkrat in večkrat prav presenetljiv vpogled v življenje na slovenskih tleh ob koncu 15. stoletja, kot tudi s Srednjeveškim cvetnikom, dvojezično antologijo latinske lirike srednjega veka, s katero nam je približal tudi zgodovinsko zanimive pesmi, kot je žalostinka oglejskega patriarha Pavlina za furlanskim mejnim grofom Erikom ali pa hvalnica neznanega avtorja o zmagi Karlovega sina Pipina nad Avari.

Manj znano je morda, da je profesor Simoniti prevajal tudi srednjeveške listine. Tu sem z njim precej sodeloval tudi sam in vtis imam, da mu je bilo to v veselje. Ko je pri mojih diplomatičnih raziskavah prevedel za objavo marsikatero za slovensko zgodovino pomembno srednjeveško listino, se je med nama večkrat razvila razprava o pomenu posameznih pojmov in kako jih najbolj verodostojno preleti v slovenščino. Marsikdaj sem si pri teh diskusijah želel, da bi lahko potekale na seminarju in bi študentom na najboljši možen način pokazale, kako zgodovinar s pomočjo filologa rešuje interpretativne probleme.

Primož Simoniti je bil tudi sodelavec Zgodovinskega časopisa. Svojo zadnjo razpravo v njem je objavil leta 2010, posvetil pa jo je sarkastičnemu napisu na račun cesarja Maksimilijana I., ki so ga Benečani postavili na postojnskem gradu v času njegove zasedbe leta 1508. Svoje razprave je objavljajal tudi v Kroniki in Časopisu za zgodovino in narodopisje in bil sploh tesno povezan s slovenskimi zgodovinarji, kar kažejo tudi njegovi posegi na okrogli mizi o Celjskih grofi na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, ki je leta 1982 potekalo v »knežjem mestu«.

Sedaj tega izjemnega človeka, polnega znanja in modrosti, ni več. Ostala so njegova dela in z njimi si je, kot bi rekel Horac, postavil spomenik, trajnejši od brona. Tistim, ki smo ga poznali, so seveda ostali tudi spomini in v mojih je Primož Simoniti velik gospod in izjemen profesor.

Peter Štih

Ocene in poročila

Herwig Wolfram, **Das Römerreich und seine Germanen. Eine Erzählung von Herkunft und Ankunft**. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2018, 475 strani.

Leta 2016 sem od avtorja knjige, ki jo tu predstavljamo, prejel v dar knjižnico z biografijo bavarskega vojvode Tasila III., o kateri sem na straneh Zgodovinskega časopisa (71, 2017, 532–530) že kratko poročal. Namesto posvetila je Wolfram v njej kratko zapisal »Das letzte Buch?« Takrat dvainosemdeset let starega zgodovinarja je vznemirjalo vprašanje ali je Tasilova biografija zadnja monografija v njegovem nadvse bogatem opusu, v katerem so knjige vedno imele prednost pred članki in razpravami. Je bil to njegov labodji spev? Je s starostjo prišel čas, da odloži pero? Je napočil tisti trenutek, ko je treba racionalno prepoznati svoje vedno večje omejitve in znati reči dovolj je bilo?

Ob izidu njegove najnovejše, po obsegu in vsebini zelo obsežne knjige, se zdi vprašanje, ki si ga je Wolfram zastavljal pred dvema letoma precej retorično, čeprav sem prepričan, da v tistem trenutku ni bilo. No, kakor koli že, dejstvo je, da nas je avstrijski medievist letos razveselil z novim delom, v katerem je obravnaval tako rekoč brezbrežno temo o Rimskem cesarstvu in germanskih ljudstvih, ki so sprva živela izza njegovih meja, si nato v službi cesarstva in na njegovih tleh ustvarila svoja kraljestva in bila končno – vsaj po tradicionalnem, čeprav danes preseženem mnenju – glavni, če ne že kar edini krivec za njegov propad.

Avtor se s to temo ni soočil prvič. Nasploh večino njegovega opusa sestavljajo vsebine, ki se tičejo antike ali zgodnjega srednjega veka ali pa obojega skupaj. Slednje dobro ilustrira Zgodovina Gotov, eno njegovih najbolj odmevnih del iz leta 1979, ki je nato doživelo več izdaja in prevodov. In kot je njegova, leta 2012 v Ljubljani objavljena komentirana izdaja *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* temeljila na precej skromnejši knjigi, ki je izšla istega leta kot gotska zgodovina, ima tudi pričujoča monografija svojo predhodnico. Leta 1990 je v dvanajst knjig obsegajoči seriji *Deutsche Geschichte* berlinske založbe Siedler izšlo kot prvi zvezek Wolframovo delo *Das Reich und die Germanen : Zwischen Antike und Mittelalter*. Knjiga, v kateri je skušal predstaviti zelo kompleksno vseevropsko temo z najbolj daljnosežnimi posledicami za evropsko zgodovino, je pri strokovni javnosti doživela lep sprejem, a tudi kritične tone, saj je knjiga, kot pravi avtor v predgovoru njene naslednice »prišla prezgodaj« in njen sistematično-terminološki del ni več odgovarjal stanju raziskav, ki je bil dosežen z velikim projektom Evropske znanstvene fundacije Transformacija rimskega sveta. Že naslov projekta, ki ga

je Wolfram sam vzpodbudil, v veliki meri pa (iz)oblikoval njegov učenec Walter Pohl s sodelavci, odraža novo paradigmo, ki se je uveljavila v zadnjih desetletjih in ki v ospredje postavlja preobrazbo in ne konec Rimskega cesarstva. Preobrazbo torej, iz katere je v zahodnem delu cesarstva in pod močnim vplivom rimskih tradicij izšlo več kraljestev germanskih ljudstev, od katerih je bilo na dolgi rok za oblikovanje današnje Evrope najbolj pomembno kraljestvo Frankov. Novo paradigmo je morda najbolje zadel stavek »Germanski svet je bil nemara najsijajnejše in najtrajnejše stvarjenje političnega in vojaškega genija Rimljanov«, s katerim je ameriški medievalist Patrick Geary začel svojo knjigo *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*.

Wolfram je zato, kot poudarja v predgovoru, hvaležen svojim kritikom, ne glede na to, koliko so bili njihovi ugovori stvarni ali ne. Kajti prisilili so ga, da je na novo premislil svoja izvajanja in zaključke, predvsem pa jezik, ali z drugo besedo terminologijo, s katerim je opisoval tedanji svet in njegove strukture. Rezultat je močno predelana, v veliki meri celo nova knjiga, s katero je avtor tudi z novim jezikom, ki ga na svoj način simbolizira premik »od etnogenetskih do identitetnih raziskav« še enkrat zaokrožil svoj pogled na eno od najbolj dinamičnih in usodnih obdobjev evropske zgodovine.

Epiteton nov si v knjigi zaslužita zlasti prva dva (od treh) razdelka, ki sta skoraj v celoti napisana na novo ali vsebujeta vsebine iz Wolframovih mlajših del. Prvi je posvečen jeziku, to je pojmom in besedam kot so etnogenza, etnična identiteta, pleme ali ljudstvo, tradicija in tradicijsko jedro, primordialno dejanje, origo gentis itd., s katerih pomočjo se skuša vsaj v delu moderne znanosti opisati in razumeti takratne etnična in družbena stanja ter njihove transformacije in ki so zopet v delu znanosti (lahko) sporne. Wolfram v tem razdelku precizno razčlenjuje fine semantične razlike med posameznimi pojmi, pastmi, ki se skrivajo pri njihovi (ne dovolj) nereflektirani uporabi, zgodovino njihove uporabe in zlorabe, kar je npr. po drugi svetovni vojni privedlo do tega, da so v nemščini namesto v nacizmu kontaminiranega pojma »Volk« začeli uporabljati besedo »Stamm« in iz nje izpeljanko »Stammesbildung« za etnogenezo (proti kateremu so nekateri zopet ugovarjali, češ da gre za hibridno tvorjenko iz grške in latinske besede), ki je naletela na kritike, pri čemer se obenem pozablja, da bi bila uporaba tvorjenke »Volksbildung« povsem neprimerna, saj izraža pojem povsem drugo vsebino (možna bi bila samo tvorjenka tipa »Volkwerdung«). Vsekakor je ta uvodni razdelek knjige več kot priporočljivo branje za vsakogar, ki želi razumeti današnje diskusije o etničnosti v zgodovini.

Nič manj je informativen tudi drugi, imenom posvečen razdelek, v katerem avtor npr. razlaga, kakšna je strukturna razlika med junakom in kraljem, kakšne oblike kraljestev poznamo iz zgodovine in katere so razpoznavne pri Germanih. Tu se bo bralec lahko seznanil s temelji poznorimske državne in družbene ureditve in načini, kako so bili vanjo vključena barbarska ljudstva in njihovi voditelji; kako je ta integracija in imperializacija obenem povratno delovala na njihovo samorazumevanje, kateri so bili gospodarski temelji rimsko-barbarskih kraljestev in kakšna je bila njihova organizacija. Skratka, tudi ta razdelek se ukvarja z bistvenimi vsebinami za razumevanje rimsko-germanskih antagonizmov in simbioze obenem.

Knjigo zaključuje oziroma nadaljuje tretji in najobsežnejši razdelek, v katerem Wolfram suvereno in s svojo velikokrat izpričano pripovedniško akribijo popelje bralca na dolgo in razburljivo zgodovinsko potovanje, ki se začne z rimskim »izumom« Germanov – ti se namreč sami sebe nikoli niso tako označevali – in konča s transformacijo rimskega in germanskega sveta na začetku zgodnjega srednjega veka. Vmes pa na zgodovinski oder pripelje številna germanska ljudstva od Markomanov in Svebov do Gotov, Frankov in Langobardov in z njimi zvezane herojske, kraljevske in druge osebe, ki so se vtisnila že v spomin sodobnikov.

»Das letzte Buch?« Kdo ve. Morda. Vsekakor pa po svoji vsebini pomembna in obenem dobro napisana knjiga, za katero si je želeli, da bi doživela slovenski prevod.

Peter Štih

Jonas Sellin, **Unrests Welt. Weltverständnis und Ordnungsentwürfe in den Chroniken des Jakobs Unrests (Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie 108)**. Klagenfurt am Wörthersee : Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 2017, 328 strani.

Jakob Unrest, ki ga je Bogo Grafenauer v svojem v obsežnem in natančnem geslu za Slovenski biografski leksikon (13, 1982) označil za najpomembnejšega kronista na slovenskih tleh v 15. stoletju, v slovenskem zgodovinopisju seveda ni neznan, kvečjemu slabo poznan. Njegova biografija je znana le v najbolj osnovnih potezah: rojen je bil ok. 1430, verjetno na Bavarskem, od koder je iz regensburške prešel v salzburško diecezo in postal 1466 župnik pri sv. Martinu na Dholici (nem. Techelsberg) severno od Vrbskega jezera, s katero je bil zvezan tudi položaj kanonika proštije v Podkrnosu. Poleg tega je bil od 1470/80 še kanonik gosposvetske proštije. Umrli je leta 1500. Njegovo šolanje ni poznano, vendar vsaj osnovno znanje latinščine in poznavanje Svetega pisma in cerkvenih očetov kaže, da bi si svojo izobrazbo lahko pridobil v kakšni stolni ali samostanski šoli, manj verjetno na dunajski univerzi. Ker je bila njegova šmartinska župnija še na začetku 20. stoletja skoraj povsem slovenska je nepredstavljivo, da ne bi znal tudi slovensko in da svojim župljanom ne bi pridigal v njihovem jeziku. Samega sebe je sicer označil za »najnižjega župnika na Koroškem«, a gre pri tej oznaki gotovo bolj za ponižnostno pozo, kot za opis realnega stanja; nenazadnje njegovi dohodki – med katerimi je bila finančno zlasti pomembna prebenda, ki jo je užival kot kanonik pri Gospe Sveti – vendarle niso bili tako skromni in so mu omogočali dostojno življenje. Je pa res živel v podeželskem okolju, daleč od centrov znanja in kulture, pa tudi moči in politike, kar naj bi se, zlasti po ocenah starejših raziskovalcev, negativno odražalo tudi v njegovem zgodovinopisju. Danes je ocenjevan kot eden najboljših predstavnikov kronistike v ljudskih jezikih, katere pomen se je zlasti v 15. stoletju močno povečal in je povezan z razširitvijo zgodovinopisja na nove družbene skupine iz vrst meščanstva, nižjega plemstva in nižjega klera, katerih zgodovinska perspektiva je bila seveda drugačna od duhovnih elit.

Unrest nam je zapustil tri dela: Avstrijsko, Koroško in Madžarsko (Ogrsko) kroniko, od katerih izkazuje prvo in tretje delo le skromno rokopisno izročilo in sta bili očitno tudi slabo recipirani, čeprav velja Avstrijska kronika v zgodovinopisnem oziru za njegovo najpomembnejše delo, v katero je zapisal veliko iz lastnega vedenja in spoznanj, ustnega izročila in pripovedovanja ter sočasnih tiskov časopisnega

značaja. V njej prinaša avtor pomembne informacije tudi z ozirom na vsebine, ki jih štejemo v slovensko zgodovino, kot so boj za celjsko dediščino, ustanovitev ljubljanske škofije, Baumkircherjeva fajda, turški vpadi, kmečki punt 1478, ki se je katastrofalno končal s turškim uničenjem kmečke vojske v Kokovem pri Trbižu, madžarska pustošenja v Ogrski vojni 1480–1490 itd. Kot najmanj pomembna je v zgodovinopisju smatrana prav kronika, ki je posvečena njegovi ožji domovini, Koroški, saj v razliko od ostalih dveh ne prinaša nobenih novih informacij in je izrazito kompilatoričnega značaja ter poleg tega še polna netočnosti. Se je pa ohranila v kar petindvajsetih rokopisih in je bila na Koroškem precej recipirana, nenazadnje od Christalnicka in/oziroma Megiserja, katerih *Annales Carinthiae*, sicer prva tiskana koroška zgodovina, so dali odločilen pečat podobi koroške zgodovine do začetka modernega zgodovinopisja.

V razliko od starejšega zgodovinopisja, ki je bilo koncentrirano predvsem na zgodovinsko vsebino in jezik, se je v zvezi z Unrestovim opusom začelo od začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja postavljati vprašanje konceptov, ki jim je sledil ter namenov, ki jih je s svojimi deli imel. Pokazalo se je, da je najmanj cenjena Koroška kronika pravzaprav zelo spretno in ciljno koncipirano delo, namenjeno krepitvi deželne (samo)zavesti. Knjiga mladega berlinskega zgodovinarja Jonasa Sellina, ki jo na kratko tu predstavljam, nadaljuje raziskave v tej smeri. Avtor si je zadal za cilj, da poskusi ugotoviti ozadja in motive, ki jih je Unrest zasledoval v preostalih dveh svojih delih, da poskusi vpogledati v njegov duhovni svet in da razkrije njegove predstave o družbi in svetu ter redu, ki ju osmišlja ali pa naj bi ju vsaj osmišljal.

V ta namen je v prvem glavnem razdelku na kratko predstavil Jakoba Unresta in predvsem njegove tri kronike, kjer je posebej obravnaval njihov nastanek, izročilo ter njihove vire. Nadalje je podrobno predstavil zgradbo in vsebino vsake od treh kronik, njihov jezik, stil kot tudi publiko, kateri so bile namenjene in njihovo recepcijo. Sledijo štiri obsežna analitična poglavja v katerih je avtor na podlagi komparativne metode obravnaval Unrestovo razumevanje družbe in stanovske ureditve, krščanska kraljestva v Evropi in krščansko gospodstvo, Madžare kot »zaupne tujce« in posebej še sovražnike in tujce, kjer poleg dominantnih Turkov nastopajo še heretiki in Judje. Delo zaokrožuje poglavje, v katerem je Sellin povzel svoje raziskave in v njem predstavil Unrestovo samopodobo in regionalno identiteto kot tudi njegovo razumevanje na krščanstvu temelječega svetovnega reda. Zaključek knjige tvori poleg običajnega aparata (povzetek, seznam virov in literature, krajevno in osebno kazalo) poglavje z izbranimi odlomki iz vseh treh kronik, ki so zanimivi tudi za slovenskega bralca, saj so v njem, med drugim, predstavljeni odlomki o ustoličevanju koroških vojvod, o skupnem zasedanju deželnih stanov Koroške, Kranjske in Štajerske ter bitki na Sotli 1475, o turškem vpadu na Koroško naslednjega leta, o koroškem kmečkem uporu 1478 ipd.

Ugotovitve, do katerih je prišel Sellin pri svoji podrobni analizi Unrestovega opusa lahko povzamem v nekaj naslednjih vrsticah. Njegovo glavno delo, Avstrijska kronika, je najverjetneje nastala iz lastne pobude in v povezavi z ozkim krogom klerikov s podobnim ozadjem kot ga je imel Unrest, ki so hoteli zabeležiti

nenavadne dogodke svojega časa. Sellin ne izključuje možnosti, da je delovanje te skupine vzpodbudilo zanimanje naročnika za Koroško kroniko, ki jo je Unrest napisal okrog 1490. Njenega naročnika sicer ni mogoče identificirati – iskati bi ga bilo predvsem v vrstah koroškega deželnega plemstva ali nemara celo pri deželnih stanovih v celoti – ga je pa kronika vsekakor morala imeti, saj izkazuje zelo jasne poteze, tipične za naročniško delo. Še najmanj določenega je v zvezi z ozadjem in intencami nastanka mogoče reči za Madžarsko kroniko, v kateri naj bi Unrest svoji publikii, se pravi koroškemu plemstvu, predstavil do tedaj nepoznano gradivo.

Sellin nadalje ugotavlja, da je Unrest imel še klasične, tipično srednjeveške predstave o stanovski ureditvi sveta, ki pa jo je v svojem času dojemal kot že močno erodirano tako zaradi meščanstva kot npr. vojakov-najemnikov (plačancev). Njeno čisto obliko v obliki interakcije med plemstvom, duhovščino in kmetstvom je videl v idealizirani zgodnji koroški zgodovini. Krščanska kraljestva Evrope je v glavnem dojemal kot sovražna, kar je posledica njegove habsburške perspektive. Obenem je obsojal vojne med evropskimi kristjani, saj je to po njegovem mnenju preprečevalo skupno vojno proti Osmanskemu imperiju, ki si jo je želel. Turki so mu seveda najhujši sovražniki, pri čemer pa jih vedno obravnava v povezavi s kristjani in ne same zase; predstavljajo mu božje orodje, ki kaznuje grešne kristjane in jih sili k pokori in izboljšanju. In nenazadnje, vse vsebine, ki jih je Unrest obravnaval v svojih kronikah naj bi po Sellinu konec koncev služile oblikovanju posebne regionalne identitete s Koroško v središču, ki je seveda tudi središče piščevega sveta.

Če zaključim, Sellinova knjiga odpira nove perspektive pri branju, razumevanju in interpretaciji Unrestovega zgodovinopisja in je zato pomembna za zgodovinarje, ki se ukvarjajo z zgodovino notranjeavstrijskih dežel v (poznem) 15. stoletju. Zaradi svojih pristopov pa je koristno branje tudi za vse tiste, ki se na sploh ali pa v drugačnih kontekstih soočajo s časovno oddaljenimi zgodovinopisnimi produkcijami in želijo pri svojem delu pogledati v njihova zakulisja.

Peter Štih

Janez Toplišek, **Rodoslovje. Vodnik po poteh naših prednikov. Kako izdelati družinski rodovnik**. Druga, prenovljena izdaja. Ljubljana: Lingula, 2018, 464 strani.

Janez Toplišek je slovensko rodoslovno pa tudi zgodovinsko vedo obogatil z drugo, znatno dopolnjeno izdajo svojega doslej v slovenskem prostoru in jeziku najobsežnejšega genealoškega priročnika Rodoslovje, ki je izšel leta 2004 v samozaložbi (gl. oceno Bojana Balkovca v Zgodovinskem časopisu 59, 2005, 230–232). V poldrugem desetletju po prvem izidu se je, kot v predgovoru ugotavlja sam, na področju rodoslovnega raziskovanja zgodilo veliko premikov. Romantično zanese-njaštvo 20. stoletja se je naglo umaknilo tehnično opremljenemu raziskovanju, ki je podprto s precej več znanja. Že res, da so klasični viri, kot so matične in družin-ske knjige, urbarji in katastri še vedno enaki, toda vedno več virov je dandanašnji dostopnih kar na medmrežju, pojavljajo pa se tudi nove težave in izzivi.

Avtor, po izobrazbi diplomirani pravnik in magister s področja organiziranja informacijskih sistemov, je svoje več kot polstoletne izkušnje na področju rodoslov-ja strnil v obsežen, bogato ilustriran in didaktično zasnovan priročnik, kakršnega bi si prenekatera pomožna zgodovinska veda lahko samo želela. Posebna odlika Topliškevega Rodoslovja je nivojskost. Priročnik še zdaleč ni uporaben kažipot samo za ljubiteljske genealoge z določeno raziskovalno prakso, ampak je izjemno dragocen tudi za poklicne in bodoče poklicne zgodovinarje ter predstavnike drugih humanističnih ved. Še več, predzadnje poglavje z naslovom Rodoslovec začetnik je namenjeno popolnoma neizkušenim začetnikom.

Knjiga je zasnovana zelo sistematično in uporabniku prijazno, saj je razdeljena na 34 poglavij in 124 podpoglavij ter v pomoč iskalcu opremljena še s stvarnim kazalom. Poglavja oziroma vprašanja so narekovale avtorjeve bogate raziskovalne izkušnje, tako da je priročnik hkrati odličen posrednik za reševanje zadreg in iskanje izhodov iz slepih ulic. Poleg tega je knjiga napisana tako, da bi jo že povprečno radoveden bralec, ki ni nujno velik ljubitelj preteklosti, lahko prebral kar od začetka do konca, ne da bi se dolgočasil. Poljuden, a hkrati dovolj strokoven jezik naredi Topliško delo dostopno tako rekoč vsem generacijam od mladostniških dalje in nagovarja publiko z zelo heterogeno stopnjo izobrazbe.

Tri poglavja so glede na prejšnjo izdajo v celoti nova, večina pa temeljito dopolnjenih, tako da je skupni obseg povečan za sto strani. V grobem bi priročnik lahko razdelili v dva dela. Polovica poglavij in približno tolikšen del knjige se

ukvarja z viri rodoslovnih podatkov. Naj samo naštejemo skupine virov oziroma poudarke poglavij: matične knjige, statusi animarum, razni cerkveni viri, imeniki (adresarji) in sezname, pokopališča, nagrobniki in osmrtnice, razne evidence prebivalstva, zemljiške knjige in katastri, urbarji in davčne evidence gospodstev, naselja, hiše in zemljevidi, šolski viri, vojni in vojaški viri, sodni viri, viri o izseljencih, staro časopisje in krajevni viri. Med podpoglavji bomo našli tudi takšna, ki obravnavajo, denimo, telefonski imenik v rodoslovju, stara poimenovanja poklicev, »neprevzete mrtve« in pogrešane osebe, najdenčke, konvertite, podložniško pripadnost staršev ali pa napačno očetovstvo. Drugi del, od 18. poglavja dalje, je neke vrste vodnik v rodoslovčevo delo. Poveden je že naslov prvega poglavja Obisk v arhivu in župnišču, da ne govorimo o začetnem podpoglavju Nebogljeni rodoslovec. Toplišček odpre vrata v vse slovenske javne in zasebne arhivske ustanove, potrka na vrata župnišč in tujih arhivov, opremi rodoslovca s splošnimi nasveti, ga seznani z značilnimi rodoslovnimi iskanji, z raziskavami po naročilu, z genealoškimi računalniškimi programi, z rodoslovjem po internetu (spletni iskalniki, portali, stiki med rodoslovci), z danes vse bolj razširjenim in priljubljenim genetskim rodoslovjem, z na Slovenskem dolgo zanemarjenim plemiškim rodoslovjem pa s stičnimi vedami, ki so rodoslovcu v pomoč (paleografija, diplomatika, historično časoslovje, grboslovje idr.), nadalje z genealoškimi prikazi in analizami, ne nazadnje z etičnimi in pravnimi vidiki rodoslovnega dela. Za zahtevnejšega uporabnika je izjemno dobrodošlo zadnje poglavje Literatura in viri, saj ne odpira samo vpogleda v rodoslovno literaturo v slovenščini in v uporabljeno bibliografijo, ampak predstavlja vodnik v iskanje po spletnih knjižnicah, rodoslovnih založbah in spletnih knjigarnah. Podobno poslanstvo ima poglavje o rodoslovcih v Sloveniji in tujini z nadvse koristnimi internetnimi povezavami. Seznam virov in literature ter opozorila na spletne povezave so sicer sestavni del vsakega poglavja.

Že ob samo površnem listanju, kaj šele ob poglobljenem prebiranju dragocene delo Janeza Topliškega me je nič kolikokrat prešinila misel: Koliko poti, časa in naporov bi si raziskovalec lahko prihranil, če bi njegov priročnik pogosteje jemal v roke. Mimo druge izdaje Rodoslovja ne bodo mogle še mnoge generacije tako rodoslovcev kot drugih raziskovalcev preteklosti, avtor pa je z njo samo potrdil in si utrdil pridobljeni sloves vodilnega slovenskega rodoslovca.

Boris Golec

Giseppe Cuscito, **Trieste. Diocesi di frontiera. Storia e storiografia**. Trieste: Editreg, 2017, 325 str, 70 črnobelih fotografij.

V sicer prijetno pripovednem stilu pisana knjiga o tržaški škofiji, je sporna pod več vidiki. Glede na avtorjev namen je zavajajoč je že sam naslov knjige: Trst. Škofija ob meji. Zgodovina in zgodovinopisje. Avtorju je namreč „zgodovina tržaške škofije“ cenjen izgovor, da se skozi celotno knjigo trudi dokazovati „italijanskost“ Trsta kot mesta in sicer od antike do danes. Škofijo preprosto enači z mestom, kot da tržaška škofija ne bi imela svojega teritorija, ki se je skozi zgodovino spreminjal in na katerem so poleg Italijanov in Judov (tem zaradi asimilacije z Italijani dopušča mesto v Trstu), od nekdaj živeli tudi Slovenci, Hrvati (za avtorja so vsi Slavi, kar kaže na njegov podedovan zaničljiv odnos do slovanskih sosedov) in Nemci. Teritorialno in nacionalno raznolikost škofije zaslutimo šele iz omemb poročil škofov v Rim (*Relationes ad Limina*) od konca 16. stoletja dalje, vendar tej raznolikosti škofije avtor tudi v nadaljevanju ne posveča večje pozornosti. Ne vznemirja ga npr. podatek, da je škof Giovanni Bogarini v svoji relaciji iz leta 1595 zapisal, da ima njegova škofija 29 župnij, od tega 12 na ozemlju Avstrije in 27 na beneškem ozemlju v Istri, „*dove convivevano popolazioni venete e slave*“ (113). Prav tako se ne ustavi ob podatku v relaciji škofa Frančiška Maksimilijana Vaccana iz leta 1668, da živi v škofiji 46.032 duš, od tega 2/3 Slovencev (134) in da je škof Leopold Jožef Petazzi leta 1759 zapisal, da dosega število ljudi, ki v Trstu in njegovi okolici govorijo različni jeziki od italijanskega 25% (142).

Druga pomembna hiba Cuscitove knjige je, da se skladno s svojim namenom niti ne potrudi načrtovati meje škofije in njenih sprememb tekom zgodovine. Prav tako ne pojasni bralcu, kje je potekala meja med Beneško republiko in Svetim rimskim cesarstvom nemške narodnosti oziroma habsburško monarhijo, ki je tržaškim škofom povzročala težave. Glede zapletenih političnih mej v srednjem veku in podrejenost ozemlja tržaške škofije v Istri različnim političnim subjektom preden ga je zavzela Beneška republika, bi si avtor vsaj deloma lahko pomagal s kakšnim zgodovinskim atlasom. Pregledno karto tržaške škofije z njenimi teritorialnimi spremembami bi lahko našel že v prvi izdaji Lexikona für Theologie und Kirche (10. zvezek, Freiburg¹, Herder, 1938, stolpec 291) in s tem vsaj nakazal, da stvari vendarle niso bile tako preproste, kot želi avtor prepričati bralca. Zato tudi ne zvedemo nič o nastanku in obsegu koprške škofije, ki se je leta 1830 združila v tržaško-koprsko škofijo pod enim škofom, trajni ukinitvi pičanske in novigradske

škofije in njuni inkorporaciji v tržaško škofijo. Ne more pa se avtor seveda izogniti začasni ukinitvi tržaške škofije in njeni vključitvi v novoustanovljeno škofija Gradiška ob Soči v času Jožefa II.

Tretji zavajajoči del naslova je podnaslov „*Storia e storiografia*“. Čeprav gre za multietnično škofijo ob meji (*di frontiera*), se je avtor omejil izključno na dela italijanskih avtorjev, oziroma na dela pisana v italijanščini, od neitalijanskih avtorjev navaja posamezne prispevke R. Bratoža, L. Čermelja, M. Medveda, E. Orbaniča, E. Pelikana, M. Premroua, T. Simčiča, R. Wolkana in B. Zlobca v italijanščini. Začudenje pa vzbuja neupoštevanje disertacije Sama Pahorja o mejah tržaške škofije skozi zgodovino z naslovom *L'ordinamento territoriale del vescovato di Trieste* (l'anno accademico 1962/63, Relatore Prof. Carlo Guido Mor), ki bi mu (pisana je v italijanščini!) pomagala osvetliti teritorialno razsežnost tržaške škofije.

Predaleč bi nas vodilo naštevati vse zdrse, ki so se pripetili avtorju v njegovem orisu zgodovine bolj Trsta kot tržaške škofije, ne nazadnje tudi zaradi njegovega neprikritega namena dokazati absolutno »italianità« Trsta. V času reformacije je spregledal raznolikost iskrenih predtridentinskih prizadevanj številnih škofov, tudi tržaško-koprškega škofa Bonoma za notranjo prenovo Cerkve in jih je zato nepravilno presojati (obsojati) z merili, ki jih je z velikim obotavljanjem nato določil tridentinski koncil.

Avtor si nikoli ni postavil vprašanja o upravičenosti zahtev vernikov, da se jim Božja beseda in verski pouk oznanjata v njihovem materinem jeziku in da svoja verska čustva lahko najbolj pristno izražajo samo v materinščini. To, eno od temeljnih človekovih pravic razglašati še danes za nacionalizem, je znamenje vase zagledane ozkoscenosti, ki je v direktnem nasprotju z univerzalnostjo katolištva v duhu grške besede *katholikòs* in usmeritev II. vatikanskega koncila. Enako kot dejstvo, da nekateri škofi tržaško-koprške škofije niso čutili potrebe po Pavlovem zgledu »vsem sem postal vse, da bi jih vsaj nekaj rešil« (1 Kor 9, 22) naučiti se jezika vernikov, ki so jim bili zaupani. V tem pogledu je bila celo avstrijska oblast bolj širokosrčna od beneške in po prvi svetovni vojni italijanske, saj si je vsaj od 19. stol. dalje prizadevala, z nekaj izjemami, imenovati na tem področju (ne samo v tržaško-koprski škofiji) škofo, ki so obvladali jezike svojih vernikov različnih narodnosti. Mar je zaradi tega avtor pomembnega prvega tržaško-koprškega škofa Matevža Ravnikarja (1830–1845) odpravil z opombo v oklepaju, da »ignorava l'italiano« (177) brez enega samega dokaza za svojo trditev.

Avtorjev neprikriti nacionalizem stopnjuje njegova ugotovitev, da je slovenska storiografija še vedno pod vtisom nasilne (!) asimilacije v času fašizma. V isti sapi pa trdi, da »la parentesi fascista non era stata che un momento della lotta nazionale scopiata intorno alla meta' del XIX secolo in concomitanza con l'irredentismo giuliano e con la rinascita slava sotto il regime asburgico« (170). Zaradi zapisanega na naslednjih straneh, zlasti ko govori o nasilju jugoslovanskih komunistov nad Italijani, pri tem pa niti z besedo ne omeni nasilja fašistov nad Slovenci po prvi svetovni vojni, italijanske okupacije dela Slovenije v času druge svetovne vojne, streljanja talcev in izseljevanja zavednih Slovencev v taborišča v Italiji, začeni z zloglasnim taboriščem na Rabu, avtorju svetujem naj si glede

vloge fašizma v Italiji prebere vsaj kakšno nepristransko delo, ki jih ne manjka tudi v italijanskem jeziku, glede Cerkve v Italiji v tem času pa knjigo Pulitzerjevega nagrajenca, ameriškega zgodovinarja Davida I. Kertzerja, *The Pope and Mussolini. The Secret History of Pius XI. and the Rise of Fascism in Europe*, New York 2014. Knjiga je prevedena tudi v italijanščino (*Il patto con diavolo: Mussolini e Papa Pio XI le relazioni segrete fra il Vaticano e l'Italia fascista*, Milano, RCS Libri, 2014). Višek neokusnosti pa je avtorjeva potreba brez ustreznega komentarja citirati izjavo škofa Antonia Santina (1938–1975) o stanju Cerkve v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni: »*Ma ance fenomeni strani: piccole Chiese nazionali, che si tenta di instaurare; sacerdoti he cooperano con il persecutore, restano sacerdoti; vescovi divenuti tali con consacrazioni probabilmente invalide, in tutti i casi contro la Chiesa ...*» (252). Režimu pač ni uspelo vzpostaviti „nacionalnih cerkva“ v Jugoslaviji; vprašanje sodelovanja nekaterih duhovnikov z oblastjo, sta oba slovenska škofa reševala z veliko modrostjo in v tesnem sodelovanju s papeškim nuncijem; škofa, ki naj bi bila po Santinovem mnenju verjetno posvečena neveljavno, sta svetniški osebnosti, v Ljubljani Anton Vovk (1946 pomožni škof, 1959–1963, ordinarij), ki mu je škofovsko posvečenje 1. decembra 1946 v ljubljanski stolnici podelil papeški nuncij v Jugoslaviji Jožef Patrik Hurley s soposvečevalcema beograjskim nadškofom Josipom Ujčićem in mariborskim škofom Ivanom Jožefom Tomažičem in v Mariboru Maksimilijan Držečnik (1946 pomožni škof, 1960–1978 ordinarij). Škofovsko posvečenje mu je 15. decembra 1946 v mariborski stolnici podelil mariborski škof Ivan Jožef Tomažič ob asistenci beograjskega nadškofa Ujčića in zagrebškega pomožnega škofa Josipa Laha. Gre pri navajanju gornjih podatkov za avtorjev spodrseljaj ali kaj drugega? Če je bila Ljubljana za avtorja predaleč, bi navedene podatke lahko brez težave preveril v Rimu, kot bi to lahko takrat storil škof Santin. Za Vovka je ljubljanska škofija leta 1999 sprožila proces za njegovo beatifikacijo.

France M. Dolinar

Andrej Rahten, **Med Kakanijo in Wilsonio, Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Šveгла**. Celovec: Mohorjeva družba, 2018, 260 strani.

Hans, Johann, Ivan Schwegel (v jugoslovanskem obdobju Švegl) je bil očitno ne le zelo zanimiva, temveč tudi precej zapletena in protislovna osebnost: na eni strani zanesljiv in vesten diplomat z značilnimi potezami lojalnega, natančnega, celo pedantnega avstrijskega uradnika, na drugi pa vzkipljiv, zahteven, do podrejenih večkrat nedopustno grob diplomatski uslužbenec, ki je vedno znova prihajal v spore s sodelavci, pa tudi z nadrejenimi v avstrijskih diplomatskih poslanstvih in v zunanjem ministrstvu na Dunaju. V nasprotju z nadvse uglednim stricem baronom Jožefom (1836-1914), ki je bil konec šestdesetih let 19. stoletja avstrijski konzul v Aleksandriji in v začetku sedemdesetih let konzul v Istanbulu, nato pa visok uradnik v zunanjem ministrstvu na Dunaju in zaupnik avstroogrskega zunanjega ministra Andrassyja¹, je nečak Ivan (1875 – 1962) večinoma opravljal manj odgovorne in časovno bolj omejene konzularne posle v različnih mestih v ZDA, Kanadi, Južni Afriki, Švici in Solunu, kar ga je prav gotovo osebno zaznamovalo, saj je bil stric Jožef njegov nedosegljiv in nikoli dosežen vzornik.

Toda, če so bili Ivanovi spori s podrejenimi v konzulatih tako posledica njegove velike ambicioznosti² kot preveč energične želje po odpravljanju uradniškega nereda, so bila njegova razhajanja z nadrejenimi avstrijskimi diplomati v ZDA in Kanadi, kot piše dr. Rahten, tudi rezultat njegovega neprikrito naklonjenega odnosa do slovanskih izseljencev, v času službovanja v Chicagu celo pomoči domnevnemu dezertarju iz Goriške, pozneje pa pozitivnih izjav o Slovanih in kritičnih izjav o Nemcih v monarhiji, njegovega vmešavanja v stavkovne nemire v območjih konzulatov in še bolj nenavadno: njegove samovoljne odločitve o štirijezični nemško, madžarsko, angleško, ruski »glavi« uradnega konzularnega dopisnega papirja, ki naj bi z ruščino v naslovu pomagala rusinskim, torej ukrajinskim izseljencem najti pot do avstroogrskega konzulata. Prav spor okoli tega napisa, naj bi bil po Rahtenovem mnenju dokaz več, da je »Švegl mnogonarodno stvarnost habsburške monarhije dojemal precej drugače od večine kolegov v konzularni službi«.

¹ Josef Schwegel, Na cesarjev ukaz, Spomini politika in diplomata, ur. Franc Rozman, Ljubljana: Slovenska matica 2004. Baron Josef Schwegel, Spomini in pisma/Erinnerungen und Briefe, Studia diplomatica Slovenica – Personae 01, Ljubljana: Center za evropsko prihodnost 2007.

² Ta je prišla jasno do izraza že v času njegovega študija: po šolanju na dunajskem Tezijanumu je v letih 1892-1897 hkrati študiral na Orientalni akademiji na Dunaju in na pravni fakulteti v Innsbrucku, kjer je leta 1897 tudi doktoriral.

A vendar je iz knjige zelo jasno razvidno, da so bile Šveglove kritike neodgovornega avstroogrskega konzularnega poslovanja zlasti v Združenih državah Amerike, ki presenetljivo vse do prve svetovne vojne niso bile med državami, ki bi jim na Dunaju posvečali posebno pozornost, tudi neredko utemeljene in upravičene. Ivan Švegel si je hkrati v času službovanja v ZDA, kot se je pokazalo na pariški mirovni konferenci po prvi svetovni vojni, pridobil številne ugledne in vplivne znance, ki so mu odprli pot vse do ameriškega predsednika Wilsona. Poglavje o sodelovanju slovenskih predstavnikov na mirovni konferenci, ki se je je Švegel udeležil kot izvedenec (tehnični delegat) jugoslovanske delegacije, je sploh posebej zanimiv del Rahtenove knjige, saj prepričljivo opozarja na diplomatsko neizkušenost in politično naivnost slovenskih članov jugoslovanskega zastopstva, pa tudi na njihovo nepripravljenost na stvarnejše medsebojne sodelovanje.

Švegel, ki je odlično govoril angleško in slovenskim zastopnikom s prevajanjem pomagal v pogovorih z ameriški diplomati ter prek svojih znancev posredoval tudi pri organizaciji srečanja slovenskih predstavnikov z ameriškim predsednikom Wilsonom³, je bil tako precej manj uspešen, ko je poskušal sorojakom povsem stvarno in razumno svetovati, kako naj se pogovarjajo z ameriški in drugimi zahodnimi diplomati, nekateri med njimi – kot npr. Lambert Ehrlich – pa so ga celo grobo zavračali in preprečili njegovo sodelovanje pri pogajanjih o slovenskih mejah (Ehrlich konkretno pri pogajanjih o vprašanju razmejitve na Koroškem). Sicer pa je bil Švegel, kot piše Rahten, vse do propada monarhije lojalen habsburški oblasti in prepričan, da habsburška monarhija svojim narodom omogoča bolj ali manj nemoten razvoj. Po povratku iz ZDA leta 1917 se je pridružil avstrijskim vojaškim enotam na balkanskem (albanskem) bojišču in bil za svoje vojaško udejstvovanje tudi odlikovan, politiko habsburške monarhije pa je podpiral še potem, ko so mnogi njegovi rojaki že zamenjali barve. Vseeno je, ko je monarhija razpadla, hitro in brez posebnih težav stopil v službo novo nastajajoče jugoslovanske države.

Medtem ko so dosedanja raziskovalci svojo pozornost posvečali predvsem Šveglovim zadolžitvam v avstroogrski diplomaciji, se je dr. Rahten ob pritegnitvi doslej neuporabljenega arhivskega gradiva posvetil tudi jugoslovanskemu obdobju Šveglovega delovanja in življenja. Švegel je bil leta 1919 zastopnik v začasnem narodnem predstavništvu v Beogradu, v dvajsetih letih pa poleg tega, da je opravljal še razne druge zadolžitve, tudi zastopnik družbe Canadian Pacific Railway v Jugoslaviji. V jugoslovansko politično življenje se je leta 1927 aktivno vključil kot Radićev privrženec in poslanec Hrvaške kmečke stranke v Gorskem Kotarju ter po proglasitvi diktature zopet kratko in težje razumljivo kot njen podpornik in celo minister Živkovičeve vlade. V letih 1931-1932 se je znova vrnil v diplomacijo in bil dve leti jugoslovanski veleposlanik v Argentini.

V tej luči so seveda posebej zanimivo vprašanje Šveglovi politični nazori, ki so bili milo rečeno protislovni in jih je težko natančneje opredeliti. Iz knjige je razvidno, da se v času habsburške monarhije političnega življenja v domovini

³ O tem tudi: Uroš Lipušček, Ave Wilson, ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919-1920, Ljubljana: Založba Sophia 2003, str. 7, 114-115, 207, 209-210.

ni udeleževal, po letu 1918 pa so mu bili bližje liberalneje usmerjeni politiki kot katoliški konservativci – z Antonom Korošcem in politiki Slovenske ljudske stranke ni našel skupnega jezika, o Radiću in njegovih političnih predstavah pa je spoštljivo govoril in pisal tudi po njegovi smrti. Toda v isti sapi je bil, čeprav kritičen do srbskega jugoslovanstva in centralizma, v živahnem stiku tudi s srbskimi politiki in dvorom, pri čemer je ves čas ohranjal nadvse spoštljiv odnos do kralja Aleksandra, ki mu je bil tudi osebno naklonjen. Med njegovimi bližnjimi znanci, če ne celo prijatelji, je bil nekaj časa Anton Novačan, s katerim ga je med drugim družilo navduševanje nad celjskimi grofi – v tridesetih letih je zadnjemu Celjskemu Ulriku II. v Beogradu s kraljevim pristankom postavil spomenik. Na osnovi gradiva, na katerega se opira Rahten, si je težko ustvariti kakršnokoli določnejšo sliko o Šveglovih političnih predstavah, avtor knjige pa omenja, da je Švegel, četudi skeptičen do parlamentarne demokracije, že v tridesetih letih zelo kritično ocenjeval Hitlerja in ob konferenci v Münchnu leta 1938 tudi britansko politiko Nevilla Chamberlaina. Tako ne preseneča, da je v času druge svetovne vojne pomagal partizanom, za kar ga pa povojne oblasti, kot beremo v knjigi, niso nagradile, saj so mu vzele večino njegove posesti, domači blejski aktivisti pa so z njim prva povojna leta tudi zelo grdo ravnali.

Dr. Rahtenova knjiga *Med Kakanijo in Wilsonio* je torej nadvse zanimiva biografija slovenskega diplomata, politika in za gospodarske in trgovinske posle in stike vnetega diplomatskega uslužbenca, ki je tudi strokovno pisal o trgovskih in gospodarskih vprašanjih in bil ne nazadnje sam zelo občutljiv glede višine finančnih nagrad, ki jih je prejemal za svoje delo. Toda hkrati je bil vse življenje precej nesrečen, ker ni ne v habsburški monarhiji, ne v kraljevini Karadjordjevičev užival ugleda in počastitev, ki jih je bil za Franca Jožefa deležen njegov stric baron Jožef. Avtor knjige je ob prikazu vsakokratnega Šveglovega življenjskega obdobja in njegovih diplomatskih in političnih aktivnosti slikovito orisal tudi širše politične razmere, v katerih so v zadnjih desetletjih 19. in prvi polovici 20. stoletja delovali redki slovenski diplomati. Knjiga temelji na Šveglovih spominih oz. avtobiografiji, na njegovi korespondenci ter na doslej manj poznanem ali nepoznanem arhivskem gradivu, ki ga je avtor raziskal v arhivih v Ljubljani, v Zagrebu in na Dunaju. V tem smislu nikakor ni le Šveglav življenjepis v ožjem pomenu besede, temveč tudi izviren prispevek k slovenski, habsburški in jugoslovanski diplomatski in mednarodno-politični zgodovini v letih pred in po prvi svetovni vojni.

Deli knjige, ki se opirajo na Šveglovo avtobiografijo prinašajo tudi zelo zanimive anekdote. Švegel tako v svoji avtobiografiji, kot lahko preberemo v knjigi, ne poroča le, da je ob streljanju Puniše Račića na Stjepana Radića in poslance Hrvaške kmečke stranke v beograjski skupščini leta 1928 iz poslanskih klopi reševal voditelja hrvaških Srbov Svetozarja Pribičevića, temveč tudi, da je kralj Aleksander smrtno ranjenemu Radiću po odhodu atentatorja iz skupščinskih prostorov poljubil roko. Toda na drugi strani ni v Zgornjih Gorjah pri Bledu rojeni diplomat v popisu svojega življenja skoraj nobene pozornosti namenil osebnim zadevam: da ima družino, je kratko omenil samo enkrat, zakonski ženi ter poznejši življenjski spremljevalki Mariji Sancin, ki jo je spoznal v Argentini in ga je zvesto spremljala vse do smrti,

pa ni namenil niti besede. Ivan Švegel je bil nedvomno svojevrsten posebnost, da ne rečemo čudak, njegova življenjska zgodba pa bi bila, kot kaže lepo napisana in berljiva Rahtenova knjiga, lahko gradivo za zanimiv roman.

Peter Vodopivec

Jürgen Matthäus und Frank Bajohr (Hg.), **Alfred Rosenberg, Die Tagebücher von 1934 bis 1944**. Frankfurt am Main; S. Fischer Verlag GmbH., 2015, 650 strani. (Eine Publikation des Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies am United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D. C., und des Zentrums für Holocaust Studien am Institut für Zeitgeschichte, München.)

Pri prebiranju neke knjige znamenitega zgodovinarja Erica Hobsbawma, kjer je izčrpno obravnaval holokavst nad Judi med drugo svetovno vojno v Nemčiji in ga seveda obsodil, me je začudilo, da ni niti z besedo omenil načrtovanega in v veliki meri izvedenega nacističnega iztrebljenja Slovanov. Ko sem o tem vprašal nekega našega strokovnjaka za sodobno zgodovino, mi je odgovoril, da je najbrž vzrok tej opustitvi pač v tem da je Eric Hobsbawm judovskega rodu in da na dogodke gleda le s svojih ozkih stališč. Sam pa sem pred dolgimi leti v neki nemški publikaciji naletel na zapis o iztrebljenju (holokavstu) Slovanov.

Nato pa sem v nemškem tedniku Die Zeit pred nekaj leti našel članek o ustanovitvi Muzeja SS (Sturmstaffel) v Nürnbergu, za katerega so pridobili tudi Himmlerjev zasebni arhiv, v katerem je bilo veliko doslej neznanih ali manj znanih zapisov, med drugim tudi o iztrebljanju Slovanov med drugo svetovno vojno. Da so bile v začetku nacizma paravojaške, od štiridesetih let naprej pa kar vojaške enote SS pod Himmlerjevim poveljstvom poglavitne izvajalke holokavsta nad Judi in ubijalke raznih drugih narodov v drugi svetovni vojni, je tudi splošno znano. Nato sem našel v knjigi Wernerja Maserja, ki obravnava zgodovino Hitlerjevega Mojega boja z izvlečki in komentarji¹ zapis: »Z začetkom vojnega pohoda na Poljsko je (Hitler) s peresno potezo sprožil uničevalno akcijo, označeno z »evtanazijo«, ki so ji kmalu sledile akcije proti Judom. Skupaj naj bi na vzhodu pod ščitom zmagovite nemške vzhodne armade umrlo 30 milijonov Judov in Slovanov. S tem bi se ta teritorij prebivalstveno izpraznil in napravil prostor za Nemce.«

Hitlerjev zapis, ki je bil na pragu teh svetovnonazorskih akcij, je izviral z dne 16. septembra 1919, še iz časa ko je Hitler bil vojak. Ta dokument dokazuje, da je bil Hitlerjev svetovni nazor decembra 1919 v obrisih glede antisemitizma in protislovanstva že bolj kot ne izoblikovan. Ta dokument pa tudi kaže, da v tem času v Hitlerjevem svetovnem nazoru še manjkajo grozovito pervertirane predstave, ki v njegovem »Mojem boju« predstavljajo splošno sliko in so na poznejše

¹ Werner Maser: Adolf Hitlers Mein Kampf. Geschichte - Auszüge - Kommentare. Bechte Verlag, Esslingen, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München, 1981, str. 231

Hitlerjeve odločitve odločilno vplivale. Še v času njegovih »volitev« za diktatorsko vladajočega »vodjo« svoje stranke (NSDAP) v juliju 1921 se je v glavnem ravnal tako po tradicionalnih konceptih, kot tudi po formulacijah nemških in avstrijskih Vsenemcev (Alldeutschen), katerih pojmovni rezervoar, antisemitični argumenti in programi so mu bili znani že od njegovega šolanja v Linzu.

Nekje sem prebral, da je Himmler še v prvih mesecih leta 1945, ko se je mudil nekje na vzhodu, izjavil, da sme konec druge svetovne vojne preživeti le 5 odstotkov Slovanov.

Prav tako je splošno znano, da se v Hitlerjevem rajhu nobena stvar ni dogajala in izvajala brez nacionalsocialistične ideološke podstat. Tako sem začel iskati ideološka izhodišča za predvideno in izvedeno iztrebljenje Slovanov. V nacionalsocialistični bibliji »Mein Kampf« neposredno o holokavstvu Judov in Slovanov ni izrecnih zapisov. V njem je sicer zanimiv, toda povsem obroben zapis o Hitlerjevem prvem političnem dejanju sploh, ki je bilo naperjeno proti Slovanom. Še kot dijak drugega ali tretjega razreda realke v Linzu je namreč ves drobiž iz svojega hranilnika izpraznil in ga dal v korist avstrijskega germanizatorskega društva »Schulverein«, ki je ustanavljalo nemške šole na Spodnjem Štajerskem, tudi v mojem rojstnem kraju Laško, z namenom germanizacije Slovencev.

Seveda je bil Hitler glavni ideolog svoje stranke, toda le v grobih obrisih. S podrobnostmi se ni utegnil ukvarjati. Pomembna strankarska ideologa pa sta bila Heinrich Himmler, po študiju agronom in Albert Rosenberg, po študiju arhitekt. Himmler je postal pozneje poveljnik zloglasnih, prvotno paravojaških, pozneje pa kar vojaških enot SS in SA (Sturmabteilung). Prek teh enot je bil predvsem usmerjen v konkretno izvajanje strankinih in pozneje državnih odločitev. On je osebno vodil in nadzoroval delovanje odredov SS in delovanje koncentracijskih taborišč. S strankino ideologijo se je ukvarjal bolj ob robu. Razen tega skoraj zanesljivo ni zapustil kakih osnutkov programskih zapisov, še manj seveda osebnega dnevnika, ker ga ni pisal. Pisal je sicer kake beležke na koledarje, toda te za zgodovino nimajo skoraj nobene vrednosti. Pisno gradivo uradov, ki jim je načeloval in SS enot je seveda izjemno tehtno, toda do sedaj menda ni podrobno obdelano, gotovo ne tisto, ki ga je pridobil novoustanovljeni SS muzej v Nürnbergu.

Drugi ideolog, nacionalnega socializma je bil od prvih začetkov te stranke pa do konca Hitlerjevega rajha, Alfred Rosenberg. Predlani pa so izšli Rosenbergovi dnevniki od leta 1934 do 1944 v delu:² To knjigo sem si oskrbel v upanju, da bom morda v njej našel, ideološko podlago za omenjeno iztrebljanje Slovanov.

V naslednjem bo na kratko orisana življenjska pot Alfreda Rosenberga, ker se je na njej, zaradi razmer v katerih je pač živel, oblikoval, seveda poleg Hitlerja,

² Jürgen Matthäus und Frank Bajohr (Hg.): Alfred Rosenberg, Die Tagebücher von 1934 bis 1944. S. Fischer Verlag GmbH., Frankfurt am Main, 2015, 650 strani. Eine Publikation des Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies am United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D. C., und des Zentrums für Holocaust Studien am Institut für Zeitgeschichte, München. Die hier vorgetragenen Meinungen sind die der Herausgeber und reflektieren nicht die Meinungen des U. S. Holocaust Memorial Museums oder des Instituts für Zeitgeschichte.

v poglavitnega ideologa nacionalnega socializma. Rojen je bil 12. januarja 1893 v tedaj ruski Estoniji, v mestu Talin, v nemško-baltski družini. V tedanjih baltskih deželah so vladale velike narodnostne razprtije. Nemci so si seveda lastili premoč. Po študiju arhitekture v Rigi in Moskvi se je preselil v tedaj od poraza v prvi svetovni vojni in od revolucijskih dogajanj povsem razrvano Nemčijo. V Münchnu se je priključil tedanjim nazadnjaškim narodnjaškim (völkisch) političnim strujam, ki so zastopale nemško nacionalno pristnost in raso čistost. Sčasoma se je uveljavil kot pisec bojevitih spisov s poudarjeno protijudovsko in protikomunistično ostjo. V tedaj še mladi Nacistični stranki NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) se je uveljavil predvsem zaradi osebnih izkušenj o pravi vsebini in naravi judovsko-boljševistične vladavine, ki jo je še sam doživel v oktobrski revoluciji v svoji domovini. V nacistični stranki je veljal kot izvedenec za vzhod. Zelo verjetno je, da je posredno vplival na program NSDAP, ki je bil proglašen leta 1920, posebno v točki 4. »Državljan je lahko le tisti, ki je sonarodnjak (Volksgenosse). Sonarodnjak pa je lahko le tisti, ki je nemške krvi, ne glede na konfesijo. Noben Jud torej ne more biti sonarodnjak.« To je bil temelj najprej strankinega, nato pa državnega antisemitizma, ki je naposled prerasel v holokavst. Seveda pa je isto veljalo za raso manjvredne narode, kakor so bili Slovani. Zanimivo pa je, da izrazita manjvrednost slovanske rase, vsaj neposredno, v publikacijah, ki so mi bile dostopne, ni bila nikjer zapisana. Da je bil Rosenberg skoraj gotovo udeležen pri oblikovanju strankinega programa kaže tudi to, da je postal pozneje njegov uradni komentator. Uspelo se mu je preriniti v ožji krog Hitlerjevih osebnih sodelavcev. L. 1923 je prevzel izdajateljstvo strankinega časopisa *Völkischer Beobachter*. V svojih prvih knjigah, ki jih tukaj ne kaže navajati, je izražal naravnost »monomanični antisemitizem«. Od leta 1924 je izdajal mednarodno periodično revijo »Weltkampf«, ki je bila namenjena zagovornikom bele rase. Njegova kariera v stranki brez njegove izredne publicistične in konceptualne produktivnosti, ki je drugi v vrhu stranke niso imeli, ne bi bila mogoča. Ta je izravnala njegovo hibo, da ni bil posebno dober agitacijski govornik in organizator in mu je dejansko ustvarila položaj Hitlerjevega zaupnika. Leta 1930 je izšel njegov *Opus Magnum* »Der Mythos des 20. Jahrhunderts« s katerim je postal *Spiritus Rector* strankine ideologije. Navezujoč se na Houstona Stewarta Chamberlaina in Paula de Lagarde je Rosenberg skonstruiral dihotomni sistem, v katerem sta si stali nasproti »rasa« in »nasprotna rasa«, torej so si bili Nemci in Judje v kategoričnem nasprotju. To nasprotje naj bi bilo domnevno globoko zakoreninjeno. Premagati bi ga naj bilo mogoče le konfrontativno, z zmago prve ali druge strani. Rosenberg je NSDAP in njenim vodilnim funkcionarjem stalno dajal občutek da njena ideološka načela ne temeljijo na idiosinkraziji, fantazijah o nadmoči in občutkih sovražnosti, temveč so nasprotno izvedena globinskopsihološko in so znanstveno utemeljena. O tem je bil sam seveda najbolj prepričan. Že dolgo prej, preden je začel z dnevniškimi zapiski, je njegovo mišljenje teklo po svetovnonazorskih tirih, ki niso omogočali nikakršne kritične analize in je realnost smela prodreti v zavest le tedaj, če je potrjevala njegova že vnaprej »zacementirana« stališča. Noben drug NS-ideolog ali funkcionar ni izdelal tako ambicioznega miselnega modela. Rosenbergov ideološki rigorizem je dajal glavno smer njegovemu političnemu ravnanju. Posamezne antisemitične

pasaže iz njegove knjige je prevzel Hitler v svojo knjigo »Mein Kampf«.³ Hitler je Rosenberga, sicer z rahlim prizvokom, imenoval za »cerkvenega očeta« nacionalnega socializma in »vratarja vzhoda«.

Rosenbergove nacionalsocialistične ideje niso bile protiversko usmerjene. Kljub temu so večino njegovih knjig v Vatikanu vpisali na *Index librorum prohibitorum* zaradi rasizma, ki ga je Sveti sedež strogo zavračal. Nikoli pa niso na ta indeks vpisali Hitlerjevega poglavitnega dela *Mein Kampf*, baje zato, ker Hitler nikoli ni izstopil iz katoliške Cerkve. »Krščanska kultura« ki jo je Rosenberg v svojih zgodnjih traktatih hotel mobilizirati proti »judovski nevarnosti« se je v poznejših izdajah teh del spremenila v »nemško kulturo«.

Za obravnavano temo pa je sila pomembno, da sta tako Hitler kakor Rosenberg že l. 1919 začela vladavino boljševikov v Rusiji šteti kot čisto obliko vladavine Judov. Z nacionalsocialistično fuzijo antisemitizma in antiboljševizma je bilo doseženo najučinkovitejše legitimiranje za poznejšo uničevalno vojno proti Sovjetski zvezi. Rosenberg je Sovjetsko zvezo od njene ustanovitve naprej štel za sovražnico Nemčije in to prav zaradi fuzije boljševizma in semitizma, kar pa z realnostjo ni imelo nobene zveze. Še vlada Nemškega cesarstva je sredi druge svetovne vojne želela z Rusijo skleniti separatni mir, da bi se rešila vojskovanja na vzhodni fronti. Zato je stopila v zvezo z rusko boljševiško frakcijo, ki je morala zbežati iz Rusije in se je ustalila v Švici, kjer se je v Zürichu potikala po kavarnah in politizirala. Emisarji nemške vlade so tem salonskim komunistom ponudili, da jih spravijo nazaj v Rusijo, kjer bodo lahko zanetili revolucijo, ki se je je pozneje prijel ime Oktobrska revolucija. Ko bodo prišli na oblast naj bi nemudoma podpisali separatni mir. S tem je skupina komunistov - boljševikov, z Leninom na čelu, soglašala. Nemška vlada jih je v zaplombiranih vagonih dala prepeljati iz Švice čez Nemčijo na rusko mejo. Po prvi verziji do prve ruske železniške postaje Brest Litovsk, po drugi verziji pa čez skandinavske države do Sankt Petersburga. Ta skupina komunistov je zanetila Oktobrsko revolucijo in prevzela oblast v novo osnovani Sovjetski zvezi. Seveda je izpolnila obljubo in takoj sklenila separatni mir z Nemčijo ter se nehala vojskovati. Nova ruska komunistična vlada je takoj vzpostavila odlične odnose z Weimarsko republiko. To je bila prva država, ki je mednarodnopravno priznala Sovjetsko zvezo.

Weimarska republika je hotela obiti prepovedi glede sestave njene armade (le nekaj polkov pehote) in njenega oboroževanja, ki ga sploh ne bi smelo biti, kar je bilo zajeto v versajski pogodbi. Sovjetska vlada je nemški vladi dovolila, da je v Sibiriji gradila tovarne letal. Zaradi sibirske prostranosti so lahko delali tudi poskuse z letali, ne da bi kaka druga država to zaznala. Podobne tovarne so Sovjeti dovolili tudi za izdelavo tankov. Nemška vlada je širokogrudno dovolila, da je odšlo takoj v prvih letih po revoluciji, v Sovjetsko zvezo več deset tisoč nemških inženirjev in tehniških mojstrov, ki so v njej dejansko izvedli elektrifikacijo in industrializacijo. Toda tega pristnega sodelovanja Nemčije in Sovjetske zveze nacistična stranka in pozneje Hitlerjeva država nikakor ni priznavala.

³ Adolf Hitler: *Mein Kampf*, I. del objavljen 1925, II. del leta 1926.

Pri ideološkem in taktično političnem stališču o neločljivi zvezi »judovskega parazitskega naroda« in boljševizma je Rosenberg, kakor izhaja iz dnevnških zapiskov, trdovratno vztrajal do konca. Razen tega je ostal do konca prepričan, da gre pri neizbežnem spopadu judovstva in nacionalnega socializma za »svetovni boj«. Pri tem je Rosenberg stiliziral Nemčijo kot zahrbtno napadeno državo, ki se ima pravico braniti pred Judi. Razen tega naj bi Nemčija pospeševala antisemitična in narodnjaška (völkische) gibanja v evropskih državah s ciljem ustanovitve Antisemitične internacionale, ki bi bila na svetovni ravni nasprotje tedanjega Društva narodov.

Po velikem volilnem uspehu NSDAP leta 1930 je Rosenberg postal poslanec državnega zbora (Reichstag), kjer je nastopal kot vrhunski strankin zunanjepolitični ekspert. Kmalu po Hitlerjevem prevzemu oblasti je postal vodja Zunanjepolitičnega urada NSDAP (APA), ki je bil neuradna konkurenca zunanjemu ministrstvu. Nato je postal Reichsleiter (strankarska oznaka za člane gremija 20 osebnosti, ki so sestavljale strankino vodstvo in so po Hitlerjevem imenovanju opravljale po vsej državi določene izbrane visoke strankine funkcije). Rosenberg je bil imenovan za Hitlerjevega pooblaščenca za celotno svetovnonazorsko šolanje in vzgojo v NSDAP. Pri vsem, kar se je po NS-razumevanju nanašalo na judovsko-boljševistične zadeve je Rosenberg uveljavljal svoje sogovorniške pravice in je svoja stališča neredko uveljavil proti svojim mogočnim konkurentom.

Kljub svojim visokim položajem pa je bil Rosenberg v Hitlerjevi vladavini vendarle bolj na obrobju, ker ni imel ministrskega položaja in državnih (ministrskih) kompetenc pač ni mogel nikjer uveljavljati. To pa se je spremenilo v obeh prvih letih druge svetovne vojne. Podrobnosti o tem moramo opustiti. Pravi ogromen skok v Rosenbergovi karieri je pomenil nemški vojni napad na Sovjetsko zvezo. Pri začetnih načrtovanjih vojne proti Sovjetski zvezi je bil namreč kot specialist za vzhod in boljševizem že udeležen. 20. aprila 1941 je bil imenovan za »Pooblaščenca za osrednjo obdelavo vprašanj vzhodnoevropskega prostora«. Iz dnevnških zapiskov izhaja, da je Rosenberg imenovanje na to izjemno pomembno mesto štel za svojo »veliko uro«. Z vsemi svojimi močmi si je prizadeval Hitlerjevo zaupanje opravičiti z uporabo vseh novih radikalnih možnosti za izvedbo vseh nacionalsocialističnih ciljev na vzhodu. Z njegovim nekoliko kasnejšim imenovanjem za »ministra (Reichsminister) za zasedena vzhodna ozemlja« je Rosenberg postal »vladar« nad ozemljem, ki je segalo od Vzhodnega do Kaspijskega morja. Ta regija je bila predvidena, da bo oskrbovala nemško armado in »domačo fronto« s potrebnimi resursi, zagotovila »ogromen naselitveni prostor za Nemce na vzhodu« in na dolgi rok zavarovala nemško nadvlado v Evropi, brez realnih možnosti napada nanjo. Neuspeh nemške ofenzive konec leta 1941 pred Moskvo, je NS-vizijam postavil ožje meje, vendar je Rosenbergova oblastna sfera z državnima komisariatoma Ostland in Ukrajina še vendarle obsegala več kot pol milijona kvadratnih kilometrov ozemlja s približno 30 milijoni prebivalcev. Rosenberg je tukaj videl prostor – ogromno območje – kjer se lahko nacionalsocialistični svetovni nazor v praksi dobro preizkusi.

Rosenberg je spadal med pglavitne nosilce politike, ki je uveljavljala nemško strategijo »uničevalne vojne« v zaledju za fronto s svojimi zasedbenimi ukrepi,

ki so bili za tamkajšnje prebivalce fatalni. Čeprav se je v svojih spomenicah v primerjavi z drugimi NS velefunkcionarji zavzemal za zmerno politiko do Ukrajincev in nekaterih drugih neruskih narodov, da bi si s tem lažje pridobili resurse za vojskovanje, je kljub temu v resnici podpiral ropanje in plenjenje ter ubijanje tamkajšnjega prebivalstva. Navidezna pomirjevalna in germanizacijska politika je terjala smrt milijonov civilistov na sovjetskih ozemljih, zasedenih od Nemcev. Judje so bili od prvih dni nemške zasedbe prve in poglavitne žrtve množičnih streljanj nemške regularne armade, SS in posebnih borbenih oddelkov policije. Z uvedbo civilne uprave na zasedenih ozemljih od julija 1941 naprej so se Rosenberg in njegovi pooblaščenici na terenu skušali vključiti v to vladavino nasilja in so s tem pospešili prehod v genocid tako Judov kakor Slovanov.

Naposled pogledjmo kaj se najde v obravnavani knjigi o naši temi – iztrebljenju Slovanov. Na kratko: neposredno pravzaprav nič, posredno pa kar precej. Po mnenju izdajateljev Rosenbergove knjige z dnevniškimi zapiski, ti zagotovo niso bili namenjeni za objavo, temveč so bile le datumske beležke, ki naj bi služile za osvežitev spomina za poznejši natančnejši prikaz dogodkov ali dogajanj. Zapiski sploh niso bili jezikovno tako dognani oz. ustrezno formulirani, da bi bili primerni za objavo. Vsebinsko pa so seveda bili tehtni, le zapis je bil bolj geselski. Po začetku v letu 1934 so bili pretežno rasistični, antisemitski in manj nacionalsocialistični. Iz njih je izhajalo, da je sobivanje Nemcev in Judov v Nemčiji nemogoče. Iz tega je izhajal projekt preselitve Judov v druge države. V igri so bile Palestina, del otoka Madagaskar in Alaska. Vendar Palestina po Rosenbergovem mnenju zaradi majhnosti ni ustrezala. Izselitve pa ni bilo mogoče izvesti. Zato so po začetku druge svetovne vojne začeli izvajati »Endlösung« (dokončno rešitev, iztrebljenje Judov). V obravnavani knjigi sicer ni stvarnega kazala, temveč le osebno, krajevno in pokrajinsko. V knjigi so v Rosenbergovih zapisih le nekajkrat omenjeni Slovani, vendar ne v zvezi z obravnavano tematiko. Pač pa je pogosto omenjena uničevalna vojna proti Sovjetski zvezi, ki naj bi se končala z njenim popolnim uničenjem. Med vojno pa bi morali uničevati civilne domačine v zaledju za nemško fronto. Na več mestih se najde tudi zapis o nujnosti izpraznitve celih pokrajin za novo naselitev nemških prebivalcev. Kaj naj bi se dogodilo z dotlejšnjimi prebivalci, večinoma ni omenjeno. Na nekaj mestih pa je vendarle zapisano da naj bi jih naselili na dotlej nenaseljenih ali redko naseljenih območjih. Seveda ni nikjer omenjeno uničevanje civilnega prebivalstva in sistematično uničevanje milijonov ruskih vojakov v nemškem vojnem ujetništvu in prisilnih delavcev z vzhoda v nemški oborožitveni in drugi industriji. Očitno so parolo o uničevanju ali iztrebljanju Slovanov uporabljali le v ožjih strankinih in vojaških krogih ter v eksekucijskih enotah. Da pa to ni bila neka skrivna koda, ampak uveljavljeno poimenovanje, seveda v najožjih strankinih, političnih in vojaških krogih, kaže dejstvo, da je bil Rosenberg na nürnberškem Mednarodnem vojaškem tribunalu leta 1946 obtožen raznih vojnih zločinov, med drugim tudi iztrebljenja Slovanov in Judov. V obtožnici je zapisan celo ta vrstni red. Na procesu je pred sodniki narekoval na zapisnik, »da mu fizično uničenje Slovanov in Judov, nikoli ni prišlo na misel.« Nepojmljivo je, da bi se kdo na tako visokem tribunalu zagovarjal za delikt, za katerega ne bi bil obtožen, je pa

bil dejansko izvršen. Torej je bil Rosenberg na omenjenem tribunalu obtožen tudi fizičnega uničenja Slovanov.

Ko se je vojna sreča prevesila v škodo Nemcev in se je situacija na frontah zaostрила, so rivalizirajoče nemške instance pridobivale na moči. Zaradi njih je Rosenberg postopoma izgubljal politični vpliv. Hitlerju pa je ostal zvest do konca. Po koncu vojne so ga ameriški vojaki aretirali. Pred Internacionalnim vojaškim tribunalom (IMT) v Nürnbergu je bil skupaj z drugimi poveljniki državnimi funkcionarji »Tretjega rajha« obtožen zločinov proti človeštvu, vojaških zločinov, udeležbe pri pripravah na napadalno vojno in zločinov proti miru. V zaporu je nekdanji glavni NS-ideolog nadaljeval s svojim pisanjem v duhu nespremenljivo veljavne rasne utopije. Ti njegovi »zadnji zapisi« so še zdaj v desničarskih radikalnih krogih zelo cenjeni. Po izreku sodbe, da je kriv v vseh točkah obtožbe, mu je bila izrečena smrtna kazen in je bil 16. oktobra 1946 usmrčen.

Pri uničevanju Slovanov na območju Sovjetske zveze med vojno ni mogoče razlikovati med delovanjem civilnih oblasti, SS-odredov, oddelkov policije in žandarmerije in redne nemške armade. Pač pa so bile okupacijske oblasti nekoliko milejše do posameznih narodov v okviru Sovjetske zveze, posebej npr. do Ukrajincev, ki so v veliki večini nasprotovali vladavini Sovjetov in so bili zato precej naklonjeni nemški zasedbi Ukrajine. Tudi razne azijske neruske narode so Nemci do neke mere preferirali. Ostrina nemških genocidnih ukrepov pa je bila nedvoumno uperjena proti Rusom.

Naj kot dopolnilo k omenjenim zločinskim ukrepom proti Slovanom še omenim, da je v poglavju Ideologija Adolfa Hitlerja v knjigi Wilfrida Daima: *Der Mann, der Hitler die Ideen gab*. Wiesbaden, brez letnice izida, vendar po koncu druge svetovne vojne, str. 213-234, naštetih 12 ukrepov, ki naj vsestransko omejujoče in naposled smrtno zadenejo rasno manjvredne ljudi. Toda prikaz teh ukrepov bi še bolj presegel že tako predolgo recenzijo Rosenbergove knjige in ga zato moramo opustiti. Pač pa je treba omeniti, da so tudi na Spodnjem Štajerskem že prve tedne po nemški zasedbi, hkrati z vpisom v edino na Spodnjem Štajerskem dovoljeno politično organizacijo »Steirischer Heimatbund« (Štajerska domovinska zveza) izvajali rasne preglede, kjer so rasno neustrezne ljudi uvrstili med zaščitence Nemškega rajha (*Schutzangehörige des Deutschen Reiches*), ki so bili predvideni za zaprtje v delovna taborišča, kjer bi zaradi izčrpanosti od dela in lakote pomrli. Taki dve veliki taborišči sta bili v Strnišču pri Ptuj in v Teznem pri Mariboru, kjer so delali v tovarni letalskih delov, iz katere je nastala pozneje TAM, tovarna avtomobilov v Mariboru. Manjše delovno taborišče naj bi bilo krajši čas tudi v Medlogu pri Celju. Zaradi porazov nemške armade in SS- ter SA-enot na vzhodni fronti v nadaljevanju vojne, tega projekta o uničenju rasno neustreznih ljudi iz Spodnje Štajerske k sreči niso uspeli izvesti v predvidenem, temveč v dokaj zmanjšanem obsegu.

Jože Maček

Robert Knight, **Slavs in Post-Nazi Austria. Carinthian Slovenes and Politics of Assimilation, 1945-1960**. London, New York; Bloomsbury Academic, 2017, 249 strani.

Tuji zgodovinarji, ki bi se ukvarjali z geografsko zamejenim manjšim delom slovenskega etničnega ozemlja ni veliko. Vsaka takšna študija tujega avtorja je za nas zanimiva iz vsaj dveh razlogov. Prvi je seveda pristop, ki ga je avtor uporabil, da je raziskal določeno temo. Drug element, ki nas hitro zanima pa so uporabljeni viri in literatura. K temu se bom vrnil na koncu.

Na kratko naj predstavim vsebinske elemente knjige. Glede obsega knjige je nujno bralce opozoriti, da gre v tehničnem smislu za oblikovanje, ki precej odstopa od danes najpogostejše uporabljenega načina. Danes smo vajeni publikacij, kjer je osnovni znanstveni aparat (t.j. opombe) na dnu strani. V tej knjigi je ta na koncu celotnega besedila in za prilogami. Vsaj nenavadno, če ne moteče. Tako je seveda podatek o obsegu knjige rahlo neuporaben za osnovno predstavo o knjigi. Tekst tako obsega 128 strani čistega besedila.

Avtor je knjigo razdelil na pet poglavij. Pred njimi je uvod, sledi jim še kratek zaključek. Prvo vsebinsko poglavje je namenjeno predstavitvi izhodiščnega položaja koroških Slovencev nekako od zadnje četrtine 19. stoletja, prek nacionalne politike v prvi avstrijski republiki do opisovanja položaja izključevanja utemeljenega na rasnih zakonih Tretjega rajha.

Drugo in tretje poglavje govorita o deželni politiki v prvih dveh, treh letih po vojni in o vplivu hladne vojne na Koroško, predvsem v smislu vprašanja meja in vprašanja zaščite manjšine. Ob razpravljanju o zaščiti manjšin Knight opozarja na razhajanja med pravno teorijo kakor je zapisana v dokumentu in realnim stanjem implementacije predpisa na Koroškem. Zanimiva je tudi opazka, da je bilo razen za Slovenijo, vprašanje Slovencev na Koroškem, za Jugoslavijo tema, ki ni zasedala osrednjega mesta v njeni bilateralni politiki. Ne smemo spregledati tudi vpliva Informbiroja na odnose na lokalnem nivoju, ne le v visoki politiki.

Četrto poglavje govori o protislovenskem lobiranju, kakor ga je naslovil avtor. Glavno vprašanje je bilo seveda dvojezično šolstvo in na kakšen način to urediti. Kje naj bodo šole, če sploh, kako se jim izogniti? Avtor opisuje spremembe stališč v različnih političnih taborih in njihove vsakodnevne kalkulacije za drobne dobičke.

Zadnje vsebinsko poglavje sledi razvoju opisanem v prejšnjem poglavju. Predstavljeno je namreč kako je bilo dvojezično šolstvo dokončno ukinjeno z

novim šolskim zakonom leta 1959. Knight je zapisal, da je bil zvezni šolski zakon včasih prepoznan kot ustavno primeren temelj za kasnejšo avstrijsko manjšinsko politiko. A po njegovem je avstrijski parlament retrogradno legaliziral nelegalne postopke na deželni ravni, ki so jih pogosto vodili deželna vlada in protislovenski aktivisti, med katerimi so se mnogi ponašali z nacionalsocialističnim koreninami. Ta zaključek je avtor nato pojasnil v podpoglavjih, ki imajo povedne naslove: *Protislovenska kontinuiteta*, *Postnacistična družba*, *Avstrija in mednarodni okvir*, *Dramatiziranje jugoslovanske nevarnosti* in *Liberalne vrednote po nacizmu*. Na tem mestu naj omenim le avtorjeve misli v podpoglavju o podpihovanju bojazni pred jugoslovansko nevarnostjo. Morda je res obstajala nevarnost, da bo Jugoslavija dosegla spremembo meje na južnem Koroškem v prvih letih po vojni. A realnost te nevarnosti je bila mnogo manjša od obsega, ki so ga prikazovali na Koroškem. Predvsem je ta nevarnost izginila potem, ko je morala jugoslovanska vojska zapustiti Koroško že kmalu po koncu vojne.

Za dodaten vpogled v dogodke naj bralec vzame v roke tudi Nečakov zbornik. V njem je Jurij Perovšek objavil zapiske Dušana Benka, ki je bil dopisnik Tanjuga v Celovcu.¹

V preglednici na koncu je avtor predstavil podatke o učencih v dvojezičnih šolah in številu prebivalcev na južnem Koroške od 1945 do 1960.

Že v uvodu knjige se avtor zahvaljuje različnih posameznikom in Koroške in Slovenije, ki so mu na različne načine pomagali. Nekaj te pomoči je bil avtor deležen tudi v zvezi z rabo slovenskih krajevnih imen in verjetno tudi arhivskega gradiva. Uporabljeno je arhivsko gradivo različnih zveznih in deželnih institucij na Dunaju in v Celovcu. Navaja tudi slovensko gradivo v Arhivu Slovenije, arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja in Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu. Zanimiv je pregled opomb in seznama virov in literature. V seznamu literature najdemo slovenske avtorje, tudi iz Koroške, ki so objavljali svoje rezultate raziskovanja ne le v slovenščini, ampak tudi v nemščini. V opombah je uporabljen majhen del teh naslovov, saj je v osrednjem delu knjige od poglavja 3 dalje, večina opomba namreč vezanih na različno arhivsko gradivo.

Bojan Balkovec

¹ Jurij Perovšek, Opažanja dopisnika Tanjuga v Celovcu Dušana Benka o položaju koroških Slovencev v letih 1945 – 1950, v *Nečakov zbornik*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2018, str. 559-581 (Historia 25).

Venček domačih: Predmeti, Slovincem sveti. Ur. Jernej Mlekuž. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2015, 189 strani.

Spoznanju, da identifikacije niso nekaj naravnega in da niso nespremenljive, hitro sledi vprašanje: kako se torej vzpostavljajo in vzdržujejo. To velja tudi za identifikacijo s slovenskim narodom. In priznati je treba, da slovensko zgodovinopisje ter druge družboslovne in humanistične vede na to vprašanje še niso ponudili povsem zadovoljivih odgovorov. Postopno se sicer uveljavlja razumevanje slovenskega naroda kot modernega fenomena, toda tega, kako je identifikacija s njim postala del vsakdana večine prebivalstva slovenskega prostora, ne vemo prav dobro. Vemo pa, da bo odgovor treba iskati še kje drugje kot v precej dobro raziskani zgodovini nacionalistične politike in organizacij, ki jih je vzpostavila.

Del odgovora poskuša ponuditi zbornik, ki ga je uredil Jernej Mlekuž, raziskovalec z Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU. Sestavljajo ga urednikov uvod, njegovo poglavje o kranjski klobasi in poglavja Mojce Kovačič o harmoniki, Dimitrija Mlekuža o Vaški situli in Damirja Josipovića o prekmurski gibanici.

Mlekuž v odličnem uvodu z naslonitvijo na Billigov banalni nacionalizem prepričljivo pojasni, zakaj so tudi predmeti odigrali – in še igrajo – svojo vlogo pri širjenju in vzdrževanju slovenskega nacionalizma, in sicer kot del materialne kulture, s katero živimo vsak dan. Nacionalizem, pravi Mlekuž, ne more preživeti, če ostane le ideologija, ki se ne udejanja tudi v vsakdanjih praksah. Zato jih je vredno in potrebno raziskovati.

V prvem poglavju, ki ga je napisal urednik, je analiziran primer kranjske klobase (o tem je avtor pozneje napisal tudi knjigo *Kranjsko klobasanje: Slovenska zgodovina, kot jo pišejo packe kranjske klobase na časopisnem papirju*, Ljubljana, 2017). Mlekuž prepričljivo pokaže, kako je preprosta klobasa iz habsburške province postala del identifikacije s slovenstvom in naposled – sicer le med emigranti – zamenjala celo ime in postala slovenska klobasa. Rekonstruira pojavljanje v oglasih in časopisnih člankih, v novejši kulinarični literaturi ter polemike okrog zaščite kranjske klobase, predvsem pa, kako se je v teh situacijah klobasa vzpostavljala kot atribut slovenstva. Kar je mogoče očitati poznavalsko in zanimivo napisanemu članku, ki se ne izogiba teoriji, je skoraj popolna odsotnost analize dejanskega delovanja klobase kot elementa banalnega nacionalizma. Je klobasa njenim jedcem res zbujala občutke, ki naj bi jih po mnenju piscev morala, ali pa

so jo razumeli le kot sredstvo za potešitev lakote? Za razliko od zastav, ki kot nacionalni simbol brez dvoma delujejo, tudi ko ne vihrajo, in podobnih vsakdanjih opomnikov na nacionalnost kot neogibno sestavino modernega sveta, ima namreč klobasa povsem drug namen. Lahko jo pojemo, ne da bi se ob tem spomnili, da je svet razdeljen na narode.

Seveda je virov, ki bi nam bolje osvetlili pomen kranjske klobase za vzpostavljanje in reproduciranje slovenstva kot relevantne identifikacijske kategorije, malo, sploh ko govorimo o začetnem obdobju nacionalizacije množic. Toda raziskave delovanja nacionalizmov na področju Habsburške monarhije so v zadnjem desetletju in pol prepričljivo pokazale, da je slika, ki jo dobimo z analizo časnikov in druge publicistike, pravzaprav fatamorgana, se pravi nekaj, kar so videli le nacionalisti, v realnosti pa ni obstajalo. Zato bi bil večji poudarek na drugih virih vsekakor potreben.

Tudi ostala poglavja na vprašanje, ali obravnavani predmeti, torej harmonika, Vaška situla in prekmurska gibanica, ljudi res vsakodnevno opominjajo na obstoj slovenskega naroda, ne odgovorijo zelo obširno, če si ga sploh zastavijo. Damir Josipovič tako v zadnjem poglavju predstavi dovolj prepričljivo hipotezo o transformaciji gibanice iz jedi premožnejših prebivalcev današnjega Prekmurja v reprezentativno sladico slovenske kulinarike, vendar bolj malo pove o tem, kako pomaga vzdrževati slovenski nacionalizem. Sta pa v poglavje namesto tega vključena povsem nepotrebna ekskurza o etimologiji besede in o prekmurščini. Poglavje Mojce Kovačič sicer natančno predstavi uveljavitev harmonike kot ljudskega instrumenta in njeno vlogo v glasbi danes, spet pa malo izvemo o tem, kdaj in zakaj je postala tudi nacionalni instrument. Dimitrij Mlekuž poglobljeno analizira vzroke za nacionalistično prilaščanje Vaške situle, materialnega ostanka preteklosti, in tudi, kako se ta pojavlja na državnih dokumentih. V tem je med analiziranimi predmeti situla izjema, ki se najbolj približa Billigovim ohlapnim zastavam. Toda vprašanje, ali ima pogled na situlske motive v potnem listu podobne učinke kot pogled na zastavo, ki visi nad vhodom v šolo ali občinski urad, ostaja slejkoprej neodgovorjeno.

Zbornik *Venček domačih* torej ponudi teoretsko prepričljiv pristop, ki pa ga v konkretnih študijah avtorji niso znali ali uspeli v celoti uporabiti. Zato se poglavja, ki so sicer zanimivo in relevantno branje, ne sestavijo v povsem prepričljivo celoto. Kljub navedenim pomanjkljivostim pa je knjiga važen prispevek, saj odpira inovativen in posnemanja vreden vpogled v uveljavitev in reprodukcijo slovenskega nacionalizma. Upajmo, da bo venček dopolnjen še s čim; potica in elanke se recimo ponujajo tako rekoč same.

Rok Stergar

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Leilani **Štajer**, Zakladna najdba kot primarni zgodovinski vir.
Vprašanje odkritja, datiranja ter izpovedne vrednosti emonske
in čenturske zakladne najdbe8–21
Hoard Find as a Primary Historical Source. The Question of Discovery,
Dating, and Expressiveness of the Emona and Čentur Hoards
- Izidor **Janžekovič**, Mnogo hrupa za mnogo (3. del):
Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja.....22–61
Much Ado About Much (3rd part): From Ancient
Poetovio to Medieval Ptuj
- Gašper **Oitzl**, Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp v srednjem veku62–103
Medieval Economy in the Area of the Julian Alps
- Robert **Kurelić**, Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika
van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba
u historiografiji grofova Celjskih 104–124
Ulrich II of Celje's Coat-of-Arms in Hendrik van Heessel's
Armorial – a Unique Depiction of a Complete Coat-of-Arms
in the Historiography of the Counts of Celje
- Metod **Šuligoj** in Petra **Kavrečič**, Začetki organiziranega razvoja
zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški 126–144
The Beginnings of Organized Development of Health Tourism
in the Princely County of Gorizia and Gradisca
- Damir **Globočnik**, Julij Fränzl vitez Vesteneck..... 146–193
Julius Fränzl Ritter von Vesteneck
- Mateja **Ratej**, Dolga pot z vešal na svobodo –
mariborski proces leta 1935 194–212
A Long Journey from the Noose to Freedom –
the Maribor Trial in 1935
- Lukáš **Novotný**, Konrad Henlein's Visits to London. The Contribution
on the Internationalisation of the Sudeten German Issue
in the Second Half of the 1930s214–230
Obiski Londona Konrada Henleina. O internacionalizaciji vprašanja
sudetskih Nemcev v drugi polovici tridesetih let dvajsetega stoletja.

Andelko Vlašić , Changes in the attitude of the Yugoslav press towards the Trieste Crisis, 1945–1975	232–255
Spremembe stališč jugoslovanskega tiska do tržaške krize v letih 1945–1975	
Lucija Zala Bezljaj , Ali lahko govorimo o rasizmu v zgodnjem rimskem cesarstvu?	286–325
Can We Speak about Racism in the Early Roman Empire?	
Matjaž Bizjak , Marginalije h genealogiji svobodnih gospodov Žovneških	326–340
Marginalia on the Genealogy of the Free Lords of Žovnek	
Klemen Škrjanec , Razvoj kranjskega mestnega grba.....	342–371
Development of the Kranj Coat of Arms	
Gabriele Haug-Moritz , Luther in nemška nacija: revizija velike pripovedi.....	372–391
Luther and the German Nation - A Revision of the Great Narrative	
Violeta Herman Kaurić , How to Feed a City during the First World War – The Case of Zagreb.....	392–411
Kako prehraniti mesto med prvo svetovno vojno – primer Zagreba	
Marta Rendla , Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja	412–438
Slovenes' Diet from the 1960s to the End of the 1980s	
Danijel Vojak , Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991	440–461
Commemorating Romany Victims of World War II in Socialist Croatia between 1945 and 1991	

Zapisi – Notes

Peter Štih , O novi knjigi, novejši hrvaški historiografiji in novih pogledih na hrvaško zgodnj srednjeveško zgodovino	464–497
On the New Book, Contemporary Croatian Historiography, and New Outlooks on the Early Mediaeval Croatian History.	

Jubileji – Anniversaries

Prof. dr. Stane Granda, sedemdesetletnik (Miha Seručnik)500–502

V spomin – In memoriam

Helmut Rumpler (12. 9. 1935–10. 2. 2018) (Andrej Rahten).....258–260

Janko Pleterski (Božo Repe).....504–512

Intervju z Jankom Pleterskim (Marta Verginella, Božo Repe)513–519

Primožu Simonitiju v slovo (Peter Štih).....520–522

Ocene – Reviews

1363–2013 : 650 Jahre Tirol mit Österreich. Herausgegeben
von Christoph Haidacher und Mark Mersiowsky. Innsbruck:
Universitätsverlag Wagner 2015, 335 str. (Peter Štih)262–263

Stjepan Ćosić, Ideologija rodoslovlja. Korenić-Neorićev grbovnik
iz 1595 (Ignacij Voje).....264–266

Janez Cvirn, Das »Festungsdreieck«. Zur politischen
Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark
(1861–1914) (Jernej Kosi)267–269

Robert Devetak, Društveno življenje na Kanalskem
v času Avstro-Ogrske (Daša Ličen).....270–271

Monika Kokalj Kočever, Mobiliziranci v nemško vojsko
z Gorenjske v letih 1943-1945 (Klemen Kocjančič).....272–273

Herwig Wolfram, Das Römerreich und seine Germanen.
Eine Erzählung von Herkunft und Ankunft (Peter Štih)524–526

Jonas Sellin, Unrests Welt. Weltverständnis und Ordnungsentwürfe
in den Chroniken des Jakobs Unrests (Peter Štih)527–529

Janez Toplišek, Rodoslovje. Vodnik po poteh naših prednikov.
Kako izdelati družinski rodovnik (Boris Golec).....530–531

Giuseppe Cuscito, Trieste. Diocesi di frontiera. Storia e storiografia (France M. Dolinar).....	532–534
Andrej Rahten, Med Kakanijo in Wilsonio, Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Švegla (Peter Vodopivec).....	535–538
Alfred Rosenberg, Die Tagebücher von 1934 bis 1944. Hg. Jürgen Matthäus und Frank Bajohr (Jože Maček)	539–545
Robert Knight, Slavs in Post-Nazi Austria. Carinthian Slovenes and Politics of Assimilation, 1945-1960 (Bojan Balkovec)	546–547
Venček domačih: Predmeti, Slovencem sveti. Ur. Jernej Mlekuž (Rok Stergar)	548–549

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	274 -277, 550–553
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 72, 2018	554–557
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 72, 2018	

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 72 | 2018 | št. 3-4 (158) | str. 279-557